सारस्वती सुषमा

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिका

[त्रैमासिकी]

६० वर्षे
१-२ अङ्कौ

ज्येष्ठ-भाद्रपद-पूर्णिमे
जून-सितम्बर, २००५ ई.

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
श्रुतम् मे गोपाय

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
श्रुतम् मे गोपाय

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
श्रुतम् मे गोपाय

सारस्वती सुषमा

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिका

[त्रैमासिकी]

सम्पादकौ

डॉ. राजारामशुक्लः
निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य

डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
निदेशकः, प्रकाशनसंस्थानस्य

६० वर्षे
१-२ अङ्कौ

वार्षिकं मूल्यम् - १०० रूप्यकाणि
जून-सितम्बर, २००५ ई.

परामर्शदातृसम्पादकमण्डलम्

प्रकाशकः —

डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
निदेशकः, प्रकाशनसंस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी - २२१००२

मुद्रकः —

श्रीजी प्रिण्टर्स
नाटी इमली
वाराणसी - २२१००२

प्राप्तिस्थानम्—

विक्रय-विभागः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य, वाराणसी-२२१००२

सम्पादकीयम्

भूमेर्यस्मिन् कस्मिन्नपि भागे मानवैः प्रयुक्तायां साधारणभाषायां यद्यपि पदानां संख्या नातीव न्यूनाऽस्ति, कालक्रमेण भाषान्तरेभ्यः पदानां सङ्ग्रहणात् तत्रोत्तरोत्तरं वृद्धिरपि जायमानाऽस्ति, तथापि तानि पदानि बोध्यपदार्थतुलनायां न्यूनान्येव सन्ति, यतो हि ये भावाः सम्प्रत्यया वा तैः पदैर्बोधनीयास्ते अनन्ताः सन्ति, तेषां संख्यायाञ्च उत्तरोत्तरं वृद्धिरपि सम्भाव्यते। परप्रतिपत्तिर्हि शब्दप्रयोगस्य मुख्यमुद्देश्यम्। श्रोताऽपि वक्तुस्तात्पर्यमवबुद्ध्य शब्दमाध्यमेनैवार्थमवगच्छति। वक्तुरिच्छायां स्वातन्त्र्यात् तादृशेच्छाविषया अनन्ता भवन्ति। तत्तुलनायां प्रकृतिप्रत्ययादिमर्यादानिबद्धानि पदानि परिमितानि सन्ति। परिमितैरेव पदैः सर्वेऽप्यर्था बोधनीया भवन्ति। अत एव शब्दानां विभिन्ना वृत्तयः स्वीकृताः सन्ति। एक एव शब्दः कदाचिदेकया वृत्त्या एकमर्थं वृत्त्यन्तरेण चान्यमर्थं बोधयति। क्वचिदेकस्यैव शब्दस्य एकजातीया एव नाना वृत्तयः स्वीक्रियन्ते। क्वचित्तु एकयैव वृत्त्या सजातीयानिव विजातीयानपि नानार्थान् बोधयितुं क्षमते शब्दः। अत एव शब्दानां परिमितत्वेऽपि वक्ता श्रोता वा सामान्यबोधधरातले अर्थसम्प्रेषणग्रहणादौ काठिन्यं नानुभवति।

अस्येदमपि कारणं यत् तयोर्दैनन्दिनव्यवहारः प्रायेण पूर्वानुभूतस्थितिमालम्ब्यैव भवति। सा स्थितिः प्रायशस्तयोः परिचिता एव भवति यां परितस्तौ व्यवहरतः। अस्माकं परम्परागतशास्त्रीयमर्यादानुसारं तादृशः कोऽपि प्रत्ययो नास्ति, यः शब्दानुगमादृते भवेत्। ज्ञानमात्रं शब्देनानुविद्धमिव भासते। शक्यसम्बन्धो लक्षणेति वदन्तो नैयायिकास्तु लाक्षणिकस्यापि पदस्य यस्मिन् कस्मिंश्चिदर्थे शक्तत्वमस्त्येवेति स्वीकुर्वन्ति। सर्वोऽप्यर्थो यस्य कस्याप्यर्थस्य वाच्य एव भवति। तन्मते वाच्यत्वं केवलान्वयिधर्मः। अत एव शब्दाः प्रायेणार्थान् न व्यभिचरन्ति, किन्तु एषा अव्यभिचारिनिश्चितता सामान्यबोधस्तर एव सम्भवति। यदा शास्त्रीयविचाराणां क्रम आगच्छति, तदा अर्थसम्प्रत्यायने व्यभिचारस्य सम्भावना भवत्येव। वक्त्रा प्रयुक्तैः शब्दैः कदाचित् तेऽर्था न बोध्यन्ते, येषां तत्र तदानीमावश्यकता भवति। अथवा तैः शब्दैर्बोध्यमाना अर्था अव्यभिचारिणो न भवन्ति। यद्यप्यव्यभिचार्येवार्थस्तच्छब्दप्रयोक्तुस्तात्पर्यविषयो भवति, तथापि यथाश्रुतः स

तमर्थं बोधयितुं नालं भवति। इयं समस्या भारतीयवाङ्मये तदाप्रभृति प्रादुरभूत्, यदाप्रभृति कथायां जल्पवितण्डयोः प्रसरोऽभवत्। तत्र हि विचारार्थं कश्चन पूर्वपक्षी स्थाप्यते। तेन हि वादिनोक्ते व्यभिचारा उपस्थाप्यन्ते। तदर्थं व्याख्याकारैस्तदर्थवर्णनं क्रियते, तदर्थञ्च तेषु शब्देषु अपेक्षिताः परिष्काराः क्रियन्ते। शब्दार्थयोः कश्चन नियतः सम्बन्धो भवति। तद्धानेऽर्था व्यभिचरन्ति। तादृशव्यभिचारनिवृत्तिः परिष्काराणां मुख्यमुद्देश्यम्। भारतीयवाङ्मये नैयायिकानां विशिष्य नव्यनैयायिकानामस्मिन् प्रसङ्गे विशिष्टं योगदानमस्ति। तैर्हि तादृश्याः परिष्कारपद्धतेराविष्कारो विस्तारश्च कृतो यदाश्रयणेनार्थस्वरूपाणां सर्वात्मना निर्दुष्टता सम्पादयितुं शक्यते। विचारे जल्पवितण्डयोराश्रयणेनायमेको लाभोऽवश्यं संवृत्तो यद् यथा यथा परिष्कारे विस्तारः क्रियते, तथा तथा तत्र व्यभिचारा अन्विष्यन्ते आपाद्यन्ते च, तदर्थं पुनः परिष्कारे विस्तारः कर्तव्यो भवति।

अनेन विस्तारक्रमेण अर्थस्वरूपाणां निष्कृष्टं निर्दुष्टञ्च स्वरूपं पुरस्तादागच्छति। अस्मिन् विस्तारक्रमे अर्थस्वरूपे अनेकेषां पदार्थानां सन्निवेशो भवति, येन तस्य यदा तदाऽनुगतत्वं व्याहतं भवति। वस्तुस्वरूपेण तत्सजातीयसकलवस्तुसाधारण्यायानुगतेन भवितव्यम्। अत एव लक्ष्यमात्रसाधारणं लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतं वैव लक्षणं क्रियते। अन्यथा तत्तद्व्यक्तित्वादिकमेव तत्तद्वस्तुनः स्वरूपं स्यात्। तथात्वे तेषामनुगतव्यवहारनिर्वाहकत्वं न स्यात्। व्यावृत्तिर्व्यवहारश्च लक्षणस्य प्रयोजने भवतः। तत्तद्व्यक्तित्वादिकं हि स्यान्नाम वस्तुनस्तदितरव्यावर्तकं, किन्तु व्यवहारनिर्वाहकत्वं तस्य न सम्भवति। यतो हि व्यवहारपदेनात्र अनुगतव्यवहारो विवक्षितः। लक्ष्यैकचक्षुष्कैर्हि परमकारुणिकैर्महर्षिभिर्योग-समाधिना सर्वाणि लक्ष्याणि साक्षात्कृत्य तावदनुगतं किमपि वस्तुस्वरूपं (गवां सास्नादिमत्त्वमित्यादि) प्रकाशितं, तदेव च लक्षणैकचक्षुष्कैरस्माभिर्लक्षणमिति नाम्ना ज्ञायते। तदाधारेणैवास्माभिर्लक्ष्याणां परिचयः प्राप्यते।

किन्तु तादृशं किमपि वस्तुस्वरूपं वस्तुतः स्थिरीकर्तुं शक्यते, यत्र कस्मिंश्चिदपि काले कस्यामपि वाऽवस्थायां व्यभिचारो न स्यात्? किं कालक्रमेण वस्तुस्वरूपेषु परिवर्तनं न सम्भाव्यते? किं गच्छता कालेन लक्ष्यकोटौ तादृशा अपि व्यक्तयः प्रवेष्टुं नार्हन्ति, यासु पूर्वनिर्धारितं स्वंरूपं न व्याप्नुयात्? अद्यत्वे योगिनो न सन्ति। तर्हीदानीं नूतनतया आविष्कृतानां

प्रादुर्भूतानामविचारितचराणां वा पदार्थानां लक्षणं करणीयं चेत्, कस्तत्र विधिः समाश्रयणीयः। द्वित्रान् व्यक्तिविशेषान् साक्षात्कृत्य तदनुगतं किमपि स्वरूपं तल्लक्षणतया कल्प्यते चेत्, तत् सजातीयसर्वानुगतं स्यात्, न स्याच्च विजातीयाननुगतमिति कथङ्कारं निश्चप्रचं वक्तुं शक्येत?

इमे प्रश्नास्तत्त्वबुभुत्सुभिरवश्यमनुशीलनीयाः। गतपर्यायेऽप्येतादृशाः केचन प्रश्ना विचारार्थं भवत्पुरस्तादानीता आसन्। न हि वयं सम्प्रदायसिद्धं विरुणद्ध्मः, किन्तु तत्र सम्भावितां विप्रतिपत्तिमुद्भावयन्तः स्मः। विप्रतिपत्तिर्विचारार्थं प्रेरयति चिन्तकान्। नैकाभिर्दृग्भिः पुनः पुनरनुशीलितो विचारो गतिमान् भवति। प्राञ्चोऽपि तथैवाकुर्वन्। अद्यास्त्यावश्यकता पुनरनुसन्धानस्य। **'सारस्वती सुषमा'** तदर्थं सुदृढो मञ्चः। तत्र नूतनैर्नूतनदृष्ट्या समालोचितैर्विचारैः (वादपुष्टैर्न तु विवादजुष्टैः) समध्युषितान् निबन्धान् भवद्भ्योऽनुसन्धानशीलेभ्यः सम्प्रार्थ्य सारस्वत्याः सुषमाया नूतनमिदमङ्कयुगलं तत्रभवतां करकमलेषूपायनीकुर्वन् महान्तमानन्दमनुभवामि।

वाराणस्याम्
माघपूर्णिमायाम्,
२०६३ तमे वैक्रमाब्दे

राजारामशुक्लः
निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

विषयानुक्रमणी

●

सारस्वती सुषमा

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिका

६० वर्षे	ज्येष्ठ-भाद्रपद-पूर्णिमे, वि.सं. २०६२	१-२ अङ्कौ

सूत्रवार्तिकभाष्याणां शैली

डॉ. भीमसिंहो वेदालङ्कारः

आचार्यः, संस्कृत-विभागे

कुरुक्षेत्रविश्वविद्यालयस्य

कुरुक्षेत्रम्

संस्कृतवाङ्मये सूत्रवार्तिकभाष्याणां विरचनं बहुतिथात् कालान्नैकविधासु बहुत्र प्रवर्तितं दृश्यते। तद्यथा—दर्शनशास्त्रे, व्याकरणशास्त्रे चेत्यादि। प्रकृतं विवेचनं व्याकरणनये सूत्रवार्तिकभाष्याणां व्याख्यानशैलीमनुसृत्य विधीयते। पाणिनीयं व्याकरणं '**त्रिमुनिव्याकरणमिति**' निगद्यते[१]। पाणिनिः, कात्यायनः, पतञ्जलिश्चेति त्रयो मुनयोऽस्य व्याकरणस्य वंश्याः प्रवर्तकाः समुल्लसन्ति। तत्र संस्कृतभाषाया व्याकरणं प्रणयन् आचार्यः पाणिनिर्नाम मुनिः सूत्ररूपेण तद् रचयामास। अष्टाध्यायीसूत्रपाठः पाणिनेराचार्यस्य मुख्यः प्रसिद्धो ग्रन्थः। अष्टाध्यायीसूत्राणां निर्माणादसौ '**सूत्रकारः**' इत्युच्यते[२]। एतेनैव मुनिना धातुपाठः, गणपाठः, उणादिपाठः, लिङ्गानुशासनम्, पाणिनीयशिक्षा चेत्यष्टाध्यायीपरिशिष्टा ग्रन्था अप्युपदिष्टाः प्राणायिषत[३]। अष्टाध्याय्यामष्टावध्यायाः सन्ति। प्रत्यध्यायं

---

१. काशिका (का.) (न्यासपदमञ्जरीसहिता), कालिकाप्रसादशुक्लसम्पादिता, प्राच्यभारती-प्रकाशनवाराणसीतः प्रकाशिता, १९६५, भा. २, सू. २.१.१९, पृ. ३६ 'त्रिमुनि व्याकरणम्'।

२. महाभाष्यम् (महा.) के.वी. अभ्यङ्करसम्पादितम्, भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इंस्टीच्यूट-पूनातः प्रकाशितम्, १९६२, भा. १, सू. २.२.११, पृ. ४१४ 'पाणिनेः सूत्रकारस्य'।

३. तुलनीयम्—प्रौढमनोरमा, सीतारामशास्त्रिसम्पादिता, काशीहिन्दूविश्वविद्यालयवाराणसीतः प्रकाशिता, १९६४, भा. १, सू. १.३.३, पृ. २३—
'धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम्। आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः'॥

चत्वारः पादाः समुल्लसन्ति। एवं द्वात्रिंशत्पादात्मकान्यष्टाध्यायीसूत्राणि सम्भवन्ति। तानि च चतुःसहस्त्रसंख्यामन्वियन्ति। अष्टाध्यायीसूत्रेषु धातूनां गणानामुणादि-सूत्राणाञ्च निर्देशात् तेषां पूर्वं प्रणयनं तेनैव मुनिना विहितमिति साधीयो विज्ञायते।

किं खल्विदं **सूत्रं** नामेत्याकाङ्क्षायामुच्यते—

'अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः'[१]।।इति।

अपि च—

'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च।
सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः'[२]।।इति।

अयमाशयो यत् शरीराकाराभिप्रायेण लघु सदपि अर्थस्य सूक्ष्मताया व्यापकतायाश्च दृष्ट्या बह्वर्थबोधकत्वं सूत्रत्वं बोभवीति। सूत्राणाञ्च षड्विधत्वं पाणिनिनिर्मितायामष्टाध्याय्यां प्रत्यक्षमनुभूयते। तद्यथा—

'संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम्'[३]।।

इत्यभियुक्तोक्तेः सूत्रकारः पाणिनिः स्वकीयसूत्रेष्विमामुक्तिं यथावद् घाटयामास। प्रत्येकस्मिन् शास्त्रेऽपेक्षितं लाघवमधिगन्तुं कासाञ्चिच्छाब्दीनामार्थीनां कृत्रिमाणामकृत्रिमाणाञ्च पारिभाषिकसंज्ञानां निर्माणमावश्यकं भवति। यतो हि शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके[४]। अर्थाच्छब्दव्यवहारो लघुस्ततोऽपि लघीयो नाम। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः, लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं भवति[५]। अत्र कृत्रिमाः संज्ञा अनर्थकाः सत्य आकारदृष्ट्या लघ्व्यः सन्ति, अकृत्रिमाश्च संज्ञा अन्वर्थाः सत्य

---

१. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्, ३.५.१, वायुपुराणम्, ५९.१४२, काव्यमीमांसा (का.मी.), गङ्गासागररायसम्पादिता, चौखम्बाविद्याभवनवाराणसीतः प्रकाशिता, १९८२, द्वितीयः अध्यायः, पृ. १०।

२. भामती-टीका (ब्रह्मसूत्रम्), १.१.१।

३. तुलनीयम्—
'अतिदेशोऽनुवादश्च विभाषा च निपातनम्। एतच्चतुष्टयं ज्ञात्वा दशधा सूत्रमुच्यते'।।

४. निरुक्तम्, कपिलदेवशास्त्रिसम्पादितम्, साहित्यभण्डार-मेरठतः प्रकाशितम्, १९८६, १.१।

५. महा.भा. १. सू. १.१.२७, पृ. ८१।

आकारेण महत्यो दृश्यन्ते। 'सति तात्पर्ये सर्वे सर्वार्थवाचका'[१] भवन्ति। अतः सर्वार्थाभिधानयोग्यशब्दस्य शक्तिनियमनमात्रं संज्ञाकरणम्[२]। संज्ञायतेऽनयेति संज्ञा[३]। अथवा संज्ञानं संज्ञा भवति[४]।

यद्यपि सूत्रकारेण पाणिनिना 'अथ संज्ञा', 'अथ परिभाषा', 'अथ विधिप्रकरणमि'त्यादिनिर्देशेन संज्ञादीनां निर्माणं न कृतम्, तथापि पश्चाद्भवैर्वृत्तिकारादिभिः कृतेन तदीयसूत्रव्याख्यानेनेदं स्पष्टमध्यवसीयते। पर्यन्वयोजि च भाष्यवार्तिककृद्भ्यां कात्यायनपतञ्जलिमुनिभ्यां वृद्धिरादैजिति सूत्रे 'संज्ञाधिकारः संज्ञासम्प्रत्ययार्थः। अथ संज्ञा इत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः.....वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येष सम्प्रत्ययो यथा स्यादिति'[५]। तस्य परिहारश्चापि तैरेव तत्र विहितः—'आचार्याचारात् संज्ञासिद्धिः। .....अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा'[६] इत्येवमादिभिर्युक्तिप्रयुक्तिभिः।

सूत्रकारस्येयं शैली यदसौ संज्ञापरिभाषादीनां नामनिर्देशं विनैव सूत्राणि रचयति। संज्ञासूत्रेषु सुपरिज्ञातेयं पद्धतिराचार्येणारचिता यत् सर्वा अपि संज्ञाः प्रायः सर्वत्रैव हि व्याकरणे संज्ञिनः पश्चान्निर्दिष्टाः। संज्ञिनश्च प्राङ्निर्दिष्टाः, अर्थात् पूर्वं संज्ञिनिर्देशः पश्चात् संज्ञानिर्देशः। तद्यथा—'अदेङ् गुणः', 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्'[७] इत्यादि। अत्र अदेङ् इति प्राङ्निर्देशात् संज्ञी। गुण इति च पश्चान्निर्देशात् संज्ञा, एवं सर्वत्र संज्ञासंज्ञिविज्ञानं कर्तव्यम्। केवलं 'वृद्धिरादैच्' 'अपृक्त एकाल्-प्रत्ययः'[८] इति सूत्रद्वयमेवोक्तलक्षणस्यापवादभूतं द्रष्टव्यम्। तदुक्तं भाष्यकारेण पतञ्जलिना—'कथं वृद्धिरादैच् इति? एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम्।

---

१. नागेशभट्टविरचिता वैयाकरणसिद्धान्तपरमलघुमञ्जूषा, कुरुक्षेत्रविश्वविद्यालयेन प्रकाशिता, १९७५, लक्षणाप्रकरणम्, पृ. ७५।

२. महाभाष्यम्, प्रदीपोद्द्योतसहितम्, (महा.प्र.) वेदव्रतसम्पादितम्, गुरुकुलझज्झरतः प्रकाशितम्, १९६२, भा. १, सू. १.१.२७, पृ. २७५।

३. तत्रैव, भा. ४, सू. ५.२.८१, पृ. १४५।

४. तत्रैव, भा. १, सू. १.२.५३, पृ. २२९।

५. तत्रैव, भा. १, सू. १.१.१, पृ. ३७।

६. तत्रैव, पृ. ३८।

७. पाणिनीयाष्टाध्यायी (पा.) श्रीधरशास्त्रिसम्पादिता, भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इंस्टीच्यूट, पूनातः प्रकाशिता, १९३५, सू. १.१.२; ९।

८. पा. १.१.१, १.२.४१।

माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। वृद्धिशब्दस्य समृद्धिपर्यायस्य मङ्गलार्थत्वात्। येनास्य व्याकरणस्याध्येतारो वृद्धियुक्ता यथा स्युः। यतो हि मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, आयुष्मत्पुरुषाणि च। 'अपृक्त एकाल्प्रत्यय' इत्यादि तु परिभाषा न संज्ञेति तत्रापि न दोषः'[1]।

संज्ञादिषु षड्विधेषु सूत्रेष्वधिकारसूत्रस्य लक्षणं तु सूत्रकारेण पाणिनिना साक्षात् स्वयं व्यधायि—'स्वरितेनाधिकारः'[2] इति। अस्य द्वेधार्थो भाष्यकृद्भि-र्व्याख्यातः। स्वरिते सति नाधिकारः—अधिकारो न भवति। अधिकारो निवर्तत इत्येकोऽर्थः। स्वरितेन लिङ्गेन अधिकारो भवति। स्वरितं दृष्ट्वाऽधिकारोऽयमिति विज्ञेयमिति द्वितीयोऽर्थः। पूर्वं स्वरितं दृष्ट्वाधिकारज्ञानं कार्यम्। तदनन्तरमपरं स्वरितं विलोक्य पूर्वाधिकारनिवृत्तिर्ज्ञेयेति; किन्त्वद्यत्वेऽष्टाध्याय्यां स्वरितचिह्नमनुदात्तचिह्न-मुदात्तचिह्नं वा नोट्टङ्कितं दृश्यत इत्यतः सन्देहे सति **व्याख्यान**मेव शरणं प्रत्येतव्यम्—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति'[3] न्यायात्। तद्यथा—'औतोऽम्शसोः'[4] इत्यत्र 'ओ + औतः = औत' इति सन्धिश्छिद्येत, आहोस्वित् 'आ + ओत = औत' इति वेत्यत्र सन्देहे सति 'आ + ओत = औत' इति सन्धिश्छेद्य इति **व्याख्यानादेव** विज्ञायते। तेन ओकारान्तस्यैव अम्शसोः परत आकारादेशो भवति—गाम्, गा इति, न त्वौकारान्तस्य ग्लावम्, ग्लाव इति।

आचार्यस्य पाणिनेः सूत्ररचनाशैली यथा रुच्या मनोहारिणी चास्ति, तथैव बहुलेन वैचित्र्येणाश्चर्याम्भोधौ चापि निमज्जयति। पाणिनिना यद्यपि यथासम्भवं नियमानां पालनं विहितं तथापि क्वचिन्नियमान् भङ्क्त्वा स्वतन्त्रेच्छाया: प्रयोगेणापि सूत्राणि प्राणायिषत, स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियन्तुमशक्यत्वात्, येषु स्वनिर्मितनियमानामपि पालनं पूर्णतया नाभूत्। एषा खलु महत्तमा विचित्रता यत्

---

१. द्रष्टव्यः महा.प्र. भा. १, सू. १.१.१, पृ. १३२। 'अपृक्त इति परिभाषा न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः। अत्रावधेयं यन्महाभाष्यकारोऽन्ततोगत्वा संज्ञासंज्ञिप्रत्यभिज्ञापकमिमं सिद्धान्तं न समर्थयत्यपवादसम्भवात्, तद्यथा—दोषवान् खल्वपि संज्ञाधिकारः। अष्टमेऽपि हि संज्ञाः क्रियन्ते—'तस्य परमाम्रेडितम्' इति। तत्रापीदमनुवर्त्यं स्यात्' इति।

२. पा. १.३.११।

३. परिभाषेन्दुशेखरः (परि.) के.वी. अभ्यङ्करसम्पादितः, भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इंस्टीच्यूट-पूनातः प्रकाशितः, १९६२, सं. १।

४. पा. ६.१.९३।

स्वयं नियमान् निर्मायापि पाणिनिना तेषां पालने शैथिल्यमौदासीन्यमरुचिर्वा प्रादर्शि। एतदेव वैचित्र्यं सूत्रेषु बाहुल्येन प्रेक्षमाणाः प्रेक्षावन्तो वृत्तिकारा एवमाहुः—'विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेरिति'[1]। पाणिनेः शैलीमिमामभिनन्दता भाष्यकारेणापि बहुधा समुदगारीयं गिरामुदारा मधुधारा—'एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति—अचोऽक्षु, हलो हल्सु इति'[2]। अन्यत्रापि नावश्यमिहैव, तद्यथा—'पङ्क्ति-विंशति-त्रिंशत्' इत्यादिसूत्रे 'पङ्क्ति' इत्यादिवत् सहस्रकोट्यादयोऽपि कुतो न परिगणिता इत्याकाङ्क्षायां तत्परिहारं कुर्वन्नाह भाष्यकारः पतञ्जलिः—'नासूया कर्तव्या यत्रानुगम आचार्येण क्रियते इति'[3]।

अयमाशयो यदाचार्यः पाणिनिर्यदि लोकप्रसिद्धान् स्वतःसिद्धान् पङ्क्तिविंशतिप्रभृतिशतसंख्यापर्यन्तान् शब्दानेव स्वसूत्रे स्वयमन्वाचष्टे, सहस्रलक्षादींश्च नान्वाचष्टे, तदयमाचार्यस्य स्खलनं प्रमादो दोषो वा न मन्तव्यः। तदर्थं तस्मै नासूयितव्यम्, न चेर्ष्यितव्यम्। न चासावुपालब्धव्यो यदनेन केषाञ्चिदन्वाख्यानं कृतं केषाञ्चित्तु न कृतमिति। एवन्तु मन्तव्यं यदाचार्येणान्वाख्यानमेव विहितम्, न तु प्रत्याख्यानमिति। तच्चान्वाख्यानं लघ्वर्थं सर्वेषामकृत्वा केषाञ्चिदेव कृतमिति तदन्येषामकृतान्वाख्यानानामप्युपलक्षणं भवितुमर्हति। इत्थङ्कारं भाष्यकारः पाणिनेस्त्रुटिमप्यत्रुटिमाकलयन् यथासम्भवं तत्सूत्ररचनां समर्थयत्येव। काशिकाकारादयोऽन्ये प्रेक्षापूर्वकारिणो वृत्तिकारा अपि पाणिनेः सूत्ररचनायां महतीं सूक्ष्मेक्षिकामनुभवन्ति वर्णयन्ति च। तथा चाहुः काशिकाकाराः—'महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य'[4] इति।

क्वचित् क्वचिद् वार्तिककारः कात्यायनोऽप्येवं प्रस्खलन् उत्तरकालवर्तिना भाष्यकारेण पतञ्जलिना समाधीयते। तद्यथा—'भवे च। प्रोक्तादयश्च तद्धिताः......किमर्थमिदमुभयमुच्यते.......न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येवं भवेऽपि तद्धितश्चोदितः स्यात्? पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं—भवे च इति, तत्पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्टं—प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति, तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः

---

१. का., भा. १, सू. १.२.३५, पृ. ३२०।

२. महा.भा. १, प्रत्याहाराह्निकम्, लण्सूत्रम्, पृ. ३२। द्र. अत्रत्यो महा.प्र.पृ. १०७—'शीले भवा शैली—समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः। यथा लोके ब्राह्मणैः सह ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैः सह क्षत्रिया इति, एवमिहाप्याचार्येण वर्णा निर्दिष्टा इत्यर्थः'।

३. तत्रैव, भा. २, सू. ५.१.५९, पृ. ३५५-५६।

४. का., भा. ३, सू. ४.२.७४, पृ. ५६८।

सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति'[१] इति, अर्थाद् यल्लिखितं तल्लिखितम्। तन्नियमानुकूलं स्यान् मा वा भूत्। आचार्याः पुरस्तात् सकृल्लिखितं न परस्तात् परिवर्तयन्तीति भावः। दृश्यतामत्र भाष्यकारेण कियता सारल्येन श्रद्धाबुद्धिसमन्वितैश्च शब्दैराचार्यदोषा अपि गुणपक्षे निक्षिप्ताः। यद्यपि सिद्धान्ते तु भाष्यकारः पाणिनेः सूत्ररचनायामेकमपि वर्णमनर्थकं न मनुते[२], तथाप्यस्त्येकमेतादृशं स्थलं यत्र भाष्यकारः शिष्याणां सुखावबोधाय लाघवं प्रत्यनवधानलक्षणेन प्रमादेन कृतं पाणिनेर्दोषं स्पष्टमकष्टं निदर्शयति, तद्यथा—'तदधीते तद्वेद' इति सूत्रे द्विस्तद्ग्रहणमनर्थकं साधयन् भाष्यकार इत्थं वाचां प्रचारमुरीचकार—'द्विस्तद्ग्रहणं प्रमादकृतमाचार्यस्य शक्यमकर्तुम्'[३] इति।

अष्टाध्याय्यामधिकशतानि संज्ञासूत्राणि सन्ति। न च संज्ञासूत्राणां कश्चिन्नियमो यत्तानि प्रथमयोरेवाध्याययोः स्युः। अष्टमेऽध्यायेऽपि हि संज्ञा क्रियते—'तस्य परमाम्रेडितम्'[४] इति। संज्ञासूत्रवत् परिभाषासूत्राण्यपि सूत्रकारेण नामग्राहं विनैव गृहीतानि, परिभाषेयं नाम स्थानिनियमार्था चकास्ति। अनियमप्रसङ्गेऽनया नियमो विधीयते[५]। वैयाकरणाः परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते[६]। तद्यथा—'अलोऽन्त्यस्य', 'इको गुणवृद्धी', 'अचश्च', 'समर्थः पदविधि'रित्येवमादि[७]। का नाम परिभाषेति लक्षणमपि सूत्रकारेण स्वयं न विहितम्; किन्तु पश्चाज्जातैर्वृत्तिकृद्भिः सूत्रार्थं परिष्कुर्वद्भिः परिभाषेयमित्युक्तम्। वाचनिकपरिभाषास्त्वल्पीयस्य एव सूत्रपाठे निरदिक्षत। सूत्रबहिर्भूता ज्ञापकन्याय-सिद्धा अन्याः प्रायः सकलाः परिभाषा भाष्यान्तर्गताः परिभाविता द्रष्टव्याः।

विधिप्रकरणस्य निषेध(नियम)प्रकरणस्य वाऽपि भूयांसि सूत्राणि दृश्यन्ते, विधिव्यापारस्यैव मुख्यत्वात्[८]। विधिपूर्वकश्च निषेध इति सोऽप्यायाममपेक्षते।

---

१. महा., भा. १, पस्पशाह्निकम्, पृ. १२। सूत्रभाष्यस्येयं व्याख्याशैल्यन्यस्थलेष्वपि दृश्यते, तद्यथा—भा. ३, सू. ६.३.३४, पृ. १५१, ८.२.६; पृ. ३९३।

२. तत्रैव, भा. १, सू. १.१.१ पृ. ३९ 'प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म। तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किम्पुनरियता सूत्रेण' इति।

३. तत्रैव, भा. २, सू. ४.२.७०, पृ. २८७।

४. पा. ८.१.२।

५. का., भा. १, सू. १.१.३, पृ. ७१।

६. महा., प्र.उ., भा. २, सू. २.१.१, पृ. ४९३।

७. पा. १.१.५२, १.१.५३, १.२.२८, २.१.१।

८. द्र. तन्त्रवार्तिकम्, १.२३४—'विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति'।

'आद्गुणः', 'वृद्धिरेचि', 'वचिस्वपियजादीनां किति'[१] इत्यादीनि विधिसूत्राणि। 'न वशः', 'न कर्मव्यतिहारे'[२] इत्यादीनि निषेधसूत्राणि। 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव', 'पतिः समास एव'[३] इत्यादीनि च नियमसूत्राणि। तत्रैवकार इष्टतोऽवधारणार्थः, इतरथा विपरीतोऽपि नियमः सम्भाव्येत।

कतिपयान्यतिदेशसूत्राण्यपि सूत्रकारेण प्रणीतानि[४]। निमित्तव्यपदेशतादात्म्य-शास्त्र-कार्य-रूपार्थभेदादतिदेशः सप्तधा। तत्र निमित्तातिदेशः—'पूर्ववत् सनः'[५] इति। व्यपदेशातिदेशः—'आद्यन्तवदेकस्मिन्'[६] इति। तादात्म्यातिदेशः—'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे'[७] इति। शास्त्रातिदेशः—'चिण्वदिट् च'[८] इति। कार्यातिदेशः—'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ'[९] इति। रूपातिदेशः—'तृज्वत्क्रोष्टुः'[१०] इति। अर्थातिदेशः—'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्'[११] इति। क्वचिदन्तरेणापि वतिमर्थाद् वत्करणाभावेऽप्यतिदेशो गम्यते, तद्यथा—'गोतो णित्'[१२] इति, णिद्वदित्यर्थः।

अधिकारसूत्रं परिभाषासूत्राद् भिद्यते। अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे प्रक्रान्त उपतिष्ठते। परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत्, यथा प्रदीप एकदेशस्थः सर्वं वेश्माभिज्वलयति[१३]। 'प्रत्ययः', 'अङ्गस्य', 'भस्य', 'पदस्य'[१४] इत्यादीन्यधिकारसूत्राणि। स्वस्मिन्नधिकार एवैषां व्यापारः, न ततः पूर्वं न च ततः पश्चात्। 'समर्थः पदविधिः', 'इको गुणवृद्धी' इत्यादीनि परिभाषासूत्राणि। एतानि हि लक्ष्यानुरोधात् कार्यकालतया यथोद्देशं[१५] वा पूर्वत्र परत्र च सर्वत्र व्याप्रियन्ते।

---

१. पा. ६.१.८७, ८८; ९१।

२. पा. ६.१.२०, ७.३.६;

३. पा. ६.१.८०, १.४.८।

४. द्र.महा., भा. १ सू. १.१.२३, पृ. ८१। 'तद्वदतिदेशोऽयम्'। आप्टे-कोशः—अतिदेशो नाम इतरधर्मस्य इतरस्मिन् प्रयोगायादेशः। प्रकृतिवद् विकृतिः।

५. पा. १.३.६२;

६. पा. १.१.२१।

७. पा. २.१.२;

८. पा. ६.४.६२।

९. पा. १.१.५६;

१०. पा. ७.१.९५।

११. पा. ६.३.३४;

१२. पा. ७.१.९०।

१३. महा., भा. १, सू. २.१.१, पृ. ३५९।

१४. पा. ३.१.१, ६.४.१, ६.४.१२९, ८.१.१६।

१५. परि.सं. २.३ 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्।

सूत्रकारो यथा लौकिकसंस्कृतशब्दान् साधयति, तथैव वैदिक-संस्कृतशब्दानपि साधु संस्करोति। न सूत्रेषु वैदिकप्रक्रिया स्वरप्रक्रिया वा पृथङ् निर्दिष्टा, प्रत्युत लौकिकशब्दसंस्कारेण सहैव वैदिकाः शब्दा अपि यथावत् साधिताः, तद्यथा—'हलः श्नः शानज्झौ', 'छन्दसि शायजपि'[१] इति। छन्दसि व्यत्ययबाहुल्यदर्शनात् 'व्यत्ययो बहुलमिति'[२] सामान्येन सूचितमाचार्येण। वस्तुतो मुख्यतया वैदिकशब्दसाधनायैव सूत्रकारस्य प्रयत्नः[३], आनुषङ्गिकतया नान्तरीयकतया च तु लौकिकाः शब्दा अपि संस्क्रियन्ते। तदुक्तं कैयटेन—'सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम्, तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम्, सर्ववेदाङ्गत्वादस्य व्याकरणस्य सर्ववेदसाधारणं लक्षणं बहुलादिग्रहणोपेतं क्रियते। आनुषङ्गिको लौकिकशब्दसंस्कार इति वेदग्रहणं कृतम्'[४] इति। पाणिनिकाले ये शब्दाः प्रयुक्ता आसन्, तेषां साधुत्वं सूत्रकारेण तेन व्यधायि। यतो विचित्रा हि शब्दानां शक्तयो यथादर्शनमभ्युपगन्तव्याः, न सामान्यतोदृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते। अतः पाणिनिना लक्ष्यस्थित्यपेक्षया सूत्राणि प्रणीतानि। एतस्मिन् हि बहुतर्कमिष्टं सङ्गृह्यते। यद्यपि तेषामपि सर्वेषां पूर्णतया समाधानं न भवति, अल्पज्ञत्वान्मनुष्यस्य सर्वज्ञत्वाभावात्, तथापि दिगित्ययं प्रदर्शिता तेषु। एवमन्येऽपि साधवोऽर्हन्ति सम्भवितुम्। अत्रेदं तु न शङ्कनीयम्—सूत्रकारोऽसमर्थसमासं प्रतिरुन्धन्नपि स्वयं सूत्रेष्वसमर्थसमासं कुतो निर्दिशति, तद्यथा—'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्', 'अत्वसन्तस्य चाधातोः', 'नलोपः सुप्स्वरसंज्ञा'[५] इत्यादि। विषयेऽस्मिन् 'विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः' इत्यार्षेय-वचनमवश्यमभ्युपगन्तव्यम्। इदमेव वचनमत्रैतत्समाधानाय साधु क्रमते।

---

१. पा. ३.१.८३-८४; २. पा. ३.१.८५।

३. 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' इति भाष्यकारप्रोक्तानि व्याकरणाध्ययनस्य मुख्यानि प्रयोजनान्यवशिष्टानि त्रयोदशानुषङ्गिकानि प्रयोजनानि चापि पाणिनीयं व्याकरणं मुख्यतया वैदिकशब्दसिद्ध्यर्थमेव साधयन्ति।

४. महा.प्र., भा. २, सू. २.१.५८, पृ. ६३४। अत्रावधेयं यद् उद्द्योतकारानुसारं केचन व्याख्याकाराः पाणिनीयं व्याकरणं लोकवेदोभयसाधारणमेव मन्यन्ते। परं बहुलग्रहणसिद्धस्यार्थस्योदाहरणानि वेदेषु बहूनीति ध्वनयितुमेव लोकवेदसाधारणेऽपि सर्ववेदपारिषदत्वोक्तिरिति परे।

५. पा. ६.१.६८, ६.४.१४, ८.२.२। अत्र विषये विश्वसंस्कृतपत्रिकायां मुद्रितः 'पाणिनीयाष्टाध्याय्यामविभक्तिकाः सौत्रा वा निर्देशा असमर्थसमासयुक्तानि स्थलानि च' इति शीर्षकोपात्तो मदीयो विशिष्टो लेखः (पृ. १-७) विशेषेण द्रष्टव्यः।

सूत्रकारशैल्यामनुसन्धीयमानायां संस्कृतभाषाव्याकरणस्येमे विषया अनवयवेन सङ्गृहीता भवन्ति। संज्ञासूत्राणि, परिभाषासूत्राणि, सन्धित्रयसूत्राणि, सुबन्तप्रकरणसूत्राणि, तिङन्तप्रकरणसूत्राणि, कृत्प्रकरणसूत्राणि, तद्धितप्रकरण-सूत्राणि, कारकप्रकरणसूत्राणि, समासप्रकरणाव्ययप्रकरणसूत्राणि, स्त्रीप्रत्ययसूत्राणि, स्वरप्रकरणसूत्राणि, वैदिकप्रकरणसूत्राणि—इत्येवं सर्वोऽपि संस्कृतभाषासम्बन्धी प्रयोगविषयः सूत्रकारेण स्वीयया विशिष्टशैल्या सङ्गृहीतः। वर्णानां स्थानप्रयत्नविवेकस्तु शिक्षाग्रन्थादेव बोद्धव्यः। सूत्रेषु स्थानप्रयत्नानां निर्देशो नास्ति। वस्तुतस्त्रुटिरेवेयमित्युत्प्रेक्षे।

प्रथमेऽध्याये प्रत्याहारगुणवृद्धिह्रस्वदीर्घप्लुतसंयोगानुनासिकसवर्णप्रगृह्य-सर्वनामाव्ययधातुप्रातिपदिकटिघुघप्रभृतयः संज्ञाः, 'षष्ठी स्थानेयोगा', 'अलोऽन्त्यस्य', 'अचश्चेत्यादयः'[१] परिभाषाः, 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ', 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन् ङित्'[२] इत्यादयोऽतिदेशाः, विशिष्टमित्संज्ञाप्रकरणम्, 'सरूपाणामेकशेष'[३] इत्याद्येकशेषप्रकरणम्, आत्मनेपद-परस्मैपदविधानम्, आकडारीया नदी-घि-अङ्ग-भ-पद-पुरुष-वचन-विभक्ति-प्रभृतयो गत्युपसर्गनिपात-कर्मप्रवचनीयरूपविशिष्टाः संज्ञाः प्रोक्ताः। अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थमाचार्येणा-व्ययसर्वनामप्रभृतयो महत्यः संज्ञा अपि विहिताः। उक्तञ्च भाष्ये—'महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत'[४] इति।

द्वितीयेऽध्याये समासः, पराङ्गवद्भावो विभक्तिविधानं, द्विगुद्वन्द्वयोरेकवद्भावप्रकरणम्, आर्धधातुकाधिकारः, सुपो लुग्विधानं च निर्दिष्टम्। समासेषु प्रथममव्ययीभावं निर्दिशति। ततस्तत्पुरुषम्। ततस्तद्भेदं द्विगुम्। ततस्तद्भेदं कर्मधारयम्। तत एकदेशितत्पुरुषम्। ततो नञ्तत्पुरुषम्। गतिकारकोपपदसमासानन्तरं बहुव्रीहिम्। तस्य पञ्च भेदांश्च। ततो द्वन्द्वम्। इत्थं द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादावधि सर्वं समासप्रकरणमवसाय्य तृतीये पादे प्रथमाद्वितीयातृतीयादिविभक्तिविधानं प्रस्तौति। तदनन्तरं कारकषष्ठ्याः शेषषष्ठ्याश्च विवेकं प्रद्योतयति। विभक्तिविधाने पूर्वं द्वितीयां, ततः तृतीयां चतुर्थीं पञ्चमीं सप्तमीं

---

१. पा. १.१.४९, १.१.५२, १.२.२८।

२. पा. १.१.५६, १.२.१।

३. पा. १.२.६४।

४. महा., भा. १, सू. १.१.२७, पृ. ८८-८९। तुलनीयम्—न्यासः (का.भा. २, सू. २.३.४८, पृ. २०९) 'आमन्त्रितमिति महत्याः संज्ञायाः करणं वैचित्र्यार्थमिति'।

च निर्दिश्य, ततः प्रथमां पर्यवसाने च षष्ठीं विधत्ते, येनेदं विज्ञायते यत् सर्वास्वपि विभक्तिष्वकारकत्वात् षष्ठीविभक्तिर्दुर्बलेति। एवं प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे कारकप्रकरणमधिकृत्य पूर्वमपादानं, ततः सम्प्रदानं, ततः करणमधिकरणं च, ततः कर्म, तदनन्तरं सर्वान्ते कर्तारं निर्दिशति, येनेदं विज्ञायते यत् कर्तृकारकं सर्वतो बलीय[1] इति।

एवं तृतीयेऽध्याये सन्क्यच्प्रभृतयो द्वादश नामधातवः, स्यतासिप्रभृतय एकविंशतिविकरणाः, तृतीयधात्वधिकारे कृत्संज्ञा, उपपदसंज्ञा च, सामान्यकृदन्ताः प्रत्ययाः, विशिष्टाः कृत्प्रत्ययाः, निरुपपदाः सोपपदाश्च कृदन्ताः, भूत-भविष्यद्वर्तमानकालिकाः कृत्प्रत्ययाः, पुंल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्गाः कृत्प्रत्ययाः, लकारार्थप्रक्रिया, अव्ययकृदन्ताः, तिङन्ता लादेशाश्च सन्ति। इत्थं चतुर्थाध्यायस्याद्ये पादे षट्सप्ततौ सूत्रेषु 'टाप्', 'डाप्', 'चाप्', 'ङीप्', 'ङीष्', 'ङीन्', 'ऊङ्', 'ति', 'ष्यङ्', 'ष्फ' इति दश स्त्रीप्रत्ययान् सूचयति। तदनन्तरमपत्याधिकारमारभ्य स्वार्थिकावधि तद्धितसंज्ञान् प्रत्ययान् पञ्चमाध्यायं यावद् रचयति। समासान्तप्रत्ययविधानप्रकरणं च समासप्रकरणात् पृथक्कृत्य पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादान्ते प्रस्तौति, येन समासान्तविधिरनित्यो विज्ञायेत[2]।

षष्ठाध्यायस्याद्ये पादे अच्सन्धिं, विधिशेषं, षष्ठं द्वित्वप्रकरणं, शेषनिघातप्रकरणं च निर्माति। द्वितीये समासस्वरविषयं, तृतीयेऽलुक्प्रकरणं, समासाश्रयविधींश्च सूत्रयति। षष्ठस्य चतुर्थपादादारभ्य सप्तमाध्यायं यावद् अङ्गाधिकारः प्रकरोति। अङ्गाधिकारमध्ये भाधिकारः प्रवर्तते। अष्टमे आद्यपादे आष्टमिकं द्वित्वं, तिङन्तस्वरप्रकरणं चाभिधाय पदाधिकारं स्फुटीकरोति। तृतीयचतुर्थपादयोर्हल्सन्धिं, विसर्गसन्धिं, षत्वणत्वे च सूचयति। अष्टाध्याय्याः पर्यवसाने च 'अ अ'[3] इति सूत्रेण शास्त्रप्रक्रियायां विवृतमकारं शास्त्रान्तेऽवसित-शास्त्रप्रक्रियायां स्वरूपेऽवस्थानाय शुद्धं संवृतं प्रतिपादयति। निर्विकारं शुद्धं ब्रह्म यथा मायाशबलं सज्जगन्निर्माणे प्रभवति, न तु मायारहितम्। पर्यवसितजगन्निर्माणं चादो ब्रह्म यथा स्वकीये शुद्धे स्वल्पे मायारहितमेवावतिष्ठते, तथैव अकारादयो वर्णाः स्वयमविकृताः सन्तोऽपि आकारादीतरविवृतवर्णसन्धौ विकारं लभन्ते नेतरथा, वर्णानामक्षरत्वेन विनाशाभावाद् इति ब्रह्मसाम्यं सूचयति,

---

१. द्र. महा., भा. १, सू. १.४.१, पृ. ३०२, 'अपादानमुत्तराणि'।

२. परि.सं. ८४, 'समासान्तविधिरनित्यः'।

३. पा. ८.४.६८।

शब्दब्रह्मणोरैक्यादिति सङ्क्षेपः[१]। हंहो! दृश्यतां कीदृशीयं विचित्रा प्रशस्ताऽभिनन्दनीया च सूत्रकारस्य पाणिनेः सूत्राणां रचनाशैली।

किन्त्वत्रापि केचन प्रत्यवतिष्ठन्ते। बहव इमामभिनन्द्यां वन्द्यामपि शैलीं विलोक्योद्विजन्ते, न चैनां रोचयन्ते। कथयन्ति चैवम्—अस्यां शैल्यां स्वीक्रियमाणायां संस्कृतभाषाया बोधः कष्टेन भवति। अज्झल्विसर्गरूपत्रिविधसन्धेः सुबन्ततिङन्तयोश्च रूपाणां सुगमतया ज्ञानस्यानीषत्करत्वात् प्रतिकार्यं पृथक्-पृथगध्यायाश्रितत्वेन रूपसाधने सूत्राणां दूरापास्तत्वाद् इति। वयं तु मन्महे—न सत्यमेतत्। आर्षेयो ह्येष क्रमः। ऋषीणां ज्ञानं च कष्टसाध्यं भवति। 'ऋषीणां दर्शनं यत्तद् व्यवहारे नैव स्थितम्'[२] इति प्राचां वाचः; किन्त्वनेन पाणिनिरचितसूत्रक्रमेण ह्यधीयानः पुमान् कष्टात् कष्टतरमपि ज्ञानं सम्यक् शक्नोत्यवगन्तुम्। नान्तरेण तपःश्रमं ब्रह्मचर्यं श्रद्धां चैषा शैली शक्या बुद्धिमध्यमध्यारोढुम्। तपःश्रद्धाविहीनेन पुंसा तु वेदेषु प्रतिपाद्यमान ईश्वरोऽपि न शक्यः प्रतिपत्तुम्। तत्रापि तपोऽनुष्ठानमपेक्ष्यते। येषां त्वत्र प्रक्रमते मतिस्ते न किमपि काठिन्यमनुभवन्ति। एवमेव तच्छ्रुत्वा इति सन्धौ क्रियमाणे 'तद् + श्रुत्वा' इति विग्रहे क्रमेण दकारस्य जकारं, जकारस्य चकारं, शकारस्य छकारं च पूर्वत्रा- सिद्धीयप्रकरणं विद्वानेव विवेक्तुमर्हति। इतरस्तु तत् + श्रुत्वा इत्यशुद्धं विगृह्य तकारस्य चकारं शकारस्य च छकारं विधायानिष्टं सन्धिरूपं साधयेत्। अपि चान्तरेणाष्टाध्यायीक्रमं विप्रतिषेधभाङ्गाद्यधिकारव्यवस्थापि नाधिगन्तुं शक्या।

तस्मात् पाणिनेरियं सूत्ररचनाशैली सर्वथा साधुरेवाभ्युपगन्तव्या। यतो हि सर्वस्यापि व्याकरणस्य मूलं सूत्राण्येव 'सूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते। आतश्च सूत्राण्येव, यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्यते'। अथवा नादोऽर्थरहितत्वाद्घोषमात्रमेव

---

१. तुलनीयम्—

(क.) महा., भा. १, प्रत्याहाराह्निकम्, ञमङणनम्-झभञ्-सूत्रम्, पृ. ३६।
वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते। तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते'॥

(ख) तत्रैव पस्पशाह्निकम्, पृ. ३—'महो देवो मर्त्यानाविवेश' (ऋग्वेदे-४.५८.३)। महान् देवः शब्दः मर्त्यानाविवेश। महता देवेन सह नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्'।

२. तुलनीयं वाक्यपदीयम्, के.वी. अभ्यङ्करसम्पादितम्, पूनाविश्वविद्यालयतः प्रकाशितम्। १९६५, का.सं. २.१३।

'ऋषीणां दर्शनं यच्च तत्त्वे किञ्चिदवस्थितम्।
न तेन व्यवहारोऽस्ति न तच्छब्दनिबन्धनम्'॥

गृह्येत। सूत्रमाधारीकृत्यैव वार्तिकं भाष्यं च समुज्जृम्भते। सूत्रनिर्माणं कठिनतमम्। तत्र निर्माणे दोषा अपि सम्भवन्ति। गुणाः प्रयोजनानि च बहुशः सन्ति। गुणगृह्यैर्विपश्चिद्भिर्गुणा ग्रहणीयाः। प्रतिविधेयं च दोषेषु। तथा चोक्तं भाष्यकारेण— **'न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या सूत्रं वा न प्रणेयम्। न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रियन्ते। न हि मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कुत एतत्? न हि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं च दोषेषु'**[1] **इति।**

पाणिनिसमये यावान् शब्दस्य प्रयोगविषय आविरासीत्, तेन मुनिना तस्य सर्वस्यापि शब्दराशेरालोचनं यथामति हितं विहितम्। ये तु प्रयोगास्तदानीं नाभवन् तेषां साधनाय वार्तिककारो भगवान् कात्यायनो मुनिः प्रादुरास। **यीशुमहात्मनः प्राक् पञ्चशत्यां समायां पाणिनेः कालः समाम्नायते। तत ऊर्ध्वं प्रायो द्विशत्यामतीतायां वार्तिककारस्य कालः स्वीक्रियते।** तस्य काले संस्कृतभाषायाः प्रसारः प्रकाशो नानाभूय वितस्तरे। उदाहणार्थं यथा—'दयालुः, श्रद्धालुः' इति रूपे तु पाणिनिकालेऽप्यास्ताम्, तत्सूत्रेणालुचो विधानात्[2]; किन्तु 'शयालुः' इति रूपं त्वद्य श्रूयमाणं पाणिनिसूत्रेण सेद्धुं नार्हति। तदर्थं 'शीङश्चेति वक्तव्यम्' इति कात्यायनमुनिवचनात् शेतेरपि आलुचं विधायोक्तं साधनीयम्। कृपालुशब्दस्तु वार्तिककारसमयेऽपि नाभूदिति प्रतीमः। इतरथा शीङा सह कृप्धातोरपि स आलुचं विदध्यात्। कृपाशब्दाद्वा तद्धित आलुच् विज्ञेयः। एवन्तु 'दयालुः, श्रद्धालुः' इत्युभे रूपे विपद्येते। वार्तिककारस्य सूत्र(वार्तिक)-रचनायामयमेव विशेषो यत् पाणिनिसूत्रेषु यत्र क्वचित् न्यूनमधिकं वा समुचितं शक्येत कर्तुं तदनेन क्रियत[3] इति। 'अशिष्यो वा', 'आनर्थक्यम्', 'अपरिभाष्यम्' 'असम्प्रत्ययः', 'अप्रसिद्धिः', 'अग्रहणम्', 'अप्रतिषेधः', 'अनिर्देशः', 'अप्रसङ्गः', 'अनुपपत्तिः', 'उपसंख्यानम्', 'वक्तव्यम्' इत्यादिवचनैर्वार्तिककारः स्वसूत्राण्युपन्यस्यति। यावती संख्या पाणिनिसूत्राणां वर्तते, तावत्येव प्रायो वार्तिककारसूत्राणामप्यस्ति, इत्युत्प्रेक्षे। तेषु वार्तिकेषु मान्यप्रयोजकानि, अपुष्टार्थानि पुनरुक्तानि वा सन्ति, तेषां प्रत्याख्यानं

---

१. महा., भा. १, सू. १.१.३९, पृ. ९९-१००।

२. पा. ३.२.१५८। 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्'।

३. का.मी. द्वितीयोऽध्यायः, पृ. १०—'उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ताकरत्वं वार्तिकत्वम्'। तुलनीयम्– 'उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते। तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञाः मनीषिणः'।।

'नार्थः', 'शक्योऽवक्तुम्', 'शक्यमकर्तुम्', 'आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति', 'नैतदस्ति प्रयोजनम्, किमर्थमिदमुच्यते, लोकत एतत् सिद्धम्', इत्यादिशब्दैः पतञ्जलिना मुनिना भाष्यकारेण विहितम्। 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्'[१] इति वचनेन सूत्रवार्तिकभाष्यकारेषु मध्ये भाष्यकारस्यैवोत्तरवर्तिनः प्रामाण्यमभ्युगम्यतेऽधिक-लक्ष्यदर्शित्वात्[२]। न हि भाष्यकारादन्यः कश्चन शब्दविषयेऽभियुक्ततरोऽस्ति।

पाणिनेः सूत्ररचनायामइउण्-इत्यादिचतुर्दशभिः सूत्रैरयं चत्वारिंशतः प्रत्याहाराणामतीव बुद्धिकौशलं सूचयति। महतो महतः शब्दौघस्य प्रतिपत्तये प्रत्याहारो नाम लघीयानुपायः, प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा अस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। 'अण्' इत्यनेन अ इ उ इतीमे त्रयो वर्णाः सङ्गृहीता भवन्ति। 'अल्' इत्यनेन च सर्वेऽपि वर्णाः सङ्गृह्यन्ते। अन्यथा प्रतिवर्णमुच्चारणं कर्तव्यं स्यात्। प्रत्याहारेण वर्णानामानुपूर्व्येण सन्निवेशात् शास्त्रप्रवृत्तौ लाघवं सम्पद्यते। हल्प्रत्याहारनिर्माणे यद्यपीतरेतराश्रयदोषः प्रादुर्भवति। कुतः? हल्प्रत्याहारज्ञानं विना 'हलन्त्यम्'[३] इतीत्संज्ञा न प्रवर्तेत। इत्संज्ञाज्ञानं विना च 'आदिरन्त्येन सहेता'[४] इति हल्प्रत्याहारो न सम्पद्येत, तथापि तद्दोषव्यावृत्त्यर्थमाचार्यो भगवान् भाष्यकारो वार्तिककारश्च 'हलन्त्यम्' इत्यत्र 'हल् लन्त्यम्' इत्येवं पृथगेकं लकारमपि प्रश्लिष्य हला सह लकारस्यापि विशिष्टस्य इत्संज्ञां वर्णयन्ति[५]। नवीनास्तु 'हल्' इति सूत्रस्यान्त्यं लकारमित्संज्ञकं भवतीति कल्पयन्ति[६]। तेन लकारप्रश्लेषं विनैव 'हल्'सूत्रस्य लकारस्येत्संज्ञा सिद्ध्यति। लकारस्येत्संज्ञां विधाय 'आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रेण 'हयवरट्' इति हकारादारभ्य लकारं यावत् हल्प्रत्याहारो निर्बाधं सिद्धो भवति। सिद्धे च हल्प्रत्याहारे अण्, अक्, अच् इत्येवमादयः सर्वेऽपि प्रत्याहाराः स्वयमेव सिद्ध्यन्ति।

---

१. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, तत्त्वबोधिनी-बालमनोरमासहिता (वै.सि.कौ.), गिरिधरशर्म-सम्पादिता, मोतीलालबनारसीदास, दिल्लीतः प्रकाशिता १९७७; भा. १, सू. १.१.२९, पृ. २२३। तुलनीयम्, महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतम्, भा. ३, सू. ३.१.८०, पृ. १५७—'अनेन सूत्रमतापेक्षया प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति ध्वनितम्। एतद् 'धिन्विकृण्व्योश्च' इति सूत्रस्थधिन्वि-कृण्विधात्वोर्वत्वस्थानिकात्वमूलकमेव पठ्यते—यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति।

२. महा., प्र., भा. २., सू. २.४.२६, पृ. ८६२—'मुनित्रयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरम्, अधिकलक्ष्यदर्शित्वात्'।

३. पा. १.३.३; ४. पा. १.१.७१।

५. महा., भा. १, सू. १.३.३, 'तदुक्तं भाष्यवार्तिकम्—लकारस्यानुबन्धज्ञापितत्वाद् हल्-ग्रहणाप्रसिद्धिः'। तत्समाधानवार्तिकं च—सिद्धं तु लकारनिर्देशात्। हला सह लकारोऽपीत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। एकशेषनिर्देशाद् वा'।

६. वै.सि.कौ., भा. १. सू., १.३.३, पृ. ५, 'हल् इति प्रत्याहारसूत्रेऽन्त्यमित् स्यात्'।

एवम् 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः'[१] इति ग्रहणकशास्त्रं ब्रुवता सूत्रकारेण प्रत्ययशब्दः श्लिष्ट उपात्तः। अप्रत्यय इत्यस्य प्रत्ययं वर्जयित्वा इत्येकोऽर्थः। प्रतीयते विधीयत इति प्रत्यय इत्येवं यौगिकव्युत्पत्त्या अप्रत्ययः अविधीयमानोऽण् इति द्वितीयोऽर्थः। प्रथमेऽर्थे न्यूनतां पूरयितुं भाष्यवार्तिककारावाहतुः—'अत्यल्पमिदमुच्यत—अप्रत्यय इति। अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यम्। प्रत्ययादीन् वर्जयित्वा अण् सवर्णान् गृह्णातीति'। अथवा विधीयमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीति। एतेन 'अप्रत्यय' इति ब्रुवतः सूत्रकारस्यार्थादापन्नं भवति—'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न भवतीति'[२]। 'अइउण्' इत्यत्र 'लण्' इत्यत्र च द्विर्णकारानुबन्धोऽपि चमत्करोति। द्विर्णकारानुबन्धेन 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्'[३] इति परिभाषा ज्ञाप्यते। तेन अणप्रत्याहारः अणुदित्सूत्रस्थमणं वर्जयित्वाऽन्यत्र सर्वत्र 'उरण् रपरः', 'केऽण्'[४] इत्यादिषु—अ इ उ ण् इति पूर्वणकारेणैव व्याख्यानाद् गृह्यते। इण्-प्रत्याहारश्च 'लण्' इति परसूत्रस्थणकारेणैव व्याख्यानाद् गृह्यते। एवं 'हयवरट्' इत्यत्र 'हल्' इत्यत्र च द्विर्हकारोपदेशोऽपि सप्रयोजनः। पूर्वो हकारोऽट्प्रत्याहारे हकारस्य ग्रहणार्थः। तेन 'अर्हेण' इत्यत्र हकारस्याट्त्वात् तद्व्यवायेऽपि 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'[५] इति णत्वं सिद्धं भवति। 'हल्' इत्यपरो हकारः शल्-प्रत्याहारे हकारस्य ग्रहणार्थः। तेन अधुक्षत् इत्यत्र दुह्धातोर्हकारस्य शल् प्रत्याहारान्तर्गतत्वात् 'शल इगुपधादनिटः क्सः'[६] इति च्लेः क्सः सिद्धो भवति।

अत्रावधेयम्—आचार्यः पाणिनिः सर्वदा सर्वत्र चैकामेव शैलीं नानुसरति। एषा ह्याचार्यस्य शैली दरीदृश्यते यदयं लक्ष्यानुरोधात् क्वचिदभिधानमाश्रयति क्वचिन्न्यायं क्वचिद्वचनं चेति[७]। लाघवेन लक्ष्याणां सुपरिग्रहणायायं यथास्थानं तन्त्रावृत्त्यैकशेषेष्वन्यतमेनापीष्टं साधयति, तद्यथा 'नमुने'[८] इति। एवमेवायं लघ्वर्थं स्वकीयं मनोगतं भावं सदा साक्षात् सूत्रोच्चारणेनैव न प्रतिपादयति, प्रत्युत प्रकारान्तरेणापि ज्ञापयति सूचयति च, यथा चाह भाष्यकारः—**'इहेङ्गितेन चेष्टितेन**

---

१. पा. १.१.६९; २. परि.सं. १९।
३. तत्रैव, सं. १।
४. पा. १.१.५१, ७.४.१३; ५. पा. ८.४.२।
६. पा. ३.१.४५।
७. तुलनीयम्, पा. १.२.५३, 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्'।
८. का., भा. ६, सू. ८.२.३, पृ. ३४२, 'योगद्वयमिदमुभयार्थं तन्त्रेणोच्चारितम्'।

निमिषितेन महता वा सूत्रनिबन्धनेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते'[१] इति। मण्डूकप्लुतिगोयूथगङ्गाप्रवाहादिलोकन्यायप्रयुक्ताऽनुवृत्तिः (अनुकर्षणम्), सिंहावलोकितन्यायप्रयुक्तमपकर्षणं च पाणिनीयसूत्रशैल्याः प्रधानभूतौ गुणौ चकास्तः। पाणिनेरयमपि स्वभावोऽनुभूयते यदयं गुणा भेदका अभेदका वा, उणादयोऽव्युत्पन्नानि व्युत्पन्नानि वेत्यादिविवादग्रस्तविषयेषु प्रायो मध्यमं मार्गमेवाश्रयमाणो लक्ष्यते, 'कालोपसर्जने च तुल्यमि'त्याद्युक्तेः[२]।

वस्तुतो नेयं सरणिर्दोषकोटिमाटीकते। यतो हि पाणिनेस्तूभयं मतम्, लक्ष्यानुरोधात् क्वचित् किञ्चिदाश्रीयते क्वचित् किञ्चिन्न, उभयगतिरिह भवति। अपि च आचार्येण यदा एकेन ग्रहणेन भूयसां लक्ष्याणां ग्रहणमिष्यते तदायं सर्वनाम्ना निर्देशं करोति। यतो हि एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका भवन्ति ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते। एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते। पाणिनिना नैके एतादृशा व्याख्यानापेक्षाः शब्दा अपि प्रायोजिषत येषां कृते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्' इति परिभाषोपयुज्यते। व्याख्यानमेवात्र शरणीकरणीयम्[३]। नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रायोजयतीत्यपि पाणिनेः शैली दृग्गोचरीभवति[४]। एकत्राचार्यो मन्दबुद्धीनां सुखप्रतिपत्तये सर्वानुग्रहाय वा गौरवमपि करोति, अपरत्र व्युत्पन्नमतीनां कृते प्रक्रियालाघवमपि सूचयति, यथा—'डः सि धुट्'[५] इत्यत्र प्रक्रियालाघवार्थं तडिति वक्तव्ये धुड्ग्रहणं **वैचित्र्यार्थं** मन्यन्ते वैयाकरणाः।

---

१. द्र.—महा., भा. ३, सू. ८.२.३, पृ. ३८८; न्यासः (का., भा. २, सू. २.२.५, पृ. १०४)—कालाः परिमाणिना इत्यत्र काला इति बहुवचननिर्देशोऽयं मात्राधिक्येन सूत्रप्रबन्धस्यार्थाधिक्यसूचनार्थम्, तथा चोक्तम्—'इहेङ्गितेन लक्ष्यन्त इति'। एवमेव पा. ६.३.११५। सूत्रस्थो न्यासोऽप्यत्र विषये द्रष्टव्यः।

२. पा. १.२.५७।

३. तुलनीयम्—पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना।
आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम्'।।

४. महा., भा. १, सू. १.१.४१, पृ. १००। तुलनीयम्, महा.प्र., भा. १, सू. १.१.१२, 'नैकमिति—अनेककार्यसिद्ध्यर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यत इत्यर्थः। अन्यत्सूत्रमेकेनापि प्रयुज्यते—'मुद्गादण्' (पा. ४.४.२५) इत्यादि। भाष्यकारोऽन्यत्रापि कथयति—'नैकमुदाहरणह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति' (महा., भा. ३, सू. ६.४.३, पृ. १८१)।
बालमनोरमाकारोऽत्र ब्रूते—एकस्य शब्दस्य साधनाय सामान्यसूत्रं नारम्भणीयम्, अन्यथा मुद्गादण् इत्यनुपपत्तेरिति कैयटः (वै.सि.कौ., भा. १, सू. ६.४.३, पृ. २०५)।

५. पा. ८.३.२९।

क्वचिद् द्वयोर्योगयोरेकयोगकरणे सम्भवे सत्यपि यो योगविभागः क्रियते, तेनाचार्यः स्वसूत्रशैल्या वैचित्र्यमेव प्रदर्शयति। यथा चोक्तं काशिकाकारेण— 'ईशीड्जनां सेध्वयोरित्येकमेव सूत्रं न पठितम्? विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः'[१] इति। आचार्यः पाणिनिः सूत्रनिर्माणं कुर्वन् स्वैरं व्यवहरति, स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियन्तुमशक्यत्वात्[२]। फलतः प्रसङ्गेऽस्मिन्नयं सौत्रनिर्देशमपि करोति। ये नियमविरुद्धाः प्रयोगाः केवलं पाणिनेः सूत्रेष्वेव तदुपज्ञप्रज्ञोपज्ञाता दृश्यन्ते, ते सौत्रा इत्युच्यन्ते। परन्तु कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं वा सर्वथाऽलम्भूष्णुर्भगवान् पाणिनिराचार्यो वन्द्य एवास्ति। तद्यथा—'नेर्गदनदपतपदघु'[३] इति सूत्रे 'द्वन्द्वे घि', 'अल्पाच्तरम्'[४] इति वचनमनपेक्ष्य 'घु' इत्येतस्य पूर्वनिपातमकुर्वता नात्र वचनानुरोधेन प्रवर्तितव्यमपि तु इच्छयैवेति सूचितम्। तेन यत्रेच्छा भवति स एव गृह्यते। फलत इच्छया प्रवर्तितव्यमिति सूचनात् पूर्वोक्तसूत्रे इच्छालक्ष्यानुरोधान् माङ्मेङोरेव ग्रहणं भवतीति युक्तम्[५]।

यत्र तत्र सूत्रोपात्तसंख्यापि पाणिनेः सूत्रशैलीवैचित्र्यं जनयति कलयति वा। तद्यथा—'जक्षित्यादयः षट्'[६] इति। यद्यपि व्याख्याकारैरत्र जक्ष्, जागृ, दरिद्रा, शास्, दीधीङ्, वेवीङ्, चकास् इत्येते सप्त धातव इष्यन्ते, तथापि सूत्रे 'षड्ग्रहणेन' भ्रमस्तूपजायत एव, सप्तानां ग्रहणस्य दुर्ज्ञानत्वात्। वस्तुतस्त्वत्र स्पष्टप्रतिपत्तये 'जक्षित्यादयः सप्त' इत्येवं निर्देष्टव्यम्[७]। सप्तानामेव

---

१. का., भा. ६, सू. ७.२.७८, पृ. ७५९। तुलनीयम्, न्यासः (का., भा. १, सू. १.३.४८, पृ. ४४७) 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे इत्यत्र व्यक्तवाचामित्यस्य स्थाने नृणां न कृतमिति वैचित्र्यार्थम्'।

२. (क) महा., भा. १, सू. १.४.३, पृ. ३१३। 'छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति' (कविः क्रान्तदर्शी ऋषिः)।

(ख) प.मं. (का., भा. ५, सू. ६.४.७५, पृ. ४२७ 'स्वच्छन्दमनुवर्तन्ते न शास्त्रमृषयः किल'।

(ग) बालमनोरमा (वै.सि.कौ., भा. १, सू. १.१.१, पृ. ३२) 'स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियन्तुमशक्यत्वात्'।

३. पा. ८.४.१७; ४. पा. २.२.३२, ३४।

५. न्यासः (का., भा. ६, सू. ८.४.१७, पृ. ६२५)।

६. पा. ६.१.६।

७. महा., भा. ३ सू. ६.१.६, पृ. ११ 'तथा च वार्तिकम्—जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं वेवीत्यर्थम्'।

जक्षित्यादीनामभ्यस्तसंज्ञाया इष्टत्वात्, न तु षण्णाम्, तद्यथा 'शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्'[१] इतीष्टमष्टग्रहणं करोति। एवमेव 'अव्ययादाप्सुपः'[२] इत्यनुशासदपि पाणिनिः स्वेच्छया क्वचिदव्ययेभ्योऽपि सुपो लुकं न मृष्यति। तद्यथा— 'अहंशुभयोरुस्'[३] इत्यत्र 'अहम्', 'शुभम्' इत्यनयोरव्यययोरपि सतोराचार्येण षष्ठीद्विवचनं प्रयुक्तम्। यद्यपि 'युस्' प्रत्ययविधाने 'अहंशुभंभ्याम्' इति निर्देष्टव्यमासीत्, प्रत्ययविधौ पञ्चम्या एव न्याय्यत्वात्[४]। अथवा अविभक्तिक एव निर्देशः कर्तव्य आसीत्, यथा 'साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्'[५] इत्यत्र 'साक्षात्'-शब्दोऽविभक्तिक एव निर्दिष्टः, अव्ययत्वेन विभक्त्यभावे पञ्चम्यर्थस्तु गम्यत एव, तथापि विचित्रा ह्याचार्यस्य शैली वर्तते यदयं क्वचिद् विभक्तिं निर्दिशति, क्वचिन्न।

यद्यपि 'तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य'[६] इत्यत्र पाणिनिना पश्चाद्भवस्य कात्यायनस्य 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे'[७] इति वचनं प्रमाणीकृतं परमयमाचार्यः स्वशैल्यनुसारेण बहुत्र स्थलेष्वर्धजरतीयमनुसरति, अर्थात् क्वचिदिका धातुनिर्देशं

---

१. पा. ३.२.१४१; २. पा. २.४.८२।

३. पा. ५.२.१४०।

४. अत्रावधेयं केचन पूर्वाचार्याः प्रत्ययविधाने पञ्चमीविभक्तिस्थाने षष्ठीविभक्तिं प्रयुञ्जते स्म, तद्यथा क्षीरस्वामी निर्दिशति—'सूददीपदीक्षां च' (पा. ३.१.१५३, भ्वादिगणस्थे षूद्धातौ) 'सनाशंसभिक्षामुः' (पा. ३.२.१६८, भ्वादिगणस्थे शासिधातौ) च। एतेनेदमनुमीयते यदत्र विषये पूर्वेषामनुरोधादेव पाणिनिर्विभक्तिव्यत्ययं चकार।

५. पा. ५.२.९१; ६. पा. १.२.२५।

७. पा. ३.३.१०८, एवमेव छत्वममीति वाच्यमिति वार्तिकमपि (पा. ८.४.६३) गोत्रचरणाच्छ्लाघा (पा. ५.१.१३४) इत्यनेन सूत्रेण प्रमाणीकृतं द्रष्टुं शक्यम्। अनुमीयते पाणिनिना लाघवबुद्ध्या बहवो नियमा न सूत्रबद्धाः कृताः। गोष्पदीभूते पाणिनिव्याकरणे सर्वेषां नियमानां कृतेऽवकाशस्य सम्भावना नास्ति, तद्यथा—'यान्युज्जहारमाहेन्द्राद् व्यासो व्याकरणार्णवात्। पदरत्नानि किं तानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे'।। इति। राजशेखरोक्तं 'तद्धितमूढाः पाणिनीयाः' इति वचनमपीदमेव द्रढयति। मन्ये, अत एव 'तृजकाभ्यां कर्तरि' (पा. २.२.१५) इति सूत्रस्य प्रणेता पाणिनिराचार्यः स्वयं 'तत्प्रयोजको हेतुश्च', जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा. १.४.५५) इत्यादिना स्वीयं नियममतिक्रामति। वस्तुतः पाणिनिकाले लोके 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति नियमस्य विकल्प आसीत्। परं शिष्टाः प्रायः समासनिषेधयुक्तमेव प्रयोगं कुर्वन्ति स्म। अतः पाणिनिनापि स एव समासनिषेधनियमः समर्थितः। परं तात्कालिकभाषाव्यवहारे यत्र तत्र स्वल्परूपेणैव तृजकोरपि समासस्य दृष्टत्वात् स्वसूत्रेषु तेन स्वविरुद्धप्रयोगोऽपि परोक्षरूपेण सूचितः।

करोति क्वचिन्न, तद्यथा—'शकिसहोश्च'[१] इत्यत्र तु इका निर्देशः कृतः, किन्तु 'वञ्चिलुञ्च्यृतश्च'[२] इत्यत्र द्वयोरेव धात्वोरिका निर्देशो विहितः, ऋतेश्च न कृत इति वैचित्र्यमेतत्। वस्तुतस्तु शैलीयमाचार्यस्य यत्रायं धातोर्ग्रहणमिच्छति तत्र सन्देहविच्छेदायावश्यं श्तिपा निर्देशं करोति। यत्र च न सन्देहस्तत्र करोति न करोति च। क्वचिद्वृत्तज्ञ[३] आचार्य उच्चारणार्थमनुबन्धमासजति क्वचिन्नेति वैचित्री, तद्यथा 'सुट् तिथोः'[४] इत्यत्र इकार उच्चारणार्थः, परं 'दधस्तथोश्च'[५] इत्यत्र तु नास्त्येवेति चित्रीयां कलयति। विचित्रास्तद्धितवृत्तयः[६]। **तथा चोक्तं राजशेखरेण–तद्धितमूढाः पाणिनीया[७] इति।** अत एव नातः 'उपाद्यमः स्वकरणे'[८] सूत्रस्थस्वकरणशब्दात् तद्धितश्च्विप्रत्यय उत्पद्यते। 'विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः'[९] इत्यत्र तु सर्वमेव व्याकुलं तिष्ठति। प्रथमं तावद् 'नदीदेश' इति समस्तमसमस्तं वेति न सम्यक् प्रतीतं भवति। किञ्च 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्'[१०] इत्युपक्रम्य 'अनुवादे चरणानाम्'[११] इत्याद्येवं षष्ठीविभक्त्योपक्रमे किमिति 'अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्'[१२] 'विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः' इति प्रथमाविभक्त्यन्तानामुपन्यासः क्रियते, अर्थात् षष्ठ्यन्तानामेकवद्भावे प्रक्रान्ते

---

१. पा. ३.१.९९।

२. पा. १.२:२४। अत्रावधेयम्—विलक्षणशैलीनां मिश्रणेन शास्त्रान्तरवाक्यसङ्ग्रहकर्म स्मृत्यन्तरोक्तविध्युपसङ्ग्रहणं वाऽनुमीयते यः पूर्वाचार्यानुमोदितः पन्थाश्चकास्ति। एतस्यां स्थितौ उपर्युक्तशैलीवैचित्र्यमेव सूक्ष्मेक्षिकापन्नानामाधुनिकानां विदुषां मतेऽष्टाध्यायीसूत्रपाठे भ्रष्टतामपपाठं प्रक्षेपाशङ्कां च जनयति। एतस्मिन् विषये विशेषाध्ययनाय, द्र.—

(क) Ashok Aklujkar, The Aṣṭādhyāyī as case in textual criticism, procedings of the International saminar pāṇini, University of Poona, 1980; PP. 1-10.

(ख) मदीयो लेखः, अष्टाध्यायीसूत्रपाठेऽव्यवस्था, राजस्थानसंस्कृत-अकादमी-जयपुरतः प्रकाशिता, स्वरमङ्गला-पत्रिका, १९८३, पृ. १८-२९।

३. द्र. महा., भा. १, सू. १.३.९, पृ. २६६—'वृत्तज्ञो ह्याचार्योऽनुबन्धानासजति'।

४. पा. ३.४.१०७; ५. पा. ८.२.३८।

६. महा.. भा. २, सू. ४.२.७०, पृ. २८४।

७. का.मी., अध्यायः ६, पृ. ४८; तुलनीयम्, महा. पस्पशाह्निकः पृ. ८, 'प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः'।

८. पा. १.३.५६; ९. पा. २.४.७।

१०. पा. २.४.२; ११. पा. २.४.३।

१२. पा. २.४.६।

किंहेतुकोऽयमेकवद्भाव: प्रथमान्तानामभिधीयते। नात्र किञ्चिन्निमित्तं विज्ञायते। एतेन केवलमाचार्यस्य सूत्ररचनाशैलीवैचित्र्यमेवात्र स्फुटीभवति। एवमेव 'मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्त:' इत्यत्रापि 'वीरा' इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा चकास्ति। तथा चोक्तमत्र सूत्ररचनावैचित्र्यं प्रदर्शयता काशिकाकारेण—'प्रकृतिप्रत्यययोर्विपरिणाम एव सम्बन्ध:। कस्मादेवं कृतम्? वैचित्र्यार्थम्'[1] इति।

एषाप्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यदयं बहूनां शब्दानां द्वन्द्वे क्वचित् समाहारद्वन्द्वेनैकवचनं निर्दिशति, यथा—'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्', 'द्युप्रागपागुदीचो यत्'[2] इत्यादि, क्वचिच्च समाहाराविवक्षया द्विवचनबहुवचनाभ्याम्, यथा—'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्', 'यत्तदेतेभ्य: परिमाणे वतुप्'[3] इत्यादि। सूत्रकार: समाहारद्वन्द्वविवक्षायामेकवचननिर्देशेऽपि नपुंसकलिङ्गमकृत्वा पुल्लिङ्गमेव भूयो निर्दिशति। एतेन न कोऽपि नियम एकान्ततया परिपालितो भवतीति पाणिने: शैली बहुलं विचित्रा प्रसिद्ध्यति। पाणिनेरिदमपि बहुधाऽवलोक्यते यदयं सूत्ररचनालाघवे सम्भवे सत्यपि[4] मन्दबुद्धीनां सुखप्रतिपत्तये सर्वानुग्रहाय[5] वा यत्र तत्र सन्ध्यभावादिरूपं गौरवमपि स्वीकरोति, यथा—'नाज्झलौ' (नाग्घलौ), 'पाघ्राध्माधेट्दृश: श:', 'वृद्धिरादैच्'[6] इत्यादि। असन्देहोऽपि व्याकरणाध्ययनस्य मुख्यं प्रयोजनम्। अत: स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवाचार्यो यथाप्रसङ्गं विभक्तिमपि न प्रयुङ्क्ते, यथा—'वयसि दन्तस्य दतृ'[7] इति। मन्येऽनुक्रियमाणरूपविनाशभियाऽत्र विभक्तिर्न कृता। अन्यथा 'दतृ'शब्दस्य सुविभक्तौ कृतायां 'दतृ' इति रूपं दुर्विज्ञानं स्यात्, 'दता' इति रूपं स्यात्[8]। एवमेव सूत्रकारस्येयमपि शैली नयनगोचरीभवति यदयं यद्यपि सामान्येन तु स्थानिनो निर्देशं षष्ठ्या एव करोति, तथापि स्वतन्त्रेच्छत्वात्, पूर्वाचार्याणामनुरोधेन वा यत्र तत्र प्रथमयापि स्थानिनं निर्दिशति,

---

१. का.भा. ३ सू. ३.३.९६, पृ. ६९।

२. पा. ३.१.२०, ४.२.१०१; ३. पा. ६.२.१७०, ५.२.३९।

४. महा., भा. १, पस्पशा. पृ १, 'लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम्'।

५. तत्रैव, भा. १, सू. १.२.३२, पृ. २०९, 'अन्वाख्यानमेव तर्हीदं मन्दबुद्धे:'।

६. पा. १.१.१०, ३.१.१३७, १.१.१; ७. पा. ५.४.१४१।

८. अत्र विषये सूत्रकारस्य शैलीवैचित्र्यं द्रष्टुं होशिआरपुरत: १९८१ तमे वर्षे प्रकाशितायां विश्वसंस्कृतम्-नाम्न्यां पत्रिकायां मुद्रित: 'पाणिनीयाष्टाध्याय्यामविभक्तिका: सौत्रा वा निर्देशा:' इति शीर्षकोपात्तो मदीयो लेखो (सित. १-१३, दिस. १.१०) विशेषेण द्रष्टव्य:।

यथा—'चित:' इति। अत्र भाष्यकारो ब्रूते—'पूर्वसूत्रनिर्देशश्च'। चित्वान् चित् इति[१]।

सूत्रकारस्यायमपि स्वभावोऽनुभूयते यदयं यस्य कस्यापि प्रकरणस्य आधारभूतं सूत्रापरपर्यायमेकं सामान्यं लक्षणं निर्माय पुनरन्यैर्विशेषैः सूत्रैरपि तस्य प्रपञ्चं व्याख्याविस्तरं वा विदधाति, तद्यथा—'पूर्वापरप्रथमचरम'[२] इत्यादीनि विशेषसूत्राणि 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्'[३] इति सामान्यसूत्रस्य प्रपञ्चभूतान्येव सन्ति। नैतत्करणं किञ्चिद् दोषावहं मन्तव्यं प्रत्युत सप्रयोजनमेवेदं स्वीकार्यम्, तथा चोक्तं भाष्यकारेण—'एते खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्रपञ्चश्च। केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथाकारको भवति'[४] इति।

किं बहुना, पाणिनेः सूत्ररचनाया वैशिष्ट्यं निर्दोषत्वं च सूचयता भाष्यकारेण प्रशस्तिपरमिदमुक्तम्—**'सामर्थ्ययोगान्न हि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्'**[५] इति। लक्षणैकचक्षुष्कैर्नवीनैर्भट्टोजिदीक्षितप्रभृतिभिर्वैयाकरणैर्यद्यपि सूत्रकारं प्रति श्रद्धां दधानैरपि लघ्वर्थं स्वबुद्धिप्रकर्षेण पाणिनिसूत्ररचनायां परिवर्तनमुत्प्रेक्षितम्; परन्तु स्फुटबोधाभिप्रायेण तदापातरम्यमेव, तद्यथा—'अकः सवर्णे दीर्घः'[६] इत्यस्य स्थाने 'अकोऽकि दीर्घः' इति, 'नाज्झलौ'[७] इत्यत्र च 'नाऽऽज्झलौ' इत्याकारप्रश्लेष इत्यादि।

सूत्रकारेण पाणिनिना पूर्वं संहितापाठेनैव सूत्राणि पठितानि। तदनन्तरं वृत्तिकारैरन्यैर्वा तदाशयमनुरुध्य सूत्राणां पदपाठो रचितः। प्रायः सर्वत्रेष्टसिद्धावपि क्वचित् पदपाठः सूत्रकाराशयाद् विपरीतोऽपि समजनि, तद्यथा—'यजुष्युरः' इति सूत्रम्। पूर्वं 'यजुष्युर आपो जुषाणो'[८] इत्येवं संहितापाठ आसीत्। तस्य सन्धिच्छेदो द्वेधा भवितुमर्हति—'यजुष्युरः' इति विसर्गान्तः, 'यजुष्युरो' इति ओकारान्तश्च।

---

१. महा., भा. ३, सू. ६.१.१६३, पृ. १०४, अत्रत्यो महा.प्र. अपि द्रष्टव्यः—पूर्वव्याकरणे प्रथमया कार्यो निर्दिश्यत इति। तुलनीयम्, प.मं. (का., भा. ५, सू. ६.४.१२८, पृ. ४८०, 'षष्ठ्यर्थे प्रथमा 'मघवा बहुलम्' इति'।

२. पा. २.१.५८;

३. पा. २.१.५७।

४. महा., भा. २, सू. २.१.५८ पृ. १, अत्रत्यो प्र., द्र. 'केवलेन लक्षणेन मन्दबुद्धिर्विषयविभागं नावधारयति। केवलप्रपञ्चेन वा सामान्यलक्षणरहितेन प्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्य गौरवप्रसङ्गः'।

५. तत्रैव, भा. ३, सू. ६.१.७७, पृ. ५४।

६. पा. ६.१.१०१, सूत्रस्था वै.सि.कौ.—'अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवचम्'।

७. पा. १.१.१०१ सूत्रस्था वै.सि.कौ.—'आकारसहितोऽच् आच्, स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः'।

८. पा. ६.१.११७-११८।

'यजुष्युरः' इति विसर्गान्तपदच्छेदे वक्षःस्थलवाची उरःशब्दो निःसरति। स च प्रकृतेऽनुपयोगाद् व्यर्थ एव। 'उरो' इति ओकारान्तपदच्छेदस्तु सार्थकः। 'उरु'शब्दस्य महद्वाचकस्य सम्बुद्धौ 'उरो' इति रूपम्। प्रकृतसूत्रेण एङन्त 'उरो' शब्दः अति परतः प्रकृत्या भवति, 'उरो अन्तरिक्ष' इत्याद्युदाहरणम्। 'उरो अन्तरिक्षम्' इति कौमुद्यादिषु पाठस्तु भ्रष्ट एव, यजुषि तथा पाठाभावात्। अत एव केचित् प्रेक्षावन्तस्तु 'यजुष्युरो' इति सन्धिच्छेदं विधाय तथैव सूत्रं पठन्ति[१]। इदं विमृड्भिरवश्यं विमृश्यम्। एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यद् येनैवावयवकार्यं भवति, तेनैव समुदायकार्यमपि भवतीति। उदाहरणार्थं येनैव विस्पष्टपटुरित्यत्रावयवकार्यं समासविशेषप्रयुक्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः क्रियते, तेनैव समुदायकार्यमपि समासः (समाससंज्ञा) भविष्यति—'विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु'[२]।

एवमेवायमाचार्यो यत्र प्रथमाद्वितीयाविभक्त्योरेकत्र समृद्य ग्रहणमिच्छति तत्र 'प्रथमयोरिति' निर्देशं विदधाति, यथा—'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः', 'ङे प्रथमयोरम्'[३] इति। एवमेवायं खल्वाचार्यश्चित्रीयति यद् धातूनां क्वचिदनेकानर्थानादिशति, क्वचित्त्वेकमिति, क्वचिन्नेति, एकमपि नादिशति, अनेकमार्गमाश्रयतीत्यर्थः। 'दिवादिभ्यः श्यन्', 'तुदादिभ्यः शः', 'भृञामित्'[४] इत्यादिसूत्रेषु धातुपाठस्थधातूनां निर्देशः, 'सर्वादीनि सर्वनामानि', 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा', 'लोहितादिकतन्तेभ्यः'[५] इत्यादिसूत्रेषु गणपाठस्थशब्दानां निर्देशाद् गणपाठः, 'उणादयो बहुलम्', 'भूतेऽपि दृश्यन्ते', 'भविष्यति गम्यादयः'[६] इत्यादिसूत्रेषूणादिप्रत्ययनिर्देशाच्च उणादिपाठः कृतो विद्यते। एवं रमणीयायामपि रचनायां कानिचित् सूत्राणि निष्प्रयोजनानीव प्रतिभान्ति, तद्यथा—'रायो हलि'[७] इति सूत्रेण हलादौ विभक्तौ विधीयमानं 'रै'-शब्दस्यात्वं न कुत्राप्युपलभ्यते, 'रै'शब्दस्य केवलवेदैकगम्यस्य हलादौ विभक्तौ रूपानुपलम्भात्। 'रायः', 'राया', 'राये'[८] इत्याद्यजादिविभक्तिष्वेव रैशब्दो वेदे

---

१. का.भा. ४ सू. ६.१.११७, पृ. ५९२, 'अपरे यजुष्युरो इति सूत्रं पठन्ति, उकारान्तमुरुशब्दं सम्बुद्ध्यन्तमधीयते। त इदमुदाहरन्ति उरो अन्तरिक्षं सजूरिति'।

२. पा. ६.२.२४; ३. पा. ६.१.१०२, ७.१.२८।

४. पा. ३.१.६९, ३.१.७७, ७.४.७६।

५. पा. १.१.२७, ७.१.१६, ३.१.१३।

६. पा. ३.३.१,२,३; ७. पा. ७.२.८५।

८. (क) सामवेदे ८७१—'रायः समुद्रांश्चतुरः'।
(ख) यजुर्वेदे ७.१०—'राया वयं ससवांसो मदेम'।
(गा) ऋग्वेदे, १.१८९.१—'अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्'।

प्रयुक्तो दृश्यते। किञ्च, 'केतवो रामविन्दन्'[१] इत्यृग्वेदीयमन्त्रे 'राम्' इति रैशब्दस्यात्वे कृते रूपं प्रतीयते। आत्वं च 'रै'शब्दस्य 'रायो हलि' इत्यनुशासनाद् हलादावेव विधीयते। 'राम्' इति चाजादिः, 'अम्प्रत्ययो' द्वितीयैकवचनम्। तत्रैवं सति 'रायो हलि' इत्यस्य वैयर्थ्यमेवापद्यते। इदं चिन्तनीयं मनीषिभिः। 'राम्' इत्यृग्वेदे समुपलभ्यमानः पाठः 'रा'शब्दस्यापि शक्यः सम्भवितुम्; किन्तु 'रा'शब्द एव तावन्नास्ति, कुतस्तरां 'राम्' इति रूपम्।

एवमेव 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः'[२] इत्यनुनासिकविधायकं सूत्रमपि विमृश्यमवश्यम्। इदं सूत्रं प्रगृह्यभिन्नस्याणः संहितायां पादावसानेऽनुनासिकत्वं विदधाति, यथा—'इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागात्'[३] इति ऋग्वेदीयमन्त्रस्य 'यथा प्रसूता सवितुः सवायँ' इति तृतीयपादावसाने 'सवायँ' इत्यणोऽनुनासिकत्वं संहितायां दृश्यते। एवमेव 'आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना विनोति मायिनी'[४] इत्यत्रापि 'अभ्र आँ' इति पादावसाने संहितायामनुनासिकः। अस्मिन् प्रसङ्गेऽनेनैवानुनासिकत्वे सिद्धे पुनः 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि'[५] इति आङोऽनुनासिकत्वविधायकं सूत्रमपि व्यर्थमेव। 'पर्षि दीने गभीर आँ उग्रपुत्रे सरस्वति'[६] इत्यत्रापि 'गभीर आँ' इति पादावसाने संहितायामनुनासिकत्वम्। अनुनासिकत्वे सत्यपि सन्धिः कस्मान्न भवति, प्लुतप्रगृह्ययोरेव प्रकृतिभावविधानेन सन्ध्यभावात्[७]। अनुनासिकस्य तु प्रकृतिभावो न केनापि विधीयते। अत्र विमृशो विमृशन्तु। किं संहितायामनुनासिकत्वमेतदर्थमेव क्रियते यत् सन्धिर्न स्यादिति। कैमर्थक्यादिदमनुमीयते? अन्तरेण विधिमनुनासिके सन्ध्यभावश्चिन्त्य एव, किञ्च, अवसानाभावेऽपि ऋग्वेदे बहुत्र संहितायामनुनासिकत्वं दृग्गोचरीभवति, तद्यथा—'कन्येव तन्वा शाशदानाँ एषि'[८] इति। अत्रोषोवर्णने 'शाशदानाँ' इत्यस्य संहितायामनुनासिकत्वम्। एवमेव 'आ ते सुवर्णा अमिनन्तँ एवैः'[९] इत्यत्र 'अमिनन्त' इति क्रियापदेऽवसानाभावेऽपि अणोऽनुनासिकत्वम्। एवमेव 'एवाँ अग्निमजुर्यमुः'[१०] इति ऋग्वेदमन्त्रे 'एवाँ' इत्यस्य संहितायामवसाना-

---

१. ऋग्वेदे, १०.१११.७;
२. पा. ८.४.५७।
३. ऋग्वेदे, १.११३.१;
४. तत्रैव-५.४८.१।
५. पा. ६.१.१२६;
६. ऋग्वेदे-८.६७.११।
७. पा. ६.१.१२५ 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्'।
८. ऋग्वेदे, १.१२३.१०;
९. तत्रैव, १.७९.२।
१०. तत्रैव-५.६.१०।

भावेऽप्यनुनासिकत्वम्। इदं सर्वं (सूत्ररचनाशैलीशैथिल्यम्) विदाङ्कुर्वन्तु विद्वांसः[१]। पाणिनेः सूत्राणि प्रायः सुगमानि, बोधगम्यानि, प्रसादगुणगुम्फितानि च सन्ति, तद्यथा—'धर्मं चरति', 'समवायान् समवैति', 'तेन क्रीतम्', 'तदर्हति'[२] इत्यादि। यत्र तत्र सूत्रेषु छन्दोगन्धोऽप्यनुभूयते, तद्यथा—'वृद्धिरादैजदेङ्गुणः', 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति' 'परिपन्थं च तिष्ठति'[३] इत्यादि। जाम्बवतीविजयं काव्यमपि लोके पाणिनेर्नाम्ना प्रसिद्धं शैलीमिमां पोषयति।

आधुनिकसमालोचकैरयं छन्दोगन्धरूपो विशेषः पाणिनिना पूर्वाचार्यैर्गृहीत इति मन्यत इति त्वन्यदेतत्। अद्यत्वे तु कविहृदयैः कैश्चिद्वैयाकरणैः पाणिनिसूत्राणि समाश्रित्य श्लोका अपि प्रणीता दृश्यन्ते, तद्यथा—'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति[४] परिपन्थं च तिष्ठति[५]। व्रातेन जीवत्यधुना[६] न वशः[७] पूर्ववत्सनः'[८]॥ 'राजन् यद्यपि ते बाहू कान्तालिङ्गनलालसौ। तथापि समरे भेत्तुं शक्तौ हस्तिकपाटयोः'[९]॥ इति। 'औङ्' 'आङ्'[१०] इत्यादयोऽन्येऽपि केचन पारिभाषिकाः शब्दाः पाणिनिव्याकरणे प्राप्यन्ते, पूर्वाचार्यानुरोधेनैव ते प्रयुक्ता मन्तव्याः। अस्तु, 'टिड्ढाणञ्द्वयसच्', 'वुञ्छण्कठ'[११] इत्यादीनि कर्णकटूनि सूत्राणि तु दुःश्रवत्वदोषं नावहन्ति। 'वक्त्राद्यौचित्यवशाद् दोषोऽपि गुणः क्वचित्, क्वचिन्नोभौ'[१२] इति मम्मटभट्टोक्तदिशा वैयाकरणवक्तुरौचित्यवशात् कर्णकटोरपि शब्दस्य गुणत्वेन दोषानभ्युपगमात्, तद्यथा—

---

१. अत्र विषये जयपुरतः १९७७ तमे वर्षे प्रकाशितायां भारतीशोधसारसङ्ग्रहाभिधायां पत्रिकायां मुद्रितः 'प्रयोजन की दृष्टि से पाणिनि के चार सूत्रों की समीक्षा' इति शीर्षकोपात्तो मदीयो लेखः (२७-३५), विशेषेण द्रष्टव्यः।

२. पा. ४.४.४१,४३, ५.१.३७,६३।

३. पा. १.१.१-२, ४.४.३५-३६, अत्र विषये रामशङ्करभट्टाचार्यप्रणीतं 'पाणिनि व्याकरण का अनुशीलन' नामकं पुस्तकं (पृ. ८६-८८) विशेषेण द्रष्टव्यम्।

४. पा. ४.४.३५; ५. पा. ४.४.३६।

६. पा. ५.२.२१; ७. पा. ६.१.२०।

८. पा. १.३.६२; ९. पा. ३.२.५४।

१०. पा. ७.१.१८ (औङ् आपः), ७.३.१२० (आङो नास्त्रियाम्)।

११. पा. ४.१.१५, ४.२.८०।

१२. काव्यप्रकाशः, श्रीनिवासशास्त्रिसम्पादितः, साहित्य-भण्डार-मेरठतः प्रकाशितः, १९८३, सप्तम उल्लासः, कारिका-सं. ५९, पृ. ३७०।

'दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद् गुणवृद्ध्योरभाजनम्।
क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद् यत्र सन्निहिते न ते'।।

इति वैयाकरणे वक्तरि सति दुःश्रवत्वं नाम दोषोऽपि काव्ये गुण एव सम्पन्नः, वक्तृबोद्धव्ययोरुभयोरपि रसास्वादात्। अहं तु मन्ये—

'आचार्यः पाणिनिश्चक्रे साधुशब्दानुशासनम्।
यत्र सूक्ष्मेक्षिका गुर्वी क्वचिद् व्यतिशय्यते।।

अम्बुराशेर्यथैकाम्बुव्ययो दोषो न शंसति।
तथैवाचार्यशास्त्रेऽमी स्युर्दोषाः गुणतां गताः।।

संक्षेपेण वयं गोलार्थमुदीरयामो यत् सूत्रकारपाणिनेः सूत्ररचनेयमतिमधुरा रुचिरा सरसा च सती सहृदयमनांसि रञ्जयति चिरं जयति च।

एवमेव वार्तिककारस्य वैदुष्यमपि पदे पदेऽवगम्यते। सूत्रकारशैली-मनुहरन्त्येव वार्तिककारशैल्यपि मनोहरार्थसम्पद्युक्ता चकास्ति। उभावप्याचार्यौ प्रतिस्वमर्थं स्पष्टयन्तावपि न मिथः कलहायेते न मथेते न च द्विष्टः, तद्यथा— 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्'[१] इति पाणिनिसूत्रं परिवर्तयन् वार्तिककारः प्राह— लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि' इति। तदेतत् संशोधनमुत्तर-कालवर्तिना भगवता भाष्यकारेण पतञ्जलिना मुनिनाप्यङ्गीकृतम्। अयमाशयो यत् सूत्रकारो लोहितादिगणस्थेभ्यः सर्वेभ्योऽपि प्रातिपदिकेभ्यो भवत्यर्थे क्यषमिच्छति। वार्तिककारस्तु केवलं लोहितशब्दादेव क्यषमाह, तदितरेभ्यः क्यङमेवेच्छति। भृशादिगणं पठित्वा 'भृशादिभ्यो लुक्'[२] इति पूर्वसूत्रेण क्यङ् भवति। लोहितात्तु क्यष्। तेन 'वा क्यषः'[३] इत्युभयपदम्—लोहितायति, लोहितायते इति।

वार्तिककारावपि द्वौ प्रतीयेते। एकः श्लोकवार्तिककारः, अपरः सामान्य-(वाक्य)वार्तिककारः। श्लोकवार्तिककारः स्वीयं विवक्षितं स्वनिर्मितश्लोकैरेव प्रत्याययति, तद्यथा—

---

१. पा. ३.१.१३; २. पा. ३.१.१२।
३. पा. १.३.९०।

'स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्वोभूते शातनीं पातनीं च।
नेतारावागच्छतं धारणिं रावणिं च ततः पश्चात् स्रंस्यते ध्वंस्यते च'[1]।। इति।

क्वचित्तु भाष्यकारोऽपि श्लोकं ब्रुवन्नन्तरङ्गं तरङ्गयति, तद्यथा—

'जग्धिविधिर्ल्यपि यत् तदकस्मात् सिद्धमदस्ति कितीति विधानात्।
हिप्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्भरतीति कृतं तदु विद्धि'[2]।। इति।

'इकः कित्त्वं गुणो मा भूद् दीर्घारम्भात् कृते भवेत्।
अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते'[3]।।

इत्ययं तु श्लोकः श्लोकवार्तिककारस्यापि भवितुमर्हति। एवमेव—

'यस्मिंस्तु कर्मण्युपजीयतेऽन्यद् धात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी।
तत्कर्म कल्मेति च कल्म नोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रल्त्वतोऽस्ति'[4]।।

इत्यादयः श्लोकाः श्लोकवार्तिककारस्यैव चमत्कारं जनयन्ति।

'उत्तु कृञः कथथो विनिवृत्तौ णेरपि चेति कथं विनिवृत्तिः।
अब्रुवतस्तव योगमिमं स्याल् लुक् च चिणा नु कथं न तस्य'[5]।।

इत्यादीन्युदाहरणानि क्लिष्टस्यापि व्याकरणविषयस्य माधुर्यं व्यञ्जयन्ति भान्ति। अन्यदपि दृश्यताम्।

'औकारोऽयं शीविधौङिद्गृहीतो ङिच्चास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः।
सामान्यार्थस्तस्य चासञ्जनेऽस्मिन् ङित्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं सदो'[6]।। इति।

इमं स्वीयं श्लोकमपि **शालिनीच्छन्दसा** गायन्निव प्रतिभाति वार्तिककारः।

आदौ तावद् वार्तिककारः प्रायः सामान्येन प्रत्येकं सूत्राणां प्रयोजनमभिधाय तदनु विशिष्टया सरलया युक्त्या, दृष्टेन तदनुकूलेन लोकव्यवहारेण प्रमाणेन वा सूत्रस्यान्वाख्यानं प्रत्याख्यानं वा करोतीति वार्तिककारस्य शैली भाष्ये प्रतीता भवति। क्वचिन्न्यासान्तरेण लक्षणया, विवक्षया, अनुवृत्त्या, प्रकृत्यन्तरेण, निपातनेन, योगविभागेन, अभिधानानभिधानेनान्वर्थसंज्ञाविज्ञानेन वा सूत्रस्य प्रत्याख्यानं क्रियते। क्वचिन्न्यूनतापूर्त्यर्थं शिष्यबुद्धिव्युत्पादनाय वार्तिकं प्रणीयते।

---

१. महा., भा. १, सू. १.१.५७, पृ. १४४; २. तत्रैव-सू. २.४.३६, पृ. ४८४।
३. तत्रैव-१.२.९, पृ. १९५-९६; ४. तत्रैव-सू. १.४.५१, पृ. ३३६।
५. तत्रैव, भा. ३, सू. ६.४.२२, पृ. १८९।
६. तत्रैव, भा. ३, सू. ७.१.१८, पृ. २४७।

पुनः स्वयमेव तस्य प्रत्याख्यानमपि क्रियते। नासौ सूत्रकारं प्रति कमपि द्वेषभावं विधत्ते[१]। नूतनां कामपि कमनीयामुद्भावनां कृत्वाप्ययं न च स्वीयमहङ्कारं प्रकटीकरोति। उदाहरणानि यथा—'आद्यन्तवदेकस्मिन्'[२] इति सूत्रस्य सामान्येन प्रयोजनमाह—'सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम्' इति भाष्यकार एतस्य वार्तिकस्य व्याख्यानं करोति। पुनः वार्तिककारः सूत्रं सप्रयोजनं मत्वाऽपि न्यासान्तरेण तत्प्रत्याचष्टे—'तत्र व्यपदेशिवद्वचनम्'। भाष्यकारस्तस्य व्याख्यानं करोति, पृच्छति च—'स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः? न वक्तव्यः। अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम्' इति वार्तिकं पठित्वा वार्तिककारः स्वयमेव व्यपदेशिवद्भावं प्रत्याख्यातुं लोकव्यवहारं प्रदर्शयति।

एवमेव 'न धातुलोप आर्धधातुके'[३] इति सूत्रस्य प्रत्याख्यानाय 'यङ्यक्क्य-नलोपे प्रतिषेधः' इति न्यासान्तरं वार्तिककार उपक्षिपति। अनन्तरं तस्य प्रयोजनान्यन्यथा साधयन् 'अनारम्भो वा' इत्युक्त्वा स तमेव न्यासं प्रत्याख्याति। एवमेव 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य'[४] इति सूत्रे 'अव्ययप्रतिषेधः' इति वार्तिकमुपन्यस्य पुनः 'न वा लिङ्गाभावात्' इति वचनेन स्ववचनमेव प्रत्याख्याति। 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्'[५] इति सूत्रे 'क्रियाग्रहणञ्च कर्तव्यम्' इति वार्तिकं न्यूनतापूर्त्यर्थमुपन्यस्तम्। परन्तु तस्य प्रत्याख्यानं भाष्यकृता कृतम्, न तु वार्तिककारेण[६]। भाष्यकारः क्वचिद् वार्तिककारवचनमनुमन्यते, तद्यथा—

१. तुलनीयम्, महा., भा. ३, सू. ८.४.६८, पृ. ४६७ भगवतः पाणिनेः सिद्धम्।
२. पा. १.१.२१; ३. पा. १.१.४।
४. पा. १.२.४७; ५. पा. १.४.३२।
६. अत्रावधेयम्—एषा हि भाष्यकारस्य शैली यदयमेकत्र सूत्रं प्रत्याख्याति, अपरत्र च तदेव प्रत्याख्यातं सूत्रमभिसम्बध्नाति, अर्थात् तेन प्रत्याख्यातेन सूत्रेणापरं सूत्रं प्रत्याचष्टे, तद्यथा—'अनुपसर्जनाद् इत्येष योगः प्रत्याख्यायते, तत्रैवमभिसम्मत्स्यामः—अनुपसर्जन अ अ अदिति' (महा., भा. १, सू. १.१.२७, पृ. ८७)। एवमेव भाष्यकार इतरेतराश्रयशैलीमपि यत्र तत्र प्रयुक्ते, यथा उपर्युक्तं 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इदं वार्तिकमेवास्ति। 'क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म' इति ब्रुवता भाष्यकारेण 'कर्मणा यमभिप्रैति' (पा. १.४.३२) इति भाष्ये इदं वचनं प्रत्याख्यातम्। परमिदं खण्डितं क्रियावचनमाश्रित्यैव भाष्यकारोऽन्यत्र 'गत्यर्थकर्मणि' (पा. २.३.१२) इति सूत्रमपि खण्डयतीति महदाश्चर्यम्। अन्यदपि दृश्यतां यथा—सन्निपातपरिभाषामाधृत्य 'न धातुलोप' सूत्रप्रत्याख्यानं 'न धातुलोप'-सूत्रमाश्रित्य च सन्निपातपरिभाषाप्रत्याख्यानमस्याः शैल्या उत्तमं निदर्शनम्। वस्तुतस्त्वत्र भाष्यकारस्येयं 'पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीत्येवंरूपा' व्याख्यानशैल्येव विलसति या खलु टीकाकाराणां मते प्रौढिरेकदेशयुक्तिर्वा चकास्ति। परं पूनावास्तव्याः डॉ. एस.डी. जोशीप्रभृतयः केचनाधुनिका विद्वांस इमां भाष्यकारीयां शैलीममत्वा एतानंशान् प्रक्षिप्तान् मन्यन्ते। लेखकमतौ तु किञ्चिच्चिन्त्यमेतत्।

'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि'[१] इति वार्तिकं भाष्यकृतानुमोदितम्। क्वचिच्चासौ वार्तिककारवचनं प्रतिबध्नाति, तद्यथा उपर्युक्तं क्रियाग्रहणं चेति।

त्रयाणामपि मुनीनां मूलाधारः सूत्रमेव। सूत्रप्रणयने हि साधीयसी मनीषा समुन्मिषितापेक्ष्यते। अत एव पाणिनेराचार्यस्य सिद्धत्वात् पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशते[२] आकुमारं च यशः पाणिनेः प्रसरति[३]। अत्र सूत्रकारः पाणिनिरितराभ्यां द्वाभ्यामपि मुनीभ्यां महीयते। तदेव पाणिनिप्रणीतं सूत्रमुद्दिश्य वार्तिककारः स्वमनीषया तत्प्रत्याख्याने प्रयतते। क्वचित् स सफलीभवति। क्वचिच्चासौ स्ववचनव्याघातेनैव विहन्यते। भाष्यकार उभाभ्यां मुनिभ्यामुत्तरः सन्नपि सर्वेषामुत्तमो लाघवदृष्ट्या क्वचित् स्वप्रतिभया सूत्रकारं खण्डयति, अर्थात् लघ्वर्थं स सूत्रस्यांशं सकलं वा सूत्रं खण्डयितुं यत्नवान् भवति, तद्यथा—'च्लि लुङि'[४] इति सूत्रे भाष्यकारश्च्लिग्रहणमेव प्रत्याचख्यौ, न तु सम्पूर्णं सूत्रम्, अर्थात् च्लेः स्थाने सिजेवोत्सर्गः कर्तव्य इति भाष्यकाराभिप्रायः। क्वचित्तु सूत्रमखण्डयित्वा वार्तिककारकृतं न्यासमेव खण्डयति, तद्यथा—'भोज्यं भक्ष्ये'[५] इति सूत्रम्। वार्तिककारो 'भक्ष्ये' इत्यस्य स्थाने 'अभ्यवहार्ये' इति परिवर्त्य 'भोज्यमभ्यवहार्ये' इति न्यासमुपक्षिपति। भाष्यकार उभयोः पक्षयोर्निष्पक्षः सन् यदुचितं रुचितं च स्वबुद्ध्या मन्यते तथा निर्णिक्तं निर्णयति। 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्'[६] इति वचनाच्च मुनित्रयमध्ये तस्यैव वचनं प्रमाणकोटिमाटीकते। तत्र भाष्यकारो 'भोज्यं भक्ष्ये' इति पाणिनीयं सूत्रमेव साधीयो मन्वानः 'अभ्यवहार्ये' इति वार्तिककारीयं न्यायं न्यासान्तरं वा प्रतिक्षिपति।

एवम् 'आश्चर्यमनित्ये'[७] इति पाणिनीयं सूत्रं वार्तिककार 'आश्चर्यमद्भुते' इति न्यासान्तरेण पर्यवीवृतत्। भाष्यकारस्तु स्वमनीषया 'आश्चर्यमनित्ये' इति पाणिनीयसूत्रमेव स्वीचक्रे। 'अद्भुते' इति वार्तिककारकृतं न्यासं नाङ्गीचकार। एवम् 'न क्वादेः', 'अजिव्रज्योश्च'[८] इत्यादिपाणिनीयसूत्राणां स्थाने वार्तिककारो

---

१. पा. ३.१.१२-१३।

२. का., भा. २, सू. २.१.६, पृ. २२।

३. महा., भा. १, सू. १.४.८९, पृ. ३४७।

४. पा. ३.१.४३;

५. पा. ७.३.६९।

६. वै.सि.कौ., भा. १, सू. १.१.२९, पृ. २२३।

७. पा. ६.१.१४७;

८. पा. ७.३.५९-६०।

'निष्ठायामनिट:' इति न्यासान्तरमुपक्षिप्तवान्। भाष्यकारस्तूभयो: पक्षयोर्मध्यस्थतां भजन् न कमपि प्रत्याचख्यौ। अयमत्राभिसन्धि:—सूत्रवार्तिकभाष्यकाराणां त्रयाणामपि शैली प्राय: सम्मिलत्येव। यतो हि यद् येन कर्तव्यं भवति, स तत् करोति। सूत्रकारेण तु तटस्थेन सता लक्ष्यस्थित्यपेक्षया सूत्राणि निर्मितानि। तेषां सोदाहरणं प्रयोजनं च प्रत्यक्षदृश्यमेव समेषां शेमुषीजुषाम्। समालोचक-पक्षनिक्षिप्तौ वार्तिककारभाष्यकारौ प्राय: परस्परं संवदेते एव, न तु विवदेते। तद्यथा—'न बहुव्रीहौ'[१] इति सूत्रं पाणिनिमते त्वावश्यकमेव, वार्तिककारभाष्यकारयोर्मते त्वनावश्यकम्। वार्तिककारस्तु 'संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध:' इत्युक्त्वा तत् प्रत्याचख्यौ। भाष्यकारश्चान्तरङ्गादकचं मन्यमान: सूत्रमद: प्रत्याचचक्षे। उक्तं हि भाष्ये—

'अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गमुक्तसंशयौ।
त्वकत्पितृक: मकत्पितृक इत्येव भाव्यम्'।। इति।

अत्रायं तु विशेषो यदिमावुभावपि भाषाशास्त्राभिप्रायेण लक्ष्यस्थित्यपेक्षया हेयमुपादेयं च तत्त्वतो ज्ञातुकामौ प्रवर्तेते। अनयोरुभयोरपि निष्पक्षयो: समालोचकयोरिदमेव लक्ष्यमलक्ष्यत यत् केनाल्पेन यत्नेन महतो महत: शब्दौघान् प्रतिपद्येरन् इति येन प्रतिपत्तिगौरवं परिहृतं स्यात्। अत एव कात्यायनेन स्ववार्तिकानि पृथगेव रचितानि, सूत्रेषु तेषां प्रक्षेपो न कृत:। अत्र पतञ्जलेरयं प्रयासोऽवश्यं दर्शनीयो यदयं व्यर्थमेव सूत्रं वार्तिकभारग्रस्तं न साधु मन्यते। तस्मादयं प्रतिपत्तिगौरवपरीहारार्थं प्रायो यथान्यासमेव सूत्रं न्याय्यं मन्यते, समर्थयति च—

'सूत्रेष्वेव तत्सर्वं यद्वृतौ यच्च वार्तिके।
सूत्रं योनिरिहार्थानां सूत्रे सर्वं प्रतिष्ठितम्'[२]।। इति।

अनेकत्र भाष्यकार: सूत्रप्रत्याख्याने सम्भवेऽपि क्लिष्टकल्पनागौरवात् सूत्रमेवानुमोदमान: सूत्रकारं प्रति श्रद्धातिशयमेवम्प्रकारेणाभिव्यनक्ति—'सिद्ध्यत्येवम्। अपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु'[३]। नावश्यमिहैव प्रत्युतान्यत्राप्ययं सूत्रं प्रत्याख्याय पुन: 'आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे'[४] इत्यादि

---

१. पा. १.१.२९;
२. तन्त्रवार्तिकम्, २.३.११।
३. महा., भा. १, पस्पशा., पृ. १४;
४. तत्रैव, सू. १.१.५६, पृ. १३४।

ब्रुवन् प्रकारान्तरेण सूत्रकारमेव स्तौति। किन्तु प्रयोगाणामन्वाख्यानस्यास्मिन् लघु प्रक्रममार्गे यदि काचित् पाणिनीयसूत्ररचनापि गौरवपूर्णा गरीयसी वा प्रतिभाति, तर्हि तस्या अपि भाष्यवार्तिककाराभ्यां विरोध एव कृतः। प्रसङ्गेऽस्मिन् यत्र तु भाष्यकारः साफल्यमलभत तत्र तु सूत्रप्रत्याख्यानं विधीयते; परन्तु यत्र साफल्यं न लेभे तत्रायं कण्ठरवेण सूत्रकारं स्तोतुमारभते[१]। परमयमुक्तसूत्रकारविरोधः पाश्चात्त्यविद्वत्प्रोक्तः शत्रुमित्ररूपो न ग्राह्यः, प्रत्युत लघुतया संक्षेपेण च सार्धं व्यापकतायुक्तस्य पाणिनीयव्याकरणस्य क्षतिपूरकरूपेण समन्वयात्मक एव स्वीकरणीयः। नात्र कोऽपि कस्यापि शत्रुर्मित्रं वा। भाष्यकारो यथास्थानं पाणिनिना सह कात्यायनायाप्यादरसूचकं भगवच्छब्दं प्रयुङ्क्ते[२]।

भाष्यकारस्य पतञ्जलेरियं विशिष्टा शैली यद् यत्र सूत्रे वार्तिकं भवति तदसौ पूर्वं व्याख्याति। ततः प्रश्नपूर्वकं पृच्छति 'तत्तर्हि वक्तव्यम्' इति। ततस्तन्निराकरोति—'न वक्तव्यम्' इति। उदाहरणं यथा—'यङोऽचि च'[३] इति सूत्रे 'अतोऽचि' इति न्यासान्तरेण वार्तिककृता सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतम्। भाष्यकारस्तद्व्याख्याय वार्तिकं निराकरोति—'तत्तर्हि वक्तव्यम्? न वक्तव्यम्। इष्टमेवैतत् सङ्गृहीतम्—सनीस्रंसो दनीध्वंस इत्येव भवितव्यम्' इति। एवमेव 'गातिस्थाघुपाभूभ्यः'[४] इति सूत्रे गापोर्ग्रहणे 'इण्पिबत्योर्ग्रहणम्' इति वार्तिकम्। भाष्यकारस्तद् व्याख्याय पृच्छति—'तत्तर्हि वक्तव्यम्'। समाधत्ते—'न वक्तव्यम्। इण्ग्रहणे तावद् वार्तम्। 'गाति' इति निर्देशादेव व्यक्तलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति। पाग्रहणे चापि वार्तम्। उक्तमेतत्—सर्वत्रैव पाग्रहणे अलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति'। एवमेव 'तनादिभ्यस्तथासोः'[५] इति सूत्रे 'तथासोरात्मनेपदवचनम्, एकवचनग्रहणं वा, अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः' इति वार्तिकत्रयं व्याख्याय भाष्यकारस्तन्निराकुर्वन्नाह—'तत्तर्हि वक्तव्यम्? न वक्तव्यम्। यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारः, अस्त्यात्मनेपदम्, अस्ति च परस्मैपदम्। अस्त्येकवचनम्, अस्ति च बहुवचनम्। अयं तु खलु थास्शब्दोऽदृष्टापचारः, आत्मनेपदमेकवचनं च। तत्रास्य कोऽन्यः

---

१. महा., भा. ३, सू. ६.१.७७, पृ. ५४।
'सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्'।

२. द्र. महा., भा. २, सू. ३.२.३, पृ. ९७।

३. पा. २.४.७४;

४. पा. २.४.७७।

५. पा. २.४.७९।

सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च। तद्यथा—अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः' इति। एवम्प्रायाण्यनेकान्युदाहरणानि वार्तिकप्रत्याख्यानाय भगवता भाष्यकारेण भाष्ये प्रदत्तानि।

'कृन्मेजन्तः'[१] इति सूत्रे वार्तिककृता प्रोक्तानि सन्निपातपरिभाषाप्रयोजनानि सर्वाण्येव भाष्यकृता समाधानान्तरेण प्रत्याख्यातानि। स्वयं च 'शकटौ', 'पद्धतौ' इत्यादीनि स्वोपज्ञप्रज्ञोपज्ञातानि प्रयोजनानि प्रोच्य स्वीकृतानि। यद्यपि कैयटेन तान्यपि निराकृतानीत्यन्यदेतत्[२]। 'निकुचित' इति 'न धातुलोप'[३]-सूत्रप्रयोजनं सर्वसम्मतमस्ति। भाष्यकृता सन्निपातपरिभाषामाश्रित्य तत् प्रत्याख्यातम्, उक्तञ्च वार्तिकम्—'उदुपधमकित्वस्य निकुचिते' इति। सन्निपातपरिभाषा च 'न धातुलोप'-सूत्रमाश्रित्य प्रत्याख्यातेति 'पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति'[४] इति न्यायमनुरुध्य भाष्यकारस्य महतीयमद्भुताश्चर्यभूता च शिष्यबुद्धिव्युत्पादनाय परिगृहीता इतरेतराश्रयमूलिका प्रत्याख्यानशैली। यत्र वार्तिकं न भवति, यथा—'षष्ठी स्थानेयोगा'[५] इति, तत्र स्वबुद्धिप्रकर्षेण सूत्रे प्रबलया वाचोयुक्त्या भाष्यकारः सूत्रं प्रत्याख्याति, या कामपि कमनीयतामावहति। प्रत्याख्यातं च सूत्रं पृच्छति—'न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः'? समाधत्ते—'वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्? षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत, यतः षष्ठ्युच्चारिता। किं कृतं भवति—निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति परिभाषा न कर्तव्या भवति'।

भाष्यकारस्येयमपि शैली दरीदृश्यते यदसौ शिष्यबुद्धिव्युत्पादनाय न केवलं चर्चापदानि पठति, प्रत्युत उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत् समुदितं शङ्कासमाधानपूर्वकं सूत्रव्याख्यानं करोति। व्याकरणसदृशं रुक्षं विषयमप्यसौ सौविध्येन सुगमतया चावगमयितुं गुडजिह्विकान्यायेन वार्तिककारवद् यथासम्भवं लोकव्यवहारमपि पृष्ठतोऽनुगच्छति[६]। अत एवायं प्रकृतोदाहरणादिसिद्धये

---

१. पा. १.१.३९।

२. द्र.—महा., प्र., भा. १, सू. १.१.३९, पृ. ३१४। 'अच्च घेरिति तपरकरणेनाप्यत्र टाब्निवर्तयितुं शक्यते। इदुतोर्हि स्थाने मात्रिक एवाकारो भविष्यति भाव्यमानत्वाद्वा सवर्णस्याकारो ग्राहको न भविष्यतीति लक्षणान्तरेणापि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरणं सम्पद्यते।

३. पा. १.१.४।

४. महा., भा. १, प्रत्याहाराह्निके ॠऌक्-सूत्रम्, पृ. २०।

५. पा. १.१.४९।

६. महा., भा. १, सू. १.२.६४, पृ. २४१—'तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वताऽवश्यं लोकः पृष्ठतोऽनुगन्तव्यः केष्वर्थेषु लौकिकाः कान् शब्दान् प्रयुञ्जते इति'।

शास्त्रीयवाचोयुक्तिप्रदर्शनानन्तरमपि मनसि अपरितुष्यन्[१] 'द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति'[२] इति न्यायमाश्रित्य तदनुकूलेन लोकन्यायापरपर्यायेण लोकव्यवहारेणापि तद् द्रढयति। 'यथा लोके तथा व्याकरणे। यदीदं व्याकरणं लोकाद् भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात्'[३] इत्येवं पदे पदे कण्ठरवेणोच्चारिता भाष्यकारप्रतिज्ञा पूर्वोक्तकथनं स्पष्टमकष्टमुपोद्बलयितुं क्षमा।

यत्र तत्र भाष्यकार: 'अन्यथाकृत्वा चोदितमन्यथाकृत्वा परिहार:' इति वाक्कीलरीतिमनुसृत्य पक्षान्तरेणापि समाधत्ते, 'पक्षान्तरैरपि परिहारा: भवन्तीत्युक्ते:'[४]। एतन्मूलिका शैल्येवोत्तरवर्तिनां व्याख्याकाराणां मते प्रौढिवादापरपर्याया एकदेश्युक्तिरुच्यते[५]। 'शब्दप्रमाणका वयम्। यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्'[६] इत्युद्घोषयन् लक्ष्यैकशरण इष्टिज्ञो वा भाष्यकार आचारतो निवासतश्च शिष्टपदभाजां[७] लोकानां प्रयोगेभ्य एतावन्महत्त्वं प्रददाति। यदयं

---

१. (क) शब्दकौस्तुभ:, भा. २, सू. १.४.९०, पृ. १०७। 'एतदपरितोषादेव वा तत्र पक्षान्तराण्युक्तानीति दिक्'।
(ख) तत्रैव, भा. १, सू. १.१.१२, पृ. १२९। 'अत एवापरितोषाद् भाष्यकारेणाथवेति पक्षान्तरमाश्रितमिति दिक्'। तुलनीयम्, अभिज्ञानशाकुन्तले १.२—। 'आपरितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्'।

२. महा., भा. ३, सू. ६.१.२२३, पृ. ११९।

३. तत्रैव. भा. १, सू. १.१.१, पृ. ४०, यद्यपि यत्र तत्र (महा.भा. १, सू. १.१.१, पृ. ३९, सू. १.१.२३, पृ. ८१) भाष्यकारेण 'न यथा लोके तथा व्याकरणे' इत्यपि निगदितं परमेतत्कथनमपवादभूतमेव मन्तव्यम्। यतो हि शब्दप्रमाणकानां वैयाकरणा-नामाधारभूतो राद्धान्तस्तु व्याकरणशास्त्रं लोकव्यवहारानुकार्येव मनुते।

४. तत्रैव. प्रत्याहाराह्निके ऋलृक्-सूत्रम्, पृ. २०।

५. द्र., महा.प्र.उ.भा. ३, सू. ३.१.३२, पृ. १०९, भगवतो भाष्यकारस्येति एकदेशिन इति शेष:। अनेन इमेऽपि तर्हि यद्यपि इत्यादिभाष्यग्रन्थ एकदेशिन उक्तिप्रत्युक्तिपरतया प्रौढिवाद एवेति ध्वनितम्। अपि च द्र. महा.प्र.उ., भा. १, सू. १.१.६, पृ. १५३। 'वस्तुतस्त्वत्रत्यमिदं भाष्यमेकदेश्युक्ति:'।

६. महा., भा. १, पस्पशा., पृ. ११।

७. (क) तत्रैव, भा. ३, सू. ६.३.१०९, पृ. १७४—'के पुन: शिष्टा:? वैयाकरणा:। कुत एतत्? शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिर्वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञा:.....एवं तर्हि निवासत आचारतश्च (शिष्टा ज्ञायन्ते)'।
(ख) तत्रैव, भा. १, सू. २.४.५६, पृ. ४८८ 'प्राप्तिज्ञो देवानाम्प्रियो न त्विष्टिज्ञ:'।

८. तत्रैव., भा. १, सू. १.३.१, पृ. २५९। 'स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्य:.....तुलनीयम्—तस्मादाप्तप्रयोगस्य यथाकथञ्चिन्निर्वाह:, न तु यथारुचि पद्ययोग इति धीरा मन्यन्ते (प.मं., का., भा. २ सू. २.२.१२, पृ. ११४)।

शिष्टप्रयोगमुपास्यं मनुते[८]। प्राप्तिज्ञो लक्षणैकशरणो वा नैवं महत्त्वं प्रतिपाद्येत। नैकेषां प्रयोगाणां साधुत्वविनिश्चायिका भाष्यकारप्रोक्ता अभिधानानभिधानव्यवस्था इमं शिष्टप्रयोगमेव प्रमाणत्वेनाङ्गीकरोति[१]। अभिधानप्रसङ्गे भाष्येष्टीनामपि महत्त्वपूर्णं स्थानं वरीवर्ति। 'इष्टमेवैतत् सङ्गृहीतम्'[२] इत्युक्त्वा भाष्यकार इष्टत्वाद् दृष्टत्वाच्च भूयसो लौकिक-(शिष्ट) प्रयोगान् सहसैवानुमन्यते। इतोऽतिरिक्तं शब्दानां व्युत्पत्तौ प्रवृत्तौ च न वस्तुसन्निधानं प्रधानं कारणमपि तु विवक्षैव, अर्थाद् विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम्। कारकाणां विषये तु भाष्यकारो बहुशो विवक्षाशैलीमाश्रयते, 'विवक्षातः कारकाणि भवन्तीत्युक्तेः'। लकारार्थप्रक्रियायां भाष्यकारस्यारोपशैली सविशेषं प्रस्फुटिता निदर्शनीया।

अपि च प्रसङ्गानुरोधात् पाणिनिसूत्राणां क्रमशः सिद्धत्वासिद्धत्वे प्राच्यानां नव्यानां च वैयाकरणानां मतभेदोऽप्यवश्यं द्रष्टव्यो विमर्ष्टव्यश्च भवति, तद्यथा— लज्जते, मज्जति, भृज्जति इत्यत्र क्रमशः 'लस्ज्'-'मस्ज्'-'भ्रस्ज्' धातूनां पूर्वं-सकारस्य 'झलां जश् झशि'[३] इति जश्त्वेन दकारः। ततः 'स्तोः श्चुना श्चुः'[४] इति श्चुत्वेन दकारस्य जकार इति प्रक्रियाक्रमं प्राच्याः काशिकाकारादयः प्रतिपन्नाः[५]। नव्या भट्टोजिदीक्षितप्रभृतयस्तु 'पूर्वत्रासिद्धम्'[६] इत्यसिद्धत्वात् पूर्वं 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वस्य प्रवृत्तिर्न भवितुमर्हति। अतः पूर्वं 'स्तोः श्चुना

---

१. तुलनीयम्, महा., भा. २, सू. ३.३.१९, पृ. १४६, 'अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः'। अत्रत्यो महा.प्र. द्रष्टव्यः 'कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकं लक्षणं त्वनभिज्ञानां तदभिज्ञानसूचकम्'। अत्रावधेयम्—इयं अभिधानानभिधानव्यवस्था भाष्यकारकालं यावत् संस्कृतं व्यावहारिकभाषां ज्ञापयति। यतो हि लोके एतस्य प्रयोगस्याभिधानमस्त्येतस्याभिधानं नास्तीति विवेकः जीवितापरपर्यायाया व्यावहारिकभाषाया विषय एव प्रवर्तते। त्रिमुनि व्याकरणमित्याभाणकेनाप्युक्तं तथ्यं पुष्यति।

२. महा., भा. १, सू. २.४.६२, पृ. ४९१।

३. पा. ८.४.५३।

४. पा. ८.४.४०।

५. का., भा. ६, सू. ८.४.४०, पृ. ६४८। 'स्तोः श्चुना श्चुरित्यत्र काशिकाकारप्रदत्तस्य मस्जति इत्युदाहरणव्याख्यावसरे पदमञ्जरीकार आह मज्जतीति, 'झलां जश् झशि' इति सकारस्य दकारे कृते तस्य श्चुत्वं जकारः। असिद्धत्वं तु जश्त्वस्य न भवति, 'नमुने' इत्यत्र नेति योगविभागात्। न्यासकारस्तु 'मस्जिनशोर्झलि' इति सूत्रे मज्जेरिति कृतश्चुत्वनिर्देशाज्जश्त्वस्यासिद्धत्वमपाकरोति'।

६. पा. ८.२.१।

श्चुः' इति श्चुत्वेन सकारस्य शकारः, ततो 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वेन शकारस्य जकार इति क्रमं प्रतिपन्नाः[१]।

एवमेव 'उत्त्थानम्' इत्यत्र 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य'[२] इति विहितः सकारस्य स्थाने पूर्वसवर्णः थकारः। तस्य 'खरि च'[३] इति सूत्रं प्रत्यसिद्धत्वात् चर्त्वं तकारो न भवति। तेन 'उत्थ्थानम्' इति रूपं नव्या दीक्षितादयः प्राहुः[४]। प्राञ्चः काशिकाकारादयस्तु भाष्यमनुसन्धानाः 'खरि च' इति सूत्रं प्रति 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति विहितं पूर्वसवर्णं थकारं सिद्धं मन्यन्ते। तेन थकारस्य चर्त्वेन तकारे सति 'उत्त्थानम्' इति रूपमाहुः[५]। अयमाशयो यद् भाष्यकारमते 'उदः स्थास्तम्भोः' इति सूत्रात् परतः 'खरि च' इति सूत्रपाठात् पूर्वसवर्णस्य सिद्धत्वम्। आधुनिकोपलब्धाष्टाध्यायीसूत्रेषु तु 'खरि च' इति सूत्रस्यानन्तरम् 'उदः स्थास्तम्भोः' इति पठ्यते। अतः 'खरि च' इति सूत्रं प्रति 'उदः स्थास्तम्भोः' इत्यस्यासिद्धत्वमनुमीयते'[६]। किं पुनरत्रार्थसतत्त्वमित्याकाङ्क्षायां भाष्यकारशब्देष्वेव

---

१. वै.सि.कौ., भा. ३, सू. ३.१.७७, पृ. ३५०। भ्रस्जपाके 'ग्रहिज्या' (पा. ६.१.१६) इति सम्प्रसारणम्। सस्य श्चुत्वेन शः। शस्य जश्त्वेन जः। भृज्जति।

२. पा. ८.४.६१; ३. पा. ८.४.५५।

४. वै.सि.कौ., भा. १, सू. ८.४.६१, पृ. १२७-१२८। 'उत्थानम् उत्तम्भनम्-अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः। तस्य 'झरो झरि' (पा. ८.४.६२) इति पाक्षिको लोपः। लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु 'खरि च' इति चर्त्वम्। चर्त्वं प्रति थकारस्यासिद्धत्वात्'।

५. उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्येत्यत्र काशिकाकारप्रदत्त उत्थातेत्युदाहरणव्याख्यावसरे न्यासकारः कथयति—उत्थातेति, 'आदेः परस्य' (पा. १.१.५४) इति सकारस्य महाप्राणस्याघोषस्य तादृश एव पूर्वसवर्णस्थकारः, 'खरि चेति' थकारस्य तकारः, 'अनचि च' (पा. ८.४.४७) इति पूर्वतकारस्य द्विर्वचनम्, 'झरो झरि' इति पक्षे एकस्य लोपः।

६. द्र. बालमनोरमा (वै.सि.कौ., भा. १, पृ. १२८) 'वस्तुतो दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरम् 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः', 'वा पदान्तस्य', 'तोर्लि', 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य', 'झयो होऽन्यतरस्याम्', 'शश्छोऽटि' इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं 'झलां जश् झशि', 'अभ्यासे चर्च', 'खरि च', 'वाऽवसाने', 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति पञ्चसूत्रीपाठ इति 'हलो यमाम्' इति सूत्रस्थभाष्यसम्मतः सूत्रक्रमः। एवं च 'खरि च' इति चर्त्वे कर्तव्ये 'उदः स्थास्तम्भोः' इति पूर्वसवर्णस्य थकारस्यासिद्धत्वाभावाच्चर्त्वे उत्त्थानमिति द्वितकारमेकथकारं च रूपम्, उत्तम्भनमिति तु त्रितकारमेव रूपमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। अत्र विषये राजस्थानसंस्कृत-अकादमी-जयपुरतः १९८३ तमे वर्षे प्रकाशितायां स्वरमङ्गलाभिधायां पत्रिकायां मुद्रितः 'अष्टाध्यायीसूत्रपाठेऽव्यवस्था' इति शीर्षकोपात्तो मदीयो लेखः (पृ. १८-२९) विशेषेण द्रष्टव्यः।

निवेद्यते—'देवा एवैतज् ज्ञातुमर्हन्ति'[१]। अन्ते श्रितसम्बन्धं निबन्धमिमं **पुष्पिताग्रावृत्तेनोपसंहरन् हरं स्मरन्नहं रुच्यं वचः प्रोच्य विरमामि—**

'इति मतमुदितं लघौ निबन्धे ह्यभिमतमत्र मया मुनित्रयस्य।
जयतु सुललिता प्रियार्षशैली मधुरगुणानुगुणा च पुष्पिताग्रा'।। इति।

इत्थं यथाक्रमं मुनित्रयकृतानां सूत्रवार्तिकभाष्याणां शैली सङ्क्षिप्य प्रदर्शिता। विस्तरस्तु स्वयं महाभाष्यमवलोक्य ऊह्यः।

१. महा., भा. १, सू. २.४.६२, पृ. ४९२।

सुदिवदिशब्दयोः शुद्धस्वरूपत्वविमर्शः

डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी

निदेशकः
प्रकाशन-संस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणस्याम्

लोके भाषायां क्वचित् सुदि-वदि-शब्दप्रयोगः, क्वचित् सुदी, वदीति क्वचित् शुदि-शुदीति, बदिबदीति प्रयोगः। क्वचित् शुति-वतीति प्रयोगोऽपि दृश्यते। एवञ्च प्रयोगेषूक्तशब्दस्वरूपवैविध्यात् स्वभावतो जिज्ञासा जायते, तयोः शब्दयोः किं शुद्धं रूपमिति। अत्र निबन्धे शास्त्रदृष्ट्या विमर्शः क्रियते।

प्राचीनतमायां माधुरीनामिकायां (माधुरी - ४।३) **मासिकहिन्दीपत्रिकाया-मतिमहत्त्वपूर्णायां सुप्रतिष्ठितायां श्रीगौरीशंकरहीराचन्द-ओझा-महोदयेन विदुषान्वेषकेण तयोः शब्दयोर्विषये शास्त्रतः शिलालेखादिना प्रमाणेन च बहुधा विमृश्य स्वसिद्धान्तः स्थापितः।**

तस्यायमाशयः—यद्यपि संस्कृतभाषायां सुदि-वदि-शब्दौ अव्ययौ शुक्लपक्ष-कृष्णपक्षयो रूढौ। अत एव सिद्धान्तकौमुद्यामव्ययप्रकरणे स्वरादौ आकृतिगणत्वात् तयोः शुक्लकृष्णपक्षवाचकत्वेन पाठः कृतोऽस्ति। सुदि-वदीत्येतौ द्वावपि शब्दौ प्रकृतिप्रत्ययरूपावयवरहितौ, अत एवावयवार्थशून्यौ रूढ्या शुक्लकृष्णपक्षाभिधायकौ मणिनूपुरादिशब्दवद्रूढौ, सर्वलिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु एकरूपत्वादव्ययौ। उक्तञ्च—सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु[1]......। तथापि 'सुदि-वदि' इति न शुद्धौ, अपि तु 'शुदि-बदि'-शब्दौ शुद्धौ। शुदि-बदि-शब्दौ न यौगिकौ, न वा रूढौ, नापि योगरूढौ, न चाव्ययौ, न वा कृदन्तौ, न च तद्धितान्तौ; अपि तु शुक्लदिनम्-बहुल(कृष्ण)दिनमिति शब्दयोः पूर्वोत्तरपदयोराद्यक्षरद्वयरूपौ। शुक्लशब्दस्थाने संक्षेपेण 'शु' इति, दिनशब्दस्थाने च 'दि' इति, उभयोः सम्मेलने 'शुदि' इति शुक्लदिनस्य सङ्केताक्षरम्। एवं बहुलदिनमित्यत्र पूर्वोत्तर-

१. सिद्धान्तकौमुद्याम् – अव्ययप्रकरणे, पा.सू. २.४.८२; गोपथब्राह्मणम्, १.१.२६।

पदयोराद्यक्षराश्रयणेन संक्षिप्तसङ्केतः 'बदि' इति। आधुनिके काले सर्वस्यामपि भाषायां विशेषत आङ्ग्लभाषायामेवंविधाः सङ्केतशब्दाः संक्षेपाक्षररूपाः सम्पूर्णस्य शब्दस्य अनेकपदात्मकस्य बोधका बाहुल्येन प्रयुज्यन्ते, यथा—टी.वी., पी-एच्.डी., वी.डी.ओ., बी.एच.यू. इत्यादयः। हिन्दीभाषायामपि भा.ज.पा., स.पा., का.हि.वि.वि., सं.सं.वि.वि. इत्यादयः शतशः शब्दाः सङ्केताक्षररूपाः प्रचलिताः सन्ति। न केवलं पदान्येव सङ्केताक्षरेण प्रदर्श्यन्ते; अपि तु वाक्यान्यपि सङ्केतेन प्रदर्श्यन्ते, प्रसिद्धमेतद् राजकार्येषु। संस्कृतेऽपि अधुना तथाविधाः सङ्केताः क्रियन्ते, सङ्केतैश्च सम्पूर्णाः शब्दास्तदर्थाश्च बोध्यन्ते। **तद्वत् 'शुक्लदिने बहुलदिने' इति वक्तव्ये लाघवात् सङ्केतेनोच्यते 'शुदि-बदि' इति। क्वचिच्च 'शुक्लतिथिः, बहुलतिथिः' इत्यनयोः स्थाने 'शुति', 'वति' इति प्रयोगो दृश्यते।** 'सुदि'-'वदि'-शब्दौ असाधू। एवं 'सुदी'-'वदी'-शब्दावपि असाधू। 'शुदि'-'बदि'-शब्दौ शुद्धौ सङ्केताक्षररूपौ शुक्लदिन-बहुलदिनबोधकौ। बहुलशब्दः कृष्णपक्षपर्यायः। स्वकीयेऽर्थे लेखकेन विदुषा अर्वाचीनतया सिद्धान्तकौमुदीमुपेक्ष्य प्राचीनतमशिलालेखेषु दानपत्रेषु च शुदिबदिशब्दप्रयोगः प्रामाणिकत्वेनाङ्गीकृतः। तद्यथा—

१. कोटाराज्ये शेरगढ़े सामन्तदेवदत्तस्य बौद्धलेखे ६ लिखितम्—'सम्वत् ८४७ माघशुदि ६'। (इण्डियन ऐंटीक्वेरी, जिल्द १४, पृ. ३५१)

२. ग्वालियरप्रान्ते कन्नौजप्रतिहारस्य राज्ञो भोजदेवस्य शिलालेखे 'सम्वत्सरशतेषु नवसु त्रयस्त्रिंशदधिकेषु माघशुक्लद्वितीयायां सं. ९३३ माघशुदि २' लिखितमस्ति। (एपिग्राफिका इण्डिका, जिल्द १, पृ. १५९)

३. हड्डाला-(काठियावाड़) स्थाने कन्नौजप्रतिहारस्य राज्ञो महीपालदेवस्य सामन्तधरणावराहस्य (शकसं. ८३६, वि.सं. ९७१) दानपत्रे 'शकसम्वत् ८३६, पौषसुदि ४ उत्तरायणे' उट्टङ्कितमस्ति।

(एफिग्राफिका इण्डिका, जिल्द ५, लेख-सं. ३५३)

४. खेडा-(गुजरात) स्थाने गुर्जरवंशिनो राज्ञो द्वितीयस्य दद्दाख्य-(प्रशान्तरागस्य) कलचुरी संवत् ३८० (वि.सं. ६८७) कार्त्तिक-सुदि १५ दानपत्रे—'संवत्सरशतत्रयेऽशीत्यधिके कार्त्तिकशुद्धपञ्चदश्यां.......सं. ३८० कार्त्तिक-शु. १५' इति लिखितम्।

(एफिग्राफिका इण्डिका, जिल्द ५, परिशिष्टलेख-सं. ३९५)

५. सीयडोनी-(संयुक्तप्रदेश)स्थानात् प्राप्ते कन्नौजप्रतिहारस्य महाराजाधिराजस्य महेन्द्रपालस्य शिलालेखे—'सम्वत्सरशतेषु नवसु षष्ट्यधिकेषु

चतुरन्वितेषु मार्गशिरमास-बहुलपक्षतृतीयायां सम्वत् ९६४ मार्गवदि ३' लिखितमस्ति। (एपिग्राफिका इण्डिका, जि. ५, परिशिष्टलेख-संख्या २०)

अत्र वर्षमासपक्षतिथयः पूर्णतः संक्षेपतश्च लिखिताः सन्ति।

६. लखनऊपुरातत्त्वसङ्ग्रहालये (म्यूजियमे) सुरक्षिते कन्नौजस्य गहडवालवंशिनो महाराजाधिराजस्य श्रीगोविन्दचन्द्रदेवस्य कमौलीग्रामाल्लब्धे दानपत्रे—'षट्सप्तत्यधिकैकादशशतसम्वत्सरे ज्येष्ठमासे कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां तिथौ रविदिनेऽङ्कतोऽपि संवत् ११७६ ज्येष्ठवदि १५ रवौ' लिखितमस्ति। (एपिग्राफिका इण्डिका, जि. ५, लेख-सं. ९०)

७. मान्धातुः (महेश्वराद् इन्दौरराज्यात्) प्राप्ते मालवाप्रान्तस्य परमारराजस्य जयदेवसिंहस्य दानपत्रे—'संवत् १११२ आषाढ-वदि १३' लिखितमस्ति। (एपिग्राफिका इण्डिका, जि. ५, ले.सं. ६७)

८. कन्नौजस्य प्रतिहारवंशीयमहाराजाधिराजस्य त्रिलोचनपालदेवस्य दानपत्रे बङ्गाल-एशियाटिक-सोसाइटीसङ्ग्रहे सुरक्षिते—'सं. १०८५ श्रावण-वदि ४' लिखितमस्ति। (एपिग्राफिका इण्डिका, जि. ५, लेख-सं. ६०)

उपर्युक्तेषूदाहरणेषु शिलालेखदानपत्रात्मकेषु स्पष्टतया प्रतीयते यद् एतयोः शब्दयोः प्रयोगः प्रायेण संयुक्तप्रदेशे राजपुतानाप्रदेशे मालवागुजरातकाठियावाडेषु पश्चिमोत्तरप्रदेशेष्वभूत्।

बङ्गप्रदेशे सौरगणनाप्रधानत्वात् तत्र सुदिवदिशब्दयोः प्रयोगाल्पता दृश्यते। शब्दकल्पद्रुमे कोषे सुदिशब्दोऽव्ययत्वेन गृहीतः पश्चिमप्रदेशे प्रसिद्धः। वदिशब्दस्तत्र न दृश्यते। वाचस्पत्यबृहदभिधानकोषे सुदिशब्दः शुक्लपक्षसूचकः 'अव्ययम्' इति वर्णितम्। वदिशब्दस्तत्रापि नोपात्तः। तत्र बहुलशब्दो बहलशब्दो वा कृष्णपक्षसूचकः, शुक्लः शुद्धश्च शुक्लपक्षसूचक इति च लिखितम्।

सुदि-वदि-शुदि-बदि-शब्दा न वर्णपदवाक्यरूपाः; अपि तु शुक्लबहुलपक्षसङ्केताक्षरमात्रपरा इति निर्णीतं लेखकमहोदयेन।

एवमस्मिन्नर्थे 'सुति-वति'-शब्दावपि दृश्येते दानपत्रशिलालेखादिषु। न चैतौ शब्दौ क्वचित् कोषे व्याकरणे काव्ये वा दृश्येते। इमावपि शुक्लतिथिबहुलतिथिशब्दयोः संक्षिप्तसङ्केताक्षररूपावेवेति शुति-वति-शब्दप्रयोगादेव विज्ञायते। 'शुदि-बदि'-शब्दावपि तथा शुक्लबहलदिनसङ्केतपरावेवेति न स्वतन्त्रौ शब्दौ तत्तदर्थवाचकौ।

१. शुति-वति-प्रयोगे उदाहरणं यथा— देहल्यां फिरोजशाहकोटलायां गृहोपरि सुरक्षिते महाराजाशोकलेखयुक्ते विशाले स्तम्भे, सुल्तानफिरोजशाह-तुगलकेन पञ्जाबप्रान्ताद् अम्बालानगराद् आनीते अजमेरप्रान्तस्य चौहानराजस्य वीसलदेवस्य त्रयो लेखा उट्टङ्किताः सन्ति, येषु एकस्मिन्—'संवत् १२२० वैशाख-शुति १५', द्वितीये—'संवत् श्रीविक्रमादित्ये १२२० वैशाख-शुति १५ गुरौ' इति लिखितमस्ति। (इण्डियन ऐंटीक्वेरी, पृ. २१८)

२. सुंगल-(चम्बाराज्ये)स्थानात् प्राप्ते राज्ञो विदग्धस्य दानपत्रे—'प्रवर्धमाण(न)कल्याणविजयवत्सराजसम्वत्सरे चतुर्थे संवत् ४ माघ-शुति-प्रतिपद्(त्) १' इति लिखितमस्ति। (डॉक्टर फोजल—ऐंटीक्विटीज् ऑफ दि चम्बा स्टेट, पृ. २६७)

३. तूरगाँवस्थानात् (चम्बाराज्ये) प्राप्ताया एकस्या मूर्त्तेरधोभागे लेखे—'माघशुतिद्वादश्यां भौमवासरे प्रतिष्ठितमि'ति टङ्कितम्। (डॉ. फोजल—ऐंटिक्विटीज् ऑफ दि चम्बा स्टेट, पृ. १७३)

४. वियेना-लाइब्रेरी-(आष्ट्रिया) सुरक्षिते डॉ. बूलरसंगृहीते शारदा-(काश्मीरी)लिपिलिखिते हस्तलिखितपुस्तके अन्ते—'श्रीविक्रमादित्यशकाः १७३२, श्रीमच्छालिवाहनशकाः १५९७, श्रीमदौरङ्गशाहशकाः १८, श्रीसप्तर्षिचारमतेन संवत् ५१ वै. शुति १० शनौ' इति लिखितमस्ति। (इण्डियन ऐंटीक्वेरी, जिल्द-सं. २०, पृ. १५२, संख्या ७)

५. ब्राह्मोर-गाँव-(चम्बाराज्ये) स्थाने प्राप्ते राज्ञो युगाकरवर्मणो दानपत्रे—'सम्वत् १० वैशाख-वति १०' इति लिखितम्। (डॉ. फोजल—ऐंटिक्विटीज् ऑफ दि चम्बा स्टेट, पृ. १६२)

६. डडवारस्थाने (चम्बाराज्ये) प्राप्ते शिलालेखे 'सम्वत् १७ ज्येष्ठ-वति १२ बुधवासरे रेवतीनक्षत्रे' इति टङ्कितम्। अयं संवत् १७ सप्तर्षि-संवत् (शास्त्रसंवत्, विक्रमसंवत् १०९८) अस्ति। (डॉ. फोजल—ऐंटिक्विटीज् ऑफ दि चम्बा स्टेट, पृ. १७७)

७. हरिपर्वतस्य एकस्मिन् शिलालेखे 'सं. ६० श्रा.वति.प्र. शुक्रे मुहम्मदशाहराज्ये' इति टङ्कितमस्ति। अस्मिन् लेखे श्रा(=श्रावणस्य), वति(=बहुलतिथेः), प्र(=प्रतिपदः) शब्दाः संक्षेपबोधकाः सन्ति। अयं संवत् अपि सप्तर्षि-संवत्, यो वैक्रमे १४४१ भवति।

(इण्डियन ऐंटीक्वेरी, जि. २०, पृ. १५३, सं. ९)

८. डॉ. सर ओरल स्टाइल-महोदयेन प्राप्तायां शारदालिपिनिबद्धायां रत्नावलीनाटिकायाम् अन्ते—'सं. ६९ चैत्र-वति-एकादश्यां चन्द्रवासरे श्रवणनक्षत्रे' इति लिखितमस्ति। (इण्डियन ऐंटीक्वेरी, जिल्द-सं. २०, पृ. १५३, संख्या १०)

एतैरुदाहरणैर्ज्ञायते यत्—संयुक्तप्रदेशराजपुतानामालवागुजरातकाठियावाडादिस्थानेषु 'शुदि-बदि'-प्रयोगः प्रसिद्धः। तथैव पञ्जाबकाश्मीरादिप्रदेशेषु शुति-वति-प्रयोगः प्रसिद्धः। एतेनोदाहरणजातेन युक्तिभिश्च विचारेण निर्णयो भवति यत्-'शुदि-बदि-शुति-वति'-शब्दा न स्वतन्त्राः; अपि तु शुक्लबहुलपक्षदिनतिथि-सङ्केतपराः सन्ति। तेषां शुक्लादिशब्दानामाद्यक्षराण्यादाय एते शब्दा लिखिता भवन्ति। सुदि-सुदी-वदि-वदी-शब्दा असाधव एव। सुदि-वदि-शब्दौ सिद्धान्तकौमुद्यां पठितौ अव्ययौ न प्रामाण्यमर्हतः, स्वल्पकालप्रभवत्वात् सिद्धान्तकौमुद्या इति लेखकमहोदयस्याशयः।

अत्र मयापि विमृश्य विदुषां समक्षं किञ्चिद् उपस्थाप्यते। लाघवेन स्वाभिप्रायवर्णनं स्वभावो विदुषामविदुषां वा। शास्त्रेषु च समस्तेषु लाघवस्य समादरो दृश्यते, गौरवस्य च दोषावहत्वम्। अर्द्धमात्रालाघवेन वैयाकरणाः पुत्रोत्सवं मन्यन्त इति वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धम्। शास्त्रेषु च किञ्चिदुक्त्वा सम्पूर्णस्येति शब्देन इत्यादिशब्देन च निर्देशः क्रियते। यथा 'पाघ्राध्मेति'[१] सूत्रम्, 'ज्वरत्वरेति'[२], 'अइउण्' इत्यादि-चतुर्दशसूत्राणि। एवंविधाः प्रयोगा लाघवमूलका भवन्ति।

अत एव भगवता पाणिनिना 'आदिरन्त्येन सहेते'[३]ति सूत्रमारभ्यते प्रत्याहारार्थम्। प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यस्मिन् स प्रत्याहारः। 'अच्' इति अकारादिचान्तसमुदायघटकानां वर्णानां संज्ञा। एवं हल्-झल्-इत्यादिष्वपि बोध्यम्। 'अइउण्' इत्यादि-सूत्रस्य आद्यक्षरमकारमादाय 'ऐऔच्' इति सूत्रान्तिमेन चकारेण सहोच्चारणे 'अच्' इति मध्यगानां स्वस्य च बोधिका संज्ञा। इयं प्रक्रिया लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्था। ज्यौतिषशास्त्रेऽपि गुरुपदानां स्थाने लाघवात् तद्घटककतिपयवर्णपदं प्रयुज्यते। यथा 'अहोरात्र'-स्थाने 'होरा' इति। अत्र अहोरात्र-पदे आद्यन्ताक्षरलोपे होरेति शब्दः। स च अहोरात्रवाचकः। अहोरात्रे च षष्टिघट्यो भवन्ति। तदवयवेष्वपि होराशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते। यथा होरा(घण्टा)द्वयं होरात्रयमित्यादि। तथा जातकशास्त्रं ज्योतिषस्कन्धभूतमपि

---

१. पा.सू. ६.३.७८;   २. तदेव–६.४.२०।

३. तदेव–१.१.७१।

होराशब्देनोच्यते। एतस्य शब्दस्य 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमि'[१]ति पाणिनीयसूत्रेण यथोपदेशं सिद्धिः क्रियते। यथोक्तं बृहज्जातके सारावल्यादिग्रन्थे—

'होरेत्यहोरात्रविकल्पमेके वाञ्छन्ति, पूर्वापरवर्णलोपात्'।

(बृ.जा. १.३)

आद्यन्तवर्णलोपाद्धोराशास्त्रं भवत्यहोरात्रम्।

तत्प्रतिबद्धश्चायं ग्रहभगणश्चिन्त्यते यस्मात्।। (सारावली-२.२)

एवं पुराणेष्वपि 'शतक्रतुः' इत्यस्य स्थाने 'शक्रः' इति प्रयुज्यते। तत्र 'श' इत्यक्षरं शतशब्दस्य क्रेति क्रतुशब्दस्य चोपस्थापकम्; किन्तु शक्रशब्दश्रवणे शतक्रतुशब्दस्वरूपमनुपस्थाप्यैव शक्रशब्द इन्द्रार्थस्य बोधको भवति, तथानुभवात्। यथा वा साहित्ये द्विरेफशब्दो रेफद्वयघटितभ्रमरपदस्य बोधकः, भ्रमरशब्दश्च मधुकरार्थोपस्थापक इति लक्षितलक्षणाया उदाहरणम्।

तत्रापि द्विरेफपदं रेफद्वयवत्त्वमबोधयित्वैव मधुकरार्थोपस्थापकम्। एवं सुरभारत्यां प्राचीनकालादेव लाघवात् क्वचित् मध्याक्षराभ्यां, क्वचिद् आद्यन्ताक्षराभ्यां, क्वचिच्च तद्घटिताक्षरवत्त्वेन पूर्णार्थस्य बोधकाः सङ्केतरूपाः शब्दा दृश्यन्ते।

तत्र सर्वत्रापि अपदं न प्रयुञ्जीतेति महाभाष्यकारमर्यादया पदत्वं दृश्यते। सुबन्तं तिङन्तञ्च पदम्। तत्राल्पाक्षरसङ्केतात्मकशब्देष्वपि सुब्विभक्तिः पदसंज्ञा च भवति। अन्यथा तेषां शब्दानामसाधुत्वमापतेत्।

आङ्ग्लभाषायामपि सङ्केताक्षरसमुदायः प्रयुज्यमानो दृश्यते, यथा—News न्यूज्-शब्दः। अत्र N अक्षरं नार्थ-बोधकं, E शब्द ईस्ट-बोधकः, W शब्दो वेस्ट-बोधकः, S शब्दश्च साउथबोधक इति चतुर्दिग्बोधको न्यूज्शब्दश्चतुर्दिक्-सम्बन्धवृत्तोपलक्षकः।

प्रकृते शुदि-बदि-शब्दावपि शुक्लपक्षबहुलपक्षबोधकौ निर्देशकौ वेति नात्र काचन विप्रतिपत्तिः, तथाविधप्रयोगस्य बहुलोपलम्भात्; किन्तु शङ्का जायते यदि इमौ तथाविधौ, तर्हि तत्र विभक्तिसहितप्रयोगेण भवितव्यम्, अन्यथा पदत्वाभावाद् असाधुत्वं स्यात्। न च 'सामान्ये नपुंसकम्' रीत्या नपुंसकत्वमाश्रित्य 'स्वमोर्नपुंसकात्'[२] इति सूत्रेण तत्र लुका भवितव्यमिति वाच्यम्, तृतीयादिविभक्तिषु लोपाभावाद् विभक्तिश्रवणप्रसङ्गात्। न च

१. पा.सू. ६.३.१०९; २. तदेव – ६.१.२३१।

दानपत्रशिलालेखादिषु विभक्तिर्दृश्यते। न च शुदि-बदिशब्दावपि अव्ययाविति वाच्यम्, शुदि-बदिशब्दयोः स्वरादिगणे पाठाभावात्। तथा च 'अव्ययादाप्'[१] इति विभक्तिलोपे सति एकरूपतैव सर्वस्यां विभक्तौ। यथोक्तम्—

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्।। इति।

न च स्वरादेराकृतिगणत्वादेवाव्ययत्वमिति वाच्यम्, तथाविधसम्प्रदायाभावात्। अपि च सुदिवदिशब्दावेव पठितौ आकृतिगणत्वात् स्वरादौ दृश्येते। न च प्रमादादेव शुदिबदिस्थाने सुदिवदीति स्वरादौ पठितमिति वाच्यम्, बहुतरमनः-प्रणिधानपूर्वकपूर्वसम्प्रदायसिद्धगणपाठेषु प्रमादासम्भवात्। किञ्च शिलालेखेषु दानपत्रेष्वेव वा सुदिवदिस्थाने शुदिबदीति प्रमादात् लिखितं स्यात्, तत्र प्रमादस्य लब्धावसरत्वात्। यतो हि दानपत्रशिलालेखका न वैयाकरणा भवन्ति। लेखोपजीविनां साधारणानां टङ्ककानां लिपिकाराणां च प्रमादसम्भवात्। प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकेष्वपि अस्माभिः पठ्यमानेषु लेखककृतदोषाः, अशुद्धयो वा बाहुल्येनोपलभ्यन्ते। न हि पण्डिता एव प्राचीनकाले लिपिलेखका बभूवुः; अपि तु ये लेखनेन जीविकामुपार्जितवन्तः; त एव लेखका आसन्। ते न व्याकरणज्ञाः, न वा शास्त्रज्ञाः; अपि तु लिपिशिल्पकरा बभूवुः। एवञ्च सम्भवेन्नाम 'सुदिवदि'-स्थाने प्रमादात् शुदिबदिलेखनं शुतिवतिलेखनञ्च। न च व्याकरणशास्त्रे तथाविधप्रमादस्य स्थानम्।

किञ्च शब्दसाधुत्वे न कस्यचिद् अनाप्तस्य मुनित्रयरहितस्याप्तस्य वा कस्यचित् शिलालेखस्य दानपत्रस्य वा प्रामाण्यं शक्यते वक्तुम्, तेषां देशकालेतिहासवृत्ते प्रामाण्यास्पदानां शब्दसाधुत्वे प्रमाणाभावात्। तत्र व्याकरणस्यैव परमं प्रामाण्यं विद्वद्भिः सर्वैरङ्गीक्रियमाणं दृश्यते। अतो लेखबलेन सुदिवदिशब्दौ सिद्धान्तकौमुद्यामव्ययप्रकरणे पठितौ अप्रामाणिकौ तस्या अर्वाचीनत्वादीत्युक्तिः साहसमात्रम्।

सिद्धान्तकौमुदी वृत्तिग्रन्थः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितः। न च तत्र महान् आचार्यः किञ्चित् कामकारेण लिखति; अपि तु सूत्रवार्त्तिकभाष्यकैयटप्रभृत्याचार्यसम्मतं व्याकरणं पूर्वपरम्पराप्रसिद्धं व्युत्पादयति। न गणपाठेषु अप्रामाणिकमसम्बद्धं वा क्वचित् तत्र उपलभ्यते। अतः पूर्वसिद्धा एव स्वरादिगणशब्दास्तत्र निर्दिष्टाः, न स्वबुद्धिकल्पिताः। तथा च तस्याः सिद्धान्तकौमुद्यास्त्रिमुनिप्रामाण्यानुसारित्वात् प्रामाण्यं न शक्यते कम्पयितुम्।

१. पा.सू.-२.४.८२।

तस्माद् अव्यये पठितौ सुदिवदिशब्दौ सर्वविभक्तिवचनलिङ्गेषु समानरूपत्वात् शुक्लबहुलपक्षवाचकौ मणिनूपुरादिवद् रूढौ प्रामाणिकौ मन्तव्यौ। न तत्र विप्रतिपत्तिः कार्या।

शिलालेखादिषु प्रयुज्यमानौ शुदिबदि-शुतिवतिशब्दानाम् इदानीं गतिश्चिन्त्या।

तत्र भवतु नाम इमे शब्दाः शुक्लबहुलपक्षसूचका आद्याक्षरयोजिता लाघवाल्लेखशिल्पाद् वा प्रयुक्ताः। तत्र नास्माकं विप्रतिपत्तिः। तद्बलात् सुदिवदिशब्दौ अव्ययौ प्रामाणिकौ न स्त इति वचनं न युक्तिसङ्गतमस्ति, व्याकरणस्यैव शब्दसाधुत्वे परमप्रमाणात्।

१. शिलालेखादिषु प्रयुक्ताः शुदिबदिशुतिवतिशब्दा नूनं लाघवाच्छुक्लबहुलपक्षतिथिनिर्देशरूपाः, ते चैकादेशानुकरणरूपास्तदनुकार्याश्च शुक्लबहुलपक्षतिथिशब्दाः स्वार्थबोधकाः। अनुकार्यानुकरणयोः पक्षद्वयं भेदोऽभेदश्च। तत्र भेदपक्षे अनुकार्यनिरूपिता शक्तिरनुकरणे कल्प्यते। तदा च वृत्तिमत्त्वाद् अर्थवत्त्वाद् अनुकरणात्मकस्य शब्दस्य प्रातिपदिकत्वं पदत्वं च सम्भवति। यदा चोभयोरभेदविवक्षा, तदा अभेदाद् अत्यन्तसादृश्यादेवार्थस्यानुकार्य-रूपस्योपस्थापकत्वाद् वृत्तिमत्त्वाभावान्न प्रातिपदिकत्वं न वा पदत्वमिति। यथा **गवेत्ययमाह, गवीत्ययमाहेति।**

अत्र शुदि-बदिशब्दौ शुक्लदिनबहुलदिनशब्दयोराद्यक्षरानुकरणपरौ अनुकार्यशब्दौ च। तत्र शुदिबदिशब्दौ स्वसमानघटितवर्णवत्त्वेन सादृश्यात् शुक्लदिनबहुलदिनशब्दयोरुपस्थापकाविति न प्रातिपदिकत्वं न वा पदत्वमिति तादृशप्रयोगस्य निर्विभक्तिकस्य साधुत्वं शब्दानुशासनसिद्धम्। यद्यपि अनुकार्यं शुक्लघटकं 'शु' इति, दिनघटकं 'दि' इति। एवं शुतिवतीत्यत्र तिथि-घटक-तीति, तथापि तद्घटितत्वेन एकदेशानुमत्या वा शुक्लदिनबहुलतिथिशब्दा अनुकार्या भविष्यन्ति।

२. अथवा यथा द्विरेफपदं स्वशक्यरेफद्वयवत्त्वेन भ्रमरं बोधयित्वा मधुकरमर्थं बोधयति। अर्थात् स्वशक्यघटितभ्रमरपदप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन मधुकरे द्विरेफपदस्य लक्षणा, सा च लक्षितलक्षणेत्युच्यते, तथा शुदिबदिशब्दावपि स्वशक्य=(शु, दि, ब, दि) इति तद्घटिताः शुक्लदिनबहुलदिनशब्दाः, तत् प्रतिपाद्याः शुक्लबहुलदिवसास्तद्बोधकौ भविष्यतः। अर्थात् शुशब्दः स्वशक्यघटितशुक्लशब्दप्रतिपाद्यार्थस्य बोधकः। स्वं='शु' इति शब्दः, तच्छक्यं

'शु' इति शब्दस्वरूपं तद्घटितं शुक्ल इति रूपम्, तत् प्रतिपाद्यः शुक्लोऽर्थः। एवं 'शुति'-'वति'-शब्देष्वपि बोध्यम्। एवञ्चोक्तपरम्परासम्बन्धेनाक्षरनिर्देशपराः सर्व एव शब्दा लक्षणया स्वशक्यार्थलक्षका इति युक्तं प्रतिभाति। इयं च रीतिः अक्षरेण निर्देशे सर्वत्र साध्वी; परन्तु अस्मिन् पक्षे शुदिबदिशुतिवतिशब्देषु सर्वत्रैव प्रातिपदिकत्वात् स्वादिविभक्तौ सत्यां पदत्वं दुर्वारम्। न च शुदिबदीत्यादिशब्देषु विभक्तिरूपं लभ्यते। **शक्रहोरादिशब्देषु** पदत्वं सुबन्तत्वं दृश्यते। इह तु न दृश्यते। अतोऽनुकरणपक्ष एव ज्यायान् प्रतिभाति। न चानुकरणमपि 'इति'-परं दृश्यते—पटदिति, पटपटेति, गवीति, भूरिति, आप इति। तत्र शुदीति बदीति न दृश्यत इति वाच्यम्, अनुकरणस्यानितिपरस्यापि सम्भवात्। यथा भू सत्तायाम्, एध वृद्धाविति। तस्मात् शुक्लशब्दस्यैकदेशानुमत्या 'शु'-शब्दोऽनुकरणम्, एवं दिवसस्य अनुकरणं 'दि'-शब्दः, तिथेरनुकरणं 'ति'-शब्दः। स्वघटितत्वेन शुक्लबहुलदिनतिथि-शब्दानामुपस्थापकाः। स्वशक्यघटितपदप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन शुक्लाद्यर्थोप-स्थापकाः सादृश्येनेति शास्त्रीयः पक्षः।

३. शास्त्रेऽपि वाक्यप्रयोगे वाक्यैकदेशस्य प्रयोगो दृश्यते, यथा—पिण्डीं भुङ्क्ष्वेति प्रयोक्तव्ये 'पिण्डीम्' इति भुङ्क्ष्वेति वा प्रयुज्यते।

तथा पदेऽपि प्रयोक्तव्ये पदैकदेशः प्रयुज्यते, यथा देवदत्त इति प्रयोक्तव्ये देवः, दत्तः, सत्यभामेति प्रयोक्तव्ये सत्या भामेति। तथैव अत्रापि भवितव्यम्। **शुक्ल इति प्रयोक्तव्ये शु इति, दिनमिति प्रयोक्तव्ये दीति। बहुल इति प्रयोक्तव्ये बेति, तिथिरिति प्रयोक्तव्ये तीति।**

किन्त्वस्मिन्नपि पक्षे प्रत्येकं विभक्तिमत्त्वेन भवितव्यम्। न च दानपत्रादिषु शुदिबद्यादिशब्दाः सविभक्तिका दृश्यन्ते, सर्वत्र विभक्तिवचनलिङ्गरहितत्वेन समानरूपप्रयोगात्। न च तर्हि अव्यया एव एते शब्दाः, प्रमाणाभावात्। **अत एव वैयाकरणैः सुदिवदिशब्दौ रूढौ अव्ययौ शुक्लकृष्णपक्षवाचकाविति स्वीकृतम्। तत्स्वीकारे च कस्यापि दोषस्य सम्भावना नास्ति।**

तस्मान्मन्ये प्रयुक्तेषु शिलालेखादिषु सुदिवदिशब्दावेव स्यातां साधू। शुदिबदिशुतिवतिशब्दास्तदर्थबोधका असाधव एव कल्पनीयाः। अथवा पूर्वोक्तानुकरणपक्षमादाय तेऽपि साधवः। किञ्च शिलालेखादिषूपलब्धा एते शब्दा न वाचकाः, न लक्षकाः, न च व्यञ्जकाः, न स्वतन्त्राः; अपि तु प्रथमाक्षरेण सम्पूर्णस्य पदस्य सूचका निर्देशकाः, लाघवात् लेखनकौशलात्

तावन्मात्रोपादानेन पूर्णपदस्य स्मारका एते भवन्ति। अधुनापि सङ्क्षेपेण लेखने तादृशः प्रयोगो बाहुल्येन उपलभ्यते।

अतः 'सुदि-वदिशब्दौ' साधू, अव्ययौ, शुक्लपक्षबहुलपक्षवाचकौ, रूढौ, मान्याविति सिद्धान्तः। शुदिबदि-शुतिवतिशब्दाश्च शुक्लदिनबहुलदिन-शुक्लतिथिबहुलतिथिशब्दानां सूचकाः स्मारका लेखविस्तारभयाल्लाघवात् प्रयुक्ता अनुकरणपराः।

सुदिवदिशब्दानामपि बहुतरलेखने सम्भाषणे शास्त्रे प्रयोगो बाहुल्येनोपलभ्यत इति निर्णयो मम प्रतिभातीति विद्वद्भिर्विभावनीयम्।

न्यायमतानुसारी सप्तम्यर्थविचारः

डॉ. के.इ. धरणीधरः
अध्यक्षः, संस्कृतविभागस्य
पाण्डिचेरीविश्वविद्यालये,
पाण्डिचेरी

'आधारोऽधिकरणम्'[१] इति पाणिनीयं सूत्रम्। एतदर्थं कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्याद् इति प्राचीकशत् कौमुदीकारो भट्टोजिदीक्षितः। अस्यायमाशयः—'कारके'[२] इत्यधिकाराद् अत्र कारकपदं प्रथमान्ततया विपरिणम्यते। तच्च आधारस्य विशेषणम्। आधारः कारकमधिकरणमिति लभ्यते। आधारो नाम आश्रयः। किन्निष्ठाधेयता-निरूपिताधारतावान् इति नियमेन आकाङ्क्षोदयात् साक्षात् क्रियाधारत्वं लभ्यते। साक्षात् फलाधारस्य नाधिकरणसंज्ञा, कर्मसंज्ञाविधायकेन उत्तरशास्त्रेण बाधात्। नापि साक्षाद् व्यापाराश्रयस्याधिकरणसंज्ञा युक्ता, परेण कर्तृसंज्ञाविधायकेन शास्त्रेण बाधात्। तथा च कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारभूतं कारकमधिकरणसंज्ञकं भवतीति सूत्रार्थः फलति। एवञ्च अधिकरणकारकं स्वाश्रयाश्रयत्वस्वनिष्ठसमवेतत्व एतदन्यतरसम्बन्धेन क्रियाश्रयो भवतीति ज्ञेयम्। यथा—'कटे आस्ते चैत्र' इत्यत्र स्वं कटः, तदाश्रयश्चैत्रस्तद्वृत्तिः स्थितिक्रिया, यथा च—'स्थाल्यां पचति तण्डुलान्' इत्यत्र स्वं स्थाली तन्निष्ठास्तण्डुलास्तद्वृत्तिर्विक्लित्तिः। अत एव कर्तृकर्मद्वारा क्रियाधारभूतां स्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन सहायकं कारकमधिकरणमिति अभिप्रेत्य हरिरप्याह[३]—

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद् धारयत् क्रियाम्।
उपकुर्वन् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्।।इति।

न च कालस्य साक्षात् क्रियाधारत्वात् समये चैत्रः पचतीति प्रयोगानुपपत्तिः स्यादिति वाच्यम्, सूत्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञया कालस्यापि परम्परया क्रियाश्रयत्वात्।

---

१. अष्टाध्यायी–१.४.४५; २. तदेव–१.४.२३।
३. वाक्यपदीयम्, साधनसमुद्देशः, १४८।

अत एव च साक्षात्क्रियाधारत्वविवक्षायां काल: पचतीति प्रयोगोऽपि सम्भवति। अत एव 'भूतानि काल: पचतीति वार्ता' इति महाभारतवचनमपि साधु सङ्गच्छत इति वैयाकरणानां प्रक्रिया।

न चैवं सति तण्डुलं पचतीत्यत्र धात्वर्थस्य विक्लित्तिरूपफलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वेन कर्मतया तादृशकर्मण आश्रयस्तण्डुलस्तद्द्वारा धात्वर्थाश्रयत्वलाभेन तण्डुले पचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, तण्डुले धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयतया कर्मसंज्ञाया अपि सत्त्वेन परया कर्मसंज्ञया अधिकरणसंज्ञाया बाधान्न दोष इति। एतेन मोक्षे इच्छा अस्तीतिवत् मोक्षे इच्छति भवतीति प्रयोगापत्तिरिति दूषणमपि निरस्तम्, कर्मसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य अन्तरङ्गत्वात् परत्वाच्चेति ध्येयम्। अधिकरणमिदमौपश्लेषिक-वैषयिकाभिव्यापकादिरूपेण त्रिप्रकारमिति वाक्यपदीयकारो हरिराह[1]।

न्यायमतेन सप्तम्यर्थविचार:

अत्राहुर्व्युत्पत्तिवादकृतो गदाधरभट्टाचार्या:[2]—आधारोऽधिकरण-मित्याधारस्यैवाधिकरणत्वाद् अधिकरणे च सप्तम्याविहितत्वाद् आधारसप्तम्या आधेयत्वमर्थ:, तस्य च क्रियायामन्वय इति। आधेयत्वञ्च वृत्तित्वम्। तथा च भूतले घट इत्यस्य भूतलवृत्तिर्घट इति शाब्दबोधो जायते। भूतलनिरूपिताधेयतावान् घट इति क्रियाशून्यवाक्यस्थले बोध: सम्पद्यते। भूतले वर्तते घट इति क्रियायोगस्थले तु सप्तम्यर्थाधेयताया धात्वर्थाधेयतायां समानरूपत्वेनास्वीकारान्निरूप्यत्वं सप्तम्यर्थ:, भूतलनिष्ठनिरूप्यताया घटनिष्ठवृत्तौ बाधविरहान्न किञ्चिदत्रानुपपन्नम्। एवञ्चात्र निरूप्यत्वं सप्तम्यर्थ:। तत्र भूतलस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वय:। वृतुधातोरर्थ आधेयत्वम्। तत्र आश्रयतासम्बन्धेन उक्तनिरूप्यत्वस्यान्वय:। धात्वर्थाधेयताया निरूपितत्वसम्बन्धेन आख्यातार्थे आश्रयत्वेऽन्वय:। तच्चाश्रयत्वं प्रथमान्तार्थे भूतले स्वरूपसम्बन्धेनान्वेतीति भूतलनिरूपितनिरूप्यत्वाश्रयाधेयतानिरूपिताश्रयतावान् घट इति बोधो जायते।

एतादृशस्थले निरूप्यत्वस्य सप्तम्यर्थत्वादेव 'इति हेतुस्तदुद्भवे'[3] इत्यत्र हेतौ हेतुतायाञ्च उद्भवपदार्थभूता या उत्पत्तिस्तद्वृत्तित्वाभावेऽपि हेतुतायामुत्पत्तिनिरूपितत्वमस्त्येवेति तादृशनिरूपितत्वरूपार्थमाश्रित्य उद्भवपदादत्र

---

१. वाक्यपदीयम्, साधनसमुद्देश:, १४९।

२. व्युत्पत्तिवाद:, पृ. ५२४;

३. काव्यप्रकाश:–१.३।

सप्तमी सङ्गच्छते। न चात्र सप्तम्या आधेयत्वमेवार्थोऽस्त्विति वाच्यम्, काव्योत्पत्तौ काव्यहेतुभूतशक्त्यादेर्वा तन्निष्ठहेतुताया वा विरहात्। तथा चात्र काव्योत्पत्तिनिरूपितहेतुताश्रय: शक्त्यादित्रयमिति बोध:।

अत्रैव पक्षान्तरमपि प्राचीकशद् व्युत्पत्तिवादकारोऽथवेति ग्रन्थेन। तथा हि भूतले वर्तते घट इत्यादौ सप्तम्यर्थ आधेयत्वमेव। तत्र भूतलं निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वेति। वृतुधातोराधारत्वमर्थ:, तत्र सप्तम्यर्थाधेयता अन्वेति। आख्यातार्थो निरूपकत्वरूपं कर्तृत्वम्। तत् प्रथमान्तार्थे घटे आश्रयता-सम्बन्धेनान्वेति। तथा च भूतलनिरूपिताधेयत्वस्याधिकरणतानिरूपको घट इति बोध:। भूतलाधिकरणकभूतलनिष्ठाधारतानिरूपको घट इति यावत्।

अत्रेदं तत्त्वम्—आधेयत्वस्य सप्तम्यर्थत्वप्रतिपादनेन आधारत्वं नार्थ इति सम्पद्यते। तत्र किं निदानमिति चेत्, उच्यते—आधारत्वस्य सप्तम्यर्थत्वे तस्य निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयो वाच्य:। तथा सति नञ्समभिव्याहारस्थले भूतले न घट इत्यत्र निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद् नञा निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाधिकरणत्वाभावस्य बोधयितुमशक्यत्वाद् आधेयत्वस्यैव सप्तम्यर्थत्वे वक्तव्यत्वात् प्रतियोग्यभावान्वयतुल्य-योगक्षेमतानियमानुरोधात् सर्वत्रैवाधेयत्वमेव सप्तम्यर्थ इत्यभ्युपेयम्। तथा च भूतले घट इत्यत्र भूतलनिरूपिताधेयताश्रयो घट इति, नञ्समभिव्याहारस्थले भूतलनिरूपिताधेयतानिष्ठाश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववान् घट इति बोधो जायते।

किञ्च प्रतियोगित्वानुयोगित्ववद् विलक्षणप्रतीतिसाक्षिक: स्वरूपसम्बन्ध-विशेष आधेयत्वम्। स चातिरिक्तो वाऽनतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत्। गेहे चैत्र: पचतीत्यत्र अध:सन्तापनस्य पाकस्य साक्षाद् गेहावृत्तित्वेऽपि कर्तृघटितपरम्परा-सम्बन्धाधिकरणत्वमाधेयत्वं वा सप्तम्यर्थ: पाकादिक्रियान्वयी। एवं स्थाल्यामोदनं पचतीत्यत्र अध:सन्तापनस्य पाकस्य साक्षात् स्थाल्यवृत्तित्वेऽपि स्वाश्रयकर्मवत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेनाधिकरणत्वमाधेयत्वं वा सप्तम्यर्थ: पाकादावन्वेति। तथैवानुभवबलेन व्युत्पत्तेरिति वृद्धा:। तदाहु:[१]—

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद् धारयत् क्रियाम्।
उपकुर्वन् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्।।इति।

---

१. वाक्यपदीयम्, साधनसमुद्देश:, १४८।

आधाराधेयभावश्च न संयोगादिरूपसम्बन्धात्मकः कुण्डादिसंयोगिनो बदरादेरपि कुण्डाधारताप्रसङ्गात् संयोगस्य समवायेनोभयत्र सत्त्वात्; अपि तु पदार्थान्तरमेव। अथवा तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वं तत्तत्सम्बन्धरूपम्, नातिरिक्तमिति पक्षद्वयं प्रदर्शितं **भट्टाचार्यैः**।

इयाँस्तु विशेषः—अनुगताकारप्रतीत्या प्रतियोगित्वादिवद् अधिकरणत्वमाधेयत्वं चाखण्डोपाधिरूपम्। शक्यतावच्छेदकानुरोधेन करणत्वादिवत् पदार्थान्तरकल्पने बाधकाभावात्। यत्र हि सखण्डपदार्थस्यैव शक्यतावच्छेदकतया प्रतीतिरानुभाविकी न तत्र पदार्थान्तरकल्पनम्।

यत्र तु तद्घटकपदार्थाप्रतीतावपि तत्प्रतीतिस्तत्र स्याद् व्यवहारानुरोधादपि तत्कल्पनमिति।

'सप्तम्यधिकरणे[१] चे'त्यत्र चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्योऽपि सप्तमी। वनस्य दूरे अन्तिके वा ग्रामः। दूरत्वावच्छिन्नप्रदेशे दूरे। प्रतियोगित्वं षष्ठ्यर्थः। क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानमिति वार्तिकम्[२]—इन्प्रत्ययान्तो यः क्तप्रत्ययान्तस्तस्य कर्मणि सप्तमी वाच्या। अधीती व्याकरणे। अधीतमनेनेति विग्रहे भावक्तान्ताद् अधीतशब्दात् कर्तरि इनि प्रत्यये अधीतीत्यस्य अधीतवान् इत्यर्थः पर्यवस्यति। किमधीतवानिति जिज्ञासायां व्याकरणं कर्मत्वेन अध्ययनेऽन्वेति। व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्तेति बोधो वैयाकरणानाम्। अत्र पदवाक्यरत्नाकरकारः[३]—

सप्तमी स्यात् कर्मणि वा यदीष्टादिपदादिनिः।
अन्ये तु नित्यमेवात्र सप्तमीत्यत्र चक्षिरे।।

अत्र 'अधीती वेदान् वेदेषु वा' इत्यादौ वेदकर्मकाध्ययनकर्तेति बोधः। अत्र मुख्ये कर्मण्येव सप्तमी, न तु गौणे। तेन मासमधीती इत्यादयः प्रयोगाः सूपपादाः।

निमित्तात् कर्मयोगे[४]

कर्मयोगे निमित्तवाचकाच्छब्दात् सप्तमी वाच्येति भावः। निमित्तशब्देन हेतुभूतं फलमुच्यते। कर्मसंयोगो नाम कर्मणा साकं संयोगसमवायात्मकः सम्बन्धः। 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' प्रकृत्यर्थस्य चर्मादेर्हननक्रियानिमित्तत्वं बोधयति। निमित्तत्वञ्च कारणत्वम्। चर्मादेर्हननक्रियाकारणत्वे प्रमाणाभावात्। इच्छाकृत्यादिना

१. अष्टाध्यायी–२.३.३६;
२. वार्तिकम्, १४८५।
३. पदवाक्यरत्नाकरः, पृ. ६८६;
४. वार्तिकम्, १४९०।

अन्यथासिद्धत्वात्। अपि तु क्रियाजनिकाया विनियोज्यत्वेनेच्छा तद्विषयत्वम्। सप्तम्या विषयित्वाश्रयेच्छाधीनत्वमर्थः। विषयित्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य चर्मणोऽन्वयः। चर्मनिरूपितविषयित्वाश्रयेच्छाधीनव्याघ्रकर्मकहननक्रियानुकूल-कृतिमान् इति बोधः। एवमुपरागे स्नायाद् इत्यत्र स्नाने उपरागजन्येष्टजनकत्व-लक्षणमुपरागादिनिमित्तकत्वं सप्तम्या बोध्यते।

तृतीयाकारके प्रसङ्गवशाच्छरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदा इति वाक्यस्यार्थो वक्ष्यमाणरीत्या गदाधरैरुपवर्णितः[१]—तत्र अन्वयितावच्छेदकतावच्छिन्नत्वमेव विशेषणसम्बन्धे भासत इति नास्ति नियमः। शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदा इति वाक्यार्थानुपपत्तेः। तत्र हि आख्यातान्तस्य पुष्पोत्पत्तिरर्थः। न च पुष्पोत्पत्तित्वावच्छेदेन शरद्वृत्तित्वान्वयो वाच्यः, बाधात्। न हि सर्वाणि पुष्पाणि शरदि उत्पद्यन्ते। न चैवं सति सामानाधिकरण्येनान्वयो वाच्य इति शङ्कनीयम्, शरदि पुष्प्यन्ति चम्पका इत्यविशेषेण प्रयोगापत्तेः, शरत्कालेऽपि कदाचित् चम्पकपुष्पाणामुत्पत्तिदर्शनात्। न चैवं शङ्कनीयम्, सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तित्वावच्छेदेन शरद्वृत्तित्वान्वय आख्यातान्तार्थे पुष्पोत्पत्तौ वाच्य इति, सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तित्वस्य अन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नत्वस्य शरत्कालवृत्तित्वे भानासम्भवात्। पदात् पदद्वयाद् वा अनुपस्थितस्य नान्वयितावच्छेदकत्वसम्भवः। तस्माद् अन्वयितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वमपि विशेषणसम्बन्धे भासत इति स्वीकृत्य शरत्कालसम्बन्धे सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तित्वावच्छिन्नत्वभानमङ्गीकृत्य शरदि पुष्प्यन्ति चम्पका इति प्रयोगो वारणीय इति व्युत्पत्तिवादकृदाशयः। प्रकारान्तरेणाप्यत्र बोधो वर्णितो व्युत्पत्तिवादे, यदि चेति ग्रन्थेन। विस्तरभिया स चात्र नोल्लिख्यते।

'यस्य[२] च भावेन भावलक्षणम्' (पा.सू. २.३.३७) इति सप्तमीविधायकं सूत्रम्। यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यादिति कौमुदीकारो भट्टोजिदीक्षितः। अस्यायमाशयः—निर्ज्ञातकाला हि क्रिया, अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणम्। तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकाद् ब्राह्मणादिशब्दाल्लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां सप्तमीविधानार्थमिदं सूत्रं प्रवर्तते। लक्षणत्वमिह क्रियायाः साक्षात्। आश्रययोः कर्तृकर्मणोः क्रियाद्वारेणेति बोध्यम्। व्यापाररूपक्रियाश्रयः कर्ता, फलरूपक्रियाश्रयः कर्मेति कर्तृकर्मणो-र्द्वयोरपि क्रियाश्रयत्वमुपपन्नम्। तत्र कर्तरि उदाहरणं ब्राह्मणेषु अधीयानेषु गतः, कर्मणि च गोषु दुह्यमानासु गत इति। अत्राहुर्**गदाधराचार्याः**[३]—भावपदं क्रियापरम्। यद्विशेषेण कृदन्तार्थविशेषणतापन्नक्रियया क्रियान्तरस्य लक्षणं व्यावर्तनं

१. व्युत्पत्तिवादः, पृ. ३९३; २. तदेव, पृ. ५२९।

तद्वाचकपदात् सप्तमी इति सूत्रार्थः। गोषु दुह्यमानासु गत इत्यत्र गोविशेषेण कृदन्तार्थो दुह्यमानपदार्थस्तत्र विशेषणतापन्ना या क्रिया दोहनक्रिया तया क्रियया क्रियान्तरस्य गमनक्रियारूपस्य व्यावर्तनं कालिकव्यवच्छेदः क्रियत इति तद्वाचकात् पदात् सप्तमी।

अत्र गमनादिक्रिया गोदोहनादिसमानकालीनत्वादिपुरस्कारेण बोध्यतया अभिप्रेता। अतो व्यावर्तकविशेषणप्रविष्टतादृशक्रियाया अपि व्यावर्तकतया तत्कर्माद्यभेदान्वयिगवादिपदात् सप्तमी। अत्र तादृशसप्तम्याः समानकालीन-त्वादिकमात्रमर्थः। तत्र दुह्य द्युपस्थापितदोहनादेर्निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयाद् दोहनसमानकालीनत्वादिकं गमनादौ लभ्यते। एतच्च वर्णनं न साधु। दुह्याद्युपस्थापितक्रियायाः कृदर्थविशेषणतयोपस्थापितायाः समानकालीनत्वादि-विशेषणत्वासम्भवात्। एकत्र विशेषणतया उपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतया नान्वय इति व्युत्पत्तेः। प्रकृत्यर्थगवादिनानन्वितस्यार्थस्य सप्तम्या बोधनासम्भवाच्च, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तेः। अतः समभि-व्याहृतदोहनादिक्रियैव सप्तम्यर्थः। तस्याश्च समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन क्रियान्तरेऽन्वयः। दुह्यमानाभिन्नगोकर्मकदोहनसमानकालीनगमनवानिति बोधः। तत्र वर्तमानार्थककृत्समभिव्याहारस्थले समानकालीनत्वम्, दोग्धव्यासु गत इत्यादि-भविष्यदर्थककृत्स्थले प्राक्कालीनत्वम्, दुग्धासु गत इत्यादौ अतीतार्थककृत्स्थले उत्तरकालीनत्वं सम्बन्धतया भासते। दोहनकर्माभिन्नगोकर्मकदोहनप्राक्कालीन-गमनवान्, दोहनकर्माभिन्नगोकर्मकदोहनोत्तरकालीनगमनवान् इति रीत्या बोधः।

साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमिति व्याप्तिलक्षणं व्याचक्षाणो **दीधितिकारः**[१] साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमिति सप्तमी-तत्पुरुषसमासमाश्रित्य प्राह। न च 'कारके'[२] इत्यधिकारीयेण सूत्रेण सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रेण कारकाधिकरणवाचिन एव शब्दात् सप्तमीविधानादत्र सप्तमीसमाश्रयणं नोपपद्यत इति वाच्यम्, सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रस्य अनुक्तसमुच्चायकचकारेण कारकाधिकरणवाचिनोऽपि शब्दात् सप्तम्यनुशासनेन नानुपपत्तेरिति सप्तमीतत्पुरुषसमाश्रयणेन प्रसक्तं साध्याभावपदवैयर्थ्यमपि तत्र परिहृतमिति ध्येयम्।

एवमत्र विस्तरभिया अन्यान्युदाहरणानि न प्रस्तूयन्त इति शम्।

●

---

१. व्याप्तिपञ्चकम्, द्वितीयलक्षणमणिव्याख्या।

२. अष्टाध्यायी–१.४.२३।

प्राचीननवीननैयायिकमतयोः आकाशपद-शक्तिविचारः

डॉ. कमलेशमिश्रः
उपाचार्यः, न्यायदर्शनविभागस्य
श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालये
श्रीविहारः, पुरी

शक्तिर्नाम शाब्दबोधानुकूलः पदपदार्थयोर्मुख्यसम्बन्धः। इयमीश्वरेच्छेति प्राचीनाः, इच्छेति च नव्याः। इयमीश्वरेच्छा सङ्केतरूपा। तस्या आकारः—'अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्यः' इति। यथा घटपदाद् घटत्वावच्छिन्नो बोद्धव्य इत्येतादृशी इच्छा अर्थविशेष्यिका। 'इदं पदमिममर्थं बोधयतु' इति वा। यथा घटपदं घटत्वावच्छिन्नं बोधयत्विति। एतादृशी इच्छा पदविशेष्यिका।

इयमिच्छारूपा शक्तिस्तद्विशिष्टे भवति। तद्विशिष्टे शक्तिर्नाम घटत्वादिविशिष्टे शक्तिरिति। तथा च तद्धर्मतद्वैशिष्ट्यतदाश्रयेष्वेव शक्तिरित्यर्थः फलितः। अत्र तद्धर्मो नाम घटत्वादिधर्मः, तद्वैशिष्ट्यं नाम घटत्वादिसमवायः, तदाश्रयो नाम घटत्वाद्याश्रयो घटादिरिति।

ननु घटपदस्य कुत्र शक्तिः? घटत्वावच्छिन्न इति। अतो घटत्वं शक्यतावच्छेदकम्। शक्यतावच्छेदकं नाम प्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रवृत्तिनिमित्तं नाम तत्तत्पदव्यवहारप्रयोजकम्। तथा च यद्धर्मविशिष्टेऽर्थे यत्पदस्य मुख्यव्यवहारो भवति, स धर्मस्तत्पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तरूप इति भावः। प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं 'वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितिप्रकारत्वमि'ति[१] **गदाधरेणावादि**। घटघटत्वतत्समवायेषु घटपदस्य शक्तिः। अतो घटपदवाच्या एते त्रयः। लक्षणसङ्गमनं प्रस्तूयते। घटत्वं घटपदवाच्यम्, घटपदवाच्यघटे वर्तमानम्, वाच्यभूतघटविषयकस्मृतौ प्रकारीभूतमिति लक्षणसमन्वयः। लक्षणे वाच्यत्वे सतीति वाच्यत्वविशेषणस्य याथार्थ्यं घटत्वादेर्घटादिपदवाच्यत्वे सम्भवति, तथा—'जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ'[२] इति **महर्षिगौतमोक्त**पदार्थत्वस्यापि न त्वन्यथेति।

---

१. शक्तिवादे सामान्यकाण्डे;   २. न्यायसूत्रम्-२.२.६५।

अतो यथा घटादिपदार्थो घटादिपदवाच्यस्तथैव घटादिपदार्थप्रकारीभूतधर्म घटत्वादिरपि। तथा च घटादिपदजन्यशाब्दबोधे यथा घटादिपदार्थ-विषयकघटादिपदवाच्यत्वज्ञानस्यापेक्षा, तथैव प्रकारीभूतघटत्वादिधर्मविषयक-घटादिपदवाच्यत्वज्ञानस्यापि। तेन च समवायादिसंसर्गकघटत्वादिप्रकारक-घटादिविशेष्यकशाब्दबोधो जायत इति।

पदार्थप्रकारीभूतधर्मांशे वाच्यत्वज्ञानस्यापेक्षितत्वे आकाशपदात् शब्दाश्रयत्व-प्रकारकाकाशविशेष्यकशाब्दबोधो न स्यात्, प्राचीनैराकाशपदवाच्यताया: शब्दाश्रयत्वेऽनङ्गीकृतत्वात्। अत: शब्दाश्रयत्वस्यावाच्यताप्रतिपादनार्थं प्रवृत्ति-निमित्तलक्षणे 'वाच्यत्वे सति' इति विशेषणोपादानमिति चेत्, न, प्राचीनानामाकाशांशे शब्दाश्रयत्वधर्माप्रकारकशाब्दबोधस्य सम्मतत्वात्।

अत्र प्राचीनानामिदं तात्पर्यम्—यथा घटत्वादिर्जाति:, न तथा आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वं वा, एकव्यक्तिमात्रवृत्तेश्च जातित्वानङ्गीकारात्। आकाशोऽष्टद्रव्याति-रिक्तद्रव्यरूप:। अत: शब्दाश्रयत्वमिवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वमप्याकाशपदेन ग्राह्यम्। यदि शब्दाश्रयत्वे आकाशपदशक्तिस्तर्हि अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेऽपि। तथा तु न सम्भवति, एकस्मिन् धर्मिणि प्रकारीभूतेषु नानाधर्मेष्वेकपदस्य पर्याप्त्या नानाशक्तीनां कुत्राप्यभानात्। न चोभयत्रापि एका शक्ति:, एकदा आकाशपदादुभयधर्मप्रकारकबोधानवलोकनात्। एकतरपक्षपातिन्या युक्तेरभावान्नैकत्र शक्तिर्नैकत्र च लक्षणेति। तस्माद् गत्यन्तराभावादाकाशपदस्य निर्विकल्पकबोध इति।

ननु निर्विकल्पकं नाम तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानमिति। पदात्तु सामान्यतो निष्प्रकारकं ज्ञानं न सम्भवति। तथा सति पदार्थस्य पदार्थान्तरसम्बन्धो न स्यात्। अत: शाब्दबोधे निर्विकल्पकत्वञ्च तदंशे तत्पदोपस्थाप्यधर्माप्रकारकत्वम्, न तु सामान्यतो निष्प्रकारकत्वमित्युक्तम्[1]। यदि आकाशपदादुपस्थिति: शब्दाश्रयत्व-प्रकारिका शाब्दबोधश्च निष्प्रकारकस्तर्हि उपस्थितिशाब्दबोधयो: समानप्रकारकत्वनियमोच्छेद: स्यात्। अतोऽत्र निर्विकल्पकपदं निर्विकल्पक-स्मरणपरम्, न तु निर्विकल्पकशाब्दबोधपरम्। निर्विकल्पकस्मरणञ्चाकाश-पदोपस्थाप्यशब्दाश्रयत्वरूपवस्तुनाऽविशेषिताकाशधर्मिविषयकशब्दानुभवजनकम्। यदि चाकाशपदादाकाशस्य स्वरूपत एवोपस्थिति:, तर्हि न तयो: समानप्रकारत्वनियमोच्छेद:। नन्वनुभवात् संस्कार:, संस्काराच्च स्मृति:। तेन च स्मरणं सविकल्पकं सप्रकारकं वा भवति, न तु निर्विकल्पकमिति। अतो

---

१. शक्तिवादे विशेषकाण्डे।

निर्विकल्पकस्मरणस्य नोपपत्तिरिति चेत्, न, **मुरारिमिश्रैर्नि**र्विकल्पकस्मरणस्योपपादितत्वात् प्रकारान्तरेण। तत्र रहस्यञ्चानुभूतस्यैव स्मरणं भवति; किन्त्वनुभूतस्य स्मरणं भवत्येवेति नियमो नास्ति, संस्कारप्रमोषेण निर्विकल्पकस्मरणस्य सम्भवात्। यथा कटकादिविशिष्टदेवदत्तस्य कालान्तरे कटकादिविषयकसंस्कारप्रमोष:। तेन च देवदत्तव्यक्तिमात्रविषयकस्मरणम्। तथैव शब्दाश्रयत्वविषयकसंस्कारप्रमोषेणाकाशपदादाकाशव्यक्तिमात्रविषयकं निर्विकल्पकस्मरणमिति।

अथाकाशपदादाकाशस्य स्वरूपत उपस्थितिरिति; किन्तु स्वरूपत उपस्थितिरनुल्लिख्यमानजातेरिति न्यायनये प्रसिद्धि:। जात्यखण्डोपाधिनिष्ठा प्रकारता न केनापि धर्मेणावच्छिन्ना; किन्तु तदतिरिक्तपदार्थनिष्ठा प्रकारता। अत्राकाशो न वा जातिर्न वाऽखण्डोपाधि:। तस्य यदि स्वरूपतो भानं स्वीक्रियेत तर्हि 'आकाशवासी'त्यत्र आकाशप्रकारकाकाशवासिविशेष्यकबोधो न स्यात्, आकाशस्य स्वरूपत: प्रकारत्वासम्भवात्। अपि च 'नीलमाकाशमि'त्यत्र आकाशविशेष्यकोऽपि बोधो न स्यात्, अन्वयितावच्छेदकधर्मस्याकाशेऽभावात्। नियमश्चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्न एव पदार्थान्तरान्वय इति। यथा नीलो घट इत्यत्र घटनिष्ठाया अन्वयिताया अवच्छेदकं घटत्वमेव। तदवच्छिन्ने घटे पदार्थान्तरस्य नीलस्यान्वय:। आकाशपदादाकाशस्य स्वरूपतो भानस्वीकारे 'नीलमाकाशमि'त्यत्र आकाशस्यान्वयितावच्छेदकधर्माभावेऽपि शाब्दबोधस्वीकारे 'अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्न एव पदार्थान्तरान्वय:' इति नियमस्यानुपपत्ति:।

तस्मादाकाशस्य स्वरूपतो भानं न सम्भवति। आकाशपदार्थप्रकारीभूतधर्मशब्दाश्रयत्वे शक्तिज्ञानमावश्यकम्। तेन च 'आकाशवासी'त्यत्र शब्दाश्रयत्वेनाकाशस्य प्रकारतया भानमाकाशवासिनि चाकाशस्य प्रकारत्वसम्भव:। 'नीलमाकाशमि'त्यत्रापि शब्दाश्रयत्वेनान्वयितावच्छेदकेनावच्छिन्ने आकाशे नीलपदार्थान्वयसम्भव:। यथा गोत्वादेर्गवादिपदवाच्यत्वं तथा आकाशपदवाच्यत्वं शब्दाश्रयत्वस्येति। दीधितिकारेण **रघुनाथशिरोमणिनापि** गुणटिप्पण्यां रूपग्रन्थे गोत्वादिना शब्दाश्रयत्वस्य तुल्ययुक्तित्वं प्रतिपादितम्। अपि च प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे वाच्यत्वविशेषणस्योपादानं दूषितम्।

किन्तु प्रत्यक्षमणिदीधितौ गोत्वादेरपि गवादिपदवाच्यत्वं दूषितम् (द्र. शक्तिवादे सामान्यकाण्डे)। तेन च स्वमतस्य पूर्वापरविरोध इति प्रतीयते। गोत्वादौ गवादिपदशक्तेरस्वीकारे गवादिपदजन्यबोधे गवादौ यथा गोत्वादे: प्रकारतया भानं तथा द्रव्यत्वादेरपीत्याशङ्का। अस्या आशङ्काया: 'गोपदं गोत्वावच्छिन्नवाचकमिति' भगवत्सङ्केतस्वीकारात् समाधानं विहितम्। तथा च

गोत्वादेः प्रकारतायां शक्यतावच्छेदकत्वमेव प्रयोजकम्, न तु गवादिपदवाच्यत्वम्। शक्यतावच्छेदकं गोत्वादिकं गवादिपदावाच्यमिति मतं **गदाधरेणा**पाकृतम् (शक्तिवादे सामान्यकाण्डे)। शाब्दबोधे 'शक्यतावच्छेदकस्यैव प्रकारतया भान'मिति स्वीकारे 'द्रव्यत्वप्रकारकबोधः स्यात्, न तु गुणत्वप्रकारकः; किन्तु गोत्वादेर्वाच्यत्वस्वीकारे गुणवत्त्वप्रकारकस्तत्र बोधो भवेदिति। अत्र मतान्तरं केचित् प्रतिपादयन्ति। तत्र इदं तात्पर्यम्—आकाशपदान्नियमतः शक्त्या शब्दाश्रयत्वेनैव बोधो न भवति; किन्त्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिनापि। नियमतः शक्त्या तस्य शब्दाश्रयत्वेन बोधस्वीकारे 'आकाशः शब्दाश्रयः' इति सहप्रयोगस्य मुख्यता न स्यात्।

अत्रायं भावः—अभेदान्वयो विरूपोपस्थितयोरेवेति[1] नियमः। तथा च परस्परविरुद्धाभ्यां धर्माभ्यामुपस्थितयोः पदार्थयोरभेद इत्यर्थः सिद्ध्यति। यथा नीलो घटः। नीलत्वेन धर्मेण नीलपदार्थस्य, घटत्वेन धर्मेण च घटपदार्थस्योपस्थितिः। नीलत्वं घटत्वञ्च परस्परं विरुद्धम्। अत्र च अभेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दबोधः। प्रकारतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकमभेदान्वये भिन्नमावश्यकम्। यत्र परस्परं विरुद्धधर्माभ्यां पदार्थयोर्नोपस्थितिस्तत्र नैवाभेदान्वयः। यथा घटो घटः। अत्र प्रकारतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकञ्चैकं घटत्वरूपम्।

'आकाशः शब्दाश्रयः' इत्यत्र आकाशपदेन शब्दाश्रयत्वेनोपस्थितिः, शब्दाश्रयपदेनापि शब्दाश्रयत्वेनोपस्थितिः। अतः परस्परं विरुद्धधर्माभावान्नैवाभेदान्वयः। यदि तत्र लक्षणया अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनाकाशस्योपस्थितिः, तर्हि अन्वयबोधसत्त्वेऽपि वाक्यस्य मुख्यता न स्यात्, शक्यार्थप्रतिपादन एव मुख्यतायाः सम्भवात्।

अत्र शक्त्या अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनापि यदि बोधः स्वीक्रियेत, तर्हि वाक्यस्य मुख्यता स्यात्। तथा चाकाशपदेन शक्त्या अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनोपस्थितिः शब्दाश्रयपदेन च शब्दाश्रयत्वेनोपस्थितिरिति भावः फलितः।

तथा सति आकाशपदस्य नानाशक्तिकल्पनम्। एकशक्त्या क्वचिच्छब्दाश्रयत्वेन क्वचिदपरशक्त्या चाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनाकाशबोधः स्यात्।

नेदं मनोरमम्, नानाधर्मविशिष्टे धर्मिणि एकपदस्य नानाशक्तीनां क्वचिदप्यदर्शनात्। किन्तु नानाशक्तिकल्पना यदि न क्रियेत, तर्हि

---

१. व्युत्पत्तिवादेऽभेदान्वयप्रकरणे।

सहप्रयोगस्यात्र मुख्यता न स्यात्। अतो विनिगमनाभावात् कस्यापि धर्मस्य विशेषणत्वासम्भवात् शब्दाश्रयत्वोपलक्षित एवाकाशे आकाशपदशक्तिरिति प्राचीनमतमेव ग्राह्यम्। तथा च उपलक्षणत्वस्याविशेषात् क्वचित् शब्दाश्रयत्वेन क्वचिदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन शक्त्या एव शाब्दबोधः। 'आकाशः शब्दाश्रयः' इत्यत्र मुख्यत्वस्य नानुपपत्तिः।

ननु शाब्दबोध उपलक्षणस्य न प्रकारतया भानं किन्तु विशेषणस्य। अतः शब्दाश्रयत्वोपलक्षिते आकाशे शब्दाश्रयत्वाद्युपलक्षणस्य कथं प्रकारतया भानमिति चेत्, उच्यते—विशिष्टवाचकविशिष्टावाचकभेदेन द्विविधं पदम्। तत्र विशिष्टवाचकपदं गवादिपदम्। तत्र गोत्वादेर्विशेषणत्वम्। विशिष्टावाचकं चाकाशादिपदम्। तत्रोपलक्षणस्य गत्यन्तराभावात् प्रकारत्वम्, कस्यचिद्धर्मस्य विशेषणत्वाभावात् निष्प्रकारकशाब्दबोधासम्भवाच्च।

न च शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणत्वे तस्यैवाविशेषात् प्रमेयत्वादेरपि आकाशपदजन्यानुभवे प्रकारतापत्तिः, प्रमेयत्वादेरतिप्रसक्तत्वाद् अनतिप्रसक्त-शक्यतावच्छेदकत्वेन शब्दाश्रयत्वादीनां स्वीकारात्।

नव्यास्तु लक्षणया अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वरूपेण आकाशोपस्थितिं स्वीकुर्वन्ति। अपि च 'आकाशः शब्दाश्रयः' इति सहप्रयोगस्य मुख्यत्वमसिद्ध्या नाङ्गीकुर्वन्ति। आकाशः शब्दाश्रय इत्यत्र अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वरूपेणाथवा आकाशपदवाच्यत्वेन लक्षणा एवास्तीति स्वीकुर्वन्ति। तेन चाभेदान्वये न काप्यनुपपत्तिः।

आकाशः शब्दाश्रय इत्यत्र यद्याकाशपदस्य मुख्यत्वं स्वीक्रियेत, तर्हि तस्य विशिष्टावाचकत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। तत्र शब्दाश्रयत्वोपलक्षिते आकाशे अष्टद्रव्याति-रिक्तद्रव्यत्वादिना रूपेण शक्त्या बोधः स्वीकरणीयः। तेन च मुख्यत्वमुपपन्नम्। विशिष्टावाचकाकाशादिपदस्य प्रकारतया भासमानधर्मां-शेऽगत्या वाच्यत्वानवगाहिनः शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वमङ्गीकार्यम्। तेन चाकाशपदाल्लक्षणया एव बोधः।

न चाभ्रान्तपुरुषस्य विशिष्टवाचकपदे विशिष्टावाचकत्वज्ञानमिति।

अत्रायं सारः—

१. नव्यानां मते आकाशः शब्दाश्रय इत्यत्र सहप्रयोगस्य न मुख्यत्वम्।

२. तत्र मुख्यत्वाङ्गीकारे शब्दाश्रयत्वादीनामुपलक्षणत्वम्।

३. उपलक्षणस्य शाब्दबोधे प्रकारत्वाभावेऽपि 'आकाश: शब्दाश्रय:' इत्यादावगत्या तत्प्रकारत्वं स्वीकार्यम्, तत्र कस्यचिद् धर्मस्य विशेषणत्वाभावान्निष्प्रकारकशाब्दबोधासम्भवाच्च।

४. जातेरखण्डोपाधेश्च स्वरूपतो भानम्, तत्राप्यनुल्लिख्यमानजाते:, न तूल्लिख्यमानजाते:। यथा घट इत्यत्र घटत्वेन घटपदार्थस्योपस्थिति:; किन्तु घटत्वस्योपस्थिति: स्वरूपत एव। अत्र जातिर्नोल्लिखिता; किन्तु 'घटत्ववान् घट:' इत्यत्रोल्लिखितघटत्वजातेर्घटत्वत्वधर्मेणोपस्थिति:। प्रकारताया अवच्छेदक-धर्मोऽवश्यमेवेति नैव नियम:। यथा घट इति ज्ञाने घटत्वनिष्ठप्रकारता किञ्चिद्धर्मानवच्छिन्नेति।

५. प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे 'वाच्यत्वे सतीति' विशेषणं द्रव्यादिपदानां घटत्वादे: प्रवृत्तिनिमित्तत्ववारणाय, न तु शब्दाश्रयत्वस्य आकाशपदवाच्यत्ववारणायेति नव्यानामाशय:।

६. शब्दाश्रयत्वधर्मे आकाशपदस्य वाच्यत्वावगाहनम्। तेन चाकाशपदस्य शब्दाश्रयत्वे शक्ति:, अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वे च लक्षणेति भाव:।

मन्मते तु आकाश: शब्दाश्रय इत्यत्र सहप्रयोगस्य मुख्यत्वं **प्राचीनै:** स्वीक्रियते। **नवीनैर्यद्यपि** स्वसिद्धान्ततो नाङ्गीक्रियते, तथापि तत् सम्भाव्यते। अत एव आकाशपदशक्तिविचारे "यदि च 'आकाश: शब्दाश्रय:' इत्यादिवाक्यस्थमाकाशपदं मुख्यमेव" इत्यभाणि। तेन च मुख्यत्वोपपादनप्रकारोऽपि पक्षान्तरेण प्रतिपादित:।

अतो यदि 'आकाश: शब्दाश्रय:' इत्यत्र सहप्रयोगस्य मुख्यत्वम्, तर्हि **प्राचीनमतं साधु**। यदि न मुख्यत्वम्, तर्हि **नवीनमतं साध्विति**।

कापिलदर्शनमाश्रित्य सृष्टिप्रक्रिया तदालोचनञ्च

डॉ. (श्रीमती) बीना-श्रीवास्तव
उपाचार्या
संस्कृतविद्याविभागस्य
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये
वाराणस्याम्

नूनमेव आश्चर्यमिदं जगत्। सृष्टिजिज्ञासामवलोक्य भारतीयदर्शनानां सृष्टिप्रक्रियां प्रति अभिरुचिर्जाता। वस्तुतः 'सृष्टिसमस्या' महत्त्वपूर्णा वर्तते। 'सृष्टिं' प्रति प्रश्नोऽयं स्वाभाविकः समुत्तिष्ठति यत् सृष्टिरियं कुतः, कथं, किमर्थञ्च जाता? स्वसिद्धान्तमनुसृत्य दार्शनिकैः 'सृष्टिप्रक्रिया' प्रतिपादिता। अत्र 'Encyclopaedia Britannica'[१] इति ग्रन्थोऽपि द्रष्टव्योऽस्ति।

'सृज्'-धातोः क्तिन्-प्रत्यये कृते 'सृष्टि'शब्दो निष्पद्यते, यस्यार्थः 'सर्जनं' भवति। शब्दोऽयमाङ्ग्लभाषायां 'Creation Evolution, Manifestation' इत्यादिशब्दैरभिधीयते। कापिलदर्शनस्य (निरीश्वरसांख्यस्य) 'सृष्टिप्रक्रिया' का? तथा किं सन्तोषजनिकेयं वर्तते अथवा न? इत्ययं विषयोऽत्र विविच्यते।

१. कापिलदर्शनस्य (निरीश्वरसांख्यस्य) 'सृष्टिप्रक्रिया'

विदितमस्ति यत् सांख्यदर्शनस्य प्रवर्त्तकः आदिविद्वान् भगवत्स्वरूपो महर्षिः कपिलोऽस्ति। कापिलसांख्यदर्शनं 'निरीश्वरं' वर्तते[२]। सांख्यसूत्रेषु प्रमाणाभावाद् ईश्वरसिद्धेरुल्लेखो नास्ति[३]। सांख्यप्रवचनभाष्यकारेण चापि

---

१. "The development of a more complete view of the universe unfolded by the observations requires are excursion into theory"
"Encyclopaedia Britannica", 1768, published by William Benton.

२. 'सांख्यमते ईश्वरो नास्ति, अतो निरीश्वरं सांख्यदर्शनमिति'—आचार्यकेदारनाथत्रिपाठी, 'सांख्ययोगकोशः', पृ. १०।

३. (क) 'ईश्वरसिद्धेः'—'सांख्यसूत्रम्'—१.९२।
(ख) 'प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः'—'सां.सू.' ५.१०।

नित्येश्वरस्यास्तित्वं नाङ्गीकृतम्[१]। ईश्वरकृष्णेनापि ईश्वरतत्त्वस्य प्रतिपादनं न कृतम्। सांख्यतत्त्वकौमुद्यां श्रीवाचस्पतिमिश्रेण स्पष्टीकृतं यत्[२] परमेश्वरस्य किमपि स्थानं नास्ति। प्रकृतेरधिष्ठाता परमेश्वरोऽत्र नाङ्गीकृत:[२]।

'सांख्यदर्शनं' सत्कार्यवादं स्वीकरोति। अतस्तन्मते उत्पत्ते: पूर्वं कार्यं स्वोपादानकारणे अनभिव्यक्तरूपेण तिष्ठति। अत: 'सृष्टे:' तात्पर्यं 'नवोत्पत्ति:' नास्ति, यथा नैयायिका: स्वीकुर्वन्ति; परन्तु अव्यक्तरूपेण पूर्वस्थितसृष्टेराविर्भावो भवति। कार्यरूपं जगदिदं जडात्मकमस्ति। अत एव मूलकारणमस्य 'जडा' प्रकृतिरेवास्ति।

सांख्यदर्शनं मुख्यतस्तत्त्वद्वयं—प्रकृतिं पुरुषं चाङ्गीकरोति। सांख्ये मुख्यगौणरूपेण महदहङ्कारैकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि पञ्च महाभूतानि पुरुषश्चेति पञ्चविंशतितत्त्वानि सन्ति। त्रिगुणात्मिका 'प्रकृति:' कर्त्री (जगदुपादानकारणं) वर्तते। पुरुषस्य भोगाय कैवल्याय च 'प्रकृति:' सृष्टिं प्रलयञ्च करोति। पुरुषोऽविवेकाद् प्रकृते: सुखदु:खादीन् धर्मान् स्वस्मिन् आरोप्य सुख-दु:खादियुक्तो भवति। स्पष्टमिदमस्ति 'अविवेक:' प्रकृतिपुरुषसंयोगस्य कारणमस्ति। रूधरेयनमहोदयस्यापि[३] ईदृशमेव मतमस्ति। इदमप्यवधेयं यद् विवेकख्यात्या प्रकृते: स्वासङ्गतत्वं ज्ञात्वा बन्धनरहित: सन् पुरुष: कैवल्यं प्राप्नोति। प्रकृतिपुरुषयो: पारस्परिकसंयोगाद् गुणसाम्यावस्थारूपायां प्रकृतौ गुणवैषम्यरूप: संक्षोभो भवति। तदनन्तरं सृष्टिर्जायते तथा प्रकृतिपुरुषयो-र्वियोगादेव प्रलयो (सृष्टितिरोभाव:) भवति। अत्र सूर्यनारायणशास्त्रिणो मतं द्रष्टव्यमस्ति[४]।

---

१. (क) 'आरभ्यते इति आरम्भ:, सर्ग:, महदादिभूतान्त:प्रकृत्येव कृतो नेश्वरेण। न ब्रह्मोपादान:'। ('सांख्यतत्त्वकौमुदी'—'सांख्यकारिका' ५६)

(ख) 'सां.त.कौ.'—'सां.का.' ५७।

(ग) Kapila not only rejected Brahman the all Soul but emphatically denied the existence of God—James Hastings—"Encyclopaedia of Religion and Ethics", Vol XI, p.190.

२. अत: परिणामार्थमधिष्ठातुरन्यस्य कल्पनमसमीचीनमिति'—प्रो. आद्याप्रसादमिश्र:, 'तत्त्वप्रभा', सां.का. ५७।

३. According to Sāṅkhya, the failure to discriminate between Puruṣa and Prakṛti is the cause of Sansara (rebirth),—Ruth Reyana—"An Introduction to Indian Philosophy", P.150.

४. The Functions assigned to God creation, sustentations etc. are discharged by Prakṛti and the presence of Puruṣa.
—Suryanarayan Shastri—"The Sāṅkhyakārikā of Īśvarakṛṣṇa", P.XVI.

इत्थं स्पष्टमस्ति यत् पुरुषस्य सन्निधिमात्रेण प्रकृते: साम्यावस्थायां भङ्गो भवति। तत्फलस्वरूपं महदादितत्त्वानां सृष्टिर्भवति। अत: प्रकृतिपुरुषयो: संयोगस्यैव जगदुत्पादकत्वं स्वीक्रियते। श्रीनारायणतीर्थेनापि[१] कथितं यन्महदादिलक्षण: सर्ग: संयोगजन्य एवेत्यर्थ:।

'सांख्ये' प्रकृतिपुरुषौ परस्परं विरोधिनौ स्वतन्त्रौ च स्वीकृतौ स्त:। 'प्रकृति:' जडा 'त्रिगुणात्मिका' चास्ति तथा 'पुरुष:' चेतनो निर्गुणश्च वर्तते। प्रकृतिरेकास्ति, पुरुषास्त्वनेके। प्रकृति: सक्रियरूपा वर्तते; परन्तु पुरुषो निष्क्रियोऽस्ति। पुरुषो भोक्ता एवं प्रकृति: 'भोग्या' स्त:। अतोऽत्र स्वाभाविकोऽयं प्रश्नो जायते यत् तयो: प्रकृतिपुरुषयो: परस्परं भिन्नत्वेऽपि प्रकृत्या सह पुरुषस्य 'संयोग:' कथं सञ्जायते? अस्य समाधानार्थमेव सांख्यदर्शनेनोक्त-संयोगो विभिन्नैर्दृष्टान्तै: स्पष्टीकृत:। यथा पङ्ग्वन्धयोरुभयो: परस्परं संयोगो भवति, तथैव पुरुषस्य भोगाय कैवल्याय च प्रकृतिपुरुषयो: परस्परं संयोगो भवति[२]। एवं तत: प्रकृतौ गुणवैषम्यरूपसंक्षोभात् सर्गस्योत्पत्तिर्भवति। अचेतनत्वाद् अन्धत्वेऽपि 'प्रकृति:' पुरुषसान्निध्यात् प्रकाशं प्राप्नोति तथा निष्क्रियत्वेऽपि पुरुष: प्रकृते: सान्निध्याद् गतिमान् भवति। इत्थं स्पष्टमिदं वर्तते यद् यथा पङ्गुव्यक्ति: कस्यचिदन्धपुरुषस्य स्कन्धोपरि आरुह्यान्धस्य मार्गनिर्देशनं करोति, तथैव पुरुषोऽपि प्रकृतेर्मार्गनिर्देशनं करोति।

अत्रान्येऽपि दृष्टान्ता अवधेया: सन्ति। यथा 'अयस्कान्तमणि:[३]' स्वस्मिन् गत्यभावेऽपि स्वसान्निध्याल्लौहखण्डमाकर्षति, तथैव निष्क्रियत्वेऽपि पुरुष:

---

१. 'सांख्यचन्द्रिका'—'सां.का. ५७।

२. (क) 'पुरुषस्य दर्शनार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृत: सर्ग:'॥

(ख) C.D. Sharma—"A critical survey of Indian Philosophy" p 158-159.

(ग) Just as a lame man and blind man travelling alongwith so, too, creation is effected by nature and the soul which are like mutually dependent—Madhawa Acharya—Tr. by E.B. Cowell and A.E. Cought "Sarva-Darshan-Sangraha", p. 228.

३. (क) तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्—'साख्यसूत्रम्' १.९६।

(ख) The Sankhya argues that intelligent and inactive Puruṣa moves intelligent but active Prakṛti to action even as a magnet attracts iron without itself moving.

—J.N. Sinha—"A History of Indian Philosophy" Vol. II. p 94.

स्वसान्निध्यात् प्रकृतिं प्रवर्तयति। यथा अचेतनं जलं[१] संसारस्योपकारार्थं प्रवर्तते, तथैव पुरुषविमोक्षार्थमचेतना प्रकृतिरपि प्रवर्तते। यथा 'अचेतना[२] वृष्टिः प्राणिनां कल्याणार्थं प्र्वर्तते, तथैव 'प्रकृतिः' पुरुषस्य कृते कार्यं करोति। यथा गोवत्सस्य पोषणायाचेतनदुग्धस्य[३] प्रवृत्तिः स्वतो भवति, तथैव पुरुषस्य मोक्षाय (कैवल्याय) प्रकृतेः प्रवृत्तिः स्वतो जायते। गौडपादाचार्य उक्तदृष्टान्तस्य द्विविधमर्थं गृह्णाति। गौडपादानुसारेण[४] सांख्यकारिकायां (५७) स्पष्टीकृतं यन्न केवलं क्षीरप्रकृत्योः प्रवृत्तेरेव विधानमस्ति, अपि तु तयोर्निवृत्तिरूपोऽप्यर्थोऽत्र ध्वनितो भवति। यथा वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य प्रवृत्तिः स्वतो भवति, तथा वत्सस्य पोषणानन्तरं दुग्धस्य निवृत्तिरपि स्वयमेव भवति। एवमेव प्रकृतिरपि पुरुषस्य भोगसम्पादनाय मोक्षाय च स्वयमेव प्रवृत्ता निवृत्ता च भवति।

अत्रेदमवधेयं यच्छ्रीवाचस्पतिमिश्र[५] उक्तदृष्टान्तस्य केवलं प्रवृत्तिपरकमर्थमेव स्वीकरोति। यथा गवा भक्षितं तृणोदकं क्षीरभावेन परिणम्य वत्सविवृद्धिं करोति, एवमेव पुरुषविमोक्षनिमित्तम् अज्ञमपि प्रधानं सृष्टिकार्ये प्रवर्तते[६]।

---

१. यथा च जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्तते तथा च प्रकृतिरचेतनाऽपि पुरुषविमोक्षणाय प्रवर्त्स्यति। ('श्रीमाधवाचार्यः, सर्वदर्शनसंग्रहः' पृ. १२३)

२. Just as the unintelligent rain acts for the welfare of living creatures and so unintelligent nature will act for the liberation of the soul.—Madhawa Acharya—Tr. by E.B. Cowell and A.E. Cought "Sarva Darasan Sangraha" p. 228.

३. (क) वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य।। (सां.का. ५७)

(ख) धेनुवद्वत्साय—सां.सू. २.३७।

(ग) '............यथा वत्सविवृद्ध्यमर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते'। (श्रीमाधवाचार्यः, 'सर्वदर्शनसंग्रहः', पृ. १२३)

४. किन्त्वचेतनानामपि प्रवृत्तिर्दृष्टा, विवृत्तिश्च यथा तृणोदकं गवा भक्षितं क्षीरभावेन परिणम्य वत्सविवृद्धिं करोति, पुष्टे च वत्से निवर्तते, एवं पुरुषविमोक्षनिमित्तं प्रधानस्येति अज्ञस्य प्रवृत्तिरिति। (गौडपादभाष्यम्, सां.का. ५७)

५. दृष्टमचेतनमपि प्रयोजनं प्रवर्तमानं, यथा वत्सवृद्ध्यर्थं क्षीरमचेतनं प्रवर्तते, एवं प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षणाय प्रवर्तिष्यते। (सां.त.कौ., सां.का. ५७)

६. तत्त्वप्रभा, 'सां.का.' ५७।

यथा अचेतनं दुग्धं दधिरूपेण स्वयमेव परिणमते, तथैव प्रकृतिरपि महदादिरूपेण स्वतः प्रवर्तते। विचारोऽयं श्रीविज्ञानभिक्षुणा सांख्यप्रवचनभाष्यकारेणापि[1] स्पष्टीकृतः।

युक्तिदीपिकायां[2] प्रकृतिपुरुषयोर्मध्ये संयोगस्य स्पष्टीकरणमित्थमस्ति—वार्षगणानां तु यथा स्त्रीपुरुषशरीराणामचेतनानामुद्दिश्येतरेतरं प्रवृत्तिस्तथा प्रधानस्येत्ययं दृष्टान्तः।

सांख्यकारिकायाः (२१) गौडपादभाष्ये कथितं यत्—'यथा स्त्रीपुरुषसंयोगात् सुतोत्पत्तिस्तथा प्रधानपुरुषसंयोगात् सर्गस्योत्पत्तिर्भवति'।

उक्तदृष्टान्तैः स्पष्टमिदमस्ति यत् प्रकृतिपुरुषसंयोगादेव सृष्टिर्भवति। सांख्यसूत्रे[3] उक्तमस्ति यत् 'कर्मवैचित्र्याद् सृष्टिवैचित्र्यम्'।

पुनः प्रश्नोऽयमुत्तिष्ठति यत् प्रकृतेः 'निवृत्तिः' कथं भवति? एतत्समाधानं नर्तकीदृष्टान्तेनात्र क्रियते[4]। यथा नर्तकी दर्शकान् रङ्गं दर्शयित्वा नृत्याद् उपरमते, तथैव 'प्रकृतिः' पुरुषस्य 'भोगं' सम्पाद्य सृष्टेरुपरमते। नारायणतीर्थमहोदयस्यापि[5] अयमेव विचारोऽस्ति।

अत्र पी.टी.राजूमहोदयस्य[6] विचारः सुस्पष्टो वर्तते। श्रीमाधवाचार्येणाप्युक्तं यत् 'ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः,

---

१. सांख्यप्रवचनभाष्यम्, सां.सू. ३.५९।

२. युक्तिदीपिका, सां.का. ५७।

३. सां.सू. ६.४१।

४. (क) रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात्।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः॥ (सां.का. ५९)

(ख) नर्तकीवत् प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चरितार्थत्वात्। ('सां.सू.' ३.६९)

५. यथा नर्तकी सुप्रीता हावभावलीलाविलासवती विविधालङ्कारशोभिता नृत्यगीतादिभिरात्मानं रङ्गस्थस्य सभ्यादेर्दर्शयित्वा दृष्टमनेनेति कृतप्रयोजना धनप्राप्त्या निवर्तते। एवं प्रकृतिर्बुद्ध्यादिसुखदुःखान्तर्भावेनात्मानं पुरुषस्य प्रकाश्य त्वमन्योऽहमन्येति विवेकतो निवर्तते असंयुक्ता भवति, तथा निवृत्तिकः पुरुषो मोक्षमधिगच्छति'। (सांख्यचन्द्रिका, सां.का. ५९)

६. Prakṛti is like a dancing girl who shows her postures and forms to those who are interested and retires from those who are not. and she shows herself in the same way to all.

—P.T. Raju, The Philosophical Traditions of India—p. 159.

निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यत इति चेदुच्यते—यथा भर्त्रा दृष्टदोषा स्वैरिणी भर्तारं पुनर्नोपैति यथा वा कृतप्रयोजना नर्तकी निवर्तते तथा प्रकृतिरपि[१]।

'सदवत् पाके' इति सांख्यसूत्रमपि[२] प्रवृत्तायाः प्रकृतेर्निवृत्तिमपि प्रतिपादयति।

निष्कर्षोऽयमस्ति यद् अविवेकिनं पुरुषं प्रति 'प्रकृतिः' सृष्ट्यर्थं प्रवर्तते। विवेकिनं (उदासीनं) पुरुषं प्रति सैव प्रकृतिः सृष्टिकार्यात् निवर्तते। एतादृशो विचारो पीटीराजूमहोदयस्यापि[३] वर्तते।

इत्थं स्पष्टमिदं भवति यत् कापिलदर्शने (निरीश्वरसांख्ये) जगतः सृष्टितिरोभावार्थं परमेश्वरस्यावश्यकता नास्ति। अत्र रूपरेयनमहोदयस्यापि[४] मतं द्रष्टव्यमस्ति। प्रकृतिपुरुषयोः संयोगादेव सृष्टिर्भवति। अत्राधिष्ठातृत्वेनापि परमेश्वरस्वीकारः नोचितोऽस्ति। एतत्प्रसङ्गे श्रीवाचस्पतिमिश्रस्य[५] विचारो द्रष्टव्योऽस्ति। अणिमासेनस्यापि[६] अयमेवाभिप्रायोऽस्ति।

२. आलोचनम् (कापिलदर्शनस्य सृष्टिप्रक्रिया किं सन्तोषजनिका?)

कापिलदर्शने सृष्टिप्रक्रियार्थमपि परमेश्वरस्वीकारस्यावश्यकता नास्ति। प्रकृतिपुरुषसंयोगादेव सृष्टिर्भवति तथा तयोः वियोगादेव 'प्रलयो' भवति। एतदर्थं सांख्यदर्शनेन दृष्टान्ता दत्ताः; परन्तु विचारानन्तरमत्र विविधापत्तयः सन्ति। वस्तुतः कापिलदर्शने परमेश्वरनिरपेक्षः सृष्टिविचारः सन्तोषप्रदो नास्ति।

---

१. श्रीमाधवाचार्यः—'सर्वदर्शनसंग्रहः', पृ. १२४।

२. सां.सू. ३.६३।

३. It acts in the same way for every atman and not evolues the world when the atman so desires and it withdraws the world when the atman is no longer interested in her.
—P.T. Raju—The Philosophical traditions of India, p. 159.

४. We have learned that Sankhya philosophers hold the world is not the result of any act of a creator God.
—Ruth Reyana "An Introduction to Indian Philosophy"

५. नेश्वराधिष्ठितप्रकृतिकृतो निर्व्यापारस्याधिष्ठातृत्वासम्भवात्। (सां.त.कौ., सां.का. ५६)

६. This activity of Prakṛti resulting in the sense that it does not receive any kind of active guidance from the spiritual priniciple.
—Anima Sen Gupta "The Evolution of the Sankhya schime of thought".—p. 32.

सांख्यदर्शने इदमुक्तमस्ति यत् परस्परं भिन्नयोः प्रकृतिपुरुषयोः पङ्ग्वन्धवत् 'संयोगो' भवति। प्रथमो दोषोऽत्रायमस्ति यद् दृष्टान्ते पङ्ग्वन्धौ उभौ चेतनौ स्तः। 'दार्ष्टान्ते प्रकृतिः' अचेतनास्ति; परन्तु 'पुरुषस्तु' चेतनो निष्क्रियश्चास्ति। अत एवात्र वैषम्यमुपलभ्यते। पूर्वोक्तपङ्ग्वन्धदृष्टान्ते तयोश्चेतनत्वात् तत्र पङ्गुपुरुषस्य शब्दाद् अन्धपुरुषस्य प्रवृत्तिर्भवति। अतस्तयोः 'संयोगो' भवितुमर्हति। दार्ष्टान्ते तु प्रकृतेश्चेतनत्वात्, पुरुषस्य च निष्क्रियनिर्गुणत्वान्न प्रवृत्तिर्भवितुमर्हति। अतः प्रश्नोऽयमस्ति यत् तयोः (प्रकृतिपुरुषयोः) संयोगः कथं सम्भवति? सर्वपल्लिराधाकृष्णन्महोदयः पङ्ग्वन्धदृष्टान्त एव सन्तोषजनको न भवतीति कथितवानस्ति—'पङ्ग्वन्धयोर्विषयस्तुसङ्गतः, द्वयोश्चेतनत्वात्, परस्परं परामर्शकर्तृत्वाच्च; परन्तु 'दाष्टान्ते प्रकृतिः' चेतनरूपा नास्ति'[1]।

द्वितीयदोषः सांख्यदर्शने अयं वर्तते यत् 'प्रकृतिः' जडास्ति। वस्तुतो जडवस्तुनः किमपि प्रयोजनं न भवति। प्रयोजनवान् तु चेतनो भवति। अतः प्रकृतेर्जडत्वात्, पुरुषस्य चोदासीनत्वान्निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च तयोः 'संयोगो' भवितुं नार्हति।

तृतीयदोषोऽयमस्ति यद् 'दृष्टान्ते' पङ्ग्वन्धयोर्द्वयोः प्रयोजनं स्वगन्तव्यस्थानस्य प्राप्तिरस्ति, तन्नात्र सम्भवति। यतो हि 'दार्ष्टान्ते' पुरुषस्योद्देश्यं मोक्षप्राप्तिस्तथा प्रकृतेः प्रयोजनं भोगप्राप्तिरस्ति। तयोः प्रतिकूलत्वाद् द्वयोः संयोगः परस्परं न सम्भवति।

'अयस्कान्तमणेरपि' दृष्टान्तत्वं न सम्भवति। यदि पुरुषसन्निधानादेव 'प्रकृतिः' प्रवर्तते, तदा पुरुषस्य प्रकृत्या सह सर्वदा सन्निधानात् प्रकृतेर्निरन्तरं गतिशीलत्वात् सृष्टेरनाद्यनन्तत्वं सिद्धं स्यात्। प्रकृतेः सदा परिणामात् पुरुषस्य मोक्षोऽपि (कैवल्यमपि) न स्यात्।

सृष्टेः कारणस्य 'प्रकृतिपुरुषसंयोगस्य' स्पष्टीकरणार्थमेव 'अयस्कान्तमणेः'[2] दृष्टान्तत्वेनोपन्यासो वर्तते; किन्त्विदमपि सुसङ्गतं नास्ति। अयस्कान्तमणेर्लौहकणान् स्वाभिमुखीकर्तुम् आकर्षणशक्तिरस्ति; किन्तु पुरुषे आकर्षणाय शक्तिविशेषो नास्ति।

---

१. डॉ. राधाकृष्णन्, भारतीयदर्शनम्, द्वितीयो भागः, पृ. ३१४।

२. तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्—'सां.सू.' १.९६।

(ख) J.N. Sinha—"A History of Indian Philosophy" Vol. II, p. 24.

सांख्ये उक्तमस्ति यद् यथा अचेतनं जलमथवा अचेतनवर्षा जगद्रक्षणार्थं कार्यं करोति, तथैव प्रकृतिरपि पुरुषस्य कैवल्याय स्वकार्यं करोति—इदमपि समीचीनं नास्ति। ईश्वरेच्छाधिष्ठितत्वेन[१] 'अचेतनं जलम्' अथवा 'अचेतनवर्षा' प्राणिनामुपकारार्थं कार्यं करोति; परन्तु प्रकृतिः पुरुषस्य कैवल्यार्थं यत्कार्यं करोति, तत्र प्रकृतेः परमेश्वराधिष्ठितत्वं निरीश्वरसांख्ये वर्णितं नास्ति।

सांख्यस्य कथनमिदं यद्यथा दुग्धदृष्टान्तस्य स्वाभाविकत्वं वर्तते, तथैव पुरुषस्य कृते प्रकृतेः सृष्टिकर्तृत्वं स्वाभाविकमस्ति; परन्तु कथनमिदमपि समीचीनं नास्ति[२]। दृष्टान्ते गोवत्सस्य चेतनत्वमस्ति। गोवत्सस्य जीवनादृष्टत्वाद् गवि वात्सल्यगुणस्य प्रादुर्भावाद् दुग्धं प्रवर्तते। 'दार्ष्टान्ते' तु प्रकृतिरचेतनास्ति, अत एव तस्याः प्रवृत्तिः कथं सम्भवति?

'तृणोदकस्य' दृष्टान्तोऽप्युचितो नास्ति[३]। स्थानविशेषे स्थितं तृणोदकमथवा बलीवर्देन भक्षितस्तृणविशेषो (घासः) दुग्धोत्पत्तिं न करोति, अपि तु सवत्सा चेतना गौरेव दुग्धं प्रददाति।

अचेतनं दुग्धं स्वयमेव दधिरूपेण परिणमते—कथनमिदमपि युक्तं नास्ति। यतो हि चेतनप्रयत्नसापेक्षान्यनिमित्तादेव दुग्धं दधिरूपेण परिणामं प्राप्नोति[४]।

---

१. (क) शास्त्रं च योऽप्सु तिष्ठन्, योऽन्तरो यमयति......। (बृहदारण्यकोपनिषद् ३.७.४)
(ख) शाङ्करभाष्यम्, ब्रह्मसूत्रम्, २.२.३।

२. (क) The flow of milk in the cow for the nourishment of calf, a process which goes on only so long as there is a need for it in the calf, is hardly a sufficient analogy since it is matter for proof that the cow is a non-intelligent being.
—S.S. Suryanarayan Shastri, "The Sankhya Karika of Ishwarkrishna" p. XII.
(ख) अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य—सां.सू. ३.५९।
(ग) यथा क्षीरं पुरुषप्रयत्ननैरपेक्ष्येण स्वयमेव दधिरूपेण परिणमते एवमचेतनत्वेऽपि परप्रयत्नं विनाऽपि महदादिरूपपरिणामः प्रधानस्य। (सांख्यप्रवचनभाष्यम्, पृ. ४८०)

३. ....For the transformation does not take place in the body of a dead cow or where grass is eaten by a bull.
—S.S. Suryanarayan Shastri—"The Sankhya Karika of Ishwarkrishna".

४. सां.प्र.भा.—सां.सू.।

'सांख्ये' स्त्रीपुंशरीराणामचेतनानां दृष्टान्तो दीयते—तदप्ययुक्तमस्ति। यतो हि स्त्रीपुंशरीराणामचेतनानां प्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठितत्वेनैव भवति। यथा स्त्रीपुरुषसंयोगात् सुतोत्पत्तिस्तथैव प्रधानपुरुषसंयोगात् सर्गस्योत्पत्तिर्भवतीति कथनमुचितं नास्ति। स्पष्टमस्ति यद् दृष्टान्ते तु स्त्रीपुरुषौ चेतनौ स्तः।

सांख्ये—'यथा 'नर्तकी' स्वनृत्यं दर्शकान् दर्शयित्वा पश्चात् स्वनृत्यात् स्वतो विनिवृत्ता भवति'[१] इत्यपि युक्तिसङ्गतं न प्रतीयते। दृष्टान्ते 'नर्तकी' चेतनास्ति। सा दर्शकानां प्रयोजनं जानाति। 'दार्ष्टान्ते' प्रकृतिरचेतना वर्तते, अतः 'प्रकृतिः' पुरुषस्य प्रयोजनं ज्ञातुमसमर्थास्ति।

सर्वपल्लिराधाकृष्णन्महोदयोऽपि सांख्यप्रदत्तदृष्टान्तदोषान् विचार्य सन्तोषं नानुभूयैव स्वमतं स्पष्टीकृतवान् यत् 'सांख्यदर्शनस्य सर्वतोऽधिकः क्लिष्टः अथवा भ्रामको विषयः प्रकृतिपुरुषयोः सम्बन्धसमस्या वर्तते[२]'।

'सांख्यशास्त्रे' उक्तमस्ति यत् प्रकृतिपुरुषयोः 'संयोगो' यथार्थो न विद्यते; किन्तु संयोगाभासोऽस्ति। अनेनैव संयोगाभासेन सृष्टिर्भवति। श्रीवाचस्पतिमिश्रानुसारेण पुरुषस्य प्रतिबिम्बो बुद्धौ जायते। अतः 'प्रकृतिः' चैतन्ययुक्ता इव भवति। एवं पुरुषो भ्रमवशाद् बुद्धिगतगुणान् स्वस्मिन् आरोप्य स्वस्वरूपमपि तद्वज्जानाति। यथा जपाकुसुमस्य सन्निधानात् निर्मलस्फटिके 'रक्तस्फटिक' इत्याकारकोऽनुभवो जायते।

अतः सांख्यशास्त्रे प्रकृतिसंयोगो यथार्थपुरुषेण सह नास्ति; अपि तु बुद्धौ प्रतिबिम्बितपुरुषेण सह वर्तते। अत्रेयमाशङ्का जायते यद् बुद्धिः स्वोत्पत्तेः पूर्वं (आविर्भावपूर्वं) केन प्रकारेण पुरुषस्य प्रतिबिम्बं गृह्णाति? अस्याः शङ्कायाः परिहारार्थं सांख्ये कथितमस्ति यत् पुरुषः स्वतः प्रतिबिम्बितो भवति।

यदि प्रकृत्या सह पुरुषस्य संयोगः प्रतिबिम्बश्च स्वाभाविकस्तदा सर्वदा प्रकृत्या सह पुरुषसंयोगस्य प्रतिबिम्बस्य सत्त्वात् कदापि प्रकृतितः पुरुषस्य वियोगो न स्यादिति। तदातस्यामवस्थायां पुरुषस्य कदापि मोक्षो (कैवल्यं) न भवितुमर्हति।

सांख्यविचारोऽयं यत् प्रकृतिरेव पुरुषार्थेनाधिष्ठिता सती जगतः सर्जने प्रवृत्तिशीला भवति—उचितो नास्ति। यतो हि पुरुषार्थोऽप्यचेतनोऽस्ति।

---

१. सां.का. ५९।

२. डॉ. राधाकृष्णन्—'भारतीयदर्शनम्', द्वितीयो भागः, पृ. ३८४।

जीवोऽपि प्रकृतेरधिष्ठाता भवितुं नार्हति, अल्पज्ञत्वादल्पशक्तिमत्वाच्च जीवात्मा (बद्धजीवः) प्रकृतिमधिष्ठातुं नार्हति। श्रीवाचस्पतिमिश्रस्य[१] कथनमपि समीचीनमस्ति—'न च क्षेत्रज्ञाश्चेतना अपि प्रकृतिमधिष्ठातुमर्हन्ति, तेषां प्रकृतिस्वरूपानभिज्ञत्वात्'।

सत्यमिदमप्यस्ति यन्न हि कश्चिन्मुक्त आत्मा अधिष्ठाता भवितुमर्हति, बद्धापेक्षया तस्य शक्तिप्राबल्ये सत्यपि जगदुत्पत्त्यादौ सामर्थ्यासम्भवात्, तस्य मुक्तावस्थायाः प्रागपि च जगतो विद्यमानत्वात्। अनेकेषु मुक्तात्मसु कस्यचिदेकस्यानेकेषां वा केषाञ्चिदधिष्ठातृत्वं स्यादिति नियामकासम्भवात्।

प्रकृतिलीनानामनेकत्वात् सादित्वाच्च (प्रकृतिलीनानामपि) जन्येश्वराणामधिष्ठातृत्वं युक्तं नास्ति। प्रश्नोऽयं पुनरुत्तिष्ठति यद् अनेकेषु कस्यैकस्यानेकेषां वा केषाञ्चिदधिष्ठातृत्वं स्यादिति, नियामकासम्भवात्।

अत एव 'अधिष्ठाता' तु नित्यमुक्तः सर्वज्ञसर्वशक्तिमान् अनादिरेकः सदैवेश्वरश्च भवेत्। अवधेयमस्ति यत् कापिलदर्शने (निरीश्वरसांख्ये) प्रकृतेरधिष्ठातृत्वेनाप्यनादिनित्यमुक्तपरमेश्वरस्य स्थानं नास्ति।

श्रीकृष्णमणित्रिपाठिनः[२] कथनमिदमस्ति—'तन्मत्ते पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य निरीहस्य पुरुषस्य अचेतनायाश्च प्रकृतेः स्वयं संयोगो न सम्भवति, अतस्तयोरुपरि परमेश्वरसत्तास्वीकार आवश्यकः'।

सृष्टिप्रक्रियायां मन्येऽहं निरीश्वरसांख्यस्यानेका आपत्तयः सन्ति। एतासामापत्तीनां प्रधानं कारणमिदमस्ति यत् निरीश्वरसांख्ये अधिष्ठातारं परमेश्वरं विना प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः स्वीक्रियते।

अत एव पण्डितबलदेवोपाध्यायोऽपि[३] सांख्यस्येश्वरनिरपेक्षसृष्टिप्रक्रिया-मालोचितवान् 'पुरुषस्य प्रकृत्या सह प्रथमः संयोगः कथं भवति'?—अस्य प्रश्नस्यापि सांख्यसम्मतमुत्तरं सन्तोषप्रदं नास्ति।

---

१. श्रीवाचस्पतिमिश्रः 'सां.त.कौ.' अवतरणिका—सां.का. ५७।

२. श्रीकृष्णमणित्रिपाठी—पुराणेतिहासयोः सांख्ययोगदर्शनविमर्शः।

३. बलदेवोपाध्यायः—'भारतीयदर्शनम्', पृ. २८४।

अत्र सूर्यनारायणशास्त्रिणो[१] विचारोऽपि द्रष्टव्योऽस्ति—The possibility & the orderly evolution of the non-intelligent is sought to be established on the ground of various analogies, not one of which is satisfactory.

निरीश्वरसांख्यस्य 'सृष्टिप्रक्रिया' सन्तोषजनिकेति न प्रतीयते। सी.डी. शर्ममहोदयस्याप्यत्र[२] मतं द्रष्टव्यमस्ति। निरीश्वरसांख्यस्य सृष्टिप्रक्रिया असन्तुष्टो भूत्वैव सुरेन्द्रदासगुप्तमहोदयेनापि[३] सृष्टिप्रक्रियाव्यवस्थायै स्वमतं स्पष्टीकृतं यत्—Yoga here asks, how the blind tendency of the non-intelligent prakṛti can bring forth this order and harmany of the universe, how can it determine what course of evolution will be of the best service to the puruṣas, how can it remove its own barriers and lend itself to be Cualutionary process from the state of Prakṛti equlibrium? How, to can this blind tendency so regulate the evolutionary order that men must suffer according to their bad karmas and happin according to their good ones? There must be some intelligent bein who should help the course of evolution in such a way that this system of order and harmony may be attained. This Being Ishwar.

---

१. Edited and Translated by Suryanarayana Shastri "Sankhya Karika of Ishwarkrishna". p. XII.

२. If Prakṛti and Puruṣa are absolute and independent, they can never come into contact and hence there can be no evolution at all, as shankara has pointed out, Prakṛti being unintelligent and Puruṣa being indifferent and there being no third principle, no teritium quid, there can be no connection of the two. Neither real contact (sanyoga) nor semplarice of contact (sanyogabhasa) no more presence of puruṣa (Sannidhyamatra), as we have noticed above, can explain evolution Sankhya realities the mistake but in order to defrent the initial blunder, it commits blunders after blunders.

—C.D. Sharma—"A critical survey of Indian philosophy. p. 165-166.

३. Surendranath Dasgupta—"A History of Indian Philosophy, p. 258-259.

निष्कर्षः

निष्कर्षोऽयमस्ति यत् प्रकृतिपुरुषयोः संयोगवियोगकर्त्तारं परमेश्वरं विना निरीश्वरसांख्यस्य सृष्टिप्रक्रियायामनेका आपत्तयः सन्ति। कापिलदर्शनस्य नित्येश्वरानधिष्ठितसृष्टिप्रक्रिया वस्तुतः सन्तोषप्रदा मे न प्रतिभाति। निरीश्वरसांख्यस्येमां न्यूनतामवलोक्यैव समानतन्त्रयोगदर्शनेनापि पञ्चविंशतितत्त्वेभ्योऽतिरिक्ता परमेश्वरस्य सत्ता स्वीकृतास्ति। मन्येऽहं कापिलदर्शने नित्येश्वरस्याधिष्ठातृत्वाभावात् 'सृष्टिप्रक्रिया' न केवलं तर्कबुद्ध्या; अपि तु आस्थादृष्ट्यापि सफलीभूता नास्ति। स्वीकरोम्यहं यत् परमेश्वरस्य (नित्येश्वरस्य) अनङ्गीकारेणैव सृष्टिप्रक्रियायां जनितसमस्यां दृष्ट्वैव कापिलदर्शनं (निरीश्वरसांख्यं) विद्वद्भिरालोच्यत इति।

आन्वीक्षिक्या अनितरसाधारणं विद्याप्रस्थानत्वम्

डॉ. रामचन्द्रशर्मा
दर्शनविभागाध्यक्षः
श्रीसंन्यासिसंस्कृतमहाविद्यालयः
ढुण्ढिराजगणेशः, वाराणसी

प्राच्यदर्शनेषु न्यायशास्त्रस्यान्वीक्षिकीदर्शनस्य वा विद्यतेऽतीव महत्त्वपूर्णं स्थानम्। विनाऽनेन शास्त्रेण न तावत्प्राच्यदर्शनेभ्यस्तत्त्वविवेचनी दृष्टिः, पदार्थतत्त्वावधारिणी प्रज्ञा, प्रमाणतर्कप्रदर्शकप्रतिभापाटवम्, श्रुतिप्रामाण्य-प्रस्थापनसामर्थ्यम्, निःश्रेयससाधनमननरहस्यञ्चाधिगन्तुं शक्यते।

अनादिकालात् सततं संसर्यमाणेऽस्मिन् संसारे सर्वे प्राणिनो जन्मप्रभृति लयं यावत् स्व-स्वचेष्टाभिः सुखमेवाप्तुमभिलषन्ति। कीटपतङ्गतो मानवपर्यन्तेषु जीवेषु सुखार्थिन्येव प्रवृत्तिर्दरीदृश्यते। दुःखनिवृत्तिः सुखप्राप्तिश्च सर्वेषां प्राणिनां परमं लक्ष्यम्—

> दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ।
> दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्[१]।।

इति सांख्यवचनानुसारं जीवेषु सर्वाधिकबुद्धिवैभवसम्पन्नो मानवो निजविवेकबलेन अधिकांशतो दुःखात्मकेऽस्मिन् संसारे दुःखापघातकसाधनान्वेषणाय यथार्थसुखस्वरूपनिर्धारणाय च प्रयतमानो विद्यार्जनं करोति। उक्तमपि—

> विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह।
> अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते[२]।।

अमृतत्वम्—आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्मोक्षोऽपवर्गो निःश्रेयसमिति पर्यायाः। विद्ययैव मनुष्योऽमृतत्वमवाप्नोति। 'द्वे विद्ये वेदितव्ये', 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः', 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिवाक्येभ्यो

---

१. सांख्यकारिका, का. १; २. ईशावास्योपनिषद्, म. ११।

विद्याया महत्त्वं स्फुटीभवति। उपनिषत्सु परापरभेदेन विज्ञापिता विद्या पश्चाद्वर्त्तिभिराचार्यैः प्रतिपाद्यपदार्थतत्त्वभेदाधारेण विभिन्नरूपैर्व्याख्याता। तद्यथा—

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती।
विद्याश्चतस्र एवैताः परमैकान्तिहेतवः।।

राजशेखरेण काव्यमीमांसायामुपर्युक्तेषु विद्यास्थानेष्वान्वीक्षिकीविद्यायाः सर्वातिशायित्वं विज्ञापितम्। तद्यथा—

'आन्वीक्षिक्या विवेचिता त्रयी, वार्त्तादण्डनीत्योः प्रभवति'[१]।

आचार्यकौटिल्येनापि स्पष्टरूपेणान्वीक्षिक्याः सर्वोत्कृष्टत्वमुद्घोषितम्—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां सेयमान्वीक्षिकी मता।।[२]

आन्वीक्षिकीविद्याविषये कौटिल्यस्येदं कथनं सर्वथा युक्तिसङ्गतम्। सर्वविद्याप्रदीपत्वं, सर्वकर्मोपायत्वं,सर्वधर्माश्रयत्वञ्चास्या विद्यायाः कुतः सिद्ध्यतीति जिज्ञासायां किञ्चिदूह्यते।

१. प्रदीपः सर्वविद्यानाम्

सर्वविद्यानां प्रकाशकः प्रदीपस्तावदान्वीक्षिक्येव, यतः समस्ता विद्या वाग्व्यवहारेणैवाधिक्रियन्ते, यावद्भाषाऽवधारकः पदपदार्थसम्बन्धविषयको बोधो नावधार्यते तावत्समुचितं विद्यार्जनन्नैव कर्तुं शक्यते। शब्दार्थसम्बन्धे ज्ञाते सत्येव पदार्थतत्त्वाधिगमनं जायते। शब्दार्थसम्बन्धः शक्तिः। शक्तिग्रहश्च निम्नलिखितोपायैर्जायते—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः[३]।।

उपर्युक्तेषूपायेषु प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारस्यैव सर्वप्राथम्यं विद्यते। यथोक्तं जगदीशतर्कालङ्कारेण शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम्—

सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः।
पश्चादेवोपमानाद्यैः शक्तिधीपूर्वकैरसौ।।[४]

---

१. काव्यमीमांसा, पृ. १०; २. अर्थशास्त्रम्, १।२।
३. द्र. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, शब्दखण्डे, शक्तिग्रहोपायप्रकरणे।
४. शब्दशक्तिप्रकाशिका, २०।

तथा हि—व्युत्पित्सुर्बालो 'गामानयेति' प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभमानो गवानयनञ्च दृष्ट्वा अन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वीक्षां विधाय प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिजनकज्ञानस्य वाक्यजन्यत्वं निश्चित्य 'गां बधान, अश्वमानय'इत्यावापोद्वापाभ्यां 'गो'पदस्य 'गोत्वविशिष्टे' शक्तिः, 'अश्व'पदस्य च 'अश्वत्वविशिष्टे शक्ति'रित्यवधारयति। इत्थं बालो वृद्धव्यवहारं दृष्ट्वा अन्वीक्षया शब्दार्थसम्बन्धं विज्ञाय पदार्थतत्त्वमवधारयति। इत्थमिदमायाति यदान्वीक्षिक्येव 'सर्वविद्यानां प्रदीपः', तदभावे न कथञ्चिदपि विद्याव्यवहारो भवितुमर्हति।

२. उपायः सर्वकर्मणाम्

आन्वीक्षिक्याः सर्वकर्मोपायत्वमपि साधु घटते। 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति वचनानुसारं मनुष्यो यत्किञ्चित्प्रयोजनमुद्दिश्यैव कर्म कर्त्तुं प्रवर्तते। यथा—बुभुक्षितो भोजनार्थं, पिपासितो जलार्थं, रुग्णश्चिकित्सार्थं, कृषकः कृष्यर्थं, वणिक् च व्यापारार्थं यत्प्रयत्नं करोति तन्मनसीदं विश्वासमवधार्यैव यदनेन प्रयत्नेन मम फलावाप्तिर्भविष्यत्येव, यतस्तत्तत्साधनैर्फलावाप्तिस्तेन पूर्वमनुभूताऽस्ति। अतः सोऽन्वीक्षते यदनेन प्रयत्नेन यत्फलं पूर्वमवाप्तं तेन पुनरपि तत्प्राप्तुं शक्यत इति। इत्थमिदमायाति यदन्वीक्षयैव सर्वोऽपि लौकिकव्यवहारः प्रचलति। तथा चान्वीक्षिक्येव सर्वकर्मणामुपाय इति सिद्ध्यति।

३. आश्रयः सर्वधर्माणाम्

सर्वेषां धर्माणामाश्रयोऽप्यान्वीक्षिक्येव। धर्मपदेन यदि पदार्थनिष्ठो द्रव्यत्वादिरूपो धर्मो गृह्यते, तदा व्यवहारेऽप्रसिद्धानां तत्तत्सामान्यस्वरूपाणां धर्माणां सिद्धिरवधारणञ्चान्वीक्षयैव जायते। तद्यथा मुक्तावल्यां द्रव्यनिष्ठ–'द्रव्यत्व'-स्वरूपस्य धर्मस्य सिद्धिं कुर्वन्नाह विश्वनाथपञ्चाननः—

'ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानम्? नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम्, घृतजतुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति चेत्, न' कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया संयोगस्य, विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धेः'[१]।

अत्रानुमानस्वरूपमित्थं ज्ञेयम्—

'समवायेन कार्यं प्रति तादात्म्येन द्रव्यं कारणम्' इत्येष नियमः। तथा च—

१. समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना द्रव्यनिष्ठा कारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना, कारणतात्वात्, या या

---

१. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, प्रत्यक्षखण्डे, द्रव्यनिरूपणे।

कारणता सा सा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना समवायसमबन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठ-कार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकपालत्वावच्छिन्नकपालनिष्ठकारणतावत्।

अनेनानुमानेन यथा कपालनिष्ठकारणताया अवच्छेदकं 'कपालत्वं' तथैव समवायेन कार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं 'द्रव्यत्वं' सिद्ध्यति। अत्र स्वस्य स्वानवच्छेदकत्वनियमेन यदि कार्यत्वं न कार्यतावच्छेदकमित्याशङ्क्य पक्षासिद्धिरुद्भाव्यते तदा संयोगनिष्ठकार्यतामुपादायानुमातव्यम्। तद्यथा—

२. समवायसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगत्वावच्छिन्नसंयोगनिष्ठकार्यतानिरूपित-तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना कारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना, कारणतात्वात् तादृशकारणतावत्। अत्र च—'समवायेन संयोगं प्रति तादात्म्येन द्रव्यं कारणम्' इत्येष नियमोऽवधारणीयः।

यदि चात्रापि 'विभुद्वयसंयोगस्य' नित्यत्वमुत्क्षिप्य पक्षासिद्धिरुद्भाव्यते, तदा 'समवायेन 'विभागं' प्रति तादात्म्येन द्रव्यं कारणमि'ति नियममभि-प्रेत्यानुमानं कार्यम्।

३. समवायसम्बन्धावच्छिन्नविभागत्वावच्छिन्नविभागनिष्ठकार्यतानिरूपित-तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना, कारणतात्वात्, तादृशकारणतावदिति। स च धर्मो विभागस्य द्रव्यमात्रकार्यत्वेन द्रव्यत्वरूपः पर्यवस्यति। एवमेव पृथिवीनिष्ठगन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वम्, जलनिष्ठस्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वम्, तेजोनिष्ठोष्णस्पर्शसमवायि-कारणतावच्छेदकतया तेजस्त्वम्, आत्मनिष्ठसुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया आत्मत्वम्—इत्यादयो धर्मा आन्वीक्षिक्यैव सिद्ध्यन्ति।

यदि च धर्मपदेनादृष्टं गृह्यते, तदापि तत्सिद्धिरान्वीक्षिक्यैव सम्भवति। यथा—'यजेत् स्वर्गकामः' इत्यादिविधिवाक्यैर्यज्ञः स्वर्गकारणत्वेनोपन्यस्तः, किन्तु यज्ञानुष्ठाने जातेऽपि न सद्यः स्वर्गोपलब्धिरपि तु कालान्तरेणैवेत्यतो यज्ञस्य धर्मरूपोऽवान्तरव्यापारोऽनुमीयते। यथोक्तम्—

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिसाधनम्।
गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्त्तितः[१]॥

स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनाञ्च साधनं धर्म इत्यर्थः। तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह ग्रन्थकारः—यागादीति। यागादिव्यापारतया धर्मः

---

१. कारिकावली, का. १६१।

कल्प्यते, अन्यथा यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तर्भाविस्वर्गजनकत्वं न स्यात्। उदयनाचार्यैरप्युक्तं न्यायकुसुमाञ्जलौ—

'चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना'[१]। इति।

स्वर्गादिसाधनीभूतोऽसौ धर्मोऽनुमानं विना न सिद्ध्यति, तस्यानुमानातिरिक्तप्रत्यक्षादिप्रमाणासाध्यत्वात्। तस्य साधनं यथानुमानेन जायते तथा प्रतिपादितं न्यायकुसुमाञ्जलौ। तत्र हरिदासो निगदति—

धर्माधर्मात्मकालौकिकसाधने, विप्रतिपन्नं प्रति तत्साधनं, सिद्धे तदधिष्ठातृतया चेश्वरसिद्धिः, अचेतनस्य कारणस्य सचेतनाधिष्ठानेनैव कार्यजनकत्वात्। तत्साधनायाह—

सापेक्षत्वादनादित्वाद् वैचित्र्याद् विश्ववृत्तितः।
प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः[२]॥

अस्याः कारिकाया व्याख्यानं कुर्वता हरिदासेन विभिन्नैरनुमानैरदृष्टसिद्धिः कृता। तद्यथा—

१. परलोको, हेतुमान्, सापेक्षत्वाद्, घटवत्।

२. परलोको, विचित्रहेतुकः, कार्यत्वे सति विचित्रत्वात्, सम्मतवत्। कार्यत्वे सति यद् यदपेक्षया विचित्रं, तत्तत्कारणविचित्रहेतुकमिति सामान्यमुखी व्याप्तिः।

३. यागादिः, सफलः, शिष्टाचारविषयत्वात्, पाकादिवदित्यनुमानेन तस्य सफलत्वसिद्धौ, साक्षात्सफलत्वासिद्धत्वेन तद्व्यापारः कश्चित् फलानुगुणो वाच्यस्तत्र चैन्द्रियकत्वबाधादतीन्द्रियत्वं सिद्ध्यति।

४. यागः, कालान्तरभाविफलानुकूलस्वसमानाधिकरणव्यापारक आत्मसमवेतत्वे सति कालान्तरभाविफलानुगुणत्वात्, स्मृत्यनुकूलानुभववत्।

५. भोगः, स्वसमानाधिकरणव्यापारजन्यः, स्वात्मसमवेतत्वे सति विनष्टकारणजन्यत्वात्, स्मृतिवत्।

इत्थमुपर्युक्तैरनुमानैरदृष्टशब्दवाच्यस्य धर्मस्य सिद्धिर्जायते, संसिद्ध्यति चान्वीक्षिक्याः सर्वधर्माणामाश्रयत्वम्।

---

१. न्या.कु., स्त. १; २. न्यायकुसुमाञ्जलिः, स्तबकः-१, का. ४।

किञ्चान्वीक्षिक्यैवेश्वरसिद्धिरपि जायते, यथा—

कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः।
वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः[१]॥

अत्र तावदिमान्यनुमानानि—

१. क्षित्यादिकं, सकर्त्तृकं, कार्यत्वाद्, घटवत्। सकर्तृकत्वञ्चोपादान-गोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वम्।

२. आयोजनं कर्मः एवञ्च—'सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकं कर्म, चेतनप्रयत्नपूर्वकं, कर्मत्वात्, अस्मदादिक्रियावत्।

३. ब्रह्माण्डादि, पतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नवदधिष्ठितं, धृतिमत्त्वात्, वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत्। धृतिश्च गुरुत्ववतां पतनाभावः।

४. ब्रह्माण्डादि, प्रयत्नवद्विनाश्यं, विनाशित्वात्, पाट्यमानपटवत्।

५. पदात्—पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं व्यवहारः। तथा च—पटादिसम्प्रदायव्यवहारः, स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः, व्यवहारत्वात्, आधुनिकलिप्यादि-व्यवहारवत्।

६. प्रत्ययतः प्रामाण्यात्। वेंदजन्यज्ञानं, कारणगुणजन्यं, प्रमात्वात्, प्रत्यक्षादिप्रमावत्।

७. श्रुतेर्वेदात्—वेदः, पौरुषेयः, वेदत्वात्, आयुर्वेदवत्।

८. वाक्याद् वेदः, पौरुषेयः, वाक्यत्वात्, भारतादिवत्।

९. संख्याविशेषात्—द्व्यणुकपरिमाणं, संख्याजन्यं, परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात्। तुल्यपरिमाणककपालद्वयारब्धघटपरिमाणात् प्रकृष्ट-तादृशकपालत्रयारब्धघटपरिमाणवत्।

इत्येवमुपर्युक्तैरनुमानैः क्षित्यादिकर्त्तृत्वेन, सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भक-परमाणुकर्माधिष्ठातृत्वेन, ब्रह्माण्डादिपतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नाधिष्ठातृत्वेन, वेदकर्त्तृत्वेन, द्व्यणुकपरिमाणजनकद्वित्त्वसंख्याजनकापेक्षाबुद्धिधारकत्वेन चेश्वरसिद्धिर्ज्ञेया।

इत्थमिदमवधारणीयं यदतीन्द्रियाणां पदार्थानां सिद्धिस्तत्त्वज्ञानञ्च विनाऽऽन्वीक्षिकीं नैव भवितुमर्हति। एषा आन्वीक्षिकी प्रमाणतर्काभ्यां सर्वासां

१. न्यायकुसुमाञ्जलिः, ५।१।

विद्यानां प्रकाशनं करोति। पदार्थतत्त्वावधारणकारिणीं धिषणां समुद्घाटयन्ती लौकिकामुष्मिकसर्वविधकल्याणसाधनभूता विद्यते। अत एवोक्तं न्यायदर्शनभाष्यकारेण—

सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभजमाना—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्त्तिता[1]।।

आन्वीक्षिकी-पदार्थविचारः

सर्वश्रेयस्कारिण्या आन्वीक्षिकीविद्यायाः किं स्वरूपम्? कस्मादस्याः प्रवर्तनम्? आन्वीक्षिकीपदाभिलाप्योऽर्थः कः? इत्येतासां जिज्ञासानां समाधानं भाष्यकारेण विहितम्।

प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं साऽन्वीक्षा, प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तया प्रवर्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम्, यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति[2]।

तात्पर्यमिदं यत्—प्रत्यक्षप्रमाणेन दृष्टानामागमप्रमाणेन च श्रुतानां विषयाणां तात्त्विकस्वरूपस्यावबोधकमनुमानमेवान्वीक्षापदवाच्यम्, तया अन्वीक्षया दृष्टश्रुतपदार्थतत्त्वपरीक्षणाय या विद्या प्रवर्तते सा 'आन्वीक्षिकी' इति पदाभिलाप्या। तस्या एव न्यायविद्या-न्यायशास्त्रम् इत्यादीन्यन्यानि नामानि ज्ञेयानि। यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं तत्तु न्यायाभास एव। न्यायमञ्जर्यां जयन्तभट्टेनापि निगदितम्—

'इयमान्वीक्षिकी चतसृणां विद्यानां न्यायविद्या गण्यते'। 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती' इति। प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा अनुमानम्। तद् व्युत्पादकं शास्त्रमान्वीक्षिकम्।

न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतः सर्वविद्यानां, वेदप्रामाण्यहेतुत्वात्। वेदेषु हि तार्किकरचितकुतर्कविप्लावितप्रामाण्येषु शिथिलास्थाः कथमिव बहुवित्त-व्ययायाससाध्यं वेदार्थानुष्ठानमाद्रियेरन् साधवः? किं वा तदानीं स्वामिनि परिम्लायमाने तदनुयायिना मीमांसादिविद्यास्थानपरिजनेन कृत्यमिति? तस्मादशेषदुष्टतार्किकोपमर्दद्वारकदृढतरवेदप्रामाण्यप्रत्ययाधायिन्यायोपदेशक्षममक्ष-

---

१. न्यायदर्शनभाष्यम्, पृ. ३८।

२. तदेव, पृ. २३-२४।

पादोपदिष्टमिदं न्यायविस्तराख्यं शास्त्रं प्रतिष्ठाननिबन्धनमिति परं विद्यास्थानम्[१]।

एवमुपर्युक्तोद्घोषणेन न्यायदर्शनस्य सर्वातिशायित्वं व्यज्यते। एषा विद्यैव 'तर्कविद्ये'ति प्रसिद्धा। यथाह आचार्यो जयन्तः—

'पूर्वत्र तर्कशब्देनोपात्तमुत्तरत्र च न्यायविस्तरशब्देन तदेव शास्त्रमुच्यते। न्यायस्तर्कोऽनुमानं सोऽस्मिन्नेव व्युत्पाद्यते'[२]।

न्यायपदार्थविचारः

नीयन्ते प्रमितिविषयतां प्राप्यन्ते पदार्था अनेनेति न्यायः। प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्याय इति भाष्यकारः। तात्पर्यमिदं यत् सर्वैः सिद्धैः प्रमाणैः पदार्थतत्त्वावधारणाय परीक्षणमेव न्यायपदवाच्यम्। परार्थानुमानस्थले प्रयुज्यमानानां पञ्चावयववाक्यानां परमन्यायत्वेन व्यवस्थितिः। तद्यथा—

'साधनीयार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते, तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते, तेषु प्रमाणसमवायः, आगमः, प्रतिज्ञा, हेतुरनुमानम्, उदाहरणं प्रत्यक्षम्, उपनयमुपमानम्, सर्वेषामेकार्थे सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति, सोऽयं परमो न्याय इति, एतेन वाद-जल्प-वितण्डाः प्रवर्तन्ते, नातोऽन्यथेति, तदाश्रया च तत्त्वव्यवस्था[३]।

इत्थं 'प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः' इत्युक्त्वा भाष्यकारेण न्यायसामान्यस्वरूपं प्रदर्शितं यत्र स्वार्थानुमानपरार्थानुमानयोः समावेशो विज्ञेयः। पञ्चावयवसमूहे च न्यायत्वं तस्य परमत्वं विज्ञापयता तेनेदं प्रदर्शितं यदनेन विप्रतिपन्नं प्रति, स्वाभाविकमननसामर्थ्यविहीनं प्रति च पदार्थयाथार्थ्यविस्फोरणं कर्त्तुं शक्यम्। यतो ह्यत्र प्रत्यक्षादीनां सर्वेषां प्रमाणानामेकत्रैव समन्वयो भवति। तेन च स्फुटतया पदार्थतत्त्वमवधार्यते, विचिकित्सा च नश्यति।

न्यायपदार्थस्य विवेचनं कुर्वद्भिरन्यैराचार्यैर्यदुक्तं तद्भाष्यकारस्योक्तिमेवानुगच्छति। तद्यथा—

१. 'समस्तप्रमाणव्यापारादर्थाधिगतिर्न्यायः'[४]।

२. प्रत्यक्षादिप्रमाणमूलाः प्रतिज्ञादयः पञ्चावयवाः प्रमाणानि, तैरर्थस्य लिङ्गस्य परीक्षणं परीक्षा। पञ्चरूपश्चतूरूपो वा हेतुर्न्यायः। नीयते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति[५]।

---

१. न्यायमञ्जरी, ८।२३;
२. तदेव-९।१०।
३. न्यायदर्शनभाष्यम्, पृ. ३०;
४. न्यायवार्तिकम्, पृ. ३०।
५. न्या.वा., ता.टी., पृ. ३०।

बहुप्रथितमिदं शास्त्रं भारतीयवाङ्मये बहुत्र बहुभिराख्याभिराख्यातम्। यथा—'आन्वीक्षिकी, न्यायविस्तरः, न्यायशास्त्रम्, न्यायविद्या, तर्कशास्त्रम्, हेतुशास्त्रम्, प्रमाणशास्त्रम्, वाकोवाक्यम्'इत्यादीनि नामानि निगदितानि विद्यन्ते। तदेतद्विषये कतिचिच्छास्त्रीयाण्युदाहरणानि प्रस्तूयन्ते—

१. त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम्।
आन्वीक्षिकीमात्मविद्यां वार्त्तारम्भाँश्च लोकतः॥ (मनुस्मृतिः, ७।४३)

२. आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥ (मनु., १२।१०६)

३. योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः। (मनु., १२।१०७)

४. 'वाकोवाक्यम्, इतिहासः, पुराणम्, वैद्यकमित्येतावान् शब्दस्य प्रयोगविषयः'। (महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्)

५. 'पद-वाक्य-प्रमाणज्ञेनाचार्येण'। (शाङ्करभाष्यम्)

प्रमाणशास्त्रमिदं पदार्थशास्त्रमित्यपि व्यवह्रियते। बाह्यभौतिकपदार्थानां सूक्ष्मातिसूक्ष्मदार्शनिकदृष्ट्या यादृशं सुस्फीतं विशदविवेचनमत्र न तादृशं कुत्राप्यन्यत्रेति विदुषामवधारणा। शास्त्रमिदं मूलाधार आधुनिकविज्ञानान्वेषितनूतनपदार्थधर्मस्वरूपनिर्धारणस्य। पीलुपाकपिठरपाकसिद्धान्तावेवाग्रे विविधरूपेण विस्तृतौ। अतः प्रथमपदार्थशास्त्रमपि न्यायशास्त्रमेव।

इत्थमध्येतुरद्वितीयां पदार्थविवेचनीं प्रज्ञामुत्पादयदिदं शास्त्रमनादिकालादेव भारतीयदार्शनिकपरम्परायां नक्षत्रपरम्परायां सुधांशुरिव विराजते, यच्चोपासितं सत् संसारमरुसरणिदुःखानलतापनिर्विण्णमानसानां मानवानाञ्चेतसि स्वीयसंसरणरहस्योद्घाटनपटु-प्रज्ञा-मधुबिन्दुप्रसारिकाभिर्व्युत्पत्तिरश्मिभिरात्मतत्त्वावबोधपूर्वकैकविंशतिदुःखध्वंसात्मकमोक्षशान्तिशैत्यमाधातुं प्रभवतीत्यत्र नास्ति कश्चन शङ्काकलङ्कपङ्कावकाशः। न्यायशास्त्रस्याध्ययनं विना कस्यापि विद्या सर्वाङ्गीणा न भवितुमर्हति, सत्स्वपि पदार्थतत्त्वविवेचकेष्वन्येषु शास्त्रेषु पदार्थतत्त्वविवेचनपूर्वकं तत्त्वविषयकप्रमावधारणसमर्थां लोकसम्मतां यथार्थदृष्टिं न्यायशास्त्रमेव तनोति। अन्यशास्त्रेषु ब्रह्मतत्त्वविवेचनावसरे विश्वासस्य प्रज्ञारहितान्धपरम्परायाश्चानुगमनं विधाय दार्शनिकाः पदार्थतत्त्वयाथार्थ्यात् प्रच्यविता भवन्ति; किन्तु न्यायशास्त्रं तावद्रागद्वेषरहितन्यायाधीश इव युक्तिप्रमाणरहितं न किमप्याभाणकमङ्गीकरोति। अत एव न्यायशास्त्रपरम्परायामुत्तरदार्शनिकैः स्वपरम्परावर्त्तिनां मूर्धन्यानामाचार्याणामपि

युक्तिप्रमाणरहितं मतं खण्ड्यते। यथोक्तं **रघुनाथशिरोमणिना**—'निर्युक्तिस्तु प्रवादो न श्रद्धेयः'[१]। इदं पक्षपातराहित्यमन्धश्रद्धाभक्तिभावराहित्यमेवास्य शास्त्रस्य वैशिष्ट्यम्।

प्रमाणशास्त्रमिदं प्रमाणानां यथार्थस्वरूपं निर्धार्य तेषां विधिवन्निरूपणं विधत्ते। तेषां याथातथ्यं प्रकाश्य तैरात्मादिप्रमेयाणां याथार्थ्यमुद्योतयति। मानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायेन पूर्वं मानमीमांसां विधायानन्तरं मेयमीमांसा विहिता। तत्र द्रव्य-गुण-कर्मादिक्रमेण भौतिकप्रमेयपदार्थानां सूक्ष्मातिसूक्ष्मं विवेचनमत्र विद्यते। ऐहलौकिकसकलपदार्थतत्त्वज्ञानपूर्वकमेवात्मतत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरिति समुद्घोषयदिदं दर्शनमात्मवैशिष्ट्यं विद्योतयति। सर्वदुःखहानात्मकोऽपवर्गस्त्वस्य परमं लक्ष्यमस्त्येव। यथास्यान्वीक्षिकीशास्त्रस्य माहात्म्यं वर्णयन्नाह चिन्तामणिकार **आचार्यगङ्गेशः**—

अथ जगदेव दुःखपङ्कनिमग्नमुद्दिधीर्षुरष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमामान्वीक्षिकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाय। तत्रादौ सूत्रयामास—'प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' इति। तत्र प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यते।

इत्थमिदमवधेयं यन्महर्षिगौतमप्रणीतन्यायदर्शनम्, महर्षिकणादप्रणीतं वैशेषिकदर्शनञ्च समानतन्त्ररूपेण 'न्यायवैशेषिक'दर्शनपदवाच्यं सत् मानवानां सर्वविधकल्याणकरम्, वेदप्रतिपाद्यसृष्टितत्त्वविवेचकत्वादैहलौकिकसकलपदार्थविवेचकत्वेन यथार्थव्यवहारप्रयोजकत्वाच्च। 'आन्वीक्षिक्या विवेचिता त्रयी वार्त्तादण्डनीत्योः प्रभवतीति' वदता राजशेखरेण लौकिकमहत्त्वं सुस्पष्टरूपेण समुद्घोषितम्। आन्वीक्षिकीविद्यां विना निखिलं त्रय्यात्मकं वाङ्मयं न सम्यगवधारयितुं शक्यम्, तेन विना न सम्यग्वार्त्ता, न वा लोकसम्पोषणसमर्थसामाजिकव्यवस्थासंस्थापनसमर्था दण्डनीतिरित्यतो लोककल्याणाय न्यायदर्शनदृष्टिरपरिहार्या। न्यायशास्त्रविस्तारिततर्कप्रतिभां समवाप्यैव सर्वासां विद्यानां यथार्थरूपेणाधिगमः, तेन च 'अभ्युदय-निःश्रेयससिद्धि'रिति न्यायदर्शनस्य महत्त्वातिशयः सर्वैरङ्गीकरणीय एवेति।

●

---

१. *तत्त्वचिन्तामणिदीधितौ*, प्रामाण्यवादः, पृ. ५।

न स्थैर्यं प्रत्यभिज्ञया

डॉ. वृजकिशोरत्रिपाठी
प्राध्यापकः, संस्कृतविभागे
राजकीयस्नातकोत्तरमहाविद्यालयस्य
फतेहपुरम्, आलापुरम् (अम्बेडकरनगरम्)
फैजाबादः

येनोपदिष्टं जगदुद्दिधीर्षुणा शोकाब्धिमग्नं सकलं महात्मना।
दुःखञ्च शून्यं क्षणिकं स्वलक्षणं तस्मै नमः कारुणिकाय तायिने।।
भावानां साध्यते कैश्चित् स्थिरत्वं प्रत्यभिज्ञया।
न कथं ज्ञायते तैस्तु भ्रान्त्यैवेदं प्रतीयते।।
भ्रान्तिदोषपरीतात्मा न पश्यति जगत्क्षयम्।
तस्मादनुमितिस्सेव्या यत्सत् तत्क्षणिकं बुधैः।।

इह जगदेव दुःखपङ्कनिमग्नमवलोक्य तत्समुद्दिधीर्षुर्भगवाँल्लोकनाथो महाकारुणिकः समुपदिदेश चत्वारि आर्यसत्यानि, सर्वं दुःखं दुःखं, सर्वं क्षणिकं क्षणिकं, सर्वं स्वलक्षणं स्वलक्षणं, सर्वं शून्यं शून्यञ्चेति।

तत्राचार्यो ज्ञानश्रीमित्रः सर्वं क्षणिकमिति बौद्धानां मौलिभूतं मतमुपस्थापयितुमनुमानाय तत्प्रदर्शकं पद्यमवतारयति—

यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरः सन्तस्तु भावा इमे
सत्ता शक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा नु सा।
नाप्येकैव विधान्यदापि परकृन्नैव क्रिया वा भवेद्
द्वेधाऽपि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यति[1]।।

अयमर्थः, 'यत् सत् तत् क्षणिकं' यथा जलधरः। सत्तावान् विस्तृतप्रस्तर-खण्डोपमो जलधरः पश्यत एव दृष्टौ विनश्यति। तथा च 'समेऽपि भावाः

१. ज्ञानश्रीमित्रनिबन्धावली, पृ. १।

क्षणिकाः, सत्त्वात्, यथा जलधरः' इत्यनुमानाकारः प्रतिफलति। ननु किन्नाम सत्त्वमिहाभिप्रेतमिति चेदुक्तम्, अर्थक्रियायां शक्तिरेवेति। सा शक्तिः सिद्धेषु भावेषु, प्रमाणेन सिद्ध्यति। एकप्रकारिकैवार्थक्रिया शक्तिर्भावानामन्यसमये किञ्चित्सम-यान्तराले नावतिष्ठते। सा च शक्तिर्भावेषु भावान्तरेभ्यो नोपयाति, किन्तु तेषामेवास्ति। 'अन्यदा (समयान्तरे) भावानामेकैव शक्तिर्न वर्तते, भावान्तरेभ्यश्च नोपयातीत्यात्मकाभ्यामुभाभ्यां कारणाभ्यां भावानां क्षणिकत्वं सिद्ध्यतीति।

निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्केनाभ्यासविशेषासादितपटिम्ना प्रत्यक्षेण भावानामर्थ-क्रियाकारित्वात्मकं सत्त्वं सिद्ध्यति। तथा हि, 'इदमतो जायते' इत्यादिना जन्माधिकरणमङ्कुरादिकं वस्तूल्लिखता अध्यक्षेणार्थक्रियासामर्थ्यमेवोल्लिख्यते। 'बीजादङ्कुरमाजायते' इत्यत्र हि, अङ्कुरकार्याध्यक्षेण तदुत्पत्तिक्रियासामर्थ्यं बीजस्य, प्रत्यक्षविषयत्वादङ्कुरस्य च, ज्ञानोत्पत्तिक्रियासामर्थ्यं तस्य प्रत्यक्षतो दृष्टमेव, एकस्यैवाङ्कुरदर्शनात्। अत एव, यतो ह्यर्थो ज्ञानविषयो भवति, तस्मादप्यर्थक्रियासामर्थ्यावगतिस्तस्य भवति। ननु ज्ञानादर्थक्रियासामर्थ्येऽर्थस्य गम्यमानेऽपि, ज्ञानस्य कथं तदवगम्यत इति चेत्, न, ज्ञानस्य स्वसंवेदनत्वात्। ज्ञानस्य स्वरूपसंवेदनं सत्त्वाव्यभिचारीत्यर्थः।

तेनेदमागतं यद्भावानां पटुतरप्रत्यक्षेणार्थक्रियाकारित्वानवगमेऽपि स्थूलदृशां, तेषां ज्ञानविषयत्वात्तु ज्ञानरूपार्थक्रियाजननात् तद्दुरपह्नवम्। आलम्बनप्रत्ययेभ्यो विषयेभ्यो ज्ञानोत्पत्तेः। 'विशिन्वन्ति आत्मरूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति' विषयशब्दव्युत्पत्तेः। क्षणिकत्वसाधकानुमानेऽस्मिन् हेत्वाभासादि-शङ्कानिरासः प्रकृतविषयानतिदूरापन्नोऽपि विषयविस्तरभिया, स्वातन्त्र्येण निरूपणार्हणीयत्वाच्च तस्येति, तमुपेक्ष्य केवलं प्रत्यभिज्ञाख्याध्यक्षेण अनुमानबाधनं निरस्य न सङ्कोचमनुभवामि।

ननूक्तानुमाने, सपक्षे जलभृति कथं क्षणभङ्गसिद्धिः? न ह्यस्य प्रत्यक्षत-स्तत्सिद्धिः, तथात्वेनानिश्चयात्। प्रत्यक्षतो हि 'स एवायं तोयदः' इति प्रत्यभिज्ञानमस्य च कालान्तरस्थायित्वमेवोपस्थापयति। अनुमानेन क्षणिकत्वसाधने, प्रत्यक्षेण तद्बाधनाय [१]शङ्करेणाप्युक्तम्—'प्रत्यक्षेणैव स्थितिविपर्ययाभावस्य सिद्धत्वादिति। न चायमेकताग्रहः पूर्वापरकालयोरप्रमाणम्, संवादित्वात्'। न्यायभूषणकारश्च भासर्वज्ञोऽपि प्रोक्तवान्[२]—'यथा चेदमसत्कार्यमित्यस्याः

१. शङ्करस्य ग्रन्थः कोऽपि नाद्यत्वे विद्यते। ग्रन्थसन्दर्भास्तु बहुत्र दृश्यन्तेऽर्वाचीनग्रन्थेषु। सोऽयमत्र ज्ञानश्रीमित्रनिबन्धावल्यां क्षणभङ्गसिद्धावन्वयाधिकारे समुद्धृतः।

२. न्यायभूषणसारः, पृ. ५१९-५२०।

प्रतीतेर्विसंवादाभावादेव प्रामाण्यम्, तथाऽनेनैतानि क्रमेण कृतानि न युगपदिति प्रतीतेः, 'स एवाहं', 'स एवायं स्फटिकः' इत्येवमादिप्रत्यभिज्ञायाश्च विसंवादाभावादेव प्रामाण्यमेष्टव्यम्, तुल्ययोगक्षेमत्वादिति। एवमुभाभ्यामप्याचार्याभ्यामक्षणिके प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यमुपस्थापितम्, तस्या अविसंवादित्वादिति।

प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यम्

इह यत्सकलपदार्थस्थैर्यसाधनाय 'स एवायं घटः, स एवायं स्फटिकादिरि'ति प्रत्यभिज्ञाख्यं प्रमाणमुपन्यस्तम्, तत्र तत्तेदन्तोल्लिखदिदमेकमेव प्रमाणं प्रत्यक्षाख्यं किञ्चिदिन्द्रियप्रत्यक्षविलक्षणम्। अत्र तत्तेदन्ताविषयप्रत्यक्षे समर्थं संस्कारसहितमिन्द्रियम्। यद्यपीन्द्रियं केवलमसमर्थं, यद्यपि संस्कारमात्रमपि न समर्थं, संस्कारसध्रीचीनन्तु इन्द्रियं भावयिष्यति प्रत्यभिज्ञानम्, तद्भावाभावानुविधायित्वात् प्रत्यभिज्ञाभावाभावयोः। न हि नाजीजनद् बीजमात्रमङ्कुरमिति मृदादिसहितमपि न जनयतीति, तदेतदसङ्गतम्। यदेतदविसंवादात्प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यमुपन्यस्तं तत्रोच्यते—अलिङ्गस्यास्य तत्तेदन्तोल्लिखतो विकल्पस्याविसंवादो नाम, प्रमाणान्तरसङ्गतिरर्थक्रियाप्राप्तिर्वा? तत्र न तावदाद्यः पक्षः, पश्चादपि 'स एवायमि'ति स्वतन्त्रैकाध्यवसायमात्रादपरस्य प्रमाणगन्धस्याप्यभावात्। तत्तेदन्तोल्लिखदन्यदेकमपि प्रमाणं नास्ति येनानुगम्येत प्रत्यभिज्ञेति, प्रमाणान्तरसङ्गत्यभावान्न प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमिति भावः।

नापि द्वितीयः पक्षः सङ्गच्छते। तत्र हि सदृशार्थक्रियाप्राप्त्या प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यं, विसदृशार्थक्रियाप्राप्त्या वा? नाद्यः पक्षः, न हि पूर्वापरकालयोरेकवस्तुप्रतिबद्धा सिद्धा काचिदर्थक्रिया, भिन्नेनापि तत्समानशक्तिना वस्तुना तादृशार्थक्रियायाः करणाविरोधात्। तथा हि यथैको घटो वारि धारयति इति, तत्कालभाविनोऽप्यन्यस्य देशान्तरवर्तिनो न किं वारिधारणम्? तथा द्वितीयादिक्षणोऽप्यन्यो यदि वारि धारयति, तदा कीदृशो दोषः? नापि द्वितीयः पक्षः, विसदृशक्रियायां सुतरामर्थभेदोपपत्तेश्चिन्ताभावात्।

तस्माद्यथा पावकादेः पाकादिक्रिया प्रतिबद्धा सिद्धानुभूयमाना दहनज्ञानस्य संवादमावेदयति, न तथा प्रथमचरमकालयोरेकीभावप्रतिबद्धा काचिदर्थक्रिया उपलब्धा ययैकभावग्रहोऽपि संवादी स्यात्।

न कतिपयानां प्रमाणसङ्गत्या प्रत्यभिज्ञा प्रमाणम्

अत्र पुनरुच्यते यत्प्रथमविकल्पे प्रोक्तं प्रमाणान्तरसङ्गत्यभावान्न प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमिति तन्न, सर्वेषां सर्वदैकाध्यवसायसाम्यात्, अर्थात् प्रत्यभिज्ञेये सर्वेषामपि जनानां स एवायं, स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं समानं जायते।

तत्कस्यचिदेकस्यापराध्यवसायसाम्यात् (अनुगम्यमानत्वात्) प्रत्यभिज्ञाप्रमाणं स्यादिति, तत्रोच्यते—अत्राध्यवसायेन किं गृह्यते, प्रत्यक्षमनुमानं वा? अर्थात्प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यमनुगम्यमानप्रत्यक्षापेक्षया साध्यतेऽनुमानापेक्षया वा? न प्रत्यक्षापेक्षयेति पक्षः, 'सर्वेषां तथा प्रत्यभिज्ञानमि'त्यत्र सर्वपदवाच्याः सर्वज्ञा अतीन्द्रियदर्शिनो योगिनः, इन्द्रियगम्यमात्रवेदिनोऽस्मादृशा वा? सर्वज्ञानामतीन्द्रियदर्शिनां योगिनामनुगम्यमानप्रत्यक्षापेक्षया प्रत्यभिज्ञा प्रमाणम्, इन्द्रियगम्यमात्रवेदिनामस्मादृशामपेक्षया वेति प्रश्नार्थः।

नातीन्द्रियदर्शिनां योगिनामपेक्षयेति पक्षः, अतीन्द्रियदर्शियोगिषु कस्यचिदेकस्य क्षणभङ्गज्ञानवतः सम्भवात्, 'सर्वेषां तथाध्यवसायादि'ति सर्वपदार्थभङ्गापत्तेः। तेन च न योगिनामनुगम्यमानप्रत्यक्षापेक्षया प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यसिद्धिः। नेन्द्रियगम्यमात्रवेदिनामिति पक्षोऽपि युक्तः, सर्वेषां तथाध्यवसायशीलानामेकस्याप्यतथाध्यवसायशीलस्य सम्भवात्पूर्ववत्सर्वपदार्थ-भङ्गापत्त्या नास्मदनुगम्यमानप्रत्यक्षापेक्षया प्रत्यभिज्ञा प्रमाणम्। नन्वतथाध्यवसायशीलस्यानुपलब्धेर्न सद्भावसम्भवस्तस्येति चेत्, न, अनुपलब्धेरभावाभावात्। तथा हीयमनुपलब्धिर्योग्यस्यायोग्यस्य वा? नाद्यः, देशादिविप्रकर्षात् सत्यपि वस्तुन्यनुपलब्धेः। अयोग्यस्य त्वनुपलब्धेरपि सत्त्वं सर्वाभिप्रेतमेव। अत एव न कस्यचित्क्षणभङ्गदर्शिनोऽदर्शनात् सर्वेषामिन्द्रिय-वेदिनामनुगम्यमानप्रत्यक्षप्रमाणसङ्गत्या प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यं स्वीकर्त्तुं युज्यते। अनुपलब्धेः कस्यचित्सर्वमध्यवर्तिनः सत्त्वाभावसाधनाभावात्। सति च तस्मिन् सर्वेषामेकाध्यवसायसाम्यादिति कथनमयुक्तम्। यदि च स्वभाव एवायं क्षणभङ्गनामा नेदानीमपि सिद्ध इति तद्दर्शनेऽपि कस्यचिन्न प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्ये निरोध इति, तदपि न, तस्य निरूपणीयत्वात्। तद्यावन्न क्षणभङ्गसिद्धिस्तावन्न सर्वेषां क्षणध्वंसनिषेधः। न च कस्यचिदेकस्य योगिनः क्षणभङ्गसिद्धिज्ञानवतोऽपि सर्वेषां नाध्यवसायनिरोधः, कतिपयानां सम्प्रतिपत्त्या अध्यवसायस्यापि सिद्धेरिति वाच्यम्, तैमिरिककलितकेशादिष्वपि कतिपयानां सम्प्रतिपत्तिसम्भवात् तस्यापि प्रामाण्यापत्तेः।

अनुमानापेक्षया प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमिति न द्वितीयोऽपि पक्षः, अनुमानेनैकेनानुगम्यमानेन प्रमाणान्तरसङ्गतिसम्पादकेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यापादनेऽपि, अनुमानान्तरेण क्षणभङ्गसिद्धेः साधितत्वात् सत्प्रतिपक्षापत्तेः। तेन न प्रत्यक्षेण नानुमानेन वैकत्वाध्यवसायात्प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यम्। किञ्च, व्यभिचारिण्यपि प्रत्यभिज्ञा एकत्वाध्यवसाये, लूनपुनर्जातकेशकुशकदलीकाण्डादिषु 'स एवायमि'ति ज्ञानसद्भावाद्भिन्नेषु।

यत्पुन: केनचिद्विशेषवचनाभिमानिनोक्तम्—कार्यकारणभावप्रतीतिर्यथाऽनेककारणेषु सत्सु क्वचिद् व्यभिचारिणी तथा प्रत्यभिज्ञापि स्याद् व्यभिचारिणी किं तेन? या व्यभिचारिणी सा कार्यकारणभावप्रतीतिरेव नास्तीति यद्युच्येत, तदा मयोच्यते, या व्यभिचारिणी सा प्रत्यभिज्ञैव न भवतीति। अत्राभिधास्याम:, अस्माकं कार्यकारणभावप्रतीतितदाभासयो: स्पष्टो लक्षणभेद:। तथा ह्यन्वयव्यतिरेकग्रहणप्रवणप्रत्यक्षानुपलम्भादुत्पन्नो निश्चय: कार्यकारणभावप्रतीतेर्लक्षणम्। यत्र न तथा निश्चय: स तदाभासप्रतीतेर्लक्षणमिति स्पष्टो लक्षणभेद:। यदि स्पष्टं कार्यकारणभावप्रतीतावपि वस्तुमात्राद् धूमोत्पत्तिमनुगृह्णीयात्, तदा गर्दभादपि तदुत्पत्तिं जानीयात्। गर्दभाभावे च धूमाभावं गृहीत्वाग्निं धूमाकारणं विज्ञाय तत्र हस्तं निक्षिपेत्, स्याच्च दग्ध इति। यथा पुनरन्वयव्यतिरेकग्रहणप्रवणप्रत्यक्षानुपलम्भसम्भव: कार्यकारणभाव: पुरस्क्रियते तथा निरूपितं कार्यकारणभावसिद्धौ (त्रिकपञ्चकचिन्तायाम्) ज्ञानश्रीनिबन्धावल्याम्—

> न स्थितं नान्यस्माज्जातं नायातमन्यत:।
> यस्य भावे भवेत्कार्यं न चेत्तस्य न कस्यचित्[१]॥

तदेष नियमप्रतिबद्धत्वान्न कार्यकारणभावप्रतीतिव्यभिचार:।

एवमेव यदि प्रत्यभिज्ञातदाभासयो: स्पष्टो लक्षणभेदो दर्शित: स्यात्, दर्शयितुं वा शक्येत व्यभिचाराव्यभिचारोपयोगी, तदा भवतु प्रत्यभिज्ञातदाभासयोर्विवेक:। नाप्नुयाच्च व्यभिचारी प्रत्यभिज्ञाभास: प्रत्यभिज्ञापदवीम्। तदैव च तवोक्ति: स्याद् युक्ता 'विसंवादिनी या सा प्रत्यभिज्ञैव न भवती'ति। न त्वेवमस्ति, सर्वत्रात्यन्तसदृशवस्तुनि पृथग्जनप्रत्यभिज्ञाया एकरसत्वात्।

सदृशवस्तुनो: प्रत्यभिज्ञाभ्रमनिरास:

न चात्यन्तसदृशवस्तुनो: प्रत्यभिज्ञा भ्रान्त्येति वाच्यम्, भ्रान्तिभ्रंशाभावात्तथाभ्युपगन्तुमशक्यत्वात्। तथा हि, किं भिन्नयोर्वस्तुनोरसमानकालयो: सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञाभ्रम:, समानकालयोर्वा? नाद्य:, यदि चावश्यमेतावता कालेन भ्रान्तिभ्रंशो भवतीति कालनियम: स्यात्तदा भ्रान्त्यभ्युपगमोऽपि युज्यते। यावता च छिन्नोद्भिन्नकेशपाशादौ पुरुषायुषक्षयेणापि नैकताभ्रमभ्रंशोऽवश्यं यत्नवतो जनस्य भवतीति कथमस्य प्रत्यभिज्ञाभ्रम:? न च यावत्कालमुपपत्त्या न भ्रान्तिभ्रंशस्तावत्कालं 'नैकमिदमि'त्याद्याप्तवचनं प्रमाणं भ्रान्त्या भिन्नयो:

---

१. ज्ञानश्रीमित्रनिबन्धावली, कार्यकारणभावसिद्धि:, का. ४।

प्रत्यभिज्ञयैकत्वाध्यवसाये, सति चोपपत्त्या प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिभ्रंशे न भिन्नयोः प्रत्यभिज्ञयैकत्वाध्यवसायावसर इति कथं प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिभ्रंशाभावस्य निरवधित्वात् तद्भ्रमस्य प्रत्यभिज्ञाकुक्षिप्रवेश इति वाच्यम्, प्रयतमानस्यापि तत्र प्रत्यभिज्ञाभ्रान्त्यप्रतीतेर्नाप्तवचनप्रामाण्याद् भ्रान्त्यभ्युपगमः, मानाभावात्, वचनेनैव तत्त्वनिश्चये च प्रयत्नानर्थक्यात्। ननूपपत्त्या भ्रान्तिभ्रंशे, सति च भेदावसाये सः प्रत्यभिज्ञया सिद्धस्यैकत्वस्य बाधक इति चेत्, अत्रोच्यते, उपपत्त्यैव (अनुमानाख्योपपत्त्यैव) वयं भेदं साधयामः, तद्धानये तवैकत्वप्रयासः प्रत्यभिज्ञया। तथा चोपपत्तिस्वीकारोऽविशेषादयमपि तव स्यात्, तेन च क्षणिकत्वसिद्धिरभ्युपेता स्यात्तवापि। यदि च ममैवोपपत्तिरभ्युपेया न तवेति तदा केवलं भेदसाधकमतीतमनुमानं वराकमसमर्थमिदानीं केशादौ तवाभेदसाधकं वचनमपि समर्थमिति महती स्वमतपक्षपातिनी परामर्शशक्तिः।

अयमस्य सारः—प्रत्यभिज्ञया पूर्वापरकालवस्तुन एकत्वाध्यवसायो न सफलः, तस्या भिन्नयोरपि सदृशवस्तुनोरेकत्वाध्यवसायात्। न च भिन्नयोर्वस्तुनोः प्रत्यभिज्ञाभ्रम इति वाच्यम्, अत्रोच्यते—यावद् भ्रमस्य भ्रंशो न भवति तावत्कथं वयं विद्मो यदयं भ्रमः प्रमा वेति। न चायं भ्रमभ्रंशः केशादौ पुरुषायुषक्षयेणापि भवति, तदयमध्यवसायः प्रमैवोरीकरणीयः। तद्भिन्नयोरप्येकत्वापादिकया व्यभिचारिण्या प्रत्यभिज्ञया नैकत्वग्रहः सुग्रह इति।

ननु च्छिन्नोद्भिन्नकेशपाशादौ भिन्ने क्वचित्प्रत्यभिज्ञाज्ञाने सत्यपि न सर्वत्र भिन्ने सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानमिति चेत्, न, स्तम्भमेकमपनीय निवेशिते स्तम्भान्तरे, अन्यत्रापि च बहुत्र भिन्ने प्रत्यभिज्ञादर्शनात्। एवं सत्त्वानां क्षणिकत्वात्, भिन्नेषु घटस्फटिकादिष्वेकत्वाध्वसायः सादृश्यात्।

न द्वितीयः, समानकालयोस्तु भावयोर्भिन्नयोः प्रत्यभिज्ञयैकत्वाध्यवसाये 'स एवायमि'त्यात्मके सत्यपि, भेदग्रहस्त्वतिस्पष्टो न व्याख्यानार्हः।

तस्मात्कालभेदेनैकाभिमतेऽपि स्तम्भादौ भिन्न एव किमयमेकत्वाध्यवसायः स्तम्भान्तरेणेव, अथाभिन्नः? संशयोऽयं प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यप्रतिषेधी कथं निषेध्यः?

ननु 'विरुद्धनानाकोट्युत्थापकं ज्ञानं संशयः' अत्र तु क्षणभेदेन भेदस्यादृष्टपूर्वत्वात्, क्षणभेदेनाप्यभेदस्यैव दृष्टत्वात्, तत्क्षणान्तरवर्तिस्तम्भादौ विरुद्धकोटिद्वयभेदाभेदस्याभावात् कथं संशय इति चेत्, न, अदर्शनादेव भेदाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्। सतोऽपि तस्य सूक्ष्मतयानुपलक्षणात्।

तत्क्षणोदयव्ययदेहोपचयापचयवत्। ततोऽनुपलक्षणेऽपि भेदस्य तत्सत्तोल्लेखशेखरो दुर्निवारः संशयः। किञ्च, क्षणभेदेनापि भेदः प्रमाणपरिदृष्टत्वाद् दृष्ट एव। यथा जलधारायां कियत्यपि नभोभागेऽपरापरपयःपातेऽपि तदेवेदमुदकमित्यवधारणस्य विपर्ययस्थितेश्च सम्भवात्।

न च धारादौ तदेवेदमुदकमित्यवधारणं भेदेऽपि अनभ्यासदशायामेव। स्तम्भादौ त्वेकताग्रहोऽभ्यासदशायामेव। तेनानभ्यासदशायां भ्रमोऽभ्यासदशायां तु निश्चय इति वाच्यम्, क्षणभेदभाविनि विशेषे सर्वत्रैवास्माकमनभ्यास एवेति विज्ञेयम्। तेन सर्वत्रैवैकताग्रहो भ्रमः।

किञ्च, अम्भःस्तम्भादौ तत्क्रियासार्थसामान्यालम्बनः सर्वत्राभ्यासः स्थूलविषयः। तत्स्थूलविषयसामन्यात्मनाऽभेदग्रहेऽपि स्वलक्षणविषयेण वास्तविकेन भेद एव। तस्मान्न क्षणद्वये अभेदसाधनव्यापारः स्वीकर्तुं शक्यः। एकावसायमात्रं तु सदपि व्यभिचारादसमर्थम्।

पुनरपि प्रत्यभिज्ञाया अविसंवादित्वखण्डनम्

यदलिङ्गस्य प्रत्यभिज्ञाप्रमाणस्य प्रमाणत्वापनयनायोपस्थापितं विकल्पद्वयं प्रत्यभिज्ञाया अविसंवादो नाम प्रमाणान्तरसङ्गतिरर्थक्रियाप्राप्तिर्वेति। तत्र प्रथमपक्षो निराकृतोऽपि पुनरुपस्थाप्य दूष्यते सिंहावलोकनन्यायेन। ननु सर्वत्र नीलादौ प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्य पृष्ठभाविना विकल्पेना(मनोविज्ञानात्मकेना)नुगम्यमानत्वात् प्रमाणान्तरसङ्गत्या प्रामाण्यं स्यादिति चेत्, न, सर्वत्रेन्द्रियज्ञानस्य प्रत्यक्षस्य पृष्ठभाविना विकल्पज्ञानेनानुगम्यमानत्वेऽपि प्रमाणत्वाभावो, यथा मरीचिविषयस्य जलस्य प्रत्यक्षस्य। तथा विकल्पेनानुगम्यमानत्वेऽपि न प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यम्। ननु तथा सति 'विकल्पापेक्षं तु प्रामाण्यमि'त्यस्य कोऽर्थ इति चेदत्रोच्यते, विकल्पानुदये अप्रमाण्यं तदुदये तु संवादापेक्षमेव प्रामाण्यमिति तदर्थः।

ननु यत्र संवादबाधोऽर्थाद् विसंवादोऽर्थाधिगतेस्तत्रानुगम्यमानेऽपि विकल्पे प्रत्यक्षस्य प्रत्यभिज्ञाया वा प्रामाण्यम्, किन्तु यत्राविसंवादोऽर्थाधिगतेरर्थादबाधस्तत्र का हानिः प्रामाण्याभ्युपगम इति चेत्, न, अनिष्टापत्तेः। तथा हि अवनतगगनप्रतीतिरपि देशकालान्तरव्यापिनी विकल्पेनानुगम्यते, किं साऽपि प्रमाणम्, नेति वक्तुं शक्यते, यतः सा निरूप्यमाणा नावतिष्ठते। तथैव एकत्वाध्यवसायमुपस्थापयन्ती प्रत्यभिज्ञापि न प्रमाणम्, तया निरूपणाद् भिन्नेऽपि सादृश्याद् एकत्वोपस्थितेः।

किञ्च, यदर्थाधिगतेरबाधात्प्रामाण्यं प्रत्यक्षस्य प्रत्यभिज्ञायाश्च तत्र किमयमबाधो नाम? बाधाभावो वा, बाधानुपलब्धिर्वा? तथा च 'प्रत्यभिज्ञा

प्रमाणम्, अर्थक्रियाधिगतेर्बाधाभावात्' अथवा 'प्रत्यभिज्ञा प्रमाणम्, अर्थक्रियाधिगतेर्बाधानुपलब्धेरि'त्यनुमानद्वयं फलति। तत्र नाद्यम्, असिद्धेः। तथा ह्यत्रार्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वमभिप्रेतम्। तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तम्। क्रमाक्रमौ स्थिरान्निवर्तन्तौ स्वव्याप्यमर्थक्रियाकारित्वमपि निवर्तयतः। तदत्र कश्चन प्रसङ्ग आपतति[१]। 'तत्र कोऽयं प्रसङ्गो नाम? प्रमाणप्रसिद्धव्याप्तिकेन वाक्येन परस्यानिष्टत्वापादनाय प्रसञ्जनं प्रसङ्गः'। तथा चात्र 'यदि क्षणिकता न स्यात्, तदा सत्त्वमपि न स्यात्' प्रसङ्गोऽयमापतति। सर्वश्च प्रसङ्गो विपर्ययनिष्ठः। तेन च 'यत् सत् तत् क्षणिकमेवे'ति व्याप्तिः प्रतिफलति।

अयं सारोऽस्य—उक्तक्रमाक्रमनिवर्तनाख्यसाध्यविपर्ययबाधकप्रमाणेन 'यदक्षणिकं तदसत्' इति व्याप्तेः प्रसङ्गविपर्ययेण 'यत्सत् तत्क्षणिकमि'ति व्याप्त्याऽर्थक्रियाकारित्वं क्षणिकेष्वेव विश्राम्यति। प्रत्यभिज्ञासिद्धे चाक्षणिके क्रमाक्रमयोर्विरोधादर्थक्रियाकारित्वासिद्धेरसत्त्वादर्थाधिगतिरूपसंवादस्य बाधाद् बाधाभावरूपहेतोस्स्वरूपासिद्धिः। न द्वितीयमपि, यतो योग्यस्य देशकालविप्रकर्षिण एवानुपलब्ध्याऽभावसिद्धिरतथाभूतस्य त्वनुपलब्ध्यापि नाभावः। तेन नानुपलब्धिर्हेतुः, स्वसाध्याभाव(प्रकृते अनुपलब्धिहेतौ, अयोग्यस्य प्रतिषेध्यस्य सद्भावे) सामानाधिकरण्यात्। अथवा अक्षणिके संवादबाधकानुमानसद्भावात् सत्प्रतिपक्षत्वम्। अत एवोक्तम्[२]—'अनुपलब्धिमात्रेण निषेधासिद्धेः, बाधकस्य चानुमानस्याभिधास्यमानत्वात्' इति।

ननु प्रत्यक्षसमाख्यातनया प्रत्यभिज्ञया संवादस्याक्षणिके सिद्धिः प्रत्यक्षेण, तत्कथं तस्यानुमानेन बाधः? प्रत्यक्षमेवास्य बाधकमस्त्विवति चेदत्रोच्यते—यदि प्रत्यभिज्ञानं स्वार्थाविनाभावि प्रमाणं तदा प्रत्यक्षसहस्रेणापि नास्य बाध्यता। यथोक्तम्[३]—'संवादद्रढिम्नि प्रत्यक्षशतेनापि किमस्याः'? संवादशैथिल्ये तु अर्थात्, क्वचिदक्षणिकैकस्याभावे क्षणिकेऽपि सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञायाम्, यथा प्रत्यक्षेण बाधा तथाऽनुमानेनापि किं तेन? प्रमाणस्यैव सिद्धिबाधयोरधिकारात्।

किञ्चैन्द्रजालिकः शिरसि निमज्जितं गोलकमास्येन निःसारयति, तत्र प्रत्यभिज्ञा शिरसि छिद्रप्रसङ्गसङ्गतेनानुमानेन बाध्यमाना प्रतीयत एव। यदि चानुमानेन न बाध्यमाना प्रत्यभिज्ञेति तदा प्रस्तुतेऽप्यनुमानेन बाध्यमानत्वान्न स्यात्प्रत्यभिज्ञा। यथावनताकाशप्रतिभासः सर्वसम्प्रतिपत्तावपि निरूपणाद् युक्त्या

१. तर्कभाषा, अनुमानप्रकरणम्, पृ. ७८।

२. ज्ञानश्रीमित्रनिबन्धावली, पृ. १४।

३. तदेव, पृ. १४।

बाध्यस्तथा सर्वसम्प्रतिपत्तावप्येकताग्रहः प्रत्यभिज्ञया बाध्योऽस्त्वनुमानेन। अतः प्रत्यक्षेण प्रमाणेनैव बाधनमस्या याचितमण्डनमात्रमत्राणम्।

ततश्च गम्भीरयुक्त्या तत्त्वानिर्धारणे प्रत्यभिज्ञायाः सत्त्वादनुमानेन च बाध्यमानत्वात्, प्रामाण्याप्रामाण्यानिश्चये तदुभयावलम्बी संशयः सिद्धः। कदलीकाण्डादौ व्यभिचारदर्शनाच्च न प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यम्।

किञ्च, य एवमाह[1] विसंवादिनी या सा प्रत्यभिज्ञैव न भवति तदाभासत्वादिति, तत्राप्युच्यते, किं तेन शब्दादौ प्रमेयत्वं हेतूकृत्य यदक्षणिकत्वं साध्यते, तत्रापि साध्यव्यभिचारि प्रमेयत्वम्, तथा च तदाभासत्वात् तद्धेतुरपि न स्यात्? तेन 'शब्दादिभावा[2] अक्षणिकाः प्रमेयत्वात्, 'यत्प्रमीयते तदक्षणिकम्' इत्यनुमानमपि हेत्वाभासदोषान्न स्यात्प्रमाणमिति। यथा, प्रमेयत्वं स्वसाध्याक्षणिकाभावे क्षणिके वर्तमानं सद्व्यभिचारि, तथा प्रत्यभिज्ञापि एकत्वाभावे भिन्ने वर्तमाना व्यभिचारिणी। तत्समानयोगक्षेमतयोभयत्र प्रामाण्याप्रामाण्ये समानरूपेणापततः। ननु क्वचित्प्रत्यभिज्ञाया भिन्ने विद्यमानत्वाद् व्यभिचारेऽपि; अव्यभिचारावस्थायामर्थादिकस्यैव प्रत्यभिज्ञानदशायां तस्याः प्रामाण्यमव्याहतमिति चेत्, न, हेत्वाभासग्रस्तहेतोरिव तस्याः प्रामाण्याभावात्। यथा हेत्वाभासग्रस्तो हेतुर्न हेतुस्तथा प्रत्यभिज्ञाभासदोषग्रस्ता प्रत्यभिज्ञापि न प्रमाणम्।

नन्वत्राभिधीयते—सद्धेतुघटितमनुमानमसद्धेतुघटितञ्चानुमानं समानाकारं परं सद्धेतौ साध्यसिध्याश्वासोऽन्यत्र चानाश्वासोऽसद्धेतौ, हेतुविशेषात्। तथा ह्यविचारेणोभयोः समानाकारत्वेऽपि त्रिरूपलिङ्गजनितानुमानस्यैव साध्यसिद्धिसामर्थ्यात् तत्रैवाश्वासः। नातथाभूतेऽसद्धेताविति। यथा याऽध्यक्षानुपलब्धिसाधना कार्यकारणभावप्रतीतिः सैव कार्यकारणभावपदवीमध्यारोहति। तेन त्रिरूपहेतुः सद्धेतुः। तज्जनितमनुमानं साध्यसिद्धिकृत्, तत्राश्वासः। यश्च न त्रिरूपयुक्तः स न सद्धेतुः। न तज्जनितमनुमानं साध्यसिद्धिकृदिति न तत्राश्वासः। एवमेव कार्यकारणभावप्रतीतितदाभासयोरपि लक्षणभेदो यथोक्तमुपरिष्टात्। तेन नात्रोभयोः स्थलयोराश्वासानाश्वाससङ्करप्रसङ्गः। किन्तु प्रत्यभिज्ञायां न तथा। न प्रत्यभिज्ञातदाभासयोर्लक्षणाद्विशेष इत्यर्थः। तथा हि, सा यथा अनुपहितेन्द्रियस्य एकस्मिन् वस्तुनि जायते, तथा भिन्नयोरपि सादृश्याद् भवति। तेन नैकत्राभीष्टस्थले स्वीकृत्यापरत्र तदाभासस्थले तस्याः परित्यागः सम्भाव्यते।

---

१. यथा रत्नकीर्तिनिबन्धावल्याम्, पृ. ११५ त्रिलोचनपक्षे।

२. अक्षणिकत्वसाधनायानुमानमिदमुपात्तं तत्रैव।

न चात्रापि भिन्नयोः प्रत्यभिज्ञा भ्रान्त्या। तेन सा प्रत्यभिज्ञाभासः, तथा सति तयोर्लक्षणभेद इति वाच्यम्, बहलव्यामोहाद् अदृष्टादिहेतुप्रभावाद् भ्रान्तेर्विषयसामग्रीपरिलम्बनाच्च, तस्या भ्रान्तेः सुचिरं स्थितत्वात्। भ्रंशाभावे भ्रमस्य तदाभासोपपत्तिनिरूपणाशक्यत्वात् प्रत्यभिज्ञानमेकमेव न तदाभासः (प्रत्यभिज्ञाभ्रमः)। एवञ्च द्वितीयकोटेः (भ्रान्तिक्रोटेः) अभावात् क्व लक्षणभेदवार्ता?

न चानुमानेऽपि यत्र व्यभिचारस्तल्लिङ्गमेव न भवतीत्यत्रापि कोट्यन्तराभावात् क्व लक्षणभेदवार्तेति समानमिति वाच्यम्, पक्षधर्मत्वादिकस्यानुमानाकारस्याभिधानाप्रसङ्गात्।

अथ व्यभिचारिणोऽपि हेतोर्व्यभिचारादर्शनात्, वक्तव्यं तल्लक्षणं हेतुरूपेण, येन प्रेक्षकस्तेन साध्यमनुमाय, हानोपादाने प्रवर्तेत, अथवा व्यभिचारादर्शनेऽपि भाविव्यभिचारदर्शनप्राप्तेरप्रामाण्यशङ्कायां निवर्तेतानुमितेः। तत्रोच्यते, इदमवधेयम्—यथाऽत्र न व्यभिचारादर्शनमात्रेणैकान्तेनैकस्मिन् प्रामाण्ये अप्रामाण्ये वाऽऽश्वासस्तथा प्रत्यभिज्ञायामपि यावन्न भ्रान्त्युपपत्तिस्तद्भ्रंशात् तावन्न प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा एकान्तेन वक्तुं शक्यते।

तदियं प्रत्यभिज्ञा यावन्न व्यपनयति व्यभिचाराशङ्काम् तावत् तत् कलङ्कपङ्कलग्ना न कालान्तरस्थितिमर्थस्य स्थापयितुं प्रभवति। नापि च क्षणभङ्गप्रसाधकमनुमानमनवकाशयितुमर्हति। तत्कथं प्रत्यभिज्ञामपेक्ष्य कालान्तरसाधनादक्षणिकसाधनेन प्रत्यक्षबाध उच्यते क्षणिकत्वसाधकानुमानस्य, सपक्षे च जलधरे प्रत्यभिज्ञयाऽक्षणिकत्वादन्वयाभाव इति।

द्वितीयहेत्वाभाससामान्यलक्षणे केचन विमर्शाः

डॉ. गणपतिशुक्लः

अनुसन्धानसहायकः

सर्वभारतीयकाशिराजन्यासस्य

रामनगरम्, वाराणसी

यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वमिति[1] हेत्वाभासद्वितीयलक्षणे लिङ्गांशनिवेशस्य निष्प्रयोजनतया अर्थादनतिप्रयोजनकतया तस्याविवक्षितत्वं कथितमस्ति[2]। लक्षणघटकविशेषणानामनतिप्रयोजनकत्वन्नामा-व्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषनिवारणेच्छानधीनेच्छाविषयत्वम्। तथा चास्मिन् लक्षणे लिङ्गांशस्यानिवेशे अव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषो नास्तीत्यतः परिष्कृतानति-प्रयोजनकत्वस्य तत्र सत्त्वेन तस्याविवक्षितत्वमुचितमेव।

ननु लिङ्गांशस्य वैयर्थ्यसम्भवे निष्प्रयोजनकत्वं कथमुक्तम्। व्यावृत्ति-र्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनमिति रीत्या हेत्वाभासा इतरभिन्ना इत्यनुमितिः प्रकृतलक्षणस्य प्रयोजनम्। तादृशानुमितिसाधकस्य हेतोर्व्यर्थविशेषणघटितत्वेन[3] व्याप्यत्वासिद्धिरूपदोषग्रस्तत्वाल्लक्षणस्य प्रयोजनं न सिद्ध्यतीति गुरुभूतदोषसत्त्वेनानतिप्रयोजनकत्वरूपलघुदोषदानमसङ्गतम्।

ननु किं तावद् व्यर्थविशेषणघटितत्वम्? स्वसमानाधिकरणप्रकृतसाध्य-व्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितत्वम्। यथा पर्वतो वह्निमान् नीलधूमादित्यत्र स्वं नीलधूमत्वं तत्समानाधिकरणम्, अथ च प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरं धूमत्वं तद्घटितत्वस्य नीलधूमत्वे सत्त्वेन नीलधूमरूपहेतुर्व्यर्थविशेषणघटितत्व-युक्त इति लक्षणसमन्वयः।

ननु विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति नियमानुसारेण शुद्धधूमत्वस्य नीलत्वविशिष्टधूमत्वानतिरिक्ततया धूमत्वे स्वसमानाधिकरणप्रकृतसाध्यव्याप्यता-वच्छेदकधर्मान्तरत्वाभावात् कथं तत्र व्यर्थविशेषणघटितत्वमिति चेत्, न।

---

१. तत्त्वचिन्तामणिः, पृ. ९१; २. सा.नि.दि., पृ. ९२।

३. स्वसमानाधिकरणप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितत्वं तत्त्वम्।

अन्तरपदं न भिन्नार्थकं किन्तु स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकपरम्। तथा च स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् स्वसमानाधिकरणप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकं तद्घटितत्वमिति व्यर्थविशेषणघटितत्वस्य लक्षणं फलितम्। तथा च नीलधूमत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिर्धूम इत्याकारिका तद्विषयतावच्छेदकं धूमत्वं तादृशधूमत्वं स्वसमानाधिकरणप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकमप्यस्ति तद्घटितत्वस्य नीलधूमत्वे विद्यमानत्वेन लक्षणसमन्वयः।

नन्वस्मिंल्लक्षणे साध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वपदं किमर्थम्? तदनिवेशेऽपि नीलधूमत्वे लक्षणसमन्वयो भवत्येवेति चेत्, न, तथा सति द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यत्र व्यर्थविशेषणघटितत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः स्यात्। तथा हि स्वं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं सत्तात्वं तत् स्वसमानाधिकरणमप्यस्ति तद्घटितत्वस्य विशिष्टसत्तात्वे सत्त्वादतिव्याप्तिः। साध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वनिवेशे सति सत्तात्वे द्रव्यत्वरूपप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वविरहान्नातिव्याप्तिः।

ननु स्वसामानाधिकरण्यं किमर्थं देयम्? तदनिवेशेऽपि पूर्वोक्तदोषाणां वारणसम्भवादिति चेत्, न, तथा सति पर्वतो वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यत्रालक्ष्यीभूतधूमप्रागभावत्वेऽतिव्याप्तिः। तत्र हि स्वपदेन धूमप्रागभावत्वम्, तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकमथ च प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकं धूमत्वं तद्घटितत्वस्य धूमप्रागभावत्वे सत्त्वेनातिव्याप्तिः। अतः स्वसमानाधिकरणपदोपादानम्। तथा च धूमत्वे स्वपदग्राह्यधूमप्रागभावत्वसमानाधिकरणत्वविरहान्नातिव्याप्तिः। अस्मिंल्लक्षणे तद्घटितत्वन्नाम तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकत्वम्। एवञ्च स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् स्वसमानाधिकरणप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकत्वं व्यर्थविशेषणघटितत्वस्य लक्षणं पर्यवसितम्। पर्याप्त्यादिनिवेशप्रकारश्च स्वयमूहनीय इत्यलमतिविस्तरेण।

प्रकृते च यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम्, तत्समानाधिकरणं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकम्, अथ च प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकं यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्तत्त्वं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकत्वस्य स्वस्मिन् विद्यमानत्वेन लक्षणसमन्वयः। तथा च लिङ्गांशस्य वैयर्थ्यदानं कथं परित्यक्तमिति चेत्, न, यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्येत्यादिलक्षणघटकतृतीयाया अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपा-

वच्छेदकत्वार्थकतया तद्घटितं लक्षणं लिङ्गविषयकयद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापिका प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तद्रूपवत्त्वमिति पर्यवस्यति। तथा च लिङ्गांशघटितहेतुघटकव्यापकत्वरूपाभावस्तथा लिङ्गांशाघटितलक्षणघटकव्यापकत्वरूपाभावः परस्परं भिन्नः। तथा च स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदके अथ च प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मे स्वसामानाधिकरण्यविरहादेव व्यर्थविशेषणघटितत्वाभावात् लिङ्गांशनिवेशस्य वैयर्थ्यं न सम्भवतीति भावः[1]।

ननु लिङ्गाज्ज्ञानं लिङ्गज्ञानमिति समासाश्रयणे लिङ्गज्ञानजन्यत्वं यद्विषयकज्ञाने लभ्यते। तेनानुमितेर्लाभः सञ्जातः। तथा च यद्विषयकानुमितित्वव्यापिका प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तद्रूपवत्त्वमिति लक्षणं पर्यवसितम्। एवञ्चाहार्यत्वसंशयत्वयोरसम्भवेनानाहार्यत्वानिश्चयत्वरूपविशेषणद्वयानिवेशप्रयुक्तलाघवरूपातिप्रयोजनसत्त्वेन लिङ्गांशनिवेशस्यानतिप्रयोजनकत्वं कथमुक्तम्[2]।

तथा सति 'जलमवृत्ति' इत्यत्र जलवद्रूपबाधे अव्याप्तिः। तत्र जलवत्त्वरूपयद्रूपावच्छिन्नविषयताशाल्यनुमितेरप्रसिद्धेः। अनुमितेः सधर्मितावच्छेदकत्वेन निर्धर्मितावच्छेदकानुमितेस्तत्राप्रसिद्धत्वात्। न च निर्धर्मितावच्छेदकानुमितिः स्वीक्रियते। तथा च तत्र जलवत्त्वावच्छिन्नविषयताशालिजलवानित्याकारकानुमितिमादाय लक्षणसमन्वयो भवत्येवेति कथमव्याप्तिरिति वाच्यम्। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याकारकपरामर्शानन्तरं वह्निमद्भूतलमित्याकारकानुमितेरनुत्पादाद् अनुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभाव एवं कर्तव्यः—यद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकयद्धर्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिपरामर्शः कारणम्। तथा च परामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ धर्मितावच्छेदकतायाः प्रवेशस्यावश्यकतया निर्धर्मितावच्छेदकानुमितिर्नैव स्वीकर्तुं शक्यते। एवञ्च 'जलमवृत्ति' इत्यत्र जलवद्रूपबाधे अव्याप्तिरस्त्येवेति चेत्, न, जलवज्जलमित्याकारकानुमितिमादाय लक्षणसमन्वयः। जलवज्जलमित्याकारकानुमितित्वव्यापिका प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता अस्ति, तद्रूपवत्त्वस्य जलवति सत्त्वात्।

न च सिद्धान्ते ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र वह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वस्य जातिमान् वह्न्यभाववानित्याकारकनिश्चयेऽपि सत्त्वेन तत्र प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताविरहात्। तत्र

---

१. सा.नि. तत्त्वालोकः, पृ. २; २. तत्रैव, पृ. २।

वह्न्यभाववद् ह्रदरूपबाधादावसम्भववारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चये यद्रूपावच्छिन्नविषयतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयताशून्यत्वरूपाव्यापकविषयताशून्यत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया अस्माभिरपि यद्रूपावच्छिन्नविषयताशाल्यनुमितौ तादृशाव्यापकविषयताशून्यत्वस्य निवेशः क्रियते। तथा च यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशाल्यनुमितित्वव्यापिका प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तद्रूपवत्त्वमिति लक्षणं पर्यवसितम्। एवञ्च पूर्वोक्तस्थले जलवद्रूपबाधे अव्याप्तिर्भवत्येव। तत्र जलवज्जलमित्याकारानुमितिर्नैव धर्तुं शक्यते। तादृशानुमितौ जलवत्त्वावच्छिन्नविषयताया अव्यापकीभूताया जलवज्जलत्वावच्छिन्नविषयतायाः सत्त्वात्।

न च जलत्वेन घटावगाहिजलवज्जलमित्याकारानुमितिमादाय लक्षणसमन्वयः क्रियते, तादृशानुमितौ जलवत्त्वावच्छिन्नविषयताया अव्यापिका विषयता न काप्यस्तीति वाच्यम्। तत्रापि जलवत्त्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितजलत्वत्वावच्छिन्नविषयतायाः अव्यापिकायाः सत्त्वादव्याप्तिरस्त्येव।

ननु जलवत्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकस्वरूपतो द्रव्यत्वप्रकारकजलवद्द्रव्यमित्याकारिकायां जलवत्त्वरूपयद्रूपावच्छिन्नविषयताशाल्यनुमितौ जलवत्त्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यत्वस्य विद्यमानत्वात्तामादायैव लक्षणसमन्वयः। तत्र स्वरूपतो द्रव्यत्ववज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयताया अव्यापकीभूतविषयतायाः सत्त्वेन कथं लक्षणसमन्वयो यद्युच्यते, तदापि जलवत्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वरूपतः संयोगेन द्रव्यत्वप्रकारकानुमितिमादाय लक्षणसमन्वयः। तत्र यद्रूपावच्छिन्नविषयताया अव्यापकीभूताविषयता न काऽप्यस्ति, किन्तु अन्यज्ञानीया घटत्वावच्छिन्नविषयता अव्यापिका भवितुमर्हति, तच्छून्यत्वस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालितादृशानुमितौ विद्यमानत्वाल्लक्षणसमन्वय इति चेत्, न, यादृशस्थलविशेषे बाधविषयकभ्रमात्मकज्ञानं कस्यापि न जातम्, तत्र जलादिपक्षकावृत्तित्वसाध्यकस्थलीयजलवद्रूपबाधे अव्याप्तिः, तत्र यद्रूपावच्छिन्नविषयताशाल्यनुमित्यप्रसिद्धेः। अतो लिङ्गाज्ज्ञानं लिङ्गज्ञानमिति समासाश्रयणं नोचितम्। अतो लिङ्गांशनिवेशस्य निष्प्रयोजनकत्वमुक्तम्[१]।

ननु लिङ्गांशस्य निवेशे ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र बाधे अव्याप्तिः। लिङ्गविषयकयद्विषयकनिश्चयपदेन 'वह्न्यभाववान् ह्रदो जलञ्च' अयमेव निश्चयो धर्तव्यः; परन्तु स निश्चयो नैव धर्तुं शक्यते। तादृशनिश्चये वह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापिकाया जलत्वावच्छिन्नविषयतायाः सत्त्वेन

१. सा.नि. तत्त्वालोकः, पृ. ४३।

यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यत्वरूपविशेषणविरहादव्याप्तिसम्भवे अनतिप्रयोजनकत्वं कथमुक्तम्।

न च अव्यापकीभूतविषयतायां लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताभिन्नत्वं निवेश्यते। एवञ्च लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताभिन्नयद्रूपावच्छिन्नविषयताधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापिका प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तद्रूपवत्त्वमिति लक्षणं पर्यवसितम्। तथा च तादृशलिङ्गविषयकदोषविषयकसमूहालम्बनात्मकनिश्चये अव्यापकविषयतापदेन जलत्वावच्छिन्नविषयता नैव धर्तुं शक्यते, तत्र लिङ्गतावच्छेदकविषयताभेदस्याविद्यमानत्वात्; किन्तु घटत्वावच्छिन्नविषयता ग्राह्या, तच्छून्यत्वस्य तादृशनिश्चये सत्त्वान्न दोष इति वाच्यम्।

तथापि 'ह्रदो वह्निमान् जातिमतः' इत्यत्र वह्न्यभाववद्ह्रदरूपबाधे अव्याप्तिः। तत्र लिङ्गविषयकयद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वस्य जातिमान् वह्न्यभाववानित्याकारकनिश्चये सत्त्वेन तत्र लिङ्गविषयताभिन्नयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यत्वस्यापि सत्त्वेन प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशून्यत्वस्य तत्र सत्त्वात्[१]। यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यत्वं यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चये न निवेशनीयम्, किन्तु यद्रूपावच्छिन्नविषयतायामेव यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानीयत्वं निवेशनीयम्। तथा च समानाकारकज्ञानीयविषयत्वयोरभेदाद् वह्न्यभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानं वह्न्यभाववान् ह्रद इत्याकारकसमूहालम्बनात्मकं ज्ञानं तदीया या वह्न्यभाववद्ह्रदत्वत्वावच्छिन्नविषयता सैव दोषविषयकलिङ्गविषयकसमूहालम्बनात्मकज्ञानेऽपि वर्तते। तथा च लिङ्गविषयकयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वस्य दोषविषयकलिङ्गविषयकसमूहालम्बनात्मकज्ञाने सत्त्वेन तादृशनिश्चयत्वव्यापिका प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता जाता तद्रूपवत्त्वस्य वह्न्यभाववद् ह्रदे सत्त्वात् लक्षणसमन्वयो भवत्येवेति लिङ्गांशनिवेशस्यानतिप्रयोजनकत्वमेवोचितम्।

ननु यद्विषयकत्वेनेत्यादिलक्षणस्य पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र पर्वतवह्न्यभावाद्युदासीनेऽतिव्याप्तिः, तत्र वह्न्यभाववान् पर्वत इत्याकारकभ्रमात्मकज्ञानस्यापि वह्न्यभावादिविषयकत्वेन प्रकृतानुमितिविरोधितया यत्पदेन तस्यापि धर्तुं शक्यत्वेन तत्त्वस्य वह्न्यभावादौ सत्त्वादिति चेत्, न,

१. सा.नि., तत्त्वालोकः, पृ. ७।

यद्विषयकत्वपदस्य 'यादृशविशिष्टविषयकत्वमर्थः'[१]। तथा च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापिका प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यता-निरूपितप्रतिबन्धकता तद्रूपवत्त्वम्। तथा च पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र यादृशविशिष्टपदेन वह्न्यभावत्वविशिष्टवह्न्यभाव इति गृह्यते, तद्विषयक-निश्चयत्वस्य वह्न्यभाव इत्याकारकनिश्चयेऽपि सत्त्वेन तत्र प्रकृतानुमितित्वव्यापक-प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताविरहान्नातिव्याप्तिः। वह्न्यभाववत्पर्वतत्वविशिष्ट-स्याप्रसिद्धत्वेन तादृशविशिष्टपदेन धर्तुमशक्यत्वात्।

न च ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र वह्न्यभाववद्ह्रदरूपबाधेऽव्याप्तिः। तत्र यादृशविशिष्टपदेन वह्न्यभाववद्ह्रदत्वविशिष्टं ग्राह्यम्। विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति नियमानुसारेण तादृशविशिष्टविषयकत्वस्य शुद्धह्रदत्वविशिष्टविषयके ह्रद इत्याकारकज्ञानेऽपि विद्यमानत्वेन तत्र प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकत्वाभावादसम्भवः।

न च तादृशवह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वावच्छिन्नविलक्षणविशिष्टविषयता वह्न्यभाववान् ह्रद इत्याकारकज्ञाने स्वीक्रियते, न तु ह्रद इत्याकारकज्ञाने। तथा च वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं वह्न्यभाववान् ह्रद इत्याकारकज्ञाने वर्तते। तत्र प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकतायाः सत्त्वादसम्भव इति वाच्यम्। तादृशविलक्षणविशिष्टविषयतायाः सत्त्वे प्रमाणाभावादिति चेत्, अत्रोच्यते—वह्न्यभाववान् ह्रद इत्याकारक-व्यवसायानन्तरं वह्न्यभाववद् ह्रदमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसायो भवति। स एव प्रामाणिकानामनुव्यवसायः तादृशविलक्षणविशिष्टविषयतायाः सत्त्वे प्रमाणम्। तथा हि विशिष्टबुद्धौ विशेषणविशेषयोः सम्बन्धो नियमेन भासते। तथा च वह्न्यभाववद् ह्रदमहं जानामीत्यत्रात्मनि ज्ञानं विशेषणं ज्ञाने च वह्न्यभाववद्ह्रदः। तस्य ज्ञाने विशेषणत्वं ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन स्वीक्रियते। तदा ह्रद इत्याकारक-व्यवसायानंन्तरं वह्न्यभाववद् ह्रदमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसायः प्रामाणिकानां स्यात्। विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति नियमानुसारेण तत्रापि ज्ञानांशे वह्न्यभाववद् ह्रदरूपशुद्धह्रदस्य ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयित्वसम्बन्धेन सत्त्वात्। यदि वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वावच्छिन्नविषयत्वस्य सम्बन्धत्वं स्वीक्रियते तदा सैवापत्तिः, विशिष्टशुद्धयोरैक्यात्।

ननु वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिंन्नविशेष्यतासम्बन्धेन वह्न्यभाववद् ह्रदस्य ज्ञानांशे विशेषणत्वम्। एवञ्च ह्रद इत्याकारकज्ञानानन्तरं

---

१. सा.नि., दीधितिः, ९१।

वह्न्यभाववद् ह्रदमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसायो न भवति, तत्र वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः सम्बन्धतया अभावात्। तदपि न समीचीनम्। तथा सति वह्न्यभावत्वेन जलावगाहि-वह्न्यभाववान् ह्रद इत्याकारकज्ञानानन्तरं प्रामाणिकानां वह्न्यभाववद् ह्रदमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसायापत्तिः। तद्वारणार्थं वह्न्यभावत्वावच्छिन्नवह्न्य-भावनिष्ठप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेषित्वसम्बन्धेन ज्ञानांशे वह्न्यभाववद् ह्रदस्य विशेषणत्वं यद्युच्यते, तदा नेयमापत्तिः, तत्र वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारताया वह्न्यभावनिष्ठत्वाभावात्। तथापि पर्वतो वह्न्यभाववान् इत्याकारकज्ञानानन्तरं वह्न्यभाववत्पर्वतमहं जानामीत्याकारकानु-व्यवसायापत्तिः। यतो न हि प्रामाणिकानामेतादृशानुव्यवसायो भवतीत्यतो वह्न्यभाववद् ह्रदमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसाये वह्न्यभावत्वावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपितवह्न्यभाववद् ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेष्यताया एव भानेन सैव विषयता विशिष्टविषयतापदेनोच्यते। तथा च वह्न्यभाववान् पर्वत एतादृशज्ञानानन्तरं वह्न्यभाववत्पर्वतमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसायो न प्रामाणिकानाम्। तत्र वह्न्यभाववत्पर्वतस्याप्रसिद्धत्वेन वह्न्यभावत्वावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपितवह्न्यभाववत्पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेष्यत्वाभावादतो वह्न्यभाववान् पर्वत इति तादृशविलक्षणविशिष्टविषयताया अभावान्न पर्वतादावतिव्याप्तिः।

वस्तुतस्तु प्रामाणिकानामनुव्यवसायप्रयोजिका व्यवसायनिरूपित-प्रमीयविषयतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिविषयता विशिष्टविषयतापदेन ग्राह्या। वृत्तित्वञ्च स्वावच्छेदकताप्रतियोगिक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन। तथा च ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र वह्न्य-भाववान् ह्रद इत्याकारकज्ञानीयविषयतानिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं वह्नि-वह्नित्व-समवाय-समवायत्व-अभाव-अभावत्व-स्वरूप-स्वरूपत्व-समवाय-समवायत्व-ह्रदत्वगतसमुदायत्वं जातं स्वावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशसमुदायत्व-वृत्तिविषयता वह्न्यभाववान् ह्रद इत्याकारकनिश्चये वर्तते। तत्र तादृशप्रतिबन्धकताया विद्यमानत्वेन लक्षणसमन्वयः।

भ्रमे तादृशविषयताया अभावान्न पक्षादावतिव्याप्तिः। तथा च यादृशसमुदायत्ववृत्तिविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापिका प्रकृतानुमितित्वव्यापक-प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तादृशसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्ति-प्रतियोग्यवच्छेदकता तन्निरूपकताकविषयताश्रयत्वं लक्षणं पर्यवसितम्,

तादृशसमुदायत्ववृत्तित्वञ्च विषयतायां स्वनिरूपितनिरूपकतावच्छेदकताप्रतियोगिक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति।

यदि यद्विषयकत्वेनेत्यत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं तृतीयार्थः, तदा ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र वह्न्यभाववद् ह्रदरूपबाधैकदेशे ह्रदादावतिव्याप्तिः[१], तत्र वह्न्यभाववान् ह्रद इत्याकारकज्ञानीया या ह्रदत्वावच्छिन्नविषयता तादृशविषयतायां प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्ध-रूपावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेन तद्रूपवत्त्वस्य ह्रदे सत्त्वादतिव्याप्तिः। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वार्थकत्वे च ह्रदत्वावच्छिन्नविषयताशालि-निश्चयस्य ह्रद इत्याकारकनिश्चयेऽपि सत्त्वेन तत्र तादृशप्रतिबन्धकताया अभावान्न तत्रातिव्याप्तिः।

तन्न रमणीयम्। ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र जातिमान् वह्न्यभाववानित्याकारकज्ञानमादाय वह्न्यभाववद् ह्रदरूपबाधादावसम्भव-वारणायानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वार्थकल्पे यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चये यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यत्वस्यावश्यं[२] निवेशनीयत्वेनास्माभिरपि यद्रूपावच्छिन्नविषयतायां यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानीयत्वस्य निवेशः क्रियते। तथा च यद्रूपावच्छिन्नविषयताव्यापकविषयताशून्यज्ञानीया यद्रूपावच्छिन्नविषयता तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावति तद्रूपवत्त्वमिति लक्षणं फलितम्। एवञ्च ह्रदत्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापक-विषयताशून्यज्ञानीयायां ह्रद इत्याकारकज्ञानीयविषयतायां तादृशप्रति-बन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहान्नैकदेशेऽतिव्याप्तिरिति चेत्, न। तथा सति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावः संयोगेन वह्निमान् इत्यत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभाववत् संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकवह्न्यभावरूपबाधैकदेशे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्य-भाववत्यतिव्याप्तिः। तत्र संयोगेन वह्न्यभाववान् संयोगेन वह्न्यभाव इत्याकारकज्ञानीया या संयोगेन वह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्नविषयता, तादृशविषयतायां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्य-ज्ञानीयत्वस्य सत्त्वेन तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व-स्यापि सत्त्वेन तद्रूपवत्त्वस्य तादृशबाधैकदेशे सत्त्वादतिव्याप्तिः।

न च संयोगेन वह्न्यभाववान् संयोगेन वह्न्यभाव इत्याकारकज्ञाने संयोगेन वह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकीभूता संयोगेन वह्न्यभाववत् संयोगेन

---

१. सा.नि.गा., पृ. १६४; २. तत्रैव, पृ. १६६।

वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयतासत्त्वेनाव्यापकीभूतविषयताशून्यज्ञानीयत्वस्य विरहात् कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। विशेष्यांशे संयोगेन वह्न्यभावत्वेन घटावगाहिसंयोगेन वह्न्यभाववान् संयोगेन वह्न्यभाव इत्याकारकज्ञानीयविषयतामादाय बाधैकदेशेऽतिव्याप्तिरिति चेत्, न, यद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपित-यद्रूपावच्छिन्नविषयता यद्रूपावच्छिन्नविषयतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदिका तद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानीयत्वं यद्रूपावच्छिन्न-विषयतायां निरूप्यते। तथा च संयोगेन वह्न्यभाववान् संयोगेन वह्न्यभाव इत्याकारकज्ञाने संयोगेन वह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्नविषयताया अव्यापिका संयोगेन वह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसंयोगेन वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयतासत्त्वेन तच्छून्यज्ञानीयत्वविरहान्न बाधैकदेशीयविषयतामादाय दोषः। तथापि जलवज्जलं जलवज्जलकालीनवह्निमद् इत्यत्र जलवज्जलकालीनवह्न्यभाववज्जलवज्जल-रूपबाधैकदेशे जलवज्जलकालीनवह्न्यभाववज्जलवत्यतिव्याप्तिः। तत्र बाधज्ञानीया या जलवज्जलकालीनवह्न्यभाववज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयता सा यद्रूपावच्छिन्न-विषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयता जाता। अथ च तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपित-स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः।

न च तद्वारणार्थं यद्रूपावच्छिन्नानियोगिताकपर्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकताक-विषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नानियोगिताकपर्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकताकविषयता यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापिका तादृशविषयताशून्यज्ञानीयत्वं यद्रूपावच्छिन्न-विषयतायां निवेश्यते। तथा च जलवज्जलं जलवज्जलकालीनवह्न्य-भाववदित्याकारकज्ञाने जलवज्जलकालीनवह्न्यभाववज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयताया अव्यापिका जलवज्जलकालीनवह्न्यभावत्वगतसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताक-पर्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकताकविषयतानिरूपितजलत्वजलजलत्वगतसमुदायत्वा-वच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकताकविषयता वर्तते। तच्छून्य-ज्ञानीयत्वविरहान्न तामादाय जलवज्जलकालीनवह्न्यभाववज्जलवति नातिव्याप्तिः। एतेन स्वरूपं स्वरूपवत् स्वरूपवद् भेदत्ववदित्यत्र स्वरूपवत् स्वरूपवद् भेदभेदवत् स्वरूपरूपबाधैकदेशे स्वरूपवत् स्वरूपवद् भेदभेदवत्यतिव्याप्ति-वारणार्थमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं निवेशनीयमिति कैश्चिदुक्तं तदपि निरस्तम्। तादृशबाधैकदेशविषयतायां परिष्कृताऽव्याप्यविषयताशून्य-ज्ञानीयत्वविरहादिति चेत्, न। तथा सति रूपं द्रव्यभिन्नमित्यत्र रूपेऽतिव्याप्तिः। तत्र रूपं द्रव्यमित्याकारकस्वरूपतो द्रव्यत्वप्रकारकरूपत्वावच्छिन्नविशेष्यता-शालिज्ञानीयरूपत्वावच्छिन्नविषयतायां निरुक्ताव्यापकविषयताशून्यज्ञानीयत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य च सत्त्वेनातिव्याप्तिः।

अतस्तृतीयाया अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वार्थकत्वं स्वीकर्तव्यम्। तथा च केवलरूपमित्याकारकज्ञाने तादृशनिश्चयत्वस्य सत्त्वेन तत्र तादृशप्रतिबन्धकताया अभावान्नातिव्याप्तिः।

न च यथार्थज्ञानीयविषयतायां तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य निवेशः क्रियते, तेन भ्रमात्मकज्ञानीयविषयतामादाय न रूपेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तथा सति प्रथमलक्षणेन सह पौनरुक्तिप्रसङ्गान्नेदं वक्तुं शक्यते। किञ्च इदं रूपभिन्नमित्यत्र स्वरूपतो रूपत्ववद् इदं रूपमित्याकारकबाधैकदेशे इदमि अतिव्याप्तिः। इदं रूपमित्याकारकज्ञानीयेदन्त्वावच्छिन्नविषयतायां यथार्थज्ञानीयत्वं तादृशपरिष्कृताव्यापकविषयताशून्यज्ञानीयत्वं तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं चास्तीति तद्दोषवारणार्थमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं निवेशनीयम्।

ननु यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत् तद्रूपवत्त्वम्। हेत्वाभासत्वमिति लक्षणेनैव पूर्वोक्तदोषाणां नावकाशः। तत्र तत्तद्दोषैकविषयतासामान्ये तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहादलं गुरुभूतानतिरिक्तवृत्तित्वघटितेनेति चेत्, न। तथा सति ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र वह्न्यभाववज्जलवत्यतिव्याप्तिः। वह्न्यभाववज्जलत्वावच्छिन्नविषयतासामान्ये जलवान् वह्न्यभाववान् जलवाँश्च ह्रद इत्याकारकज्ञाननिष्ठज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य सत्त्वात्, समानाकारकज्ञानीयविषयत्वयोरैक्यात्।

अतो अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं निवेशनीयम्। एवञ्च वह्न्यभाववज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वस्य जलवान् ह्रद इत्याकारकज्ञानासमानकालीनजलवान् वह्न्यभाववान् इत्याकारकनिश्चयेऽपि सत्त्वेन तत्र प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताया असत्त्वात्। वह्न्यभाववज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयतायां तादृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वविरहान्नातिव्याप्तिः।

न च यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे सति तद्दोषवारणं सम्भवति[1]। तथा हि वह्न्यभाववज्जलवत्त्वावच्छिन्नविषयतासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः सत्त्वेन तदनवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहान्नातिव्याप्तिः। किमनतिरिक्त-

१. सा.नि.गा., पृ. १६६।

वृत्तित्वनिवेशनेनेति वाच्यम्। तथापि ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र जलव्यापकवह्न्य-भावसमानाधिकरणजलवद् ह्रदरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः। तादृशह्रदत्वा-वच्छिन्नविषयतासामान्ये जलव्यापको वह्न्यभावः, जलवाँश्च ह्रद इत्याकारकज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्व-सत्त्वेन तदनवच्छेदकत्वविरहात्। यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्ये तद्विशेषणं नैव दातुं शक्यते। तथा सति वह्न्यभाववज्जलवत्यतिव्याप्तिरस्त्येव। तद्वारणार्थ-मनतिरिक्तवृत्तित्वं निवेशनीयम्।

न च तादृशसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिवारणार्थं यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्प्रतिपक्षविषयताभिन्नत्व एतदु-भयाभावो निवेश्यते। तथा च सत्प्रतिपक्षविषयतासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि सत्प्रतिपक्षविषयताभिन्नत्वाभावादुभयाभावसत्त्वेन तत्र लक्षणसमन्वयः। एवं वह्न्यभाववज्जलवत्यपि नातिव्याप्तिः। तद्विषयतासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व एव सत्प्रतिपक्षविषयताभिन्नत्वं चोभयमेव वर्तते। तथापि पर्वतो धूमवान् वह्न्यभावादित्यत्र धूमव्यापकवह्नि-समानाधिकरणधूमवत्पर्वतरूपस्वरूपासिद्धावव्याप्तिः, तादृशपर्वतत्वावच्छिन्न-विषयतासामान्ये धूमव्यापको वह्निः, धूमवाँश्च पर्वत इत्याकारकज्ञाननिष्ठ-ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व एव सत्प्रतिपक्षविषयताभिन्नत्वोभयोः सत्त्वात्।

यदि तादृशदोषवारणार्थं यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्या-वच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्प्रतिपक्षविषयताभिन्नत्वस्वरूपासिद्धिविषयताभिन्नत्वैतत् त्रितयाभावो निवेश्यते, तदा वह्न्यभाववत्पर्वतो वह्न्यभाववत्पर्वतकालीनधूमवान् वह्न्यभाववत्पर्वतकालीनजलादित्यत्र धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरण-धूमवत्पर्वतरूपाश्रयाप्रसिद्धिसाध्याप्रसिद्धिहेत्वप्रसिद्धावव्याप्तिः। तद्रूपावच्छिन्न-विषयतासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्प्रतिपक्ष-विषयताभिन्नत्व एव स्वरूपासिद्धिविषयताभिन्नत्वैतत् त्रितयस्यैव सत्त्वादिति चेत्, मैवम्। तादृशदोषाणां वारणार्थं यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वप्रकृतसमूहालम्बनात्मकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयताभिन्नत्वैतदु-भयाभावस्तद्रूपवत्त्वमिति लक्षणं क्रियते। तथा च तादृशपक्षाप्रसिद्ध्यादिविषयतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽपि तादृशजनकता-वच्छेदकविषयताभिन्नत्वस्य विरहान्नाव्याप्तिः।

न चैवमपि ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र घटेऽतिव्याप्तिः, तादृशविषयतासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहादुभयाभावः समागत इति वाच्यम्, ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्थाने ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्य निवेशः क्रियते। तथा च यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वप्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयताभिन्नत्वैतदुभयाभावस्तद्रूपवत्त्वं लक्षणं पर्यवसितम्। एवञ्च घटत्वावच्छिन्नविषयतासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वतादृशजनकतावच्छेदकविषयताभिन्नत्वैतदुभय एव सत्त्वान्नातिव्याप्तिः।

नन्वेवमपि गगनाभाववदभाववत्कालीनघटो गगनवान् इत्यत्र गगनाभाववत्तादृशघटरूपबाधेऽव्याप्तिः। तादृशघटत्वावच्छिन्नविषयतासामान्ये ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वघटितोभयोः सत्त्वात्।

न च तादृशबाधज्ञाने ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नैव प्रतिबन्धकता स्वीक्रियतां तदा ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, अभाववान् गगनाभाववान् अभाववाँश्च तादृशघटः, जलवान् गगनाभाववान् जलवाँश्च तादृशघट इत्यादिनानाविधज्ञानानां पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वेनैवैकप्रतिबन्धकताकल्पने लाघवम्। तथा च तादृशघटो गगनवानित्याकारकबुद्धिं प्रति निश्चयविशिष्टनिश्चयः प्रतिबन्धकः, निश्चयवैशिष्ट्यञ्च निश्चये स्वसामानाधिकरण्यस्वीयगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतानिरूपिततादृशघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वैतदुभयसम्बन्धेन। तादृशावच्छेदकतावैशिष्ट्यञ्च प्रकारतायां स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन। तादृशवृत्तित्वञ्च प्रकारतायां स्वनिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन। तथा च गगनाभाववत्तादृशघटत्वावच्छिन्नविषयतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः।

न चाभाववति 'गगनाभावोऽव्याप्यवृत्तिः' इत्याकारकाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानदशायां तादृशबाधज्ञाने ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकता नास्ति; किन्तु प्रकृतानुमित्यनुत्पादान्यथानुपपत्त्या तत्र ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता अवश्यं स्वीकरणीया। तथा च तत्र न दोष इति वाच्यम्। तादृशाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकाले यथा ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकता तादृशबाधज्ञाने नास्ति, तथैव

तदनवच्छिन्नप्रतिबन्धकताऽपि नास्त्येव। अभावावच्छेदेन गगनाभावे अव्याप्यवृत्तित्वज्ञाने सति तादृशघटस्याप्यभाववत्तया तत्रापि गगनाभावस्य अव्याप्यवृत्तित्वग्रहः सम्भवति। एवं तदानीं वैशिष्ट्यज्ञानत्वेनापि प्रतिबन्धकता नास्ति। तथा चाव्याप्तिरस्त्येव। यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्ये प्रकृतानुमितित्व-व्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदक-विषयताभिन्नत्वतादृशजनकतावच्छेदकविषयताभिन्नत्वैतदुभयाभावस्तद्रूपवत्त्वमिति। एवं सति गगनाभाववत्तादृशघटत्वावच्छिन्नविषयतायां तादृशजन्यता-वच्छेदकविषयताभिन्नत्वविरहेणोभयाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः।

नन्वनतरिक्तवृत्तित्वनिवेशापेक्षयास्मिन् लक्षणे किं लाघवमिति चेत्, अत्रोच्यते—अनतिरिक्तवृत्तित्वकल्पे यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चये अनाहार्यत्वस्याधिकस्य प्रवेशः। एवं ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद् ह्रदेऽतिव्याप्तिवारणार्थं गुरुभूतस्य विशिष्टद्वयाघटिततत्वस्य सत्प्रतिपक्षघटकदलद्वयविषयताभिन्नत्वादिघटितस्य प्रवेश इति तत्पक्षे महद् गौरवम्। अत्र तु तदप्रवेशप्रयुक्तं लाघवमस्तीति चेत्, अत्र ब्रूमः—ह्रदो वह्निमान् जलादित्यादौ वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ह्रदेऽतिव्याप्तिः। वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतासामान्ये वह्न्यभाववज्जल-वद्वृत्तिजलव्यापको वह्न्यभावस्तादृशजलवाँश्च ह्रद इत्याकारकज्ञाननिष्ठायाः प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्न-जनकता तादृशजनकतानिरूपिता या जन्यता तादृशजन्यतावच्छेदकत्वस्यैव तत्र सत्त्वेनोभयाभावसत्त्वाद् दोषः।

अत एवैतादृशलक्षणं नैव कर्तुं शक्यते, किन्तु तादृशदोषवारणार्थं यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चये तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वं निवेशनीयमेव। एवं पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र पाषाणमयत्ववत् पर्वतेऽतिव्याप्तिवारणार्थ-मनतिरिक्तवृत्तिरूपावच्छेदकत्वमपि निवेशनीयम्। तथा च नातिव्याप्तिः। इत्यलमतिविस्तरेण।

ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र जातिमान् वह्न्यभाववान् इत्याकारक-ज्ञानमादायासम्भववारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चये यद्रूपावच्छिन्न-विषयत्वाव्यापकविषयताशून्यत्वस्य निवेश आवश्यकः[1]; परन्तु यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चये स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-वच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वा-

---

१. सा.नि.गा., पृ. १६६।

व्यापकविषयताशून्यत्वनिवेशेनासम्भवस्य वारणसम्भवे तादृशाव्यापकविषयताशून्यत्वस्य प्रवेशो ग्रन्थकारेण किमर्थं कृतः।

ननु ग्रन्थकारापेक्षया भवतां मते किं लाघवमिति चेत्, न, अस्माकं मते यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चये विशिष्टद्वयाघटितत्वं[1]विशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणयोर[2]निवेशप्रयुक्तलाघवमस्तीत्याशङ्का अव्यापकविषयताशून्यत्वनिवेशस्योपरि केनचित् कृता। सा न सङ्गच्छते। ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः। तत्र स्वपदेन वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं ग्राह्यम्। तदवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकता नैव सम्भवति, केवलतादृशजलत्वांवच्छिन्नविषयताशालिनिश्चये प्रतिबन्धकताविरहात्।

न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता इत्यस्य स्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबन्धकता इत्यर्थः। तथा च वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलत्वावच्छिन्नविषयतानिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताकत्वं प्रतिबन्धकतायामस्तीति नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। तथा सति गगनाभाववदभाववत्कालीनघटो गगनवान् इत्यत्र गगनाभाववत्तादृशघटरूपबाधेऽव्याप्तिः। तत्र स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता अभाववान् गगनाभाववान् अभाववाँश्च तादृशघट इत्याकारकज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्ना तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताविषयता अभाववत्तादृशघटत्वावच्छिन्नविषयता तदव्यापिका विषयता गगनाभाववत्तादृशघटत्वावच्छिन्नविषयता तच्छून्यत्वस्य तादृशबाधनिश्चयेऽभावात्।

न च तद्दोषवारणार्थं स्वावच्छिन्नविषयकतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां यद्रूपावच्छिन्नत्वं निवेश्यते, तथा च अभाववत्तादृशघटत्वावच्छिन्नविषयतायां तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य विद्यमानत्वेऽपि गगनाभाववत्तादृशघटत्वावच्छिन्नत्वस्य विरहात्। सा विषयता नैव धर्तुं शक्यते; अपि तु गगनाभाववत्तादृशघटत्वावच्छिन्नविषयता ग्राह्या। तदव्यापकीभूताविषयता पटत्वाद्यवच्छिन्नविषयता तच्छून्यत्वस्य तादृशबाधनिश्चये सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति वाच्यम्, एवं सति विशिष्टद्वयाघटितत्वं विशिष्टान्तराघटितत्वं यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चये निवेशनीयमेव। तथा हि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतापदेन शुद्धव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयता नैव धर्तुं शक्यते, तत्र विशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नस्याभावात्; किन्तु मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वा-

---

१. सा.नि.गा., पृ. १६७; २. सा.नि.दी., पृ. ९२।

वच्छिन्नविषयता तदव्यापकविषयताशून्यत्वस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्न-विषयताशालिनिश्चये सत्त्वादतिव्याप्तिः। अतो विशिष्टान्तराघटितत्वमवश्यं निवेशनीयमेव। एवं ह्रदो वह्निमान् जलादित्यत्र वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ह्रदे दोषः। तत्र वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतापदेन वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवद्-ह्रदत्वावच्छिन्नविषयता नैव धर्तुं शक्यते, तत्र तादृशह्रदत्वावच्छिन्नत्वस्य विरहात्; किन्तु वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयता ग्राह्या। तदव्यापकविषयताशून्यत्वस्य तादृशह्रदत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चये सत्त्वादतिव्याप्तिवारणार्थं विशिष्टद्वयाघटितत्वमपि निवेशनीयमेवेति भवन्मते महद् गौरवम्।

प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाधिकरणवृत्तिभेदप्रति-योगितावच्छेदकप्रतिबन्धकताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापिका प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तद्रूपवत्त्वमिति लघुलक्षणेनैव सामञ्जस्ये निरुक्तविशेषणत्रयमपि (विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्टान्तराघटितत्वा-व्यापकविषयताशून्यत्वमिति विशेषणत्रयम्) व्यर्थम्[1]। तथा हि ह्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ह्रदे नातिव्याप्तिः। प्रकृतानुमितिः 'ह्रदो वह्निमान्' इति, तद्व्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाधिकरणनिश्चयो वह्न्यभाव-वज्जलवत्त्वकालीनजलवान् ह्रद इति निश्चयः, तस्यापि जलवान् वह्न्यभाववान् जलवाँश्च ह्रद इति निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् तद्वृत्तिभेदः, वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तित्वाभाववज्जलमित्याकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबन्धकतावान्नेत्याकारकप्रतीतिसिद्धभेदः (वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवान् ह्रद इति बुद्धेर्वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तित्वाभाववज्जलमिति बुद्धेश्च परस्परमविरोधात्)। तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबन्धकताशून्यत्वस्य वह्न्यभाववज्जल-वद्वृत्तिजलवान् ह्रद इति निश्चयेऽसत्त्वाद् दोषाभावेन विशिष्टद्वयाघटितत्वं नावश्यकम्।

एवं मेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽपि नातिव्याप्तिः। 'प्रकृतानुमितित्व-व्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाधिकरणनिश्चयो व्यभिचारनिश्चय-स्तद्वृत्तिभेदो मेयत्वाभाववान् धूमाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्ववान् वह्निः' इत्याकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावान् नेत्याकारक-प्रतीतिसिद्धभेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबन्धकताशून्यत्वस्य मेयत्वविशिष्ट-

१. सा.नि. तत्त्वालोकः, पृ. ९३।

व्यभिचारनिश्चयेऽभावाद् विशिष्टान्तराघटितत्वं नावश्यकम्। तथैव अव्यापकविषयताशून्यत्वमपि न देयम्। 'तादृशप्रतिबन्धकत्वाधिकरणनिश्चयो वह्न्यभाववान् ह्रद इत्याकारकनिश्चयस्तद्वृत्तिभेदो जात्यभाववान् वह्न्यभाववान्' इत्याकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावान्नेति भेदः, तत्प्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबन्धकताशून्यत्वस्य जातिमान् वह्न्यभाववानिति निश्चयेऽसत्त्वान्नासम्भवः। तथा च किमर्थं गुरुभूतलक्षणाङ्गीकारः।

तत्रेत्थं समाधानम्—एवं लक्षणे कृतेऽसम्भवः। वह्न्यभाववद्-ह्रदत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चये तादृशप्रतिबन्धकत्वाधिकरणवृत्तिभेद-प्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबन्धकताशून्यत्वस्यासत्त्वात्। तथा हि प्रतिबन्धकत्वा-धिकरणनिश्चयो व्यभिचारनिश्चयः, तद्वृत्तिभेदो वह्निमान् ह्रद इत्याकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावान्नेति भेद-स्तत्प्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबन्धकताशून्यत्वं बाधनिश्चये नास्ति। एवमेव चालनीन्यायेन पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकतामादाय दोषोऽवसेयः। सिद्धान्ते तु न तथा विशिष्टद्वयाघटितत्वविशिष्टान्तराघटितत्वाव्यापकविषयताशून्यत्वानां त्रयाणामपि विशेषणानां तादृशनिश्चयेषु सत्त्वात्।

ननु तद्दोषवारणाय विशेष्यदलघटितप्रतिबन्धकताविशेषणदल-प्रतिबन्धकतयोरैक्यं क्रियते। तथा च प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपिता यत्प्रतिबन्धकता यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वव्यापिका तत्प्रतिबन्धकताधि-करणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबन्धकताशून्यत्वं यद्रूपावच्छिन्नविषयता-शालिनिश्चये तद्रूपवत्त्वमिति लक्षणं सम्पद्यते। एवञ्च विशेष्यदलघटित-प्रतिबन्धकतापदेन गगनवान् घट इति बुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता-निरूपितप्रतिबन्धकता, तदधिकरणनिश्चयो न गगनाभाववान् पट इति निश्चयः, अपि तु गगनाभाववान् घट इति निश्चय एवेति नोक्तरीत्या दोषः।

यत्तदोरननुगतत्वादनुगमः क्रियते। तथा हि—प्रतिबन्धकताविशिष्ट-निश्चयनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टरूपवत्त्वम्। प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यञ्च निश्चय-निष्ठावच्छेदकतायां स्ववृत्तिस्वाधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबन्धकता-शून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावीयावच्छेदकत्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकता-निरूपितभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठा-वच्छेदकतानिरूपितत्वस्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपित-वृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठत्व-निष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वनिष्ठा-

वच्छेदकतानिरूपितशून्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वैतदुभयसम्बन्धेन। निश्चयनिष्ठावच्छेदकतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धानवच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वसम्बन्धेन।

ननु तथापि गगनाभाववदभाववत्कालीनघटो गगनवानित्यत्र गगनाभाववद् गगनाभाववदभाववत्कालीनघटरूपबाधेऽव्याप्तिः। प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाधिकरणनिश्चयाभाववान् तादृशघट इति निश्चयः, तस्याप्यभाववान् गगनाभाववान् अभाववाँश्च तादृशघट इति ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्, तद्वृत्तिभेदो गगनाभावस्तादृशघटावृत्तीति बुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावान् नेति भेदः, गगनाभावस्तादृशघटावृत्तीति बुद्धिं प्रत्यभाववान् तादृशघट इति बुद्धेरविरोधत्वात्, तथा च तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबन्धकताशून्यत्वस्य गगनाभाववदभाववत्कालीनघटो गगनाभाववानिति निश्चयेऽसत्त्वात्।

ननु सिद्धान्तेऽप्ययं दोषोऽस्त्येव, गगनाभाववदभावत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयविशिष्टाभाववत्तादृशघटत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वं प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिरस्ति, तादृशविशिष्टद्वयविषयताशून्यत्वस्य गगनाभाववान् तादृशघट इति निश्चयेऽसत्त्वात्। सिद्धान्तिना निरुक्तदोषवारणाय विशिष्टद्वयविषयतायां प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वं निवेशनीयं भवति। तथा चोक्तविशिष्टद्वयविषयतायां प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमेव वर्तते। बाधबुद्धावनुमितिप्रतिबन्धकत्वस्यैवानुमितिप्रतिबध्यत्वस्यापि सत्त्वाद् विशिष्टद्वयविषयतापदेनोक्तविशिष्टद्वयविषयताया अधर्तव्यतया नोक्तदोषः। तथा सत्यस्मिन् कल्पेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबन्धकतायां प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयत्वानवच्छिन्नत्वं निवेष्यते। अथापि लाघवमेव।

न चैवमपि वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्वह्निमत्कालीनह्रदो वह्निमान् इत्यत्र वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवत्तादृशह्रदेऽतिव्याप्तिः। तथा हि प्रतिबन्धकत्वाधिकरणनिश्चयो वह्न्यभाववज्जलवत्कालीनजलवान् तादृशह्रद इति निश्चयस्तद्वृत्तिभेदो वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववद्ह्रदत्वावच्छिन्नविषयताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावान् नेति भेदः, तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबन्धकतायां प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयत्वानवच्छिन्नत्वं नास्ति, वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान् तादृशह्रद इत्याकारकबुद्धिं प्रति वह्निमान् वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलाभाववान्

वह्निमाँश्च तादृशह्रद इति ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रकृतानुमितेरपि प्रतिबन्धकत्वात्। तथा च घटाभाववद् भूतलमित्यादिज्ञाननिष्ठां प्रतिबन्धकतामादाय तच्छून्यत्वस्य वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवान् तादृशह्रद इति निश्चये सत्त्वादतिव्याप्तिः। तद्वारणाय च विशिष्टद्वयाघटितत्वमावश्यकमिति सिद्धान्तसङ्गतिरिति वाच्यम्, प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य निवेषेण तद्वारणसम्भवात्। तादृशप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वाभावादिति।

ननु तथापि कपिसंयोगाभावाभाववत्कालीनत्वे सति कपिसंयोगाभाववदभाववत्कालीनगुणः कपिसंयोगवान् इत्यत्र कपिसंयोगाभाववत्तादृशगुणरूपबाधेऽव्याप्तिः। तथा हि प्रतिबन्धकत्वाधिकरणनिश्चयोऽभाववान् तादृशगुण इति निश्चयः, तद्वृत्तिभेदः कपिसंयोगाभावस्तादृशगुणवृत्तीति बुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावान्नेति भेदः, तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबन्धकतायां यद्यपि प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्वमेवास्ति। तथापि तादृश(प्रकृतानुमितिनिष्ठ)-प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वात्। ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयतानवच्छिन्नत्वमागतमिति तच्छून्यत्वस्य तादृशबाधनिश्चयेऽभावादव्याप्तिः। अतः प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वं नैव निवेशितुं शक्यम्, अनिवेशे तूक्तरीत्या वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवत्तादृशह्रदेऽतिव्याप्तिरिति।

ध्वनिकारात्प्रागध्वनिध्वननम्

प्रो० रमाशङ्करमिश्रः

आचार्योऽध्यक्षश्च, साहित्यविभागस्य
सङ्कायाध्यक्षश्च, साहित्य-संस्कृतिसङ्कायस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणस्याम्

पूर्वालोकः

ध्वनिकृताऽऽनन्दवर्धनेनैव सर्वप्रथमं ध्वनिसिद्धान्ते प्राणाः प्रतिष्ठापिता इति तु वर्णितचरं बुधैः। ततः पूर्वस्मिन् कालचक्रेऽपि रसालङ्काररीत्यादिकाव्यशास्त्रीयसिद्धान्ता अवतारिता विचक्षणैः। ध्वनेरस्फुटप्रकाशनस्यानुपस्थितेश्च चर्चा ध्वन्यालोकीयप्रथमध्वनिकारिकाया वृत्तिभागे कृता विद्यते। काव्यमर्मज्ञैर्हि काव्यात्मभूततत्त्वस्य 'ध्वनिरिति' समाख्या प्रख्यापिता, परम्परया च पौनःपुन्येन प्रकाशितं ध्वनितत्त्वं तत्र तत्र[१]। उपरिगततात्पर्यप्रकटनाय ध्वनिकृता भूतकालक्रिया एव प्रयुक्ता, इत्यनेन सूच्यते यद् ध्वनिकृत्पूर्वकालेऽपि काव्यशास्त्रिणां हृदयेषु काव्यार्थस्य चमत्कारसारविशेषो विद्योतमान आसीत्, यो हि ध्वनिकृता ध्वनिनाम्ना व्यपदेशं प्रापितः; किन्तु ध्वनिपूर्वजैः प्राचीनलक्षणकारैर्न ध्वनिः सिद्धान्ततत्त्वतया ज्ञातो ज्ञापितः ख्यापित उद्घाटितो वा क्वचिदित्यपि प्रस्फुटशब्दैर्ध्वन्यालोके सङ्केतितम्[२]; किन्त्वासन् रुद्रटोद्भटवामनभामहादयः केचन काव्यार्थविदो यैर्ध्वनिप्रख्यं काव्यतत्त्वं मनाग् विदितमासीत्, परत्र तैस्तद्व्याख्यां विधातुं सामर्थ्यमधारि[३]। अतो ध्वनिसङ्केतकानां विदुषां मतं पुरःप्रकाशयिष्यते।

---

१. (अ) बुधैः कांव्यतत्त्वविद्भिः काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति संज्ञितः, परम्परया यः समाम्नातपूर्वः=सम्यग् आ समन्ताद् म्नातः प्रकटितः। (ध्व., पृ. ९, ज.)

(ब) सूरिभिः काव्यतत्त्वार्थदर्शिभि.......ध्वनिरित्युक्तः। (ध्व., पृ. १४१-४२)

२. ध्व., पृ. ३७, १०५, ४९२।

३. (अ) 'ध्वनिमार्गो मनाक् स्पृष्टोऽपि न लक्षित इति'। (ध्व., पृ. ३४)

(ब) ध्व. ३.४७।

ध्वनिकारप्राक्तनध्वनिविवृतिः

१. आचार्य-भरतः

काव्यसमीक्षाक्षेत्रे भरतमुनिरेव नाट्यशास्त्रे षष्ठसप्तमाध्याययो रसनिष्पत्तिं समुपदिशन् विवृण्वंश्च रसपद्धतेः प्रथमाचार्यत्वमापेदे[१]। यद्यपि आचार्य-नन्दिकेश्वरो रससिद्धान्तस्य प्रथमो व्याख्यातेति यायावरीयः प्राह[२], नन्दिकेश्वरकृतेऽभिनय-दर्पणेऽपि स्थूलरूपेण रसचित्रणं कृतम्[३], तथापि सुविशदं रसव्याख्यानं तु भरतेनैव कृतमिति न तिरोहितम्। नाट्यशास्त्रे तु महात्मनो द्रुहिणस्यैव सर्वप्रथम-रसाचार्यत्वमङ्गीकृतम्[४]। अयं द्रुहिणो ब्रह्मा[५], तदन्यो वा कश्चनेत्यत्र विप्रतिपत्तिः। उपलब्धग्रन्थेषु नाट्यशास्त्र एव रसविवरणवैशद्यं लभ्यते। यद्यपि नाट्य-प्रयोगमुपक्रम्यैव तत्र रसविवेचना कृता, न श्रव्यकाव्यमाधृत्य, तथापि रसतत्त्वं तु दृश्यश्रव्यकाव्ययोस्तुल्यगत्या प्रसरतितराम्। अत एव शृङ्गारतिलकादिकर्तृभी रुद्रभट्टादिभिरसंशयं काव्येऽपि नव रसाः प्रतिष्ठापिताः[६]। अभिनवगुप्तपादेनापि नाट्यशास्त्रव्याख्यायामभिनवभारत्यां काव्येऽपि रसानां महत्यावश्यकता प्रधानता च विवेचिते, स्वनिरुक्तिप्रामाण्ये तेन ध्वनिकारादीनां समुल्लेखोऽपि कृतः[७]। अग्रे च तत्रसङ्ग एव भगवान् भरत एकोनपञ्चाशद्भावान् रसाभिव्यञ्जनकारणीभूतान् निदर्श्य व्यङ्ग्यार्थोपयुक्तशब्दानां स्वयमेव ध्वननं कुरुते—

'अत्राह, यदन्योन्यार्थसंश्रितैर्विभावानुभावव्यञ्जितैरेकोनपञ्चाशद्भावैः सामान्यगुणयोगेनाभिनिष्पद्यन्ते रसाः'[८]।

एतत्पङ्क्तिस्थाभ्यां रेखाङ्कितपदाभ्यां ध्रुवमेव ध्वनेर्व्यञ्जनावृत्तिः सङ्केतितेव दृश्यते[९]। भरतस्य नाट्यशास्त्रे हि अनेकत्र स्थलेषु 'व्यञ्जक'-पदस्य प्रयोगः

---

१. 'भरत रससम्प्रदाय के प्रथम तथा सर्वश्रेष्ठ आचार्य हैं'।
(संस्कृत साहित्य का इतिहास : बलदेवोपाध्याय, पृ. ६६६)

२. 'रसाधिकरणिकं नन्दिकेश्वरः'। (काव्यमीमांसायाम् : राजशेखरः, पृ. २)

३. अभिनयदर्पणे, नन्दिकेश्वरस्य, पृ. ८३, १२५। (कलकत्ता, १९५७)

४. एते ह्यष्टौ रसाः प्रोक्ता द्रुहिणेन महात्मना'। (ना.शा. ६.१६)

५. 'द्रुहिणो विरञ्चिः कमलासन' इत्यमरः १.१७।

६. 'नव काव्ये रसाः स्मृताः'। (शृङ्गारतिलके, १.९)

७. काव्यस्यार्था रसाः....स्वशब्दानभिधेयत्वं हि रसानां ध्वनिकारादिभिर्दर्शितम्। (अभिनवभारत्याम्, ना.शा., पृ. ३४३, प्रथमभागः, बड़ौदासंस्करणे, १९५६)

८. ना.शा. ७.७, परवर्ती गद्यभागः।

९. Here we may note that underlined expressions anticipate the function of Dhwani Theory. (R.G. Bhandarkar, Comm. Volume-1.

परिलक्ष्यते; किन्तु नायं प्रयोगो व्यञ्जनावृत्तिपरकः। अतश्च यद्यपि नेदं निस्सन्देहं वक्तुं शक्यते यद् भरत आसीद् व्यञ्जनावृत्तिज्ञाता, किन्तु परवर्तिभिस्तत्प्रयुक्तैरेव 'व्यञ्जित-व्यञ्जक'प्रभृतिपदैर्व्यञ्जनावृत्तेर्नामकरणं कृतं स्यादिति तु सम्भाव्यत एव[१]। तथा हि, अङ्गाभिनयनेपथ्यादिभिरपि 'वाक्यार्थस्य व्यञ्जनां' स्वीकुर्वाणः स विविधभावाभिनयकौशलेन स्थायिभावानां 'व्यञ्जनां' प्रस्फुटपदैर्वर्णयन् पदे पदे दृश्यते तत्रभवान् भरतमुनिः[२]। ध्रुवमेवेदृशानि पदानि ध्वनिसाधनोपयोगीनि सम्मतानि ध्वनिवादिभिः। एवमेव **भरतेन** व्यञ्जितव्यञ्जनयोः स्थाने भावितभावनयोः प्रयोगोऽपि कृतो यत्र तत्र[३]।

२. आचार्य- भामहः

अभिधावादिन आचार्यभामहस्य काव्यालङ्कारे न व्यञ्जनाविरोधो दृश्यते, प्रत्युत केचन ध्वनिसङ्केता विलोक्यन्ते। व्यञ्जनावृत्तिव्यङ्ग्यार्थप्रतिपादिकानां पदावलीनां तत्र दर्शनं सुतरां[४] भवति, यथा प्रतिवस्तूपमालक्षणे 'गुणसाम्य-प्रतीतितः', अर्थान्तरन्यासे 'अयमर्थान्तरन्यासः सुतरां व्यज्यते'[५], समासोक्तिलक्षणे 'यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थः'[६], वक्रोक्तौ च 'अन्योऽर्थो विभाव्यते'[७] इत्यादिविध-पदावलीभिर्नूनमेव वाच्येतरस्य व्यङ्ग्यार्थस्य सङ्केत इव नामशून्यो लक्ष्यत इति विवेचका निगदन्ति[८]। अभिनवगुप्तोऽपि 'विभाव्यत' इति भामहोक्तपदस्य 'रसमयीक्रियत' इति व्यङ्ग्यार्थपरं तात्पर्यमूरीकरोति[९]। भामहो हि वक्रैः शब्दैरर्थैश्च युक्तां वाक्यावलीमेव अलङ्कारप्रयोजिकां स्वीकरोति, न तु वक्रशब्दार्थप्रयोग-हीनाम्[१०]। समानवस्तुन्यासैर्यत्र यथेवादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि गुण-साम्यप्रतीतिर्जायते, तत्र स प्रतिवस्तूपमालङ्कारमूरीकुरुते[११]। एवमेव ध्वनिकारोऽपि

---

१. 'ध्वनिसिद्धान्त और व्यञ्जनावृत्ति विवेचन, पृ. ७। (डॉ. गयाप्रसाद उपाध्याय)

२. (अ) 'अङ्गनेपथ्यसत्त्वानि वाक्यार्थं व्यञ्जयन्ति हि'। (ना.शा., १४.२)
   (ब) नानाभावाभिनयव्यञ्जितानि वाङ्गसत्त्वोपेतान् स्थायिभावान्। (ना.शा., ६.३२-३३)

३. नानाभिनयसम्बद्धान् भावयन्ति रसानिमान्।
   यस्मात् तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः।। (ना.शा. ६.३४)

४. काव्यलङ्कारे-२.३४; ५. तत्रैव-२.७३।

६. तत्रैव–२.७९; ७. तत्रैव-२.८५।

८. ध्वनि-सम्प्रदाय और उसके सिद्धान्त, पृ. ३७२। (डॉ. भो.शं. व्यास)

९. लोचने, पृ. २६०।

१०. (अ) वक्राभिधेय-शब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्कृतिः। (काव्यालं., १.३६)
   (ब) वाचां वक्रार्थशब्दोक्तिरलङ्काराय कल्पते। (तत्रैव–५.६६)

११. तत्रैव–२.३४।

शब्दैरनुक्तं शब्दशक्त्या चाक्षिप्तमलङ्कारं शब्दशक्त्युत्थं विवक्षितवाच्यध्वनिं स्वीकरोति[१]। भामह उपमालङ्कारे चासम्भवं तमर्थमनङ्गीकुर्वन्नपि सातिशयमर्थं मनुते[२]। अतिशयवाँश्चायमर्थो व्यङ्ग्यार्थेन तुल्य एव विभाति।

अतिशयोक्तौ हि लोकातिक्रान्तगोचराणां वचनानां निमित्तत्वं मन्यमानो भामह एतादृशीं शब्दावलीं तत्र प्रयोक्तुमीहते, यत्र लोकातिक्रान्तस्यार्थस्य (व्यङ्ग्यस्य) द्योतनं स्यात्[३]। इमामेव अतिशयोक्तिं भामहोक्तामधिकृत्य विवृति-परायणेन ध्वनिकृता सा सर्वालङ्कारविषयभूता सर्वालङ्काररूपा च साधु निगदिता[४]।

उत्प्रेक्षालङ्कारोऽपि भामहमते तत्र भवति यत्र वाच्यार्थस्य विवक्षा नाभीष्टा, उपमायाश्च मनाग् योगो दृश्यते, भिन्नगुण-क्रिया-योगाभ्यां सातिशयस्यार्थस्यान्वयनं च जायते[५]। अयञ्च सातिशयोऽर्थो व्यङ्ग्यार्थं सङ्केतयति। पर्यायोक्तं लक्षयता च तेन निरुक्तं यत् 'पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयत' इति[६]। अन्यथाऽभिधानं वाच्येतररीत्या=व्यङ्ग्यशैल्या कथनमेवेति मनीषिण उद्भटमम्मटादय ऊरीकृत्य तत्र व्यञ्जनां ध्रुवमेव स्वीकुर्वते। भामहो निदर्शनालङ्कारं तत्र मनुते यत्र इव-यथा-वदादि-पदप्रयोगाद् ऋतेऽपि क्रियामात्रेणैव अर्थविशेषः प्रतीयते[७]। नूनमेवायमर्थविशेष उपमाप्रतिभानमेव, उपमा चेयमाक्षिप्ता व्यङ्ग्या च। अत एव भामहमनुसृत्य निदर्शनां निदर्शयतो मम्मटस्य 'उपमापरिकल्पक' इति पदे कल्पनं व्यञ्जनमिति झलकीकरवामनो व्याचचक्षे[८]। किं बहुना, विरोधाद्यलङ्कारलक्षणेप्यन्यार्थो वाच्येतरार्थश्च पदे पदे तेनाभिमत एव।

समीक्षणम्

उपर्युदितानां लक्षणस्थलानां चेत् सम्परीक्षणं क्रियते तर्हि सुस्पष्टं प्रतिवेद्यते यद् व्यङ्ग्यार्थनाम्नाऽपरिचितोऽपि भामहो मनसा तं स्वीकरोतीव। डॉ. भोलाशङ्करव्यासस्तु भामहं प्रतीयमानार्थस्वीकारकं मन्यत एव[९]। एतदेव च मतं

---

१. ध्व., २.२१;　　२. काव्या., २.४९-५०।

३. निमित्ततो वचो यत्तु लोकातिक्रान्तगोचरम्। (तत्रैव-२.८१)

४. (अ) 'अतिशयोक्तिस्तु सर्वालङ्कारविषयोऽपि'। (ध्व., पृ. ५०२)
(ब) सैव सर्वालङ्काररूपा (ध्व., पृ. ५००),　(स) काव्यालङ्कारे-२.८५।

५. काव्यालङ्कारे-२.९१;　　६. तत्रैव-३.८।

७. तत्रैव-३.३३।

८. काव्यप्रकाशे (बालबोधिन्याम्), पृ. ६१५।

९. ध्वनि-सम्प्रदाय तथा उसके सिद्धान्त (भाग १), पृ. ३७२।

लोचनकारस्यापि[१]। एवमेव रुय्यको[२] मम्मटः[३] पण्डितराजजगन्नाथश्च[४] भामहस्य काव्यालङ्कारे ध्वनिध्वननं मन्यन्ते। ध्वनिकारलोचनकारावपि भामहोक्तेषु दीपकापह्नुतिपर्यायोक्ताक्षेपसमासोक्तिविशेषोक्त्यादिष्वलङ्कारेषु सुस्पष्टं व्यङ्ग्यसत्तां मन्यमानौ दृश्येते[५]।

आधुनिककाव्यशास्त्रमर्मज्ञा अपि भामहं ध्वनिवादिनमङ्गीकुर्वन्ति। डॉ. सोवानीमहोदयः स्वीये 'ध्वनिपूर्ववर्तिनोऽलङ्कारसिद्धान्ताः' इति नाम्नि हिन्दीनिबन्धे भामहस्य वक्रोक्तेर्मम्मटोक्तेन प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरेणार्थ-शक्त्युत्थध्वनिना साम्यमापादयन् भामहस्य ध्वनिवादितां स्वीकरोति[६]। डॉ. के.पी. त्रिवेदिमहोदयः 'शब्दश्छन्दोऽभिधानतः' इति काव्यालङ्कारभागं भामहविवरणे विवृण्वन्तमुद्भटं प्रति स्फुटमभिधत्ते यद् अभिधानपदेन न केवलमभिधागुणवृत्ती गृह्येते, प्रत्युत लक्षणा-व्यञ्जने अपि[७]।

निर्विचिकित्समिदं निर्णेतुं शक्यते यद् ध्वनि-सिद्धान्त-विकासे भामहाचार्यस्य विशिष्टं योगदानं न केनाप्यपलपनीयम्। तदीयोऽलङ्कारलक्षण-प्रपञ्चोऽखिल एव ध्वनिमहाप्रबन्धस्य प्राक्कथनकल्प एव विजृम्भते।

३. आचार्य-दण्डी

आचार्यदण्डिविरचिते काव्यादर्शे यद्यपि शब्दशक्तीनां स्पष्टतया विवेचना न क्वचनापि कृता, अत एव कैश्चन काव्यादर्शकृद् ध्वन्यालोकनिरूपितेऽभाववादि-दले विनिपातितः, किन्तु तदीयग्रन्थे सन्ति केचन स्फुटसङ्केता अभिधया सहैव लक्षणाया व्यञ्जनायाश्चापि। काव्यादर्शप्रणयनतः प्राक् काव्यालङ्कारः प्रणीत एवासीद्, यत्र काव्यशास्त्रसिद्धान्तावलम्बनाय स्वच्छा दिङ् निर्देशिताऽऽसीत्। व्याकरण-मीमांसा-वेदान्त-न्यायादिदर्शनेषु चाभिधा-लक्षणयोः प्रस्फुटं प्रतिपादनं सम्पादितचरमासीत्; परन्तु काव्यस्य कमनीयतमचमत्कारातिशयद्योतनं

---

१. ध्वन्यालोकलोचने, पृ. ११८; २. अलं.सर्व., पृ. ३।

३. आक्षेप-विभावना-भाविक-पर्यायोक्तादिलक्षणेषु भामहोऽनुसृतो न तु शब्दत उपात्तस्तेन।

४. (अ) रसगङ्गाधरे, पृ. ५५५।
(ब) ध्वनिसम्प्रदाय और उसके सिद्धान्त (डॉ. भो.शं. व्यास), पृ. ३७५।

५. ध्वन्यालोकलोचने, पृ. १०८-१२०।

६. 'However Bhamahas Vakrokti does appear in Kavyaprakash, under the name of प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरोऽर्थशक्त्युत्थध्वनिः (Bhandarkar, Comm. Vol.1).

७. ध्वनिसिद्धान्त और व्यञ्जनावृत्ति (गयाप्रसाद उपाध्याय), पृ. १२।

व्यञ्जनायत्तमेव, अतश्च तस्या आलोकः काव्यशास्त्रिणां हृदयलोचनेषु आलोक्यमानो बभूव दण्डिकाले।

काव्यलक्षणनिरूपणे दण्डिना कथितं यत् 'शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली'[१] इति।

अत्र 'इष्टार्थ' एव अलङ्कारः प्रधानश्च, येन सङ्गता पदावली काव्याख्यां भजते। इष्टार्थश्चायं सर्वदैव न केवलं वाच्यः, प्रत्युत लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्च, इष्टत्वञ्च सचमत्कारं वर्णनाभिलाष एवेति काव्यादर्शटीकाकृद् रङ्गाचार्यरेड्डीमहोदयः प्राह[२]। रेड्डीमहोदयो दण्डिमतमुपसंहरन् 'रमणीयार्थोपस्कृतं सुन्दरं वाक्यमेव काव्यमिति' व्याजहार[३]। अयं च रमणीयार्थो नूनमेव व्यङ्ग्यार्थपरामर्शकः प्रत्यवगमनीयः।

आचार्यदण्डी शब्देऽर्थे (वस्तुनि) च रसावस्थितिं सूचयति कामपि अभिधाभिन्नां वृत्तिमपि[४]। समग्रमप्यलङ्कारनिवहं रससेकपरं विवेचयन् स मन्येऽलङ्कारध्वनित्वम्, अलङ्काराणां व्यङ्ग्यत्वं वा स्वीकरोति[५]। आचार्यस्य स्पष्टमिदं मतं यद् अविदग्धजनकथनविधिसमुत्थोऽर्थविशेषो ग्राम्यत्वाद् वैरस्य-हेतुर्भवति, स एवार्थो विदग्धजनवक्रोक्तिशैलीमारूढः सन्नग्राम्यत्वाद् रसवहो जायत इति[६]। नूनमेवात्र प्रथमकोटिकोऽर्थोऽभिधया, द्वितीयकोटिकश्चार्थो लक्षणया व्यञ्जनया च निःस्यन्दनीयो भवति। एवमेव रसवदलङ्कारे सर्वरसोदाहरणानि निदर्श्य 'वाक्यस्याग्राम्यतायोनिर्माधुर्ये दर्शितो रस'[७] इत्युपसञ्जिहीर्षुराचार्योऽभिधागुण-वृत्त्यादिभिन्नां रसादिप्रतीतिव्यञ्जिकां व्यञ्जनावृत्तिमूरीकुर्वन्निव प्रतिभाति।

यस्मिन् वाक्ये प्रयुक्ते धर्मविशेषोत्कर्षस्य प्रतीतिः (व्यञ्जना) भवेत्, तत्रोदारनामकं गुणं विवृण्वन् दण्डी एतेनैव गुणेन समलङ्कृतां काव्यवीथीं समर्थयते। काव्यादर्शस्य आङ्ग्लभाषानुवादकेन डॉ. एस.के. वेलवलकरमहोदयेन उक्तसन्दर्भगतानां प्रतीयत इतिप्रभृतिपदानां व्यङ्ग्यमूलकोऽर्थ उपस्कृतः[८], तमेवानुसरति डॉ. भोलाशङ्करव्यासोऽपि[९]।

---

१. काव्यादर्शे–१.१०; २. काव्यादर्शे, रंगाचार्यटीकायां, पृ. ८-९।
३. तत्रैव, पृ. ९।
४. 'वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः'। (काव्यादर्शे–१.५१)
५. 'कामं सर्वोऽप्यलङ्कारो रसमर्थे सिञ्चति'। (तत्रैव–१.६२)
६. तत्रैव–१.६३-६४; ७. तत्रैव–२.२९२।
८. काव्यादर्शस्य आङ्ग्लानुवादे, पृ. ९।
९. ध्वनि-सम्प्रदाय और उसके सिद्धान्त, पृ. २७३ (प्रथमभागे)।

दण्डिप्रोक्ते 'यथाकथञ्चित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयत' इत्युपमालक्षणवाक्ये 'प्रतीयत' इति पदं व्याचष्टे रङ्गाचार्य इत्थम्—'अभिधा-लक्षणा-व्यञ्जनान्यतमवृत्त्या प्रतीतिविषयमेति' इति[१]। वस्तूपमायां तु साधारणधर्मस्यानुल्लेखाद्धेतोर्धर्मस्य प्रतीतिर्व्यञ्जनयैव भवति, अभिधापुच्छभूताया लक्षणाया अपि तत्रासम्भवात्। एवमेव प्रतिवस्तूपमायामपि साम्यवाचकानामिवादिपदानामभावे साम्यप्रतीतिर्व्यञ्जनयैव सम्भाव्या[२]। भाविकालङ्कारनिरूपणे च व्यक्तिपदमभिव्यक्तिव्यञ्जकमेव विभाव्यम्[३]। किं बहुना, काव्यादर्शोक्तेषु उपमासूचकपदेषु त्रिधा समुद्धृतेषु नूनमेव दण्डिमनसि उपमावाचकानि (इवादीनि), उपमालक्षकाणि (जयतीत्यादीनि), उपमाव्यञ्जकानि (सौभाग्यहारीत्यादीनि) च पदानि परिस्फुरन्ति स्मेति स वृत्तित्रयी-चमत्कारचञ्चच्चित्तवृत्तिरासीदिति व्यज्यते[४]। एवमेव व्यतिरेकालङ्कारोदाहरणेष्वपि त्रिवर्गीकरणं ग्रन्थकृतो वृत्तित्रयध्वननं (नामसूचनमन्तरेणापि) सूचयति[५]।

काव्यादर्शस्य समीक्षणेन स्फुटं प्रतिवेद्यते यद् आक्षेप[६]-समासोक्ति[७]-तुल्ययोगिता-पर्यायोक्तादिषु[८] अलङ्कारेषु निस्संशयं व्यञ्जनावृत्तिः प्राप्तप्रसरेति रङ्गाचार्येण पदे पदे प्रत्यपादि[९], उपसमहारि च 'व्यञ्जनाया वृत्तित्वं तु सर्वैरालङ्कारिकैस्सम्मतम्' इति[१०]। इत्थं वाचकशब्दाभावेऽलङ्कारेषु व्यञ्जना-चमत्कारसत्तां स्वीकरोत्येव दण्डीति समालोचकालोचनम्। अलङ्कारेषु तन्निरूपितेषु गुणीभूतव्यङ्ग्ये चारुत्वसत्त्वेऽपि तत्प्रत्यायिकाया व्यञ्जनावृत्तेरनुल्लेखनमकल्पनं वा तदानीन्तनशब्दशक्तिचिन्तनानुन्मेषमेव द्योतयति, तथापि प्रतीयमानार्थ-समावर्जितचेतसो दण्डिनः काव्यादर्शाख्या कृतिः परवर्तिनि व्यञ्जनाविकासोल्लासे प्रशस्यतरसोपानतामावहतितराम्।

---

१. रङ्गाचार्यकृतटीकायाम्, पृ. ११९।

२. सम्प्रतीतिः = इवादिशब्दप्रयोगाभावेऽपि व्यञ्जनया सादृश्यावबोधः।
(रङ्गाचार्यटीकायाम्, पृ. १४०)

३. तत्रैव, पृ. २९३;
४. तत्रैव, पृ. १५७।
५. काव्यादर्शे, पृ. १८०;
६. तत्रैव–२.१३५-१३६।
७. तत्रैव–२.२०६-२०७;
८. तत्रैव (रङ्गा.), पृ. २९३।
९. तत्रैव–२.२९५;
१०. रङ्गा., पृ. २९३।

४. आचार्य-वामनः

इदं हि निश्चप्रचं प्रथितं यद् वामनो जैमिनीयमतमालम्ब्य अभिधा-स्वीकर्ताऽऽसीत्[१]। मीमांसाशास्त्रेषु अभिधाया एव विशिष्टा चर्चा प्रथते, लक्षणाविवृतिरपि मुकुलभट्टादिभिर्विवृता; किन्तु तदन्तर्भावस्तु अभिधायामेव कृत इति दृश्यते। न्यायादिदर्शनजगति लक्षणाया अपि सादरं प्रवेशोऽभिमत आसीत्[२]। किन्तु वामनाचार्यस्य लक्षणापरिज्ञानमपि प्रमीयते, यथा 'सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्ति'रिति वक्रोक्तिलक्षणं[३] निरुच्य तदुदाहरणाय प्रस्तौति यत्—

'उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवञ्च निमिमील मुहूर्तात्'।

अत्र नेत्रधर्माभ्यामुन्मीलननिमीलनाभ्यां कमलकैरवयोः क्रमशो विकाससङ्कोचौ सादृश्यमूलिकया लक्षणया बोद्धयौ। वस्तुतस्तु लक्षणाविचक्षणा नात्र वक्रोक्त्या, प्रत्युत लक्षणयैव अर्थमवगच्छन्ति सुतराम्[४]। ईदृशानि चोदाहरणानि अविवक्षितवाच्यध्वनेरूहनीयानि, किन्तु वामनो लक्षणां यावद् धावति, न तु लक्षणाप्रयोजनद्योतिकां व्यञ्जनां यावत्। लक्षणाप्रयोजनानां व्यञ्जनानिर्गलितत्वन्तु ध्वनिकारोपज्ञमेव समुल्लसति[५]। किन्तु पुष्पमालाशब्देऽभिधालक्षणे अनङ्गीकृत्य पुष्पशब्दस्य उत्कृष्टताप्रतिपत्तिजनकत्वं (उत्कृष्टताद्योतकत्वं) प्रसाधितवता वामनेन व्यञ्जनार्थे प्रतिपत्तिशब्दः प्रयुक्त[६] इत्यावेदितं जायते।

एवमेव वामनोक्तेषु शब्दगुणेषु वर्णध्वनिः, अर्थगुणस्य ओजसोऽर्थ-प्रौढिरूपेषु च अर्थशक्त्युत्थध्वनिश्च प्रच्छन्नतया स्वीकृताविव। कान्तिगुणेऽपि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः प्रत्यक्षं स्वीकृतिर्दृश्यते[७]। सर्वत्राप्यर्थगुणेषु सूक्ष्मदृष्ट्या विचारितेषु तु रसध्वनेः कोऽपि सौभाग्यपरिपाकः परिभाति। औदार्यसौकुमार्य-समाध्योजसामर्थ्यगुणानान्तु विविधरूपेषु लक्षणाया व्यञ्जनायाश्च चमत्कार-चारुत्वातिशयः सुतरामूहनीयः[८]।

---

१. काव्यालङ्कार-सूत्रवृत्तौ, पृ. १९८।

२. The secondary meaning became well-established in the time of Amar Singh. (The Journal of the University of Gauhati, V. X. 59.

३. का.सू.वृ., पृ. १६४।

४. लक्षणायां च झटित्यर्थप्रतिपत्तिक्षमत्वं रहस्यमाचक्षत इति। (तत्रैव, पृ. १६५)

५. का.सू.वृ., हिन्दीटीकाया डॉ. नगेन्द्रकृतभूमिकायाम्, पृ. २५।

६. काव्यालङ्कारसू.वृ. २.२.१३-१८।

७. तत्रैव, पृ. १८४;

८. तत्रैव, पृ. ४६।

आचार्यवामनेन तावद् अभिधेयार्थस्य भेदद्वयं कृतम्—व्यक्तः, सूक्ष्मश्च। व्यक्तः (स्थूलो वा) साधारणजनसंवेद्योऽर्थः; किन्तु सूक्ष्मोऽर्थस्तु सहृदयमात्रसंवेद्य एव रसावहः। सूक्ष्मोऽप्यर्थो द्विविधः—भाव्यः, वासनीयश्च[१]। भाव्याख्यः सूक्ष्मार्थो भावकानामवधानरूपभावनाया विषयभूतत्वाद् रसनिःष्यन्दनक्षमो जायते[२]। वासनीयोऽर्थस्तु सहृदयसद्व्यवहारसमुल्लसितसंस्कारनिर्वृतत्वाद् अवधान-प्रकर्षेणैव गमनीय[३] इति सोऽविवक्षितवाच्यव्यङ्ग्यसब्रह्मचारी। अत एव कामधेनु-टीकायां काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिगतोदाहरणपद्ये वस्तुध्वनिः प्रदर्शितः[४]।

इत्थं स्थालीपुलाकन्यायेनाचार्यवामनस्यापि प्रतीयमानार्थविज्ञता प्रतीयत एवेति स ध्वनेरध्वनि चिरन्तनाध्वनीनोऽनुमेयः।

५. आचार्य उद्भटः

आचार्य उद्भटः स्वीये 'काव्यालङ्कारसारसङ्ग्रहे' पूर्वालङ्कारिकवन्न शब्दशक्तिविचारणाप्रकरणमुपनिबद्धवान्; किन्तु विविधालङ्कारचित्रण-प्रयुक्तपदावलीभिस्तस्य लक्षणाव्यञ्जनाज्ञानं समालोक्यते। पर्यायोक्तालङ्कारप्रपञ्चने तेन 'अवगमन'शब्दप्रयोगो व्यञ्जनासमानार्थक एव बहुधा प्रयुक्तः, स च ध्वनिवादिभिर्व्यञ्जनार्थे समादृतः। भामहविरचितस्य काव्यालङ्कारस्य व्याख्यानभूते (किन्त्वधुनाऽनुपलभ्यमाने) 'भामहविवरणे' कथितमुद्भटेन यत् 'शब्दानामभि-धानमभिधाव्यापारो गुणवृत्तिश्चः[५]। एतेन तदानीन्तनकाव्यशास्त्रिणां वृत्तिज्ञानपरिचयो द्योत्यते।

एकतो रूपकव्याजस्तुतिपर्यायोक्तादिचित्रणेषु क्रमशः प्रयुक्तैः 'श्रुति-शब्दशक्तिस्वभाववाचकवृत्त्यादि'पदैस्तस्य अभिधाज्ञानम्, अपरतश्च रूपकादिलक्षणप्रयुक्तैर्गुणवृत्त्यादिशब्दैर्लक्षणाज्ञानमनुमीयते, तत्रैव पर्यायोक्त-चित्रणावसरे तेन लक्षणातिरिक्तं शक्तित्रयमुल्लिखितम्—वाचकवृत्तिः (अभिधा), वाच्यवृत्तिः (तात्पर्यवृत्तिः), अवगमनव्यापारश्च (व्यञ्जना)[६]।

---

१. का.सू. ३.२.९-१०।
२. का.सू. वृत्तिटीकायां कामधेनौ, पृ. ११२।
३. तत्रैव।
४. इत्येवं स्वाभिप्रायप्रकाशनमवधानप्रकर्षेणात्र सहृदयहृदयसंवेद्यम्। (तत्रैव, पृ. ११३)
५. लोचने, पृ. ३४।
६. प्रतीहारेन्दुराजकृतायां लघुवृत्तौ, पृ. ३५९-६०।

अयञ्चावगमनव्यापारो वाचकवाच्यव्यापाराभ्याम् (अभिधातात्पर्याभ्यां) व्यतिरिक्त एव कश्चन व्यापार इति पर्यायोक्तलक्षणेन तत्कृतेन ज्ञायते—

पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते।
वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना[१]।।

अभिनवगुप्त[२]-प्रतीहारेन्दुराज[३]-मम्मट[४]-वामन[५]-झलकीकरादिभिर्हि अवगमनं व्यञ्जनापरपर्यायमेव व्याख्यातम्। अत एव प्रतीहारेन्दुराजेन पर्यायोक्ते वस्तुध्वनि[६]-विच्छित्तिराच्छादिता। अथ च समग्र एव ध्वनिप्रपञ्चस्तेन पर्यायोक्तेऽप्रस्तुतप्रशंसायां च समावेशयितुमुद्योग आरब्धः[७]। लोचनकार-मम्मट-विश्वनाथादिभिरपि व्यञ्जनानामान्तरेषु अवगमस्य (अवगमनस्य वा) गणना कृतैव।

समासोक्त्याक्षेप-विशेषोक्ति-पर्यायोक्तापह्नुति-रूपकादिष्वलङ्कारेषु व्यङ्ग्यार्थ-समावेशस्य परिज्ञानं भट्टोद्भटेन तत्र तत्र समालोडितम्। अत एव ध्वनिकृता अलङ्कारसन्निविष्टव्यङ्ग्यार्थविजृम्भितानि काव्यानि गुणीभूतव्यङ्ग्यकोटिमापादितानि। किं बहुना, सूक्ष्मेक्षिकया ज्ञायते यद् भट्टोद्भटो व्यञ्जनावितानमतन्वन्नपि अवगमाख्येन व्यापारेण तामुपस्थापितवान्।

६. आचार्य-रुद्रटः

आचार्यरुद्रटोऽपि 'काव्यालङ्कारे' वाच्यार्थभिन्नस्य प्रतीयमानार्थस्य सत्तां द्योतयति 'प्रतीयते', 'गम्यते', 'गमयती'त्यादिभिः पदैः। भामहादिनिर्दिष्टां वक्रोक्तिवीथीमतिक्रम्य तेन वक्रोक्तेरलङ्कारमात्रत्वं प्रसाध्य श्लेषकाकुभ्यां द्विविधत्वं

---

१. काव्या.सा.स. ४.६।

२. अत एव पर्यायेण = प्रकारान्तरेण अवगमात्मना = व्यङ्ग्येनोपलक्षितम्, लोचने, पृ. ११८।

३. यो वाच्यवाचकयोर्व्यापारस्तमन्तरेणापि प्रकारान्तरेणार्थसामर्थ्यात्मनाऽवगमस्वभावेन यदवगम्यते (लघुवृत्तौ, पृ. ३६०)।

४. वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण.। (का.प्र., पृ. ५११)

५. अवगमनव्यापारेण=व्यञ्जनारूपव्यापारेण। (वामनझलकीकरटीकायाम्, पृ. ६८०)

६. (अ) पर्यायोक्तं वस्तु। (ल.वृ., पृ. ३६०)
(ब) अतोऽत्र वस्तुमात्रस्यैवंविधस्य शब्दव्यापारास्पृष्टस्य प्रतीयमानता। (तत्रैव, पृ. ४१९)

७. (अ) काव्यधर्मस्य ध्वनिनाभिधानस्य......पर्यायोक्तालङ्कारसंस्पर्शित्वम्। (तत्रैव)
(ब) अतश्च पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसयोरेव यथाक्रमं विवक्षिताविवक्षितवाच्ययोः सर्वध्वनिभेद-सामान्यभूतयोर्ध्वनिभेदयोरन्तर्गतिर्वाच्या। (ल.वृ., पृ. ४३०)

प्रतिष्ठापितम्। तत्र च काकुवक्रोक्तौ[2] काक्वा=कण्ठध्वनिविकारविशेषेण[1] प्राकरणिकार्थापेक्षयाऽन्यार्थप्रतीतिर्भवति[2]। आचार्यराजशेखरेण[3] तु काकूक्तेः काव्य-जीवितत्वं प्रत्यपादि[4]।

अथ च वास्तवौपम्यातिशयश्लेषमूलकेषु चतुर्विधेष्वर्थालङ्कारेषु वास्तवमूलकस्तावद् 'भाव'नामाऽन्यतमोऽलङ्कारो वर्णितो द्विधा लक्षणाभ्यामुदाहरणाभ्याञ्च। तत्र प्रथमो भावालङ्कारस्तु मम्मटेन, अलङ्कारशेखरेण च वर्णिताद् गुणीभूतव्यङ्ग्यनामकान् मध्यमकाव्यान्न भिन्नः—

यस्य विकारः प्रभवन्नप्रतिबद्धेन हेतुना येन।
गमयति तदभिप्रायं तत्प्रतिबन्धश्च भावोऽसौ[5]॥

अयं भावो यद् यत्र केनापि अनैकान्तिकलक्षणेन कुत्रापि विकारः परिलक्ष्यते, तेनैव च विकारेण लक्षणेन सह कार्यकारणभावो, विकारवति च कोऽपि निश्चितोऽभिप्रायः सूच्यते, तत्र भावो नामालङ्कारः। यथा—

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम्।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया[6]॥

अत्र वञ्जुलमञ्जरीकरं तरुणं दृष्ट्वैव सञ्जातस्तरुणीमुखमण्डलस्य मलिनिमा सूचयति यद् गृहकार्यादिव्यस्ततया, गुरुजनोपरुद्धतया विस्मृत्या वा तरुणी दत्तसङ्केतापि कुञ्जं नोपेतवतीति हेतोः पश्चात्तापेन लज्जया वा मूकां क्षमायाचनामिव तन्वन्ती हृदि खिद्यत इत्यादितात्पर्यचिन्तनेन तरुणीतरुणयोः प्रेमपरिपाकादिः सूच्यत इति भावालङ्कारत्वम्। अयमेव भावालङ्कारः, परवर्तिनां ध्वनिपान्थानां प्रकाशप्रदः।

द्वितीयस्य च भावालङ्कारस्येदं लक्षणं रुद्रटप्रोक्तमस्ति—

अभिधेयमभिदधानं तदेव तदसदृशसकलगुणदोषम्।
अर्थान्तरमवगमयति यद् वा वाक्यं सोऽपरो भावः[7]॥

---

१. काकुर्ध्वनेर्विकारः। (का.प्र., पृ. ८२)
२. अर्थान्तरप्रतीतिर्यत्रासौ काकुवक्रोक्तिः। (काव्यालङ्कारे–२.१६)
३. (अ) का.प्र., ३.२१-२२; (ब) तत्रैव–५.४५-४६।
४. अयं काकुकृतो लोके व्यवहारो न केवलम्।
शास्त्रेष्वप्यस्य साम्राज्यं काव्यस्याप्येष जीवितम्।। (का.मी., पृ. ८७)
५. काव्यालङ्कारे–७.३८।
६. काव्यालङ्कारे–७.३९; का.प्र., पृ. ३१; ७. काव्यालङ्कारे–७.४०।

अयमाशयो यद् येन वाक्येन स्वीयवाच्यार्थबोधनेनैव सह प्रकृताभ्यां विधिनिषेधाभ्यां विलक्षण एव कश्चन वक्त्रभिप्रायरूपोऽर्थविशेषोऽपि प्रत्याय्यते, तद् वाक्यमेव भावालङ्कारसंज्ञां बिभर्ति। नूनमेव लक्षणसन्निविष्टम् 'अवगमयती'ति पदं रुद्रटाचार्येण भट्टोद्भटमनुसृत्यैव 'द्योतयति, व्यञ्जयती'त्याद्यर्थ एव प्रयुक्तम्। भावालङ्कारविषयसीमा तु ध्वनिकारलोचन-काराभ्यां वस्तुध्वनावेव अन्तःपातितेति ध्रुवं तस्यापि ध्वन्यङ्गता प्रतिभाति, यथा—

एकाकिनी यदबला तरुणी तथाऽह-
मस्मिन् गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम्।
किं याचसे तदिह वासमियं वराकी
श्वश्रूर्ममान्धबधिरा ननु मूढ पान्थ[१]॥

यद्यप्यत्र वाक्ये तरुणीकृतस्य पान्थनिष्ठनिवासनिषेधस्य प्रतीतिरेव बहिः स्फुरति, किन्तु एकाकिनीत्वं, तरुणीत्वम्, अबलात्वं, गृहपतेश्च विदेशं प्रति गतत्वं, श्वश्र्वाश्च वराकीत्वमन्धत्वं बधिरत्वञ्च निवासनिषेधरूपः कश्चन विध्यर्थः सूच्यत इति भावालङ्कारत्वम्। अस्मिन्नुदाहरणपद्ये तु लोचनकारेण गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यत्वमूरीकृतमेव, एकैकत्र पदार्थे व्यङ्ग्यस्य उपस्कारकत्वात्[२]।

पर्यायालङ्कारचित्रणेऽपि रुद्रटः पूर्वाचार्यानादृत्य अर्थान्तरस्थितिं मन्यते। अर्थान्तरञ्चेदं व्यङ्ग्यरूपमेव। परिसङ्ख्यासमासोक्त्यन्योक्तिगम्योपमा-वाक्यमूलकार्थश्लेषादिष्वलङ्कारेषु च तेन अर्थान्तरद्योतनं स्फुटतरमङ्गीकृतम्। गम्योपमायां समासोक्तौ च वर्णितो विषयसीमा निश्चप्रचं व्यङ्ग्यसाम्राज्य-लक्ष्मीमनुवदत्येव[३]। **रुद्रटप्रतिपादितेषु शुद्धार्थश्लेषभेदेषु परिगणितो व्याजश्लेष एव परवर्तिनां व्याजस्तुतिः, विरोधश्लेष एव च परेषां विरोधाभास इति हि प्रतीयते**। तत्र व्याजश्लेषस्य[४] उदाहरणानि ध्वनिभेदोदाहरणेष्वन्तर्भावनीयान्येव, ध्वन्यभिन्नत्वात्। एवमेव अविशेषाख्ये वक्राख्ये च श्लेषभेदे सहृदयहृदयहारिणो व्यङ्ग्यार्थाः परिस्फुरन्ति। अर्थश्लेषगतेषु भेदेषु ध्वनिचारुत्वमालोक्यैव जयरथेन मन्ये श्लेषवादिनो ध्वनिविरोधिष्वन्तःपातिताः[५]। अत एव ध्वनेः श्लेषस्य च विषयसीमापार्थक्यविवेचनप्रयासो ध्वनिकृता विशदं विततः[६]।

१. काव्यालङ्कारे–७.४१; लोचने, पृ. १३४-३५।
२. लोचने, पृ. १३५।
३. काव्यालङ्कारे–८.७, नमिसाधुटीकायाञ्च, पृ. ११३।
४. काव्यालङ्कारे–१०.१२।
५. ध्व.सं. और उसके सि. (डॉ. भो.शं.व्यास), पृ. ३७६ (प्र.भा.)।
६. ध्वन्यालोके, पृ. ११६ (वि.)।

किं बहुना, आचार्यरुद्रटस्यापि व्यञ्जनाशक्तिपरिचय उपरितनैर्विवरणैर्विव्रियत एव, व्यङ्ग्यार्थलुब्धताऽपि दृश्यत एव समालोचकचेतोलोचनेषु।

७. अग्निपुराणम्

अष्टादशमहापुराणेषु अग्निपुराणस्य गणना क्रियते। यद्यप्यत्र विविधानामर्वाचीनविषयतथ्यवस्तूनां वैशद्येन विवेचनं सङ्कलनञ्च वीक्ष्य पुराणमीमांसका विस्मिताः सन्ति, रचनाकालं निर्धारयितुमशक्ताश्च सन्ति। अत एव पुराणरचना कैश्चन चतुर्थपञ्चमशताब्दीमध्ये कृतेति निर्णीयते। अलबेरुन्-महोदयस्तु सार्धदशशतपरिमितान् ईसाब्दान् (१०५० ई.) यावत् पुराणप्रणयनं मनुते। स्मिथमहाशयः षष्ठसप्तमशताब्द्योर्मध्ये पुराणरचनां स्वीकरोति। अग्निपुराणे खलु व्याकरणकाव्यशास्त्रादिसिद्धान्ता उल्लसन्ति। केषाञ्चन मतेऽग्निपुराणम् आनन्दवर्धनपूर्ववर्ति, केषाञ्चन मते तु आनन्दवर्धनोत्तरवर्ति[१]। अग्निपुराणस्य पूर्ववर्तित्व एव ध्वनिकारोपरि ततो वस्तुग्रहणं सम्भाव्यते, पुराणस्य च काव्यशास्त्रीयदृष्ट्या मौलिकं महत्त्वं प्रतीयते; परवर्तित्वे तु ध्वनिकारनिर्दिष्टां दिशमेवालम्बते पुराणमेतत्। वयन्तु साम्प्रतं नवमशताब्द्याः (ध्वनिकृत्कालात्) पूर्वमेव अग्निपुराणसत्तां विभाव्य तत्र ध्वनिव्यञ्जनादिसूचकस्थलानि विमृशामः।

अग्निपुराणस्य शब्दार्थालङ्कारनाम्नि प्रकरणे त्रयोदशसु श्लोकेषु अभिधालक्षणयोर्ध्वनेश्च (व्यञ्जनायाश्च) चित्रणमस्ति। भारतीयवाङ्मये शब्दवृत्तीनां सर्वप्रथमं वर्णनमग्निपुराण एव दृश्यते। अयमाशयो यत् 'तत्र हि अलङ्काराणां वर्गत्रयं कृतमस्ति—शब्दालङ्काराः, अर्थालङ्काराः, शब्दार्थालङ्काराश्च। शब्दार्थालङ्कारेषु 'अभिव्यक्ति'नामाऽप्यलङ्कारोऽस्ति। शब्दतोऽर्थप्रकटनं भावद्योतनं वाऽभिव्यक्तिः, सा च द्विविधा—श्रुतिः (अभिधा लक्षणा च), आक्षेपश्च (ध्वनिश्च, व्यञ्जना वा)। तत्र वाचकाच्छब्दाद् वाच्यार्थप्रकटनकर्त्री श्रुतिः। साऽपि द्विविधा— पारिभाषिकी, नैमित्तिकी च। पारिभाषिकी श्रुतिस्तु शब्दसङ्केतितमेवार्थं प्रबोध्य विरता भवति। इयं हि अभिधाशक्तिः। रुद्रटोऽपि रूपकलक्षणेऽभिधार्थकं श्रुतिशब्दं प्रयुक्तवान्। नैमित्तिकी श्रुतिर्हि साधारणसम्बन्धसामीप्यसमवायादियोगैः पञ्चधा। सा च स्खलद्गतिकान् शब्दान् रूढिप्रयोजनान्यतरनिमित्तेन वाच्यार्थभिन्नेष्वर्थेषु लक्षयतीति हेतोर्लक्षणा कथ्यते। वाच्यार्थसम्बद्धार्थान्तरप्रतीतिर्हि लक्षणा[२]।

---

१. अग्निपुराण का काव्यशास्त्रीय भाग, (डॉ. रामलाल वर्मा), भूमिका, पृ. ४।

२. अग्निपुराणगतवृत्तिविवेचनन्तु रसगङ्गाधरस्य आचार्यपुरुषोत्तमशर्मचतुर्वेदिकृतायां संस्कृत-भूमिकायाम्, मदनमोहनझाकृतायां हिन्दीभूमिकायाञ्च विततमस्ति। मूलन्तु अग्निपुराणे ३४५.७-१५।

अथ च श्रुत्या (पारिभाषिकीरूपयाऽभिधया, नैमित्तिकीरूपया लक्षणया च) अलभ्यमानानामर्थानां प्रत्यायनं सहृदयहृदयेषु यया वृत्त्या सम्पाद्यते, सा वृत्तिराक्षेप इति कथ्यते, स एव ध्वनिरिति कथ्यते। अत्र हि शब्दार्थौ स्वीयमर्थं स्वात्मानञ्च गौणीकृत्य ध्वनिद्वारा अर्थान्तरमाक्षिपत इति हेतोराक्षेप इत्यन्वर्थं नाम ध्वनेः। यत्रापि निषेधमुखेन वस्तुविशेषस्य स्वीकृतिः, स्वीकृतिमुखेन निषेधो व्यज्यते, सोऽप्याक्षेप एव[1]।

शब्दभेदेऽप्यर्थसाम्यं तु ध्वन्यालोकेऽग्निपुराणे च विमृष्टमेव। 'स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यत' इत्यग्निपुराणीयवाक्ये द्वितीयो ध्वनिशब्दो व्यञ्जनापरः, प्रथमस्तु ध्वनिकृद्ध्वनेः संवादी प्रतीयमानार्थवाही। अत एव आक्षेपालङ्कारेऽपि ध्वनिच्छायां वीक्ष्य ध्वनिकृता तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यताऽङ्गीकृता[2]; किन्तु अग्निपुराणीय आक्षेपस्तु व्यङ्ग्यार्थस्य नामान्तरमेवेति स ध्वनिरूपो न तु गुणीभूतव्यङ्ग्यकक्ष्यानिविष्टः। ध्वनिकृता बहुशः प्रयुक्तः 'सहृदय'शब्दोऽपि अग्निपुराणीयस्य 'सचेतस्'पदस्यैव अनुवदनमात्रं विभाति। अग्निपुराणदृष्टौ ध्वनिवेत्तैव सचेता, न तु अभिधावेत्ता लक्षणाज्ञाता वा[3]।

अन्यरीत्याऽभिहिता कथनशैली हि पर्यायोक्तमिति पुराणकारेण कथितम्। तच्चापि ध्वनिरूपमेवेति 'पर्यायोक्तध्वनि'स्तत्र सङ्केतितः[4]। पर्यायोक्ते च व्यङ्ग्यार्थविच्छित्तिच्छाया न केषाञ्चनापि वैमत्यवाचामाचामति। ध्वनिकृताऽपि तत्र व्यङ्ग्यप्राधान्ये ध्वन्यन्तर्भूतिः, वाच्यप्राधान्ये च गुणीभूतव्यङ्ग्यता सिद्धान्तितैव[5]।

एवञ्च सङ्क्षिप्तैर्विवेचनैरपि ज्ञायत एव यद् अग्निपुराणगतवृत्तिचर्चासन्दर्भे ध्वनेर्बाभासमानः सङ्केतप्रकाशः परिस्फुरति, येन ध्वन्यालोकध्वनिवीथी मनाग् विद्योतितैवेति अग्निपुराणस्य ध्वनिकृत्पूर्ववर्तित्ववादिनां नयः।

यद्यप्युक्तविवरणेभ्योऽन्यत्रापि ध्वनिसङ्केतः समधिगम्यः, **तथापि प्रस्फुटं ध्वनिकृत्पूर्वगामि ध्वनिसङ्केतकमेतद् विवरणं प्रस्तुतीकृतम्, यतो ध्वनिकारादयः प्रभूतां तत्त्वसम्पदमासाद्य ध्वनिप्रासादप्रसाधनाय प्राभूवन्निति तर्क्यते।**

---

१. 'श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो यस्माद् भाति सचेतसाम्। स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यतः॥ शब्देनार्थेन यत्रार्थः कृत्वा स्वस्योपसर्जनम्। प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया॥ तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र.....'। (अग्निपुराणे–३४६.१४-१५)

२. ध्वन्यालोके, पृ. १११, ११४; लोचने च, पृ. ११२-११५।

३. अ.पु. ३४५.१४।

४. एषामेकतमस्यैव समाख्या ध्वनिरित्यतः। (अग्निपु. ३४५.१९)

५. ध्वन्यालोके, लोचने च, पृ. ११८-११९।

'मालतीमाधवे' प्रतिबिम्बिता सामाजिकी चेतना

प्रो. विन्ध्येश्वरीप्रसादमिश्रो 'विनयः'
आचार्यः
संस्कृतविद्याधर्मविज्ञानसङ्कायस्य
काशीहिन्दूविश्वविद्यालये
वाराणस्याम्

वाङ्मयी संसृतिर्यस्य प्रभयैव प्रवर्तिता।
तं परात्परमात्मानमनिर्वाच्यमुपास्महे।।

नाट्यत्रितयसम्भूतिविभावितसुधासृतिः।
कृती सुकृतिनां शश्वद् भवभूतिर्जयत्यसौ।।

कविनाऽनेन नाट्येषु सर्वं वर्णयताऽपि या।
सामाजिकी श्रिता कापि चेतना सा विशिष्यते।।

मालतीमाधवप्रख्ये तस्य प्रकरणे पुनः।
समुन्मेषमवाप्नोति स्फुटं सा तदिहोच्यते।।

समाजनिरपेक्षको भवति नैव कश्चित्कविः
कवित्वपरिमार्जने श्रयति लोक एवार्हताम्।

अनेन हि परस्परं क्रमविभावनेनाञ्जसा
भवत्यमृतवल्लरी जगति जङ्गमा सत्कृतिः।।

सुरसरस्वत्यां 'समाज' इति न केवलं जनसम्मर्दस्यैवापरं नाम, शब्देऽस्मिन् मनुष्याणां व्यवस्थितः कश्चन समूहविशेष एव विवक्षित इति 'पशूनां समजोऽन्येषां समाज'[१] इत्यनया कोशोक्त्या, 'विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपण्डितानाम्'[२], 'सतां समाजो भविता सप्तरात्रं सुदुर्लभः'[३]

---

१. अमरकोशे-२.५.४२; २. भर्तृहरिसन्दृब्धनीतिशतके-२.७।
३. पद्मपुराणे उत्तरखण्डे, भागवतमाहात्म्ये-६.८।

इत्यभियुक्तप्रयोगाच्च सुस्पष्टमेव। इदानीन्तनेऽनेहसि 'लोक' इति वक्तव्ये 'समाज' इत्याधुनिकाः समीक्षाचणा व्यवहरन्ति।

अथ का पुनश्चेतनेति ब्रूमः—चेतना हि चित्तत्त्वापरनामधेयं सञ्ज्ञानं बुद्धिर्वा, यथाऽऽह कोशकृदमरसिंहः—

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः।
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः[१]।।इति।

तस्मादत्र सामाजिकी चेतनेत्यभिहिते कवेः स्वाभिमता समाज-विषयिण्यवधारणा स्वकृतसन्दर्भे तत्प्रतिबिम्बनञ्चाभ्यूहितं भवति।

साहित्यसुधासूतिस्तत्रभवान् भवभूतिर्महावीरचरितोत्तररामचरितमिति श्रीरामायणमाश्रित्य नाटकद्वयं, स्वकल्पनयात्तवस्तुजातं प्रणयकथोपबृंहितं मालती-माधवसञ्ज्ञितं प्रकरणमिति त्रीन्नाट्यसन्दर्भान् रचितवानिति विदन्त्येव गीर्वाणवाणीविचक्षणाः। तत्र प्रकरणस्य सामान्यजनवृत्तविषयत्वादितिहासपुराण-प्रथितसुनिश्चितकथानकपारवश्यविरहाच्च सामाजिकीं चेतनां प्रति प्रतिपद-मेवावधानमादधाति मालतीमाधवे श्रीकण्ठपदलाञ्छनोऽसौ कविरिति नः प्रतिपत्तिरित्यमुमेव ग्रन्थमधिकृत्य संक्षेपेण किञ्चिदभिदध्महे। कस्यचनापि महाकवेः साधारणकवेर्वा काव्यं विशेषतो नाट्यकृतिः स्वान्तःसुखाय सन्दृब्धाऽपि न सामाजिकान् सहृदयानुपेक्षितुं शक्नोतीति रीत्यैव प्रायो महाकाव्येष्वादौ मङ्गलाचरणं रूपकेषु च नान्दीपाठमवश्यतयोपनिबध्नाति कवयिता। नाट्येषु प्रस्तावनायां भरतवाक्ये च विशिष्य सामाजिकानेवोद्दिश्य प्रवर्तेते तदत्र—

'वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः'।

इति प्रथमनान्दीपद्ये, 'विनायकस्य श्रीगणेशस्य चीत्कारवत्यस्त्रासध्वनिसहिता वदनविधुतयो मुखाकुञ्चनशुण्डाऽऽस्फालनाद्याश्चेष्टा वः सामाजिकान् चिरं पान्तु, दीर्घकालं यावद्रक्षन्त्वित्यभिधयाऽभिदधता कविना विशिष्टो नायको यस्य समाजस्यासौ विनायकस्तस्य चीत्कारवत्यो वदनविधुतयः शेमुषीविच्छित्तयो वः पान्त्विति कश्चन सान्दर्भिको व्यङ्ग्यार्थोऽपि सन्निवेशित इति न समुन्नेतुम-शक्यम्। तदनु च प्रस्तावनायाम्—

---

१. अमरकोशे–१.५.१।

'मारिष! सुविहितानि रङ्गमङ्गलानि, सन्निपतितश्च भगवतः कालप्रियानाथस्य यात्राप्रसङ्गेन नानादिगन्तवास्तव्यो महाजनसमाजः' इति सूत्रधारवचनेन।

'तेन हि तत्प्रयोगादेवात्रभवतः सामाजिकानुपास्महे' इति नटोक्त्या च प्रकरणकर्त्तुरस्याभिमतं सामाजिकानामभ्यर्हितत्वं सुतरामवगम्यते; किन्तु यथाऽस्माभिः प्रागुक्तं भवभूत्यभिमतः समाजः परम्परान्तःपातिनमेवार्थजातं पुरस्करोति, तत्कृतन्नाट्यवस्तु न प्रायः सामान्यप्रेक्षकानावर्जयति, तत्र विद्वांस एवानुरोद्धारः प्रयोगद्रष्टारश्चेति। तत्रैव—

'आदिष्टश्चास्मि विद्वज्जनपरिषदा यथा केनचिदपूर्वप्रकरणेन वयं विनोदयितव्याः'। इति वाक्ये स्वयं नाट्यकृत्, 'महाजनसमाजो विद्वद्गोष्ठीति' पूर्वोदाहृतनिबन्धनेऽस्य टीकाकारो जगद्धरश्च प्रतिपादयन्तौ 'मालतीमाधवे'ऽभिजात-वर्गमेव सामाजिकत्वेन प्रमाणयतः। अपि च पुनरपि तत्रैव सूत्रधारमुखेनाह भवभूतिः—

'मारिष! कतमे ते गुणास्तत्र यानुदाहरन्त्यार्यविदग्धमिश्रा भगवन्तो भूमिदेवाश्च'। अत्रत्या कवेरमुष्य प्रसिद्धा वाचोयुक्तिरपि—

'ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः'[१]।

इत्येवमाद्या परम्पराप्रियत्वमस्योपश्लोकयति। अयमस्त्यत्राशयः—तत्रभवतो भवभूतेरभिमतः समाजो वर्णाश्रमाचारवतां जनानां विदुषां नीतिविदां मसृणभावनाभिभूतप्रणयिनामेव कश्चन विशिष्टः समूहः। सुविहितेऽपि प्रणयव्यापारेऽत्र शूद्रकसन्दृब्धमृच्छकटिकप्रकरणवन्नास्ति वर्णाश्रमव्यवस्थाशैथिल्यं न च विटचेटशकारादीनामुद्वेजकमसद्वृत्तजातं धर्मशास्त्रोक्तनियमानां वाऽधरीकरणमिति सुव्यक्तमेव। भवभूतिः सामाजिकव्यवस्थाविषये मध्यममार्गगामी। असौ 'मृच्छकटिक'-समनुमोदितां सङ्घर्षपरां भौतिकीं क्रान्तिं न तथाऽनुमनुते, यथा धर्मनीतिपरां वैचारिकीं क्रान्तिम्। अस्याः फलवत्त्वं शिवत्वमेवायं प्रकरणेऽस्मिंस्तत्र

---

१. मालतीमाधवे-१.६।

तत्रोपवीणयति। गतानुगतिकजाड्यजृम्भिते बलादारोपितसम्बन्धविशेषे नास्याभिमतिः, किन्तु सहजाः शालीनाः पैतृकसंस्कारानुगुणा ये सम्बन्धास्तत्रान्तरः कोऽपि हेतुविशेष इति पारम्परीणां मान्यतां समर्थयति। यथोक्तमत्रैव माधवस्य सुहृन्मित्रेण मकरन्देन—

'व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-
र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः'[१]।।इति।

'मालतीमाधवा'ख्यरूपकस्य सङ्घटने वरकन्ययोर्विषमविवाहमूला सामाजिकी दुर्व्यवस्थैव समस्यात्वेन समुपयाति, तामेव चात्र कामन्दकीयनीतिद्वारेण समादधाति प्रकरणकृदिति न तिरोहितं प्रेक्षावताम्। विदर्भराजमन्त्रिणो देवरातस्य पद्मावतीश्वरामात्यस्य चासीद् विद्यापरिग्रहस्थानादेव काचनापूर्वा प्रीतिः। ताभ्याञ्चैकदा प्रणयपारवश्यादेव, 'अवश्यमावाभ्यां मिथोऽपत्यसम्बन्धो विधेयो यदि दैवं विषमसन्तानयोगान्नौ समनुगृह्णातीति' कामन्दक्याः सहाध्यायिन्याः समक्षं प्रतिज्ञातमासीत्।

अथ समुपागते समये भूरिवसोर्गृहे मालतीनाम्नी पार्वणेन्दुवदना सुखसदना कन्यका, देवरातस्य च तदनुगुणः सर्वाङ्गसुन्दरो माधवो नाम पुत्रो यथाक्रमं जनिमवापतुः, कालयोगाच्च तौ यौवनमासाद्योद्वाहयोग्यतामुपगतौ। अस्मिन्नेवान्तरे स्वानुजासहचरीममात्यभूरिवसुतनयामनिन्द्यसौन्दर्यमूर्त्तिं स्त्रीरत्नं मालतीं वीक्ष्य पद्मावतीश्वरनर्मसचिवो विगतयौवनो विरूपश्च नन्दनस्तां राजमुखेनाभ्यर्थयामास[२], भूरिवसुश्च राजकोपभयादनिच्छन्नपि—'प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज'[३] इति राजानमुदीरयाञ्चक्रे, गुप्तरीत्या च सुगतवर्त्मानुयायिनीं श्रमणां स्वविद्यासहचरीं कामन्दकीं कुण्डिनपुरादान्वीक्षिकीमध्येतुं पित्रा पद्मावतीं प्रापिताय माधवायैव मालतीप्रदानव्यतिकरसङ्घटनाय नियोजयामास।

---

१. मालतीमाधवे–१.२४।

२. तां याचते नरपतेर्नर्मसुहृन्नन्दनो नृपमुखेन।
तत्साक्षात्प्रतिषेधः कोपाय शिवस्त्वयमुपायः।। (मालतीमाधवे–१.११)

३. द्वितीयेऽङ्के प्रवेशके द्वितीयचेटीवाक्यम्।

अत्र सौगतजरत्परिव्राजिकायाः कामन्दक्या अभिधानमपि प्रकृतार्थमनुसरति, यथाऽऽह टीकाकृज्जगद्धरः—

'कामन्दकीयनीतिग्रन्थभेदस्तं वेत्तीति कामन्दकी.....अनया नामव्युत्पत्त्या नीतिवेदिताबोधनेन प्रकृतसिद्धिहेतुतोक्ता तदुत्तेजनिकेति'[1]।

अत्र 'आर्जवं दुर्जनेषु न नीतिः', 'शठे शाठ्यं समाचरेदिति' नीतिवाक्यार्थमभिधायैवोक्तं भवभूतिना—

अनुरागप्रवादस्तु वत्सयोः सार्वलौकिकः।
श्रेयो ह्यस्माकमेवं हि प्रतार्यौ राजनन्दनौ[2]॥

अपि च—

बहिः सर्वाकारप्रगुणरमणीयं व्यवहर-
त्पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति।
जनो विद्वानेकः सकलमभिसन्धाय कपटै-
स्तटस्थः स्वानर्थान् घटयति च मौनञ्च भजते[3]॥

विवाहविषये रूपककर्त्तुरयमसन्दिग्धोऽभ्युपगमो यदनुगुणयोरेव वरकन्ययोः सङ्गमः करणीयस्तत्र जनयितुर्दैवस्य वा रुचिरेव गरीयसी न कस्यचन राज्ञो महाराजस्य वेति पक्षं द्रढयितुकाम एवासौ तत्तत्पात्रमुखेन स्वसिद्धान्तमुपन्यस्यति, यथाऽऽह द्वितीयेऽङ्के कामन्दकी—

'अयि सरले!.....प्रभवति प्रायः कुमारीणां जनयिता दैवञ्च'।

सैव च चतुर्थाङ्केऽपि—

'न खलु महाराजस्य मालती निजा कन्यका। कन्यकाप्रदाने च नृपतयः प्रमाणमिति नैवंविधो धर्माचारसमयः'।

---

१. मालतीमाधवस्य प्रस्तावनानन्तरं प्रथमाङ्कटीकाऽऽरम्भे जगद्धरः।
२. मालतीमाधवे–१.१२।
३. तत्रैव–१.१४।

एतादृग्विवाहस्य गर्हा तदात्वेऽप्यासीदिति द्वितीयेऽङ्के प्रमाणयति लवङ्गिकावचनमिदम्—

'अस्त्येतन्नरेन्द्रवचनानुरोधिनाऽमात्येन नन्दनस्य प्रतिपन्ना मालतीति सकलो जनोऽमात्यं जुगुप्सते'। एवञ्च—

'तस्मिन् वरे दुर्दर्शनेऽतिक्रान्तयौवने किमिति न विचारितममात्येन'।

कामन्दक्यपि—

गुणापेक्षाशून्यं कथमिदमुपक्रान्तमथवा
कुतोऽपत्यस्नेहः कुटिलनयनिष्णातमनसाम्।
इदं त्वैदम्पर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः
सुतादानान्मित्रं भवतु स हि नो नन्दन इति[१]।।

अथ परमगम्भीरा मालत्यपि स्फुटमुदीरयामासास्मिन् विषये तत्रैव—

'मालती (स्वगतम्)—कथमुपहारीकृतास्मि राज्ञस्तातेन...'।...
'राजाराधनं खलु तातस्य गुरुकं न पुनर्मालती'।

चतुर्थे च—

'परिणतमिदानीं मे जीविततृष्णायाः फलम्।
निर्व्यूढञ्च निष्करुणतया तातस्यापि कापालिकत्वम्'।।इति।

भवभूतिस्तु नैतत्समीचीनत्वेनाभ्युपैति। कामन्दकीमुखेनासौ सुव्यक्तं प्रतिपादयति स्वाभिमतम्, तद्यथा—

'इतरेतरानुरागो हि दारकर्म्मणि पाराध्यं मङ्गलम्। गीतश्चायमर्थोऽङ्गिरसा यस्यां मनश्चक्षुषोरनुबन्धस्तस्यामृद्धिरिति'। सन्दर्भेणानेन वरकन्ययोर्विवाहे पारस्परिकं प्रणयमनुगुणत्वञ्च बहुमन्वानोऽप्ययं महाकविर्न जातु स्वच्छन्दतामुपदिशति विषयेऽस्मिन्निति पारम्परीणत्वं शास्त्रीयत्वञ्च समर्थयन्नेवासौ प्रकरणमुपकल्पयामास।

१. मालतीमाधवे–२.७।

मालतीमाधवयोः प्रणय उद्वाहश्च न केवलेन कामेन स्वच्छन्दभोगाभिलाषेण वा सम्पाद्यते, तत्रास्ति दैवस्यापि प्राक्कल्पितं किमप्यनिर्वचनीयं विधानमन्यथा तयोर्जनकयोर्मध्ये तादृशी प्रतिज्ञैव न प्रसज्येत, प्रसक्तायामपि तस्यां कन्यापुत्ररूपमसमसन्ततित्वमेव नोपपद्येतेति सोमपीथिनां मीमांसकानां कुले जातस्य कर्मविधानविचक्षणस्य भवभूतेरयमनुरूपो राद्धान्ताभिनिवेशः। एतस्मादेव कारणादयमन्वयमहिम्ना समुपजातशीलव्रतत्वं कुमारीणामुररीकरोति, यथा माधवं प्रत्याह मकरन्दः—

'न खलु तादृश्यो महाभागधेयाः कुमार्योऽन्यत्रासक्तचेतसो भूत्वा चक्षूरागिण्यो भवन्ति'। (प्रथमेऽङ्के)

अपि च, विधेर्विधानमेवानुकरोत्यभिजनवतां प्रणयिनां मदनोऽपि, यथा—

या कौमुदी नयनयोर्भवतः सुजन्मा
तस्या भवानपि मनोरथबन्धबन्धुः।
तत्सङ्गमं प्रति सखे न हि संशयोऽस्ति
यस्मिन् विधिश्च मदनश्च कृताभियोगः[1]॥

इत्थं मालतीमाधवे प्रतिबिम्बिता श्रीभवभूतेस्सामाजिकी चेतना यद्येकत्र वरकन्ययोः समुद्वाहे पारस्परिकं प्रणयमुपरञ्जयति, तदपरत्र तयोः पारम्परिकमभिजातत्वमपि नोपेक्षाविषयीकरोतीति सुवचमेव।

इदमेव प्रकरणस्य पर्यन्तक्षणे समर्थयत्येषा सौदामिनीवाक्यरचना—

'इदमत्र रमणीयतरं यदमात्ययोर्भूरिवसुदेवरातयोश्चिरात्पूर्णोऽयमितरेतरापत्य-सम्बन्धात्मा मनोरथः'।

सन्दर्भेऽस्मिन्नन्या अपि तदानीन्तनसमाजविषयिण्यः समस्याः कविना समुपस्थापितास्तासां यथायथं समाधानञ्चापि विनिवेशितं किन्त्वत्रास्मदुन्नीता सेयं विषमविवाहसन्दर्भितैव प्राधान्यं भजते।

---

१. मालतीमाधवे–१.३४।

प्रकरणस्यैतस्य भरतवाक्येऽपि कविर्यामाशंसामभिव्यनक्ति तस्यां समाजरक्षणस्यैव ते ते पक्षा आविर्भवन्तीति तत्रभवाञ्छ्रीकण्ठपदलाञ्छनः स्वसमयसमाजस्य संस्काराधानं प्रति न जागरूक इति सर्वमप्यनवद्यम्। भरतवाक्यस्य कलेवरं च यथा—

सन्तः सन्तु निरन्तरं सुकृतिनो विध्वस्तपापोदया
राजानः परिपालयन्तु वसुधां धर्मे स्थिताः सर्वदा।
काले सन्ततवर्षिणो जलमुचः सन्तु क्षितौ पुण्यतो
मोदन्तां धनबन्धुबान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः।। इति।

श्राद्धे मांसप्रयोगस्तदीयवेदशास्त्रप्रामाण्यविचारश्च

श्रीशिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः
स्वाद्ध्यायशाला, च २.४१९, सरस्वतीमार्गः
लाजिम्पाट्, काष्ठमण्डपमहानगरम्,
नेपालदेशः

उपक्रमः

श्राद्धे मांसप्रयोगस्य विषये अत्यर्वाचीनेषु केषुचिद् धर्मशास्त्रनिबन्धेषु इदानीन्तनानां विदुषामाचारेषु च विगानं दृश्यते। तस्मादेतस्मिन् विषये वैदिकशास्त्रप्रामाण्यस्य विषये च स्वमतिपरिशुद्धये विदुषां विचारस्योपलब्धये च यथामति विचारः प्रस्तूयते।

श्राद्धस्य परिभाषा

परलोकं गतस्य जनस्य तृप्तये यथाविधि कर्तव्यं हवन-ब्राह्मणभोजन-पिण्डदानादिकं कर्म श्राद्धमित्युच्यते। एतस्मिन् विषयेऽधोलिखितानि वचनानि स्मरणीयानि—

श्रद्धया दीयते किञ्चिद् दैवं ब्रह्माग्नितर्पणम्।
श्राद्धं तु तद् विजानीयात् पुरा प्रोक्तं महर्षिणा[1]।।इति।

प्रेतं पितॄंश्च निर्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः।
श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितम्[2]।।इति।

पिण्डदानञ्च यजुषां बह्वृचां द्विजतर्पणम्।
श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादुभयं सामगायिनाम्[3]।।इति।

---

१. स्कन्दमहापुराणे, नागप्रकाशकेन देहल्यां १९८६ खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रिते, ५.१.५८.६।

२. निर्णयसिन्धौ तृतीयपरिच्छेदारम्भे पृथिवीचन्द्रोदयधृतं मरीचिवचनम्।

३. व्याघ्रपादस्मृतौ, श्लो. १७३, कालीघट्टनगरे २०१० वैक्रमाब्दे मनसुखरायमोरेण प्रकाशिते स्मृतिसन्दर्भे, चतुर्थभागे, पृ. २५०७।

प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः।
गयादौ पिण्डमात्रस्य दीयमानत्वदर्शनात्।।
भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्त्यन्ये महर्षयः।
ब्राह्मणस्य परीक्षायां महायत्नप्रदर्शनात्।
आमश्राद्धविधानस्य विना पिण्डैः क्रियाविधेः।
तदालभ्याप्यनध्यायविधानश्रवणादपि।।
विद्वन्मतमुपादाय ममाप्येतद् हृदि स्थितम्।
प्राधान्यमुभयोर्यस्मात् तस्मादेष समुच्चयः[१]।।इति।
तत्राग्नौकरणं मुख्यं ब्राह्मणानाञ्च भोजनम्।
पिण्डप्रदानं तत्पश्चात् त्रयमेतत्तु पैतृकम्[२]।।इति।
होमश्च पिण्डदानञ्च तथा ब्राह्मणभोजनम्।
श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादेकस्मिन्नौपचारिकम्[३]।।इति च।

श्राद्धस्य माहात्म्यम्

श्राद्धेन परलोकं गतानां तृप्तिर्भवति, श्राद्धस्य कर्तुश्च आयुर्वृद्धिर्भवति, विद्या-धन-पुत्र-राज्य-सुख-स्वर्ग-मोक्षाणाञ्च कामनानुसारं लाभश्च भवति, सर्वपुण्यप्राप्तिर्भवति, सर्वपापनाशश्च भवति। एतस्मिन् विषयेऽधोलिखितानि वचनानि विचार्याणि—

आयुर्विद्यां धनं पुत्रान् राज्यं सौख्यं त्रिविष्टपम्।
मोक्षञ्चाऽपि प्रयच्छन्ति पितरः श्राद्धतर्पिताः[४]।।इति।
सर्वशास्त्रार्थगमनं सर्वतीर्थावगाहनम्।
सर्वयज्ञफलं विन्द्याच्छ्राद्धदानान्न संशयः।।

---

१. कात्यायनस्मृतौ २९.९-१२, कालीघट्टनगरे २००९ वैक्रमाब्दे मनसुखरायमोरेण प्रकाशिते स्मृतिसन्दर्भे, तृतीयभागे, पृ. १३८५।
२. लौगाक्षिस्मृतौ, कालीघट्टनगरे २०१३ वैक्रमाब्दे मनसुखरायमोरेण प्रकाशिते स्मृतिसन्दर्भे, षष्ठे भागे, पृ. ३८३।
३. *निर्णयसिन्धौ* तृतीयपरिच्छेदारम्भे श्रीधरवचनम्।
४. याज्ञवल्क्यस्मृतिवचनं च 'आयुः प्रजाम्' (१.२७०) इत्यादिकमत्रानुसन्धेयम्।

महापातकसंयुक्तो यो युक्तश्चोपपातकैः।
घनैर्मुक्तो यथा भानू राहुमुक्तश्च चन्द्रमाः।।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वपापं विलङ्घयेत्।
सर्वसौख्यं स्वयं प्राप्तः श्राद्धदानान्न संशयः।।
सर्वेषामेव दानानां श्राद्धदानं विशिष्यते।
मेरुतुल्यं कृतं पापं श्राद्धदानं विशोधनम्[१]।।इति।
सदाचारपरो विप्रः कृपालुः श्राद्धकृत् तथा।
आत्मनिष्ठोऽथ लोकेषु तारयेत् तरति स्वयम्[२]।।इति।
न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः।
श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते[३]।।इति च।

श्राद्धस्यात्यावश्यकत्वम्

अधिकारिणा जनेनाकर्तव्यं कृत्वाऽपि श्राद्धोपकरणमुपकल्प्याऽऽवश्यकं पितृक्षयाहादिश्राद्धमवश्यमेव कार्यम्, आवश्यकश्राद्धाकरणे नरकपातादिकमनिष्टं भवेदिति शास्त्रं बोधयति। एतस्मिन् विषयेऽधोलिखितानि वचनानि विशेषेण स्मरणीयानि—

अकर्तव्यशतं कृत्वा श्राद्धं कुर्याद् विचक्षणः।
तच्च कर्तव्यतामेति स्वयमुक्तं विरिञ्चिना।
गुरोर्गोहननं कृत्वा ददुः श्राद्धं ययुर्दिवम्।
तेषाञ्च कीर्तनादेव श्राद्धं भवति चाक्षयम्[४]।।इति।
पितृयज्ञात् परो यस्माद् धर्मो नास्ति कथञ्चन।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शक्त्या कुर्यादमत्सरः[५]।।इति।

---

१. पुण्यपत्तनस्थाऽऽनन्दाश्रममुद्रणालयेन १९२९ खैस्ताब्दे प्रकाशिते स्मृतीनां समुच्चये समाविष्टायामत्रिसंहितायाम्, श्लो. ३६३-३६६।
२. तत्रैव लघ्वाश्वलायनस्मृतौ–२४.३१।
३. याज्ञवल्क्यस्मृतौ–३.२०५।
४. पद्ममहापुराणे, (देहल्यां १९८४ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते) सृष्टिखण्डे–५०.२७२-२७४।
५. तत्रैव, सृष्टिखण्डे–५०.३११।

नास्तिक्यादथवा लोभात् मोहात् काले यथोदिते।
भक्त्या न श्राद्धदा ये स्युः पच्यन्ते नरकेषु ते[१]।।इति।
पित्रोः श्राद्धपरित्यागाच्चाण्डालत्वमवाप्नुयात्।
सद्य एव न सन्देहस्तस्मात् कुर्यात् तु तत् सदा[२]।।इति।
मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालः कोटिजन्मसु।
भवत्येवेति सा प्राह श्रुतिस्तस्मात्तु तच्चरेत्[३]।।इति।
मोहान्न कुरुते श्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि।
निराशाः पितरो यान्ति दुर्गतिञ्चापि वै सुतः।।
अज्ञानाद् वा प्रमादाद् वा यो मृताहमतिक्रमेत्।
स याति नरकं घोरं यावदाभूतसम्प्लवम्[४]।।इति।
न कुर्याद् यो नरः श्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि।
वेतालत्वमवाप्याऽऽशु पश्चान्नरकमश्नुते[५]।।इति च।

श्राद्धादिधर्मकृत्यस्य यथाशास्त्रमनुष्ठेयत्वम्

सर्वमेव धर्मकृत्यं शास्त्रविधिमेवानुसृत्य कर्तव्यम्, शास्त्रविधिमुपेक्ष्य कृतं धर्मकृत्यं सिद्धिं फलं वा न ददाति, तस्मात् शास्त्रं सम्यग् विचार्य किं विधिवाक्यमनुसृत्य कीदृशेनाऽधिकारिणा कस्मै फलाय कीदृश्या सामग्र्या कीदृशे देशे कीदृशे काले केन पदार्थक्रमेण कया पद्धत्या धर्मकृत्यविशेषोऽनुष्ठेय इति पूर्वं शास्त्रार्थं सम्यग् ज्ञात्वा यथाशक्त्येव प्रथमद्वितीयादिकल्पमुपादाय यथावत् कर्मणः कर्ता एव जनो व्रतादिकर्मणां फलेऽधिकारी भवति, विधिवत् कृतं कर्म अक्षयं भवति, विधिवत् कृतं स्वल्पमपि कर्म प्रभूतं फलं ददाति, विधिविकलं तु प्रभूतमपि कर्म अत्यल्पं फलं ददाति, विधिहीनस्य कर्मणः फलमसुरा हरन्ति, विधिहीनं

---

१. पद्ममहापुराणे, पातालखण्डे–९६.५६-५७।

२. मार्कण्डेयस्मृतौ, कालीघट्टनगरे २०१३ वैक्रमाब्दे मनसुखरायमोरेण प्रकाशिते स्मृतिसन्दर्भे षष्ठे भागे, पृ. १८४।

३. तत्रैव, लौगाक्षिस्मृतौ, पृ. २२१।

४. लघ्वाश्वलायनस्मृतौ २४.२७-२८, कालीघट्टनगरे मनसुखरायमोरेण २००९ वैक्रमाब्दे प्रकाशिते स्मृतिसन्दर्भे, तृतीये भागे, पृ. १९६६।

५. स्कन्दपुराणे (देहल्यां १९८६ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन प्रकाशिते) २.१.२६.३२।

स्वमनीषिकया कृतं कर्म विफलं भवतीति च शास्त्रं प्रतिपादयति। तथा हि शास्त्रवचनानि—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि[1]॥इति।
देशं कालं युक्तपात्रं युक्तं चायुक्तमेव च।
शास्त्रदृष्ट्या समालोच्य पश्चाद् धर्मं समाचरेत्[2]॥इति।
पूर्वं निश्चित्य शास्त्रार्थं यथावत् कर्मकारकः।
अवेदनिन्दको धीमानधिकारी व्रतादिषु[3]॥इति।
प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्[4]॥इति।
स्नानं दानं जपो होमो देवपूजा द्विजार्चनम्।
अक्षयं जायते सर्वं विधिवच्चेद् भवेत् कृतम्[5]॥इति।
यथोक्तं कुरुते यस्तु विधिवत् सुकृतं नरः।
स्वल्पं मुनिवरश्रेष्ठ मेरुतुल्यं फलं भवेत्॥
विधिहीनं तु यः कुर्यात् सुकृतं मेरुमात्रकम्।
अणुमात्रं तदाप्नोति फलं धर्मस्य नारद[6]॥इति।

---

१. गीतायाम्–१६.२३-२४।
२. लोहितस्मृतौ, श्लो. ५२६-५२७, कालीघट्टनगरे २०१२ वैक्रमाब्दे मनसुखरायमोरेण प्रकाशिते स्मृतिसन्दर्भे, पञ्चमे भागे, पृ. २७५०-२७५१।
३. हेमाद्रिकृते चतुर्वर्गचिन्तामणौ (वाराणस्यां १९८५ खैस्ताब्दे चौखम्भासंस्कृतसंस्थानेन पुनर्मुद्रिते) व्रतखण्डे, पृ. ३२५।
४. मनुस्मृतौ (मन्वर्थमुक्तावल्या समन्वितायाम्, १९४६ खैस्ताब्दे निर्णयसागरमुद्रणालयेन प्रकाशितायाम्) ११.३०।
५. स्कन्दमहापुराणे (देहल्यां १९८७ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन प्रकाशिते) प्रभासखण्डे २.१३.१०।
६. पद्ममहापुराणे (देहल्यां १९८४ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते) उत्तरखण्डे ६१.१३-१४।

विधिदृष्टं तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः।
न फलं किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत्।।

श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः।
शुचिशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते।।

विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत्।
तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य त्वकृतात्मनः[१]।।इति।

यः कश्चित् कुरुते धर्मं विधिं हित्वा दुरात्मवान्।
न तत्फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽपि विधिच्युतः[२]।।इति।

स्वाभिप्रायकृतं कर्म विधिज्ञानविवर्जितम्।
क्रीडाकर्मेव बालानां तत् सर्वं स्यान्निरर्थकम्[३]।।इति च।

शास्त्रविधिषु च स्वशाखाविधेर्विशेषतोऽनुसरणीयत्वम्

शास्त्रविधिषु च स्वशाखाविधेरेव विशेषतोऽनुसरणीयत्वम्, स्वशाखा-विधिनाऽऽकाङ्क्षितस्य स्वशाखाविध्यनुकूलस्य चैवान्यस्य धर्मस्यानुष्ठेयत्वञ्च वैदिकोपनयनवेदवेदाङ्गाद्यध्यापनाध्ययनादिव्यवस्थात एवावगम्यते। एतस्मिन् विषये अधोलिखितानि वचनानि च स्मर्तव्यानि—

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः।
तच्छाखं कर्म कर्तव्यं तच्छाखाध्ययनं तथा।।

अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत्।
स्वशाखां तु परित्यज्य शाखारण्डः स उच्यते[४]।।इति।

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत्।
तच्छाखाध्ययनं कार्यमन्यथा पतितो भवेत्[५]।।इति।

---

१. योगियाज्ञवल्क्यवचनं हेमाद्रिकृते श्राद्धकल्पे (वाराणस्यां १९८५ खैस्ताब्दे चौखम्भासंस्कृतसंस्थानेन पुनर्मुद्रिते) पृ. ८८३-८८४।
२. लघुहारीतस्मृतौ ३.३, कालीघट्टनगरे २००९ वैक्रमाब्दे मनसुखरायमोरेण प्रकाशिते स्मृतिसन्दर्भे, द्वितीयभागे, पृ. ९७९।
३. उत्तराङ्गिरसे १.१०, कालीघट्टनगरे २०१२ तमे वैक्रमाब्दे मनसुखरायमोरेण प्रकाशिते स्मृतिसन्दर्भे, पञ्चमे भागे, पृ. ३०६६।
४. संस्कारगणपतौ (वाराणस्यां चौखम्बासंस्कृतसिरीज-आफिस इत्युक्तेन निकायेन १९९५ तमे खैस्ताब्दे प्रकाशिते) गृह्यकारिकावचनम्, पृ. ९।
५. तत्रैव वीरमित्रोदयधृतं वसिष्ठवचनम्।

न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत्।
आचरन् परशाखोक्तं शाखारण्डः स उच्यते।।
यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत्।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति[१]।।इति।
स्वशास्त्रे विद्यमाने यः परशास्त्रेण वर्तते।
भ्रूणहत्यासमं तस्य स्वशास्त्रमवमन्यतः[२]।।इति।
बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम्।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्[३]।।इति।
ऊनो वाऽप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितो विधिः।
तेन सन्तनुयाद् यज्ञं न कुर्यात् पारतन्त्रिकम्[४]।।इति।
यः स्वसूत्रमतिक्रम्य परसूत्रेण वर्तते।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽप्यधर्मेण युज्यते[५]।।इति।
स्वगृह्यचोदितं कर्म द्विजः कुर्वन् कृती भवेत्।
अन्यथा पतितो भूयात् सर्वधर्मबहिष्कृतः[६]।।इति।
सर्वेषामपि पक्षाणां स्वगृह्योक्तं विधीयते।
स्वगृह्योक्तस्य चाभावे ग्रहणं स्वेच्छया भवेत्[७]।।इति।
यावदुक्तं स्वस्वगृह्ये न कृतं तावदेव तत्।
परोक्तं वा विमिश्रं वा कृतमप्यकृतं भवेत्[८]।।इति।

---

१. संस्कारगणपतौ, वसिष्ठवचनम्, पृ. १०, व्याघ्रपादस्मृतौ, श्लो. १७४।
२. बौधायनश्रौतसूत्रे (देहल्यां १९८२ खैस्ताब्दे मुंशीराममनोहरलालेन पुनर्मुद्रिते), २९.८।
३. प्रथमयज्ञपार्श्वे (हस्तलिखिते, वाराणसीस्थसरस्वतीभवनपुस्तकालये वर्तमाने), श्लो. ८२।
४. तत्रैव, श्लो. ८०।
५. विष्णुधर्मोत्तरपुराणे (देहल्यां १९८५ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनमुद्रिते), २.१२७.४८-४९।
६. नारदीयमहापुराणे (देहल्यां १९८४ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते) १.२४.१०।
७. श्राद्धकाशिकायाम् (मुम्बय्यां १९७३तमे वैक्रमाब्दे गुजरातीप्रिण्टिङ्गप्रेसनामकेन निकायेन प्रकाशिते भाष्यपञ्चकयुतपारस्करगृह्यसूत्रे समाविष्टायाम्), पृ. ४८३।
८. कातीयमन्त्रभ्रान्तिहरसूत्रे (१९४३ खैस्ताब्दे निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रिते शुक्लयजुर्विधानसूत्रे समाविष्टे), श्लो. ९३।

कल्पमेकं समाश्रित्य प्रवृत्तेऽपि च कर्मणि।
न मिश्रयेत् प्रयोगाँस्तान् कल्पयोरव्यवस्थयो:[१]।।इति च।

श्राद्धे मांसस्य विधयः

एतादृश्यां शास्त्रविधिव्यवस्थायां सत्यां तत्तच्छाखाश्राद्धकल्पसूत्रादिषु शास्त्रेषु श्राद्धे मांसप्रयोगस्य विहितताया दर्शनादधुना श्राद्धे मांसस्य प्रयोगस्याऽऽचारे प्रायेणाऽदर्शनाच्च श्राद्धे मांसस्याऽधुना शास्त्रानुसारं प्रयोग: कर्तव्यो न वेति जिज्ञासा भवति। तत्र तावच्छास्त्रेषु श्राद्धे मांसस्य विधय: प्रदर्श्यन्ते। तथा हि—

तत्तच्छाखागृह्यसूत्राद्युक्तश्राद्धकल्पेषु मांसस्य विधयः

ये तातृषुरिति चतस्त्रोऽनुद्रुत्य वपां जुहुयात्।
(इति कौषीतकिगृह्यसूत्रे–३.१५.४)

स्थालीपाकोऽवदानमिश्र:। (इति च तत्रैव)

श्वोऽन्वष्टक्यां पिण्डपितृयज्ञावृता गोपशुरजस्थालीपाको वा।
(इति च तत्रैव–३.१५.७)

अथ श्वोभूतेऽष्टका पशुना स्थालीपाकेन च।
(इति आश्वलायनगृह्यसूत्रे–२.४.६)

पशुकल्पेन पशुं संज्ञप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्जं वपामुत्खिद्य जुहुयात्।
(इति च तत्रैव–२.४.१३)

अथावदानानां स्थालीपाकस्य च। (इति च तत्रैव–२.४.१४)

अपरेद्युरन्वष्टक्यम्, तस्यैव मांसस्य प्रकल्प्य। (इति च तत्रैव–२.५.१-२)

अपरपक्षे मासि मासि चैवम्। (इति च तत्रैव–२.५.११)

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्त्रोऽष्टका:, ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति, अपूपमांस-शाकैर्यथासङ्ख्यम्। (इति पारस्करगृह्यसूत्रे–३.३.१-३)

मध्यमा गवा, तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेद: पितृभ्य इति।
श्वोऽन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत्।।
(इति च तत्रैव–३.३.८-१०)

---

१. कृष्णभट्टकृतायां निर्णयसिन्धुसंस्कृतटीकायाम् (वाराणस्यां चौखम्बा-संस्कृत-सिरीज-ऑफिस-नामकेन निकायेन प्रकाशिते निर्णयसिन्धौ समाविष्टायाम्), पृ. ११७१।

एकादश्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा मांसवत्।
(इति च तत्रैव–३.१०.४८)

छागोस्त्रमेषानालभ्य क्रीत्वा लब्ध्वा वा, न स्वयं मृतानाहृत्य पचेत्।
(इत्यादिकं वचनं च कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रे, क.७)

बर्हिरादाय गामुपाकरोति।
(इत्यादिकं वचनजातं बौधायनगृह्यसूत्रे–२.११.७-५५)

एवमेव मासि श्राद्धमपरपक्षस्याऽन्यतमेऽहनि क्रियेत।
(इति वचनं च तत्रैव–२.११.६८)

अष्टकानुकृतिर्मासिकं तत् पुरस्ताद् व्याख्यातम्। (इति च तत्रैव–३.१२.१)

एतावद् गोरालम्भनस्थानमतिथिः पितरो विवाहश्च।
(इति आपस्तम्बगृह्यसूत्रे–३.१०)

श्वोभूते दर्भेण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमीति।
(इत्यादिकं वचनजातं च तत्रैव–२२.३-१२)

श्वोभूते पितृभ्यो गामालभते।
(इत्यादिकं वचनजातं सत्याषाढ-(हिरण्यकेशि) गृह्यसूत्रे–२०.५.१०-२०)

श्वोऽवशिष्टं भक्तं रन्धयित्वा पिण्डानामावृता त्रीन् मांसौदनपिण्डान् निदधाति।
(इति वचनं च तत्रैव २.९.८)

श्वोऽन्यां (गां) कारयेत्, तस्या वपां जुहुयात्।
(इति वचनं च तत्रैव २.९.३-४)

श्वोऽवशिष्टं भक्तं रन्धयित्वा पिण्डानामावृता त्रीन् मांसौदनपिण्डान् निदधाति।
(इति वचनं च तत्रैव–२.९.८)

श्राद्धमपरपक्षे पितृभ्यो दद्यात्, अनुगुप्तं ब्राह्मणान् भोजयेन् नाऽवेदविद् भुञ्जीतेति श्रुतिः यदि गवा पशुना वा कुर्वीत प्रोक्षणमुपपायनं पर्यग्निकरणमुल्मुकहरणं वपाहोममिति, त्रैधं वपां जुहुयात् स्थालीपाकमवदानानि च।
(इति वचनं मानव-मैत्रायणीयगृह्यसूत्रे–२.९.९-१२)

तिस्रोऽष्टकाः पितृदेवत्याः, ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्त्रयस्तामिस्रास्तेष्वष्टमीष्वष्टकायज्ञाः, प्रथमां शाकेन द्वितीयां मांसेन तृतीयामपूपैः।
(इति काठक-(लौगाक्षि) गृह्यसूत्रे–६१.१-३)

अष्टकां करिष्यमाण उपकल्पयते उक्षाणं वा वेहतं व्रीहीनन्नं मधु च सर्पिश्च।
(इति अग्निवेश्यगृह्यसूत्रे-३.२.१)

अथैभ्यो गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमीति, अथैनां प्रोक्षति पितृभ्यस्त्वा जुष्टां प्रोक्षामीति, तामत्रैव प्रतीचीनशिरसं दक्षिणापदीं संज्ञपयन्ति।
(इत्यादिकं वचनजातं च तत्रैव-३.२.५)

यदि नित्यश्राद्धं कुर्वन् शशं वा मृगं वा कूर्मं वोपाकरोति श्रपयित्वा हिरण्येन परिक्रीय वा यथाष्टकासु द्वितीयेऽह्नि तथा करोति। (इति च तत्रैव-३.३.२)

उपस्थितेऽन्न ओदनस्य मांसानामिति समवदाय सर्पिर्मिश्रस्य जुहोति।
(इति भारद्वाजगृह्यसूत्रे-२.१७)

गामुपाकृत्य पशुबन्धवत् संज्ञप्त्वोत्खिद्य वपामुद्धृत्य पक्वया तया वह वपामिति होमं चामनन्ति। (इति वचनं वैखानसगृह्यसूत्रे-४.३)

चतुरष्टको हेमन्तस्ताः सर्वाः समांसाश्चिकीर्षेदिति कौत्सः।
(इति गोभिलगृह्यसूत्रे-३.१०.३-४)

तैष्या ऊर्ध्वमष्टम्यां गौः।
(इत्यादीनि वचनानि च तत्रैव-३.११.१६; ४.४.२४)

छागोस्रमेषा आलभ्याः।
(इत्यादिकं वचनजातं च गोभिलीयश्राद्धकल्पसूत्रे, क. ६.६-७.६)

मध्यमायां गौः। (इत्यादीनि वचनानि खादिरगृह्यसूत्रे-३.४.१-३; ५.३७)

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्त्रयोऽपरपक्षास्तेषामेकैकस्मिन्नेकैकाष्टका भवति।

शाकाष्टका मांसाष्टकाऽपूपाष्टकेति तत्र शाक-मांसाऽपूपानि हवींष्योदनं च॥
(इत्यादिकं वचनजातं जैमिनीयगृह्यसूत्रे-२.३)

गां वेदयन्ते, कुरुतेत्याह, तस्या दक्षिणमर्धं ब्राह्मणान् भोजयति सव्यं पितॄन्।
(इत्यादिकं वचनजातं कौशिकसूत्रे-८३.३३-३५)

पुरा विवाहात् समांसः पिण्डपितृयज्ञः। (इति च तत्रैव-८४.१२)

अष्टकायामष्टकाहोमाञ् जुहुयात्, तस्या हवींषि धानाः करम्भः शष्कुल्यः पुरोडाश उदौदनः क्षीरौदनस्तिलौदनो यथोपपादिपशुः, सर्वेषां हविषां समुद्धृत्य, दर्व्या जुहुयात् प्रथमा ह व्युवास सेति पञ्चभिः। (इति च तत्रैव-१३८.१-४)

अतस्तिलैर्मांसैः शाकैर्यूषैः कृसरापायसाऽपूपैर्लाजैर्भक्षैरिक्षुविकारैः पानैर्मधुना घृतेन दध्ना पयसा चैव प्रभूतमिष्टतोऽन्नं दद्यादनसूयः।

(इति अथर्वपरिशिष्टेषु श्राद्धविधौ–४४.३.१०)

नियुक्तस्तु यतिः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत्।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन् नरकमृच्छति।। (इति वासिष्ठधर्मसूत्रे–११.३४)

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।

उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम्।।

मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च।

एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च।। (इति च तत्रैव–११.३९-४०)

स्नेहवति त्वेवाऽन्ने तीव्रतरा पितॄणां प्रीतिर्द्राघीयांसं कालम्, तथा धर्माहृतेन द्रव्येण तीर्थे प्रतिपन्नेन, संवत्सरं गव्येन प्रीतिः, भूयांसमतो माहिषेण, एतेन ग्राम्यारण्यानां पशूनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम्, खड्गोपस्तरणे खड्ग-मांसेनाऽऽनन्त्यं कालम्, तथा शतबलेर्मत्स्यमांसेन, वाध्रीणसस्य च।

(इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे–२.७.१.३३; २.७.२.३)

तेषामुत्तमं लोहेनाऽजेन कुर्यात्। (इति च तत्रैव–२.८.१.१४)

नैयमिकं तु श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात्, सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः, अभाव तैलं शाकमिति। (इति च तत्रैव–२.८.२.१३-१५)

अन्नदधिघृतमधुमांसैः कर्षूत्रयं पूरयित्वा एतत् त इति जपेत्, एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्यात्। (इति विष्णुधर्मसूत्रे–२१.१०-११)

अष्टकासु दैवपूर्वं शाकमांसापूपैः श्राद्धं कृत्वाऽन्वष्टकास्वष्टकावद् वह्नौ हुत्वा।

(इति च तत्रैव–७४.१)

दध्ना मांसेन पयसा प्रत्येकं कर्षूत्रयं पूरयित्वा जपेत्।

(इति च तत्रैव–७४.७-८)

(प्रीयन्ते) द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन। (इत्यादिकं च तत्रैव–८०.१-१४)

तिलमाषव्रीहियवोदकदानैर्मासं पितरः प्रीणन्ति, मत्स्यहरिणरुरुशशकूर्म-वराहमेषमांसैः संवत्सराणि, गव्यपयःपायसैर्द्वादशवर्षाणि, वार्ध्रीणसेन मांसेन कालशाक-छाग-लोह-खड्गमांसैर्मधुमिश्रैश्चाऽऽनन्त्यम्।

(इति गौतमधर्मसूत्रे स्मृतिसन्दर्भे, चतुर्थे भागे, पृ. १९००, मिहिरचन्द्रसम्पादितासु अष्टादशसु स्मृतिषु, देहलीस्थेन नागप्रकाशकेन १९९० तमे खैस्ताब्दे प्रकाशितासु, पृ. ५१७, सव्याख्येषु गौतमधर्मसूत्रसंस्करणेषु तु एतन्न दृश्यते)

भक्ष्या: प्रतुदा विष्किरा जालपादा मत्स्याश्चाऽविकृता:, वध्याश्च धर्मार्थे।
(इति च तत्रैव, पृ. १९०३, २.८.३५-३७)

मनुस्मृत्यादिषु स्मृतिषु श्राद्धे मांसप्रयोगस्य विधयः

पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधा:।
तच्चाऽऽमिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नत:॥
(इति मनुस्मृतौ–३.१२३)

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च।
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च॥
उपनीय तु तत् सर्वं शनकै: सुसमाहित:।
परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्॥
(इति च तत्रैव–३.२२७-२२८)

मुन्यन्नानि पय: सोमो मांसं यच्चाऽनुपस्कृतम्।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते॥ (इति च तत्रैव–३.२५७)

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा।
दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत् पितरो नृणाम्॥
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु।
औरभ्रेणाऽथ चतुर: शाकुनेनाऽथ पञ्च वै॥
षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै।
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु॥
दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषै:।
शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु॥
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसनेन च।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी॥

कालशाकं महाशल्काः खड्ग-लोहाऽऽमिषं मधु।
आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः॥
(इति च तत्रैव–३.२६७-२७२)

क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा।
देवान् पितॄंश्चाऽर्चयित्वा खादन् मांसं न दुष्यति॥
(इति च तत्रैव–५.३२)

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नाऽत्ति मानवः।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्॥
(इति च तत्रैव–५.३५)

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि।
अत्रैव पशवो हिंस्या नाऽन्यत्रेत्यब्रवीन् मनुः॥
एष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद् द्विजः।
आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम्॥
(इति च तत्रैव–५.४१-४२)

या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे।
अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निर्बभौ॥
(इति च तत्रैव–५.४४)

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षिते द्विजकाम्यया।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्॥
(इति याज्ञवल्क्यस्मृतौ–१.१७९)

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम्।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्।
मासवृद्ध्याऽभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः॥
खड्गामिषं महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव वा।
लौहामिषं महाशाकं मांसं वार्ध्रीणसस्य च॥

यद् ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते।
तथा वर्षत्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः।।

(इति च तत्रैव–१.२५८-२६१)

स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद् यद्यानुकल्पितम्।
श्रपयेत् तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्तथा।।

(इति कात्यायनस्मृतौ–१७.२५)

क्षालनं दर्भकूर्चेन सर्वत्र स्रोतसां पशोः।
तूष्णीमिच्छाक्रमेण स्याद् वपार्थे पार्णदारुणी।।

(इत्यादिकानि च वचनानि, तत्रैव–२९.१-१४)

कालशाकं सशल्कांश्च मांसं वार्ध्रीणसस्य च।
खड्गमांसं तथाऽनन्तं यमः प्रोवाच धर्मवित्।।

(इति शङ्खस्मृतौ–१४.२६)

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रिमासान् हारिणेन च।
औरभ्रेणाऽथ चतुरः शाके(शे)हेन (नेह) च पञ्च तु।।
षण् मासांश्छागमांसेन रौरवेण च (न)वै (न)व तु।
दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषाविकैः।।
शशर्णवृकयोर्मांसैर्मासानेकादशैव तु।
संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च।।
सदैव सस्यमांसेन (?) तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी।
कालशाकं महाशाकं ख(ड्)गलोहामिषं मधु।।
अनन्तान्येव कल्पन्ते मूलान्यन्यानि सर्वशः।।
कृत्वा लब्ध्वा स्वयं वाऽथ मृतानाहृत्य वै द्विजाः।
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन दत्तस्याऽक्षयमुच्यते।।

(इति औशनसस्मृतौ–३.१३९-१४४)

न किञ्चिद् वर्जयेत् श्राद्धे नियुक्तस्तु द्विजोत्तमः।
न मांसं प्रतिषेधेत न चान्यस्यान्नमीक्षयेत्।।

यो नाश्नाति द्विजो मांसं नियुक्तः पितृकर्मणि।
स प्रेत्य पशुतां याति सन्ततामेकविंशतिम्।।इति च।
(तत्रैव ५.६५-६६)

नाश्नीयाद् ब्राह्मणो मांसमनियुक्तः कथञ्चन।
क्रतौ श्राद्धे नियुक्तो वा अनश्नन् पतति द्विजः।।इति।
(व्यासस्मृतौ–३.५३-५४)

व्याधेभ्यो मेध्यमांसानि ग्राह्याणि द्रव्यपर्ययैः।
पित्रर्थं स्वगृहे हिंसन् खादन् मांसं न पापभाक्।।इति।
(प्रजापतिस्मृतौ, श्लो. १४३)

विना मांसेन यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत्।
क्रव्यादाः पितरो यस्मादलाभे पायसादिकम्।।इति।
(ब्रह्मप्रोक्तयाज्ञवल्क्यसंहितायाम्–४.९२)

अतो मांसं प्रवक्ष्यामि श्राद्धार्थं सम्प्रकल्पयेत्।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः।।
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्।
मासवृद्ध्याऽभितृप्यन्ति उक्तमेवं पितामहैः।।
खड्गामिषं महाशल्कं त्रिमधून्यन्नमेव च।
लोहामिषं कालशाकं मांसं वार्ध्रीणमक्षयम्।।इति च।
(तत्रैव–४.१५३-१५५)

एवं पञ्च मखान् कुर्वन् मधुमांसाऽऽज्यपायसैः।
स सन्तर्प्य पितॄन् देवान् मनुष्यान् स्वर्गमाप्नुयात्।।इति।
(बृहत्पराशरस्मृतौ–६.८०-८१[१])

ये खण्ड-मांस-मधु-पायस-सर्पिरन्नैर्देशे च कालसहिते च सुपात्रदत्तैः।
प्रीणन्ति देवमनुजान् पितृवंशजातान् तेषां नृणां तु पितरो वरदा भवन्ति।।इति च।
(तत्रैव–७.३९८[२])

---

१. स्मृतिसन्दर्भे द्वितीये भागे (कालीघट्टनगरे, २००९ तमे वैक्रमाब्दे मनसुखरायमोरेण प्रकाशिते) पृ. ७६२।
२. तत्रैव, पृ. ८२९।

पुराणेषु श्राद्धे मांसस्य विधयः

उक्तानां महास्मृतीनामनुस्मृतीनाञ्च पुराणप्रतिपादितं कुमारिलभट्टेन—

'वेदेनैवाऽभ्यनुज्ञाता येषामेव प्रवक्तृता।
नित्यानामभिधेयानां मन्वन्तरयुगादिषु।।
तेषां विपरिवर्तेषु कुर्वतां धर्मसंहिताः।
वचनानि प्रमाणानि नाऽन्येषामिति निश्चयः'[१]।।

इति स्पष्टीकृतञ्च सिद्धान्तमनुसृत्य मन्वन्तरान्तर्गततत्तत्कृतयुगादिषु ऋषिभिः प्रवर्तितत्वात् तेषां प्रायेण कृतयुगादिविषयत्वे कुशकाशावलम्बनन्यायेन कथञ्चिद् वर्णयितुं शक्येऽपि पुराणानां सूतप्रोक्तसंहितारूपाणां तु—

'प्रायेणाल्पायुषः सभ्याः कलावस्मिन् युगे जनाः।
मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः।।
भूरीणि भूरिकर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः।
अतः साधोऽत्र यत् सारं समुद्धृत्य मनीषया।।
ब्रूहि नः श्रद्दधानानां येनाऽऽत्मा सम्प्रसीदति'[२]।।
'कलौ दुर्मेधसां पुंसां धर्माचारोज्झितात्मनाम्।
हिताय विदधे शम्भुः पुराणाख्यं सुधारसम्।।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु द्वापरे द्वापरे युगे'[३]।।
'प्रादुःकरोति धर्मार्थी पुराणानि यथाविधि।
द्वापरे-द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपेण सर्वदा।।
वेदमेकं तु बहुधा कुरुते हितकाम्यया।।
अल्पायुषोऽल्पबुद्धींश्च विप्रान् ज्ञात्वा कलावथ।
पुराणसंहितां पुण्यां कुरुतेऽसौ युगे युगे'[४]।।

---

१. तन्त्रवार्तिके १.३.७ (आनन्दाश्रममुद्रणालयेन १९७० खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रिते श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने), पृ. १२२।
२. भागवते–१.१.१०-११।
३. शिवमहापुराणे (देहल्यां १९८६ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते), ५.१३.३३।
४. देवीभागवते–१.३.१८-२०। (वाराणसीस्थ-ठाकुरप्रसाद-एण्ड-सन्स-बुक्सेलर-प्रकाशिते)

इत्यादीनि पुराणवचनान्येव विचार्य कलियुगविषयत्वस्यैव स्वीकार्यत्वाद् इदानीं कलियुगे श्राद्धे मांसप्रयोगस्य विधेर्विचाराय तत्र तत्र पुराणेषु प्रतिपादितेषु श्राद्धविधिषु श्राद्धे मांसप्रयोगस्य विधिना सम्बद्धानि वचनानि सङ्क्षेपेणाऽध उपस्थाप्यन्ते—

मासं तृप्तिस्तथाऽऽरण्यैः कन्दमूलफलादिभिः।
मत्स्यैर्मासद्वयं मार्गैस्त्रयं वै शाकुनेन च॥
चतुरो रौरवेणाऽथ पञ्च षट् छागलेन तु।
कूर्मेण सप्त चाष्टौ च वाराहेण नवैव तु॥
मेषमांसेन दश च माहिषैः पार्व(र्ष?)तैः शिवैः।
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा॥
वार्ध्रीनसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी।
खड्गमांसं कालशाकं लोहितच्छागलो मधु॥
महाशल्काश्च वर्षासु मघाश्राद्धमथाऽक्षयम्॥ (इति अग्निपुराणे[1])
हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम्।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्।
मासवृद्ध्याऽभितृप्यन्ति दत्तैरेव पितामहाः॥
खड्गामिषं महाशल्कं मधुयुक्तान्नमेव च।
लोहामिषं कालशाकं मांसं वार्ध्रीणसस्य च॥
यद् ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते।
तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च न संशयः॥ (इति च तत्रैव[2])
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु।
औरभ्रेणाऽथ चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु॥
षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेनाऽथ सप्त वै।
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु॥

---

१. अग्निपुराणे–११७.४४-४८ (नागप्रकाशकेन देहल्यां १९८५ खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रिते)।
२. तत्रैव–१६३.३०-३३।

दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः।
शशकूर्मयोर्मांसेन मासानेकादशैव तु॥
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन तु।
वाध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी॥
कालशाकं महाशल्कं खड्गलोहामिषं मधु।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः॥
क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयं वाऽथ मृतानाहृत्य वा द्विजः
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन तदस्याऽक्षयमुच्यते॥ (इति कूर्मपुराणे[१])
अथ पिण्डावशिष्टान्नं विधिना भोजयेद् द्विजान्।
मांसान्यपूपान् विविधान् दद्यात् कृसरपायसम्॥ (इति च तत्रैव[२])
न किञ्चिद् वर्जयेच्छ्राद्धे नियुक्तस्तु द्विजोत्तमः।
न मांसं प्रतिषेधेत न चान्यस्यान्नमीक्षयेत्॥
यो नाश्नाति द्विजो मांसं नियुक्तः पितृकर्मणि।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्॥ (इति च तत्रैव[३])
एकादशाहे यः पिण्डस्तं दद्यादामिषेण तु।
सिद्धान्नं तस्य दातव्यं कृशराः पूपकाः पयः॥
(इति मूलगरुडपुराणे[४])
यथाचारं प्रदेयञ्च मधुमांसादिकं तथा।
पाकादिञ्च प्रशंसेरन् वाग्यता धृतभाजनाः॥
(इति नारदीयमहापुराणे[५])
हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम्।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः॥

---

१. कूर्मपुराणे २.२०.४०-४५। (वाराणसीस्थ-सर्वभारतीयकाशिराजन्यासेन २०२८ वैक्रमाब्दे प्रकाशिते)।
२. तत्रैव–२.२२.५४;
३. तत्रैव–२.२२.६७-६८।
४. गरुडमहापुराणे–२.३४.५२ (देहल्यां १९८४ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते)।
५. नारदीयमहापुराणे–१.२८.६२-६३ (देहल्यां १९८४ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते)।

ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्।
मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहा:।।
खड्गामिषं महाक(श)ल्कं मधु मुन्यन्नमेव च।
लोहामिषं महाशाकं मांसं वार्ध्रीणसस्य च।।
यो ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते।
तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषत:।। (इति च तत्रैव[1])
खड्गिनामामिषं चैवमन्नं श्यामाकशालय:।
यवनीवारमुद्गेक्षुशुक्लपुष्पफलानि च।।
वल्लभानि प्रशस्तानि पितॄणामिह सर्वदा।
दर्भा माष: षष्टिकान्नं गोक्षीरं मधुसर्पिषी।। (इति पद्मपुराणे[2])
अन्नं च सदधिक्षीरं गोघृतं शर्करान्वितम्।
मासं प्रीणाति वै सर्वान् पितॄनित्याह पद्मज:।।
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु।
औरभ्रेणाऽथ चतुर: शाकुनेनाऽथ पञ्च वै।।
वराहस्य तु मांसेन षण्मासं तृप्तिरुत्तमा।
सप्त लोहस्य मांसेन तथाऽष्टावाजकेन तु।।
पृषतस्य तु मांसेन तृप्तिर्मासान् नवैव तु।
दशमासांश्च तृप्यन्ते वराहमहिषामिषै:।।
शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु।
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा।।
सौकरेण तु तृप्यन्ते मासान् पञ्चदशैव तु।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी।
कालशाकेन चाऽऽनन्त्यं खड्गमांसेन चैव हि।।
यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं गोक्षीरं दधि पायसम्।।
दत्तमक्षयमित्याहु: पितर: पूर्वदेवता:।। (इति च तत्रैव[3])

---

१. नारदीयमहापुराणे–१.५१.१४१.१४५।
२. पद्ममहापुराणे (देहल्यां १९८४ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते) सृष्टिखण्डे–९.६२-६३।
३. तत्रैव–९.१५२-१५९।

यद्यवश्यमियं वध्या श्राद्धरूपेण योज्यताम्।
श्राद्धे नियोज्यमानायां पापं नश्यति नो ध्रुवम्।। (इति च तत्रैव[1])
मार्गेण चाऽथ मांसेन धान्येन विविधेन च।
तृप्तिं प्रयच्छ विप्राणां श्राद्धदानेन सुव्रत।।
लक्ष्मणं चाऽब्रवीद् रामो मेध्यमाहर मे मृगम्।
शुद्धेक्षणं च शशकं कृष्णशाकं तथा मधु।।
जम्बीराणि च मुख्यानि मूलानि विविधानि च।
पक्वानि च कपित्थानि फलान्यन्यानि यानि च।।
तान्याहरस्व वै श्राद्धे क्षिप्रमेवास्तु लक्ष्मण।
तथा तत् कृतवान् सर्वं रामादेशाच्च राघवः।। (इति च तत्रैव[2])
गोधा कूर्मः शशः खड्गः सल्लकश्चेति सत्तमाः।
भक्ष्यान् पञ्चनखान् नित्यं मनुराह प्रजापतिः।।
मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव च।
निवेद्य देवताभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यश्च नाऽन्यथा।।
मयूरं तित्तिरं चैव कपोतञ्च कपिञ्जलम्।
वार्ध्रीणसं वकं भक्ष्यं मीनं हंसं पराजितम्।।
शफरीं सिंहतुण्डं च तथा पाठीनरोहितौ।
मत्स्याश्चैते समुद्दिष्टा भक्षणीया द्विजोत्तमाः।।
प्रोक्षितं भक्षयेदेषां मांसं च द्विजकाम्यया।
यथाविधि प्रयुक्तञ्च प्राणानामपि चात्यये।।
भक्षयन्नेव मांसानि शेषभोजी न लिप्यते।
औषधार्थमशक्तो वा नियोगाद् यज्ञकारणात्।।
आमन्त्रितश्च यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत्।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति।। (इति च तत्रैव[3])

१. पद्ममहापुराणे, सृष्टिखण्डे–१०.५३-५४; २. तत्रैव–३३.८०, ८३-८५।
३. तत्रैव स्वर्गखण्डे–५६.३६-४२।

पितृदेवाऽवशेषे च भक्ष्यं मांसं न दूषितम्।
पञ्चपर्वसु त्याज्यञ्च सर्वेषां मनुरब्रवीत्।। (इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे[1])
तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैस्तथा।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन हि पितामहाः।।
मत्स्यैः प्रीणन्ति द्वौ मासौ त्रीन् मासान् हारिणेन तु।
शाशेन चतुरो मासान् पञ्च प्रीणाति शाकुनैः।।
वाराहेण तु षण्मासान् छागलं सप्तमासिकम्।
अष्टमासिकमित्युक्तं यच्च पार्व(र्ष)तकं भवेत्।।
रौरवेण तु प्रीयन्ते नव मासान् पितामहाः।
गवयस्य तु मांसेन मासानेकादशैव तु।।
श्राद्धे तृप्तिप्रदं गव्यं पयः संवत्सरं द्विजाः।
आनन्त्याय भवेत् तद्वत् खड्गमांसं पितृक्षये।।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां छायायां कुञ्जरस्य च।
कृष्णच्छागस्य मांसेन तृप्तिर्भवति शाश्वती।।
अत्र गाथाः पितृगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः।
तास्तेऽहं कीर्तयिष्यामि यथावत् सन्निबोध मे।।
अपि नः स कुले या(जा)याद् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम्।
आजेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च।। (इति ब्रह्माण्डपुराणे[2])

इक्ष्वाकोर्विकुक्षिं प्रति वचनम्—

मांसमानय श्राद्धे त्वं मृगान् हत्वा महाबल।
श्राद्धं मम तु कर्तव्यमष्टकानां न संशयः।। (इति च तत्रैव[3])

---

१. ब्रह्मवैवर्तपुराणे (देहल्यां १९८६ खैस्ताब्दे मोतीलालबनारसीदासेन पुनर्मुद्रिते) ४.८५.२६।

२. ब्रह्माण्डमहापुराणे (वाराणस्यां १९८३ खैस्ताब्दे कृष्णदासाऽकादमी-पुनर्मुद्रिते), उपोद्घातपादे–१९.३-११।

३. तत्रैव, उपोद्घातपादे–६३.१२।

इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथाऽऽदिशत्।
मांसमानय श्राद्धार्थं शशान् हत्वा महाबल।। (इति ब्रह्मपुराणे[1])
मासं तृप्तिः पितॄणां तु हविष्यान्नेन जायते।
मासद्वयं मत्स्यमांसैस्तृप्तिं यान्ति पितामहाः।।
त्रीन् मासान् हारिणं मांसं विज्ञेयं पितृतृप्तये।
पुष्णाति चतुरो मासान् शशस्य पिशितं पितॄन्।।
शाकुनं पञ्च वै मासान् षण्मासान् शूकरामिषम्।
छागलं सप्त वै मासानैणेयं चाऽष्टमासकान्।।
करोति तृप्तिं नव वै रुरुमांसं न संशयः।
गव्यं मांसं पितृतृप्तिं करोति दशमासिकीम्।।
तथैकादशमासांस्तु औरभ्रं पितृतृप्तिदम्।
संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव च।।
वार्ध्रीणमांसं सल्लोहं कालशाकं तथा मधु।
रोहितामिषमन्नं च दत्तान्यात्मकुलोद्भवैः।।
अनन्तं वै प्रयच्छन्ति तृप्तियोगं सुतांस्तथा।
पितॄणां नाऽत्र सन्देहो गयाश्राद्धं च भो द्विजाः।। (इति च तत्रैव[2])
छागमांसं वार्तिकं च तैत्तिरं शशकामिषम्।
शिवालावकराजीवमांसं श्राद्धे नियोजयेत्।।
वार्ध्रीणसं रक्तशिवं लोहं शल्कसमन्वितम्।
सिंहतुण्डं च खड्गं च श्राद्धे योज्यं तथोच्यते।। (इति च तत्रैव[3])
शशकः कच्छपो गोधा श्वाविन् मत्स्योऽथ शल्यकः।
भक्ष्याश्चैते तथा वर्ज्यौ ग्रामसूकर-कुक्कुटौ।।

---

१. ब्रह्ममहापुराणे (देहल्यां १९८५ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते) ५.४८-४९।
२. तत्रैव-१११.२३-३०।
३. तत्रैव-११२.११८-१२०।

पितृदेवादिशेषं च श्राद्धे ब्राह्मणकाम्यया।
प्रोक्षितं चौषधार्थं च खादन् मांसं न दुष्यति।। (इति च तत्रैव[1])
तिस्रोऽष्टकास्तु कर्तव्या मध्यावर्ता(र्षा) चतुर्थिका।
शाकपायसपूपैस्तु मांसेन तु चतुर्थिका।। (इति भविष्यपुराणे[2])
प्राणात्यये प्रोक्षितं च श्राद्धे च द्विजकाम्यया।
पितॄन् देवांश्चार्पयित्वा भुञ्जन् मांसं न दोषभाक्।। (इति च तत्रैव[3])
प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च।
दर्भा मांसं च पाठीनं गोक्षीरं मधुरा रसाः।।
खड्गलोहामिषमधुकुशश्यामाकशालयः।
यवनीवारमुद्गेक्षुशुक्लपुष्पघृतानि च।
वल्लभानि प्रशस्तानि पितॄणामिह सर्वदा।। (इति मत्स्यपुराणे[4])
अन्नं तु सदधिक्षीरं गोघृतं शर्करान्वितम्।
मासं प्रीणाति वै सर्वान् पितॄनित्याह केशवः।।
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु।
औरभ्रेणाऽथ चतुरः शाकुनेनाऽथ पञ्च वै।।
षण्मासं छागमांसेन तृप्यन्ति पितरस्तथा।
सप्त पार्षतमांसेन तथाऽष्टावेणजेन तु।।
दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः।
शशकूर्मजमांसेन मासानेकादशैव तु।।
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च।
रौरवेण च तृप्यन्ति मासान् पञ्चदशैव तु।।

---

१. ब्रह्ममहापुराणे–११३.१११,११२।
२. भविष्यमहापुराणे (देहल्यां १९८४ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते) १.१८३.४।
३. तत्रैव–१.१८६.२९।
४. मत्स्यमहापुराणे (देहल्यां १९८४ खैस्ताब्दे मेहरचन्दलछमनदासेन पुनर्मुद्रिते) १५.३४-३६।

वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी।
कालशाकेन चाऽनन्ता खड्गमांसेन चैव हि।। (इति च तत्रैव[1])

मांसमन्नं तथा शाकं गृहे यच्चोपसाधितम्।
न च तत् स्वयमश्नीयाद् विधिवद् यन्न निर्वपेत्।।
(इति मार्कण्डेयपुराणे[2])

मासं तृप्तिः पितॄणां च हविष्यान्नेन जायते।
मासद्वयं मत्स्यमांसैस्तृप्तिं यान्ति पितामहाः।।
त्रीन् मासान् हारिणं मांसं विज्ञेयं पितृतृप्तये।
पुष्णाति चतुरो मासाञ्छशस्य पिशितं पितॄन्।।
शाकुनं पञ्च वै मासान् षण्मासान् सूकरामिषम्।
छागलं सप्त वै मासानैणेयं चाऽष्टमासिकीम्।।
करोति तृप्तिं नव वै रुरोर्मांसं न संशयः।
गवयस्याऽऽमिषं तृप्तिं करोति दशमासिकीम्।।
तथैकादशमासांस्तु औरभ्रं पितृतृप्तिदम्।
संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव वा।।
वार्ध्रीणसामिषं लोहं कालशाकं तथा मधु।
दौहित्रामिषमन्यच्च दत्तमात्मकुलोद्भवैः।।
अनन्तां वै प्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरीसुतस्तथा।
पितॄणां नाऽत्र सन्देहो गयाश्राद्धं च पुत्रक।। (इति च तत्रैव[3])
पितृगाथास्तथैवाऽत्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः।
या गीताः पितृभिः पूर्वमैलस्याऽऽसन् महीपतेः।।
कदा नः सन्तताविग्र्यः कस्यचिद् भविता सुतः।
यो योगिभुक्तशेषान्नैर्भुवि पिण्डं प्रदास्यति।।

---

१. मत्स्यमहापुराणे–१७.३०-३५।

२. मार्कण्डेयमहापुराणे (नागप्रकाशकेन देहल्यां पुनर्मुद्रिते) २६.४८।

३. तत्रैव–२९.२-८, (१८७९ खैस्ताब्दे प्रकाशिते जीवानन्दसंस्करणे तु ३२.२-८)।

गयायामथवा पिण्डं खड्गमांसं महाहविः।
कालशाकं तिलाढ्यं वा कृसरं मासतृप्तये।।
वैश्वदेवं च सौम्यं च खड्गमांसं परं हविः।
विषाणवर्ज्यखड्गाप्त्यामासूर्यञ्चाश्नुवामहे।। (इति च तत्रैव[१])
शशकः कच्छपो गोधा श्वावित् खड्गोऽथ पुत्रक।
भक्ष्या ह्येते तथा वर्ज्यौ ग्रामशूकरकुक्कुटौ।।
पितृदेवादिशेषं च श्राद्धे ब्राह्मणकाम्यया।
प्रोक्षितं चौषधार्थं च खादन् मांसं न दुष्यति।। (इति च तत्रैव[२])
तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन च।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन तु पितामहाः।।
मत्स्यैः प्रीणन्ति द्वौ मासौ त्रीन् मासान् हारिणेन तु।
शाशं तु चतुरो मासान् पञ्च प्रीणाति शाकुनम्।।
वाराहेण तु षण्मासान् छागलं साप्तमासिकम्।
अष्टमासिकमित्युक्तं यच्च पार्षतकं भवेत्।।
रौरवेण तु प्रीयन्ते नव मासान् पितामहाः।
गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः स्याद् दशमासिकी।।
कूर्मस्य चैव मांसेन मासानेकादशैव तु।
श्राद्धमेवं विजानीयाद् गव्यं संवत्सरं भवेत्।।
तथा गव्यसमायुक्तं पायसं मधुसर्पिषा।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी।।
आनन्त्याय भवेद् युक्तं खाड्गमांसैः पितृक्षये।
कृष्णाच्छागस्तथा गोधा आनन्त्यायैव कल्पते।। (इति वायुपुराणे[३])

---

१. मार्कण्डेयमहापुराणे–२९.३१-३५ (जीवानन्दसंस्करणे, ३२.३१-३४ पाठभेदा द्रष्टव्याः, 'विषाणवर्जा ये खड्गा आसूर्यं तांस्तु भुञ्ज्महे' इति च पाठः स्मृतिचन्द्रिकायां श्राद्धकाण्डे पितृतृप्त्यतिशयहेतुभूतद्रव्यविषयकवचनप्रकरणान्ते दृश्यते)।

२. तत्रैव–३२.२-४।

३. वायुमहापुराणे (देहल्यां १९८३ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते) २.२१.४-९।

दत्त्वा तु मांसशाकानि मूलानि च फलानि च।
पूजयित्वा तु विप्रान् स सप्तकृत्वश्च सुन्दरि।।
कृत्वा तु दक्षिणाग्राँश्च कुशाँश्च प्रयतः शुचिः।
प्रददौ श्रीमते पिण्डं नामगोत्रमुदाहरन्।। (इति वाराहपुराणे[1])
हविष्यमत्स्यमांसैस्तु शशस्य शकुनस्य च।
सौकरच्छागलैणेयरौरवैर्गवयेन च।।
औरभ्रगव्यैश्च तथा मासवृद्ध्या पितामहाः।
प्रयान्ति तृप्तिं मांसैस्तु नित्यं वार्ध्रीणसामिषैः।।
खड्गमांसमतीवाऽत्र कालशाकं तथा मधु।
शस्तानि कर्मण्यत्यन्ततृप्तिदानि नरेश्वर।। (इति विष्णुपुराणे[2])
व्रश्चनान् वृक्षनिर्यासान् पायसाऽपूपशष्कुलीः।
अदेवपित्र्यं पललमवत्सागोपयस्त्यजेत्।।
(इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे[3])
प्राणात्यये क्रतौ श्राद्धे भेषजे विप्रकाम्यया।
अलौल्यमित्थं पललं भक्षयन् नैव दोषभाक्।। (इति च तत्रैव[4])
मुक्त्वा श्राद्धं तथा यज्ञं न मांसं भक्षयेद् द्विजः।
विशेषेण व्रतस्यान्ते चातुर्मास्योद्भवस्य च।।
(इति स्कन्दपुराणे नागरखण्डे[5])
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी।
त्रिःपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।।
तं तु वार्ध्रीणसं विद्यात् सर्वयूथाधिपं तथा।
खड्गमांसं च वा दद्यात् तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी।। (इति च तत्रैव[6])

---

१. वाराहमहाप् ुराणे (देहल्यां १९८४ खैस्ताब्दे मेहरचन्दलछमनदासेन पुनर्मुद्रिते) १८७.३८-४०।
२. विष्णुमहापुराणे (देहल्यां १९८५ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते) ३.१६.१-३।
३. स्कन्दमहापुराणे (देहल्यां १९८७ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते) ४.४०.१०।
४. तत्रैव–४.४०.१७; ५. तत्रैव–६.४९.१९।
६. तत्रैव–६.२२०.५-६।

न श्राद्धे प्रतिषेधश्च प्रकर्तव्यः कथञ्चन।
न च त्याज्यं समुच्छिष्टं तेन भुञ्जामहे ततः।। (इति च तत्रैव[१])
खड्गमांसं कालशाकं मांसं वार्ध्रीणसोद्भवम्।
प्रदेयं ब्राह्मणेभ्यश्च तत् समन्तादुदाहृतम्।।
त्रिःपिबश्चेन्द्रियक्षीणः सर्वयूथानुगस्तथा।
एष वार्ध्रीणसः प्रोक्तः पितॄणां तृप्तिदः सदा।।
तस्याऽभावेऽपि दातव्यं क्षीरौदनमनुत्तमम्।
तस्मिन्नहनि विप्रेभ्यः पितॄणां तृप्तये नृप।। (इति च तत्रैव[२])
आजं च पिशितं राजन् शिशुमारसमुद्भवम्।
मांसं प्रतुष्टये प्रोक्तं वत्सरं मासवर्जितम्।।
तदभावे वराहस्य दशमासप्रतुष्टिदम्।
मांसं प्रोक्तं महाराज पितॄणां नात्र संशयः।।
आरण्यमहिषोत्थेन तृप्तिः स्यान् नवमासिकी।
रुरोश्चैवाऽष्टमासोत्था एणस्य सप्तमासिका।।
शम्बरोर्मासषट्कं च शशकस्य तु पञ्चकम्।
चत्वारः शल्लकस्योक्तास्त्रयो वा तैत्तिरस्य च।।
मासद्वयं च मत्स्यस्य मासमेकं कपिञ्जले।
नाऽन्येषां योजयेन् मांसं पितृकार्ये कथञ्चन।।
एतेषामेव मांसानि पावनानि नृपोत्तम।। (इति च तत्रैव[३])
मांसं नाऽश्नाति यः पङ्क्त्यां यथावद् विनियोजितम्।
स प्रेत्य नरकं याति नाऽत्र कार्या विचारणा।।
(इति विष्णुधर्मोत्तरपुराणे[४])

---

१. स्कन्दमहापुराणे–६.२२०.३१-३२।
२. तत्रैव–६.२२१.३-५।
३. तत्रैव–६.२२१.२५-३०।
४. विष्णुधर्मोत्तरपुराणे (देहल्यां १९८५ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते) १.१४०.४९-५०।

सुजातकैः पद्मफलैर्भक्ष्यैर्भोज्यैः सुसंस्कृतैः।
रागषाडवचोष्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः।।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन पितरो नृणाम्।
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु।।
औरभ्रेणाऽथ चतुरः शाकुनेन च पञ्च वै।
षण्मासाञ्छाशिकेनाऽपि सप्त पारिषतेन च।।
तथाऽष्टौ छागमांसेन पयसा पायसेन च।
वाराहेण नवैवाहू रौरवेण तथा दश।।
मासानेकादशैवाहुर्गवयेन नराधिप।
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च।।
पयोविकारैश्च तथा हृद्यैश्च मनुजेश्वर।
पानकैश्च तथा हृद्यैस्त्रिसुगन्धैः सुशीतलैः।।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी।
त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं यूथस्याग्रसरं तथा।।
रक्तं वर्णेन राजेन्द्र छागं वार्ध्रीणसं विदुः।
कालशाकं महाशल्कं खड्गमांसं तथैव च।।
आनन्त्याय भवेद् दत्तं सर्वं च मधुसंयुतम्।। (इति च तत्रैव[1])
नाऽश्नाति यो द्विजो मांसं नियुक्तः पितृकर्मणि।
स प्रेत्य नरकं याति पशुत्वं च प्रपद्यते।। (इति सौरपुराणे[2])
देवार्थे पितृकार्येषु मनुष्यार्थे पुरन्दर।
वधयन् न भवेदेनोऽन्यथा महाकिल्विषम्।। (इति देवीपुराणे[3])

---

१. विष्णुधर्मोत्तरपुराणे–१.१४२.४१-५०।

२. सौरपुराणे (पुण्यपत्तनस्थाऽऽनन्दाश्रमेण १९२४ खैस्ताब्दे प्रकाशिते) १९.२६।

३. देवीपुराणे (देहलीस्थ-लालबहादुरशास्त्रि-केन्द्रीयविद्यापीठेन १९७६ खैस्ताब्दे प्रकाशिते) ९७.४।

महाभारते श्राद्धे मांसस्य विधयः

पुराणसंहितोपदेशकत्वेनैव भारतवर्षीयपरम्परया स्वीक्रियमाणेन कृष्णद्वैपायनेन व्यासेन रचितत्वेन कौरव-पाण्डव-युद्धसमाप्तिकालात् षट्त्रिंशतिवर्षेषु कृष्णस्य स्वर्गारोहणे जाते कलियुगे च प्रवृत्ते युधिष्ठिरादिषु महाप्रस्थानं गतेषु परीक्षिति तक्षकदशनाद् दिवं गते अर्जुनप्रपौत्रमभिमन्युपौत्रं परिक्षितपुत्रं राजानं जनमेजयं प्रति सर्पसत्रावसरे व्यासशिष्येण वैशम्पायनेन प्रोक्तत्वेन लोमहर्षणपुत्रेण उग्रश्रवसा सौतिना नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे श्रावितत्वेन च गृह्यमाणे महाभारतेऽपि श्राद्धे मांसस्य प्रयोज्यताया बोधकानि वचनानि दृश्यन्ते। तथा हि—

अत्राऽपि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे।
देवतानां पितृणां च भुङ्क्ते दत्त्वाऽपि यः सदा।।
यथाविधि यथाश्राद्धं न प्रदुष्यति भक्षणात्।
अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः।। (इति वनपर्वणि[१])

श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधि घृतं तथा।
सोमक्षयश्च मांसं च यदारण्यं युधिष्ठिर।। (इति अनुशासनपर्वणि[२])

औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति।
स पितॄन् प्रीणयति वै प्रेत्य चाऽऽनन्त्यमश्नुते।। (इति च तत्रैव[३])

द्वौ मासौ तु भवेत् तृप्तिर्मत्स्यैः पितृगणस्य ह।
त्रीन् मासानाविकेनाऽऽहुश्चतुर्मासान् शशेन ह।।
आजेन मासान् प्रीयन्ते पञ्चैव पितरो नृप।
वाराहेण तु षण्मासान् सप्त वै शाकुनेन तु।।
मासानष्टौ पार्षतेन रौरवेण नव प्रभो।
गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः स्याद् दशमासिकी।।

---

१. श्रीमन्महाभारते (पुण्यपत्तनस्थ-चित्रशालामुद्रणालयेन १९३० खैस्ताब्दे प्रकाशिते) वनपर्वणि–२०८.१४-१५।

२. श्रीमन्महाभारते (पुण्यपत्तनस्थ-चित्रशालामुद्रणालयेन १९३३ खैस्ताब्दे प्रकाशिते) अनुशासनपर्वणि–२३.३४।

३. तत्रैव–६४.३२।

मांसेनैकादश प्रीतिः पितॄणां माहिषेण तु।
गव्येन दत्ते श्राद्धं तु संवत्सरमिहेष्यते।।
यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी।।
आनन्त्याय भवेद् दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये।
कालशाकं च लौहं चाप्यानन्त्यं छाग उच्यते।। (इति च तत्रैव[1])
संयावं कृसरं मांसं शष्कुलीं पायसं तथा।
आत्मार्थं न प्रकर्तव्यं देवार्थं तु प्रकल्पयेत्।। (इति च तत्रैव[2])
हविर्यत् संस्कृतं मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि।
वेदोक्तेन प्रमाणेन पितॄणां प्रक्रियासु च।।
अतोऽन्यथा वृथामांसमभक्ष्यं मनुरब्रवीत्।
अस्वर्ग्यमयशस्यं च रक्षोवद् भरतर्षभ।। (इति च तत्रैव[3])
प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना।
आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षितास्तपसा मृगाः।।
क्रिया ह्येवं न हीयन्ते पितृदैवतसंश्रिताः।
प्रीयन्ते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः।। (इति च तत्रैव[4])

धर्मशास्त्रव्याख्याकार-निबन्धकारग्रन्थेषु श्राद्धे मांसस्य विधयः

धर्मशास्त्रव्याख्याकार-निबन्धकारेषु च वैक्रमाब्दानां नवमे शतके वर्तमानत्वेन सम्भाव्यमानेन विश्वरूपेण याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यायां बालक्रीडायाम् 'अन्नमिष्टम्' (१.२३६) इत्यादिकस्य श्लोकस्य व्याख्यायां 'मांसैः शाकैर्यूषैः कृसरपायसापूपैर्लाजैर्मधुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभूतमिष्टतोऽन्नं दद्यात्' इति शङ्खवचनं प्रदर्श्य श्राद्धे मांसस्य दानीयत्वं प्रतिपादितं दृश्यते।

वैक्रमाब्दानां दशमस्य शतकस्य प्रारम्भे वर्तमानत्वेन सम्भावितेन मेधातिथिना मनुभाष्येऽपि 'हृद्यानि चैव मांसानि' (३.२२७) इत्यादीनां

---

१. श्रीमन्महाभारते, वनपर्वणि–८८.५-१०; २. तत्रैव–१०४.४१।
३. तत्रैव–११५.५२-५३; ४. तत्रैव–११५.५९-६०।

मनुस्मृत्यंशानां (३.२२७, ३.२५७, ३.२६७-२७२, ५.३२, ५.३५, ५.४१-४२, ५.५२) व्याख्याने श्राद्धे मांसस्य देयत्वं श्राद्धभोजिना ब्राह्मणेन भोज्यत्वं च प्रतिपादितमस्ति। तेन 'यत् तु शङ्खेन गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तमाम्नातं तन् मधुपर्काष्टकाश्राद्धेभ्योऽन्यत्र ज्ञेयम्' (३.२७१) इति चोक्तं दृश्यते। एतच्च 'पितुश्चाऽपरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेच्च। अप्रोक्षितोपयोगान् च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः'।। इति हरिवंशवचनस्य (१.१३.१८) नीलकण्ठेन महाभारतव्याख्याने (१.७१.३४) धृतस्य व्याख्यातस्य चानुकूलं दृश्यते।

वैक्रमाब्दानां दशमस्य शतकस्याऽन्ते वर्तमानत्वेन सम्भावितेन आश्वलायनगृह्यसूत्रभाष्यकारेण देवस्वामिनाऽपि 'पशुकल्पेन पशुं संज्ञप्य' (२.४.१३) इत्यादेः सूत्रस्य व्याख्यानेऽष्टकाश्राद्धे मांसप्रयोगः प्रतिपादितोऽस्ति[1]।

विज्ञानेश्वरेण च वैक्रमाब्दानामेकादशस्य शतकस्यान्ते वर्तमानत्वेन सम्भावितेन **याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यायां मिताक्षरायाम्** 'अन्नमिष्टम्' (१.२) इत्यादिकस्य श्लोकस्य व्याख्यायां श्राद्धार्थहविष्षु मांसमपि उपात्तमस्ति।

वैक्रमाब्दानां द्वादशस्य शतकस्य प्रारम्भे वर्तमानत्वेन सम्भावितेन **मनुस्मृति-व्याख्याकारेण गोविन्दराजेनाऽपि मनुस्मृतेः 'हृद्यानि चैव मांसानि'** (३.२२७) इत्यादीनामंशानां व्याख्याने श्राद्धे मांसस्य प्रयोज्यत्वं 'यत् शब्दो बोधयति तत् तथैव प्रतिपादनीयम्, अन्यथा शब्दप्रमाणकधर्मार्थलाभेऽपि कः समाश्वासः' इत्याद्यपि (५.४१-४२) उक्त्वा वर्णितमस्ति[2]।

कान्यकुब्जराज-गोविन्दचन्द्रमन्त्रिणा वैक्रमाब्दानां द्वादशे शतके वर्तमानत्वेन ज्ञायमानेन **लक्ष्मीधरेण च कृत्यकल्पतरोः श्राद्धकाण्डे 'अथ हवींषि। अत्र हविर्विशेषात् प्रीतिविशेषः'** इत्यादिना सन्दर्भेण श्राद्धे प्रयोज्यानां मांसादीनां प्रतिपादनं कृतमस्ति[3]।

वैक्रमाब्दानां त्रयोदशे शतके वर्तमानत्वेन सम्भावितेन **याज्ञवल्क्य-स्मृतेरपरार्कव्याख्यायाः कर्त्राऽपि 'अन्नमिष्टम्' (१.२२७) इत्यादिकस्य**

---

१. आश्वलायनगृह्यसूत्रभाष्ये देवस्वामिकृते (अड्यारपुस्तकालयेन १९८० खैस्ताब्दे प्रकाशिते), पृ. ११५।

२. मानवधर्मशास्त्रे (मुम्बापुर्यां गणपतकृष्णाजीनामकमुद्रायन्त्रालये १८८६ खैस्ताब्दे मुद्रिते), पृथक् मुद्रितायां गोविन्दराजटीकायाम्।

३. कृत्यकल्पतरौ श्राद्धकाण्डे (बडोदाप्राच्यविद्यागृहेण १९५० खैस्ताब्दे प्रकाशिते), पृ. ४१-५०।

श्लोकस्य व्याख्यायां शङ्खवचनं यमवचनं मनुवचनम्, आपस्तम्बवचनं च प्रदर्श्य श्राद्धे प्रयोज्येषु हविष्षु मांसस्योल्लेखः कृतोऽस्ति[१]। 'हविष्यान्नेन' इत्यादीनां श्लोकानां व्याख्यानेऽपि (पृ.५५१-५५३) श्राद्धे मांसप्रयोगस्य कलिवर्ज्यतायास्तेन कोऽप्युल्लेखो न कृतोऽस्ति।

स्मृत्यर्थसारकारेण वैक्रमाब्दानां त्रयोदशे शतके वर्तमानत्वेन सम्भावितेन श्रीधरेण च स्मृत्यर्थसारे श्राद्धप्रकरणे 'अथ हविष्याणि' इत्युक्त्वा 'मेध्यमांसं महाशल्कादि' इति श्राद्धे मांसस्य प्रयोज्यत्वं प्रतिपादितमस्ति[२]।

१३२३ तमे वैक्रमेऽब्दे ग्रन्थं कृतवता **कातीयगृह्यकारिकाकारेण रेणुदीक्षितेन चाऽष्टकाश्राद्धे 'छागमांसं क्रयक्रीतं चरु स्यात् तदलाभतः' इत्यादि, 'पूर्वेणाऽऽहरणं मांसं मेक्षणेन जुहोत्यथ'** इत्यादि चोक्त्वा मांसप्रयोगः प्रतिपादितोऽस्ति[३]।

वैक्रमाब्दानां चतुर्दशस्य शतकस्याऽऽरम्भे वर्तमानत्वेन सम्भावितेन **हरिहरेणाऽपि अष्टश्राद्धे छागपशोः प्रयोगः पूर्णां पद्धतिं प्रदर्श्य प्रतिपादितोऽस्ति[४]।**

स्मृतिचन्द्रिकाकारेण वैक्रमाब्दानां चतुर्दशस्य शतकस्य पूर्वार्धे वर्तमानत्वेन सम्भावितेन देवण्णभट्टेन श्राद्धकाण्डे तृप्त्यतिशयहेतुभूतद्रव्याणां प्रतिपादने श्राद्धे मत्स्यमांसादीनां दानीयत्वं प्रतिपादितमस्ति[५]।

हेमाद्रिणाऽपि दाक्षिणात्यदेवगिरिस्थ-यादवराज-महादेवस्य सर्वश्रीकरणेश्वरेण वैक्रमाब्दानां चतुर्दशे शतके वर्तमानेन चतुर्वर्गचिन्तामणेः परिशेषखण्डे श्राद्धकल्पे **'अथ ग्राह्याणि मांसानि, तत्र तावत् सामान्यतः श्राद्धे मांसदानविधिः'** इत्यादिना सन्दर्भेण श्राद्धे ग्राह्याग्राह्याणां भक्ष्याऽभक्ष्याणां च मांसानां प्रतिपादनं विस्तरेण कृतं दृश्यते[६]।

---

१. याज्ञवल्क्यस्मृतौ अपरार्कव्याख्यायुतायाम् (पुण्यपत्तनस्थाऽऽनन्दाश्रममुद्रणालयेन १९०३ खैस्ताब्दे प्रकाशितायाम्), पृ. ५००-५०१।
२. स्मृत्यर्थसारे (आनन्दाश्रममुद्रणालयेन १९१२ खैस्ताब्दे प्रकाशिते) पृ. ५२।
३. कातीयगृह्यकारिकायां (राजस्थाने जयपुरे १९८९ खैस्ताब्दे प्रकाशितायाम्), पृ. ३१८।
४. पारस्करगृह्यसूत्रे (चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनेन १९९१ तमे खैस्ताब्दे प्रकाशिते हरिहर-गदाधरभाष्यद्वयोपेते) ३.३.८, ३.३.१३, पृ. ३८८-३९४।
५. स्मृतिचन्द्रिकायाः श्राद्धकाण्डे (नागप्रकाशकेन देहल्यां १९८८ खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रिते) पृ. २५५-२५८।
६. चतुर्वर्गचिन्तामणौ (चौखम्भासंस्कृतसंस्थानेन वाराणस्यां १९८५ खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रिते) तृतीयखण्डस्य प्रथमे भागे, पृ. ५७३-६००।

वैक्रमाब्दानां चतुर्दशे शतके वर्तमानत्वेन सम्भावितेन कुल्लूकभट्टेनाऽपि मन्वर्थमुक्तावल्यां 'हृद्यानि चैव मांसानि' इत्यादीनां मनुस्मृत्यंशानां (३.२२७, ३.२५७, ३.२६७-२७२, ५.३२, ५.३५, ५.४१-४२, ५.५२) व्याख्याने श्राद्धे मांसस्य दानीयत्वं श्राद्धभोजिना ब्राह्मणेन श्राद्धे दत्तस्य मांसस्य भोज्यत्वं च प्रतिपादितमस्ति[१]। तत्र श्राद्धे मांसस्य कलिवर्ज्यतायाः कोऽप्युल्लेखः कृतो नास्ति।

श्रीदत्तोपाध्यायेन च वैक्रमाब्दानां चतुर्दशे शतके वर्तमानत्वेन सम्भावितेन सामगानां श्राद्धकल्पे श्राद्धे मांसस्य प्रयोगः 'अनवस्त्रावितं घृतं मांसं च यत्नतो दद्यात्, असम्भवे तैलं शाकं चान्नं घृताक्तं कर्तव्यम्' इत्यादिभिर्वचनैः प्रतिपादितोऽवलोक्यते[२]।

चण्डेश्वरेणाऽपि स्मृतिरत्नाकरान्तर्गते गृहस्थरत्नाकरे भक्ष्याऽभक्ष्यप्रकरणे मांसभक्षणवर्जनविधिविचारे **'श्राद्धे तु मांसमश्नीयात्'** इत्यादीनां पैठीनस्यादिवचनानां व्याख्याने श्राद्धे मांसस्य प्रयोज्यत्वं सूचितमस्ति[३]।

पराशरस्मृतिव्याख्याकारेण वैक्रमाब्दानां पञ्चदशस्य शतकस्य पूर्वार्द्धे वर्तमानत्वेन ज्ञायमानेन माधवेनाऽपि 'द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन' इत्यादिकं मनुस्मृतिवचनं प्रदर्श्य व्याख्याय च श्राद्धे मांसस्य प्रयोज्यत्वं प्रतिपादितं दृश्यते[४]। श्राद्धे मांसस्य भोज्यत्वं प्रदर्श्य[५] श्राद्धे परिवेषणस्य प्रकरणेऽपि मनुस्मृतिवचनं प्रदर्श्य हृद्यानां मांसानामपि परिवेषणीयत्वं तेन प्रोक्तमस्ति[६]।

वैक्रमाब्दानां पञ्चदशस्य शतकस्योत्तरार्धे वर्तमानत्वेन सम्भावितेन रुद्रधरेण च श्राद्धविवेके प्रथमे परिच्छेदे श्राद्धे विहितानां हविर्द्रव्याणां प्रतिपादने 'अथ मांसानि' इत्युक्त्वा गण्डकादिमांसानि महाशल्कादिमत्स्यमांसानि च प्रतिपादितानि सन्ति[७]।

---

१. मनुस्मृतौ मन्वर्थमुक्तावल्या समन्वितायाम् (निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालयेन १९४६ खैस्ताब्दे प्रकाशितायाम्)।

२. श्राद्धकल्पे (वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेन २०२७ वैक्रमाब्दे प्रकाशिते). पृ. २६, २७, २९, ५६, ६३।

३. गृहस्थरत्नाकरे (बङ्गालस्थेन एशियाटिक-सोसाइटि-नामकेन निकायेन कालीघट्टनगरे १९२८ तमे खैस्ताब्दे प्रकाशिते) पृ. ३८३।

४. पराशरस्मृतौ श्रीमन्माधवाचार्यकृतव्याख्यासहितायां (बङ्गालस्थेन एशियाटिक-सोसाइटि-नामकेन निकायेन कालीघट्टनगरे १९७४ खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रितायाम्) आचारकाण्डरूप-प्रथमभागे, पृ. ७०५।

५. तत्रैव, पृ. ७१९-७२०; ६. तत्रैव, पृ. ७४४।

७. श्राद्धविवेके (चौखम्बा-संस्कृत-सिरीज-ऑफिस-नामकेन निकायेन वाराणस्यां १९४८ खैस्ताब्दे प्रकाशिते) पृ. ५२-५३।

तृतीये परिच्छेदे एकादशाहश्राद्धप्रयोगे परिवेषणप्रकरणे 'मांसादीनि व्यञ्जनानि भूमिष्ठपात्रान्तरेषु परिविष्य'[१] इत्युक्त्वा श्राद्धे मांसस्य प्रयोगोऽपि प्रतिपादितो दृश्यते।

१५०५ तमे वैक्रमाब्दे वाराणस्यां ग्रन्थं कृतवता कात्यायनश्राद्ध-कल्पसूत्रस्य श्राद्धकाशिकाख्याया व्याख्यायाः कर्त्रा कृष्णमिश्रेण च—

दारवान् यो द्विजः श्राद्धे नो दद्यात् मांसमध्वरे।
स दुरात्मा दुराचारो वेदमार्गस्य दूषकः।।
तर्पणं तिलहीनं यच्छ्राद्धं यच्च निरामिषम्।
विना दर्भैश्च या सन्ध्या त्रयं शशविषाणवत्।।
यत्र मातुलजोद्वाही यत्र वा वृषलीपतिः।
श्राद्धं धिनोति न ह्येतान् कृतं यच्च निरामिषम्।।
(इति जातूकर्ण्यवचनम्[२])

निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे यज्ञे वाऽपि द्विजाधमः।
मांसं नाऽश्नाति निरयं याति वै पशुतां नरः।।
(इति विश्वामित्रवचनम्[३])

अश्नन्ति ये न मांसानि भार्याहीनाश्च ये द्विजाः।
ये च मातुलसम्बन्धा न तान् श्राद्धे नियोजयेत्।।
(इति जाबालवचनम्[४])

श्राद्धे मांसं न यो दद्यान्न वाऽश्नाति कुतर्कतः।
नरकार्हावुभौ श्रौत-स्मार्तधर्मस्य लोपनात्।।
(इति स्कन्दसंवादवचनम्[५])

विना मांसेन यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत्।
क्रव्यादाः पितरो यस्मादलाभे पायसादयः।।
(इति वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनम्[६])

---

१. श्राद्धविवेके, पृ. १००।
२. भाष्यपञ्चकयुते पारस्करगृह्यसूत्रे (गुजरातीमुद्रणालयाधिपतिना १९७३ वैक्रमाब्दे प्रकाशिते, मुंशीराममनोहरलालेन देहल्यां १९८२ खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रिते), पृ. ४३६, ४७२।
३. तत्रैव, पृ. ४३६;
४. तत्रैव, पृ. ४३७।
५. तत्रैव, पृ. ४७२;
६. तत्रैव, पृ. ४७२।

रोमाणि कूर्मपृष्ठे चेन्नृणां चेच्छृङ्गसम्भवः।
व्योम्नश्च मुष्टिना घातः सास्थि चेद् रक्तपावपुः।।
तदोपतिष्ठते स्कन्द दत्तं श्राद्धं निरामिषम्।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन श्राद्धं देयं हि सामिषम्।
अभोज्य विप्रान् यः श्राद्धे मांसमन्यांस्तु भोजयेत्।
स्वयमश्नाति वा मूढः स याति नरकं ध्रुवम्।।
(इति स्कन्दसंवादवचनम्[१])

मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः।
मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां वाऽविशेषतः।। (इति पुलस्त्यवचनम्[२])

मुन्यन्नामिषमाध्वीकैर्विप्रद्विजजघन्यजाः।
श्राद्धं विदध्युरसति द्रव्ये तु सति चाऽपरैः।। (इति आत्रेयवचनम्[३])

मुन्यन्नामिषमध्वाज्यैरभावे प्रोक्तवस्तुनः।
क्रमाद् विप्रादिभिर्वर्णैर्विधेयमिति शुश्रुमः।।
परमान्नेन मांसेन शाकैर्मधुघृतादिभिः।
सर्ववर्णैः प्रकर्तव्यं श्राद्धं वाऽवित्तशाठ्यतः।।
(इति वृद्धशातातपवचनम्[४])

मुन्यन्नैर्ब्राह्मणः श्राद्धं साऽऽमिषं बाहुसम्भवाः।
उरव्या मधुना कुर्युः शूद्रा मूलफलादिना।।
असम्भवे प्रकर्तव्यमेतैरेव हि केवलम्।
सर्ववर्णैस्तु कर्तव्यं सामिषं सति सम्भवे।।

इति वृद्धमनुवचनं[५] च प्रदर्श्य सति सम्भवे सर्वैर्वर्णैः श्राद्धे मांसं दानीयम्, श्राद्धभोजिना ब्राह्मणेन श्राद्धे दत्तं मांसमवश्यं भोज्यमिति च दृढतया प्रतिपादितं दृश्यते।

---

१. भाष्यपञ्चकयुते पारस्करगृह्यसूत्रे, पृ. ४७२; २. तत्रैव, पृ. ४७२।
३. तत्रैव, पृ. ४७३; ४. तत्रैव, पृ. ४७३।
५. तत्रैव, पृ. ४७३।

गदाधरभाष्ये श्राद्धकाशिकाया उल्लिखितत्वात्[1] श्राद्धकाशिकाकाराद् अर्वाचीनत्वेन ज्ञायमानेन १६२८तमे वैक्रमाब्दे रचितस्य मुहूर्तमार्तण्डस्य उद्वाहादित्यादिकं पद्यमुल्लिखता (पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये–१.८.२१) कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रभाष्यकारेण गदाधरेणाऽपि श्राद्धे ब्राह्मणाय दानीयेषु भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयरूपेषु अन्नेषु 'व्रीहिशालियवगोधूममुद्गमाषमुन्यन्न-कालशाकशुण्ठीमरिचहिङ्गुगुडशर्कराकर्पूरसैन्धवसम्भारपनसनारिकेलकदलीबदरगव्यपयो-दधिघृतपायसमधुमांसप्रभृतीनि दद्यात्'[2] इत्युक्त्वा मांसस्यापि समावेशः प्रदर्शितोऽस्ति।

वैक्रमाब्दानां सप्तदशस्य शतकस्य प्रारम्भे वर्तमानत्वेन सम्भावितेन गोविन्दानन्देन च श्राद्धक्रियाकौमुद्यां[3] **श्राद्धार्थहविर्द्रव्येषु खड्गमांस-लोहितच्छाग-मांसादिकं प्रतिपादितं दृश्यते।**

१६६८ तमे वैक्रमेऽब्दे निर्णयसिन्धुग्रन्थं पूर्णं कृतवता कमलाकरभट्टेन च निर्णयसिन्धोस्तृतीये परिच्छेदे उत्तरार्धे श्राद्धार्थहविर्निरूपणप्रकरणे श्राद्धे मांसदानस्य विधायकान् याज्ञवल्क्यस्मृतिश्लोकान् प्रदर्श्य श्राद्धदत्तमांसस्याऽभक्षणे दोषस्य प्रदर्शकं मनुस्मृतिश्लोकं चोल्लिख्य बहुषु वचनेषु श्राद्धे मांसमधुनोः प्राशस्त्यस्योक्तत्वात् मांसेन मधुना च रहितस्य श्राद्धस्य स्वकार्यासमर्थतायाः प्रकटनेन निन्दितत्वाच्च 'मांसमधुनोः श्राद्धे नियतत्वं गम्यते' इत्युक्तमस्ति। तत्र तेन बृहत्पराशरस्मृतौ श्राद्धे मांसदानस्य निन्दितत्वं भागवते श्राद्धदानस्य निषिद्धत्वं चोल्लिख्य, केषाञ्चिन्मते पुलस्त्योक्ताया वर्णभेदेन व्यवस्थाया मान्यत्वं च प्रदर्श्य, पृथ्वीचन्द्रोदयोक्तं निगम-हेमाद्रिधृतादित्यपुराणवचन-बृहन्नारदीयपुराणवचन-भृगुवचनानां विचारेण कलौ मांसनिषेधानां देशाचाराद् व्यवस्था स्वीकर्तव्येति मतं निराकृत्य च 'वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी' इति मनुस्मृतिवचनस्य (३.२७१) उल्लेखेन श्राद्धे मांसदानस्य निर्णय उपसंहृतो दृश्यते[4]। एतेन कमलाकरेणाऽपि श्राद्धे मांसस्य दानीयत्वं भोज्यत्वं च स्वीकृतमवगम्यते।

---

१. वाराणस्यां हथुआराजेन कृष्णप्रतापशर्मसाहिना १९५२ तमे वैक्रमेऽब्दे भाष्यचतुष्टययुते पारस्करगृह्यसूत्रे, पृ. ५८३, भाष्यपञ्चकयुते पारस्करगृह्यसूत्रे, पृ. ४२७, वाराणस्यां १९९१ तमे खैस्ताब्दे चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनेन प्रकाशिते हरिहर-गदाधरभाष्यद्वयोपेते पारस्करगृह्यसूत्रे, पृ. ४९६।

२. भाष्यचतुष्टययुते पारस्करगृह्यसूत्रे, पृ. ६०२, भाष्यपञ्चकयुते पारस्करगृह्यसूत्रे, पृ. ४५९, भाष्यद्वयोपेते पारस्करगृह्यसूत्रे, पृ. ५०८।

३. श्राद्धक्रियाकौमुद्याम् (कालीघट्टनगरे १९०४ खैस्ताब्दे एशियाटिक-सोसाइटि-नामकेन निकायेन प्रकाशितायाम्, कमलकृष्णस्मृतिभूषणेन संस्कृतायाम्), पृ. १४-१६।

४. निर्णयसिन्धौ (निर्णयसागरमुद्रणालयमुद्रिते, पञ्चमसंस्करणे) पृ. २९०।

लक्ष्मीपतिना च श्राद्धरत्नमित्युक्तायां मैथिलसाम्प्रदायिकश्राद्धपद्धतौ 'पितरं ध्यायन् पुरुषतृप्तिक्षमं परिवेविष्यात्। मांसादीनि व्यञ्जनानि पात्रान्तरेषु परिविष्य'[१] इत्युक्त्वा श्राद्धे मांसप्रयोगः प्रतिपादित एव।

१५५६ तमे शकाब्दे (१६९१ तमे वैक्रमाब्दे) वृन्दावने न्यायसूत्रवृत्तिं कृतवता कारिकावली-न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यादिग्रन्थकारेण विश्वनाथन्यायपञ्चाननेन च मांसतत्त्वविवेके 'ब्रह्मावर्तब्रह्मर्षिदेशमध्यदेशार्यावर्तेषु मांसभक्षणाचार आजानिकोऽविगीतः प्रतीयत एव। ये तु कलिवर्ज्यतया विवदन्ते 'स्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः' इति कलिवर्ज्यतयोक्तमपि ब्रह्महत्यातत्संसर्गप्रायश्चित्तं धनलोभादुपदिशन्ति मातृसपिण्डानयने च न विवदन्ते रागरोषदूषितचेतसो देवानां प्रियास्ते केन शिक्षणीया इत्यलं मांसं विद्विषद्भिः सौगतमतानुसारिभिः सह श्रमेणेति'[२] इति स्वनिबन्धोपसंहारं कृतवता प्रोक्षितादिमांसभक्षणं कर्तव्यत्वेन प्रतिपादयता श्राद्धे शास्त्रानुमतप्रकारेण मांसस्य प्रयोज्यता प्रदर्शिता दृश्यते।

श्राद्धे मांसप्रयोगस्य निषेधकानां वचनानां विचारः

अत्र श्राद्धे मांसदानस्य मांसभोजनस्य च निन्दकानि निषेधकानि च लघुस्मृतिपुराणवचनानि वैष्णवसम्प्रदायमूलकानि सन्तीति वेदितव्यम्। बृहत्पराशरस्मृतौ निर्णयसिन्धुधृतेन 'यस्तु प्राणिवधं कृत्वा'[३] इत्यादिना वचनेन युक्तायामेव 'एवं पञ्चमखान् कुर्वन् मधुमांसाऽऽज्यपायसैः'[४] इति, 'ये खण्ड-मांस-मधु-पायससर्पिरन्नैः'[५] इति, 'सेधाद्यांश्च पञ्चनखान् सिंहाद्या(स्या)न् मत्स्यकांस्तथा। धर्मशास्त्रोदितानद्यात् सर्वा(र्पा)काराँश्च वर्जयेत्।। भक्ष्यं प्राणात्यये मांसं श्राद्धयज्ञोत्सवेष्वपि। कृत्वा च विधिवच्छ्राद्धं पश्चात्तत्स्वयमश्नुते'[६]।। इति वचनानां च दर्शनात् पूर्वापरसमन्वयाऽभावात्, 'क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य'[७] इति मनुवचनेन विरुद्धत्वाच्च

---

१. श्राद्धरत्ने (कर्मकाण्डोद्धारिणा वैयाकरणकेसरिणा श्रीपरमेश्वरशर्मणा संशोधिते, दरभङ्गाराजधान्यां मुद्रिते), पृ. ४०।

२. मांसतत्त्वविवेके (१९२७ खैस्ताब्दे वाराणस्यां मुद्रिते, जगन्नाथशास्त्रिहोशिङ्गेन सम्पादिते) पृ.२८-२९।

३. बृहत्पराशरस्मृतौ (२००९ वैक्रमाब्दे कालीघट्टनगरे मनसुखरायमोरेण प्रकाशिते स्मृतिसन्दर्भे, द्वितीये भागे), ७.२९९-३००।

४. तत्रैव–६.८०-८१; ५. तत्रैव–७.३९८।

६. तत्रैव–६.३२२-३२४।

७. मनुस्मृतौ (कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीसहितायां निर्णयसागरमुद्रणालयेन १९४६ खैस्ताब्दे प्रकाशितायाम्), ५.३२।

बृहत्पराशरस्मृतौ 'यस्तु प्राणिवधं कृत्वा' इत्यादिकं वचनं प्रक्षिप्तं वैष्णवागममूलकं वा प्रतीयते। बृहत्पराशरस्मृतेर्वैष्णवागमप्रवणत्वादेव तत्र निरूढपशुबन्धाऽग्निषोमीय-पशुयागाऽग्निष्टोमादिश्रौतयागानामपि अननुष्ठेयत्वमिव 'दर्शश्च पौर्णमासश्च तथैवाऽऽग्रयणद्वयम्। चातुर्मास्यव्रतान्येव कार्याणि साऽग्निकैर्द्विजैः'[१]॥ इति वचनेन प्रतिपादितं दृश्यते। तत्र वैष्णवपाञ्चरात्रा-गमस्याऽऽदरणीयत्वं चाऽनेकवारं प्रतिपादितं दृश्यते (४.१०६, १४३)। तत्र ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य कार्यत्वं त्रिपुण्ड्रस्याऽकार्यत्वं चोक्तमुपलभ्यते (७.१२८-१२९)।

यत्र भागवते 'न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाऽद्याद् धर्मतत्त्ववित्'[२] इति श्राद्धे मांसभोजनदानयोर्निषेधोऽस्ति तद् भागवतमपि तत्र 'भागवता धर्माः'[३] 'चक्रे सात्वतसंहिताम्'[४], 'स संहितां भागवतीम्'[५], 'तन्त्रं वा भगवत्स्मृतम्'[६], 'वेदे च तन्त्रे च त एव कोविदाः'[७], 'सात्वतीया....यं सङ्कर्षणमित्याचक्षते'[८], 'सह सात्वतर्षभैः'[९], 'वैदिकतान्त्रिकेण'[१०], 'भगवान् वासुदेवेति यं गृणन्ति हि सात्वताः'[११], 'सख उदेयिवान् सात्वतां कुले'[१२], 'यजन्ति वेदतन्त्राभ्याम्'[१३], 'वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा'[१४], 'वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः'[१५], 'य आशु हृदयग्रन्थिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः। विधिनोपचरेद् देवं तन्त्रोक्तेन च केशवम्'[१६]॥ इत्यादीनां वचनानामुल्लेखस्य दर्शनाद्, वेदे क्रियापथ-सन्न्यासयोर्द्वयोर्मार्गयोरेव मान्यत्वे दृश्यमानेऽपि भागवते तृतीयस्य भक्तिमार्गस्याऽपि प्रमुखमार्गत्वेन प्रोक्ततायाः स्वीकृतत्वाच्च[१७] भागवतग्रन्थस्य सात्वततन्त्रे वैष्णवतन्त्रविशेषरूपे भक्तिप्रधाने विशिष्टस्याऽऽग्रहस्य प्रतीयमानत्वात्, श्रुतौ (मा.वा.शतपथ. ११.२.६.१३) आत्मयाजिनः श्रेयस्त्वे

---

१. बृहत्पराशरस्मृतौ–६.२९५, पृ. ७८२।

२. श्रीमद्भागवतमहापुराणे (मूलमात्रे, २०३७ वैक्रमाब्दे गीताप्रेसप्रकाशिते द्वादशे संस्करणे) ७.१५.७।

३. तत्रैव–१.४.३१; ४. तत्रैव–१.७.६।

५. तत्रैव–१.७.८; ६. तत्रैव–३.७.३०।

७. तत्रैव–४.२४.६२; ८. तत्रैव–५.२५.१।

९. तत्रैव–५.२५.४; १०. तत्रैव–८.६.९।

११. तत्रैव–९.९.४९; १२. तत्रैव–१०.३१.४।

१३. तत्रैव–११.५.२८; १४. तत्रैव–११.११.३७।

१५. तत्रैव–११.२७.७; १६. तत्रैव–११.३.४७।

१७. तत्रैव–११.२०.६।

प्रतिपादितेऽपि देवयाजिनोऽपि प्रशस्यतायाः स्वीकृतत्वात्, यज्ञस्य सर्वथाऽनिन्द्यत्वस्याऽपि महाभारते (१२.६०.४९-५३) प्रतिपादितत्वात्, देवयाजिनिन्दने श्रौतपशुयागनिन्दने च भागवतस्य 'तं यज्ञपशवोऽनेन संज्ञप्ता येऽदयालुना। कुठारैश्छिचच्छिदुः क्रुद्धाः स्मरन्तोऽमीवमस्य तत्'।। (४.२८.२६), 'द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति। एष माऽकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृब् ध्रुवम्'।। (७.१५.१०), 'हिंस्रं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशान्तिदम्' (७.१५.४८), 'यद् घ्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभनं न हिंसा' (११.५.१३), 'हिंसायां यदि रागः स्याद् यज्ञ एव न चोदना। हिंसाविहारा ह्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया।। यजन्ते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन् खलाः। स्वप्नोपमममुं लोकमसन्तं श्रवणप्रियम्। आशिषो हृदि सङ्कल्प्य त्यजन्त्यर्थान् यथा वणिक्'।। (११.२१.२९-३१) इत्यादिषु वचनेषु विशिष्टस्याऽऽग्रहस्य दृश्यमानत्वाच्च वेदादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन प्रतीयमानस्य भागवतस्य वेदकल्प-मनुस्मृत्यादिवचनविरुद्धं सर्वयुगविषयं 'न दद्यादामिषं श्राद्धे' इत्यादिकं वचनं वैष्णवतन्त्रमूलकं वैदिकानां कृतेऽनादरणीयञ्चेत्यवसीयते।

स्कन्दपुराणे वैष्णवखण्डे तु मांसभोजनप्रवृत्तिप्रबन्धकल्पनावर्णनपूर्वकम्—

मुनयः प्रायशस्तत्र क्षुधाव्याकुलितेन्द्रियाः।
परोक्षवादवेदार्थान् विपरीतान् प्रपेदिरे।।

अर्थं चाऽजादिशब्दानां मुख्यं छागादिमेव ते।
बुबुधुश्चाऽथ ते प्राहुर्यज्ञान् कुरुत भो द्विजाः।।
या वेदविहिता हिंसा न सा हिंसाऽस्ति दोषदा।
उद्दिश्य देवान् पितॄंश्च ततो घ्नत पशूञ्छुभान्।।
प्रोक्षितं देवताभ्यश्च पितृभ्यश्च निवेदितम्।
भुञ्जत स्वेप्सितं मांसं स्वार्थं तु घ्नत मा पशून्।।
ततो देवर्षिभूपाला नराश्च स्वस्वशक्तितः।
चक्रुस्तैर्बोधिता यज्ञानृते ह्यैकान्तिकान् हरेः[1]।।

इत्यैकान्तिकानां वैष्णवानामेव श्राद्धे यज्ञे च पशूपाकरणवर्जनं वर्णयित्वा—

१. श्रीस्कन्दमहापुराणे (देहल्यां नागप्रकाशकेन १९८६ तमे खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रिते) २.९.९.१३-१७।

विद्वांसस्तत्र ये जातास्ते तु धर्मं तदेव हि।
मेनिरे मुख्यमेवाऽथ ग्रन्थाँश्चक्रुश्च तादृशान्।।
ते परम्परया ग्रन्थाः प्रामाण्यं प्रतिपेदिरे।
आद्ये त्रेतायुगे हीत्थमासीद् धर्मस्य विप्लवः।।
ततः प्रभृति लोकेषु यज्ञादौ पशुहिंसनम्।
बभूव सत्ये तु युगे धर्म आसीत् सनातनः।।
कालेन महता सोऽपि सह देवैः सुराधिपः।
आराध्य सम्पदं प्राप वासुदेवं प्रभुं मुने।।
ततो धर्मनिकेतस्य श्रीपतेः कृपया हरेः।
यथापूर्वं स सद्धर्मस्त्रिलोक्यां सम्प्रवर्त्तते।।
तत्राऽपि केचिन्मुनयो नृपा देवाश्च मानुषाः।
कामक्रोधरसास्वादलोभोपहतसद्धियः।।
तमापद्धर्ममद्याऽपि प्राधान्येनैव मन्वते।
एकान्तिनो भागवता जितकामादयस्तु ये।।
आपद्यपि न तेऽगृह्णंस्तं तदा किमुताऽन्यदा[1]।।

इति यज्ञे श्राद्धे च पश्वालम्भनस्य विधायकान् वेदकल्पादिकान् सर्वान् ग्रन्थान् भ्रमेण कामक्रोधरसास्वादलोभादिना च आपद्धर्मं मुख्यधर्मं मत्वा विद्वद्भिः कृतान् उक्त्वा चैकान्तिभिर्भागवतैर्वैष्णवैरेव यज्ञे श्राद्धे च मांसस्य प्रयोगस्य भोजनस्य च वर्जितत्वं प्रतिपादितं दृश्यते।

स्कन्दपुराणवैष्णवखण्डे एव—

न श्राद्धे क्वाऽपि मांसं तु दद्यान्नाऽद्याच्च मानवः।
मुन्यन्नैः क्षीरसर्पिर्भ्यां तृप्यन्ति पितरो भृशम्।।
अहिंसा प्राणिमात्रस्य मनोवाक्तनुभिस्तु या।
तयैव पितरः सर्वे तृप्यन्त्यतिदयालवः।।
तस्मात् कुसङ्गतः क्वाऽपि शास्त्रहार्दमबुध्य च।
श्राद्धे मांसं नैव दद्याद् वासुदेवपरः पुमान्।।

---

१. श्रीस्कन्दमहापुराणे–२.९.९.२८-३४।

इति[१] वासुदेवपरान् वैष्णवान् प्रत्येव श्राद्धे मांसदाननिषेधः स्फुटतया प्रतिपादितोऽस्ति।

वैदिकानां कृते लघुस्मृतिपुराणाद्युक्तानां वैष्णवादितन्त्रमूलकानामर्थानामग्राह्यत्वम्

उक्तेन विवरणेन च श्राद्धे मांसस्य प्रयोगस्य भोजनस्य च वर्जनं वैष्णवानामैकान्तिकानामेव न पुरुषार्थचतुष्टयवादिनां वर्णाश्रमधर्मानुयायिनां 'वेदं समाप्य स्नायात्'[२] इत्यादिकं नित्यं वेदवेदाङ्गाध्ययनविधिमनुसृत्याऽधीतानामेव ग्रन्थानां धर्मे मोक्षे च मुख्यं प्रामाण्यं स्वीकुर्वतां वैदिकानामिति स्फुटं भवति।

तत्र देवीभागवते—

स्मृतयश्च श्रुतेरर्थं गृहीत्वैव च निर्गताः।
मन्वादीनां श्रुतीनां च ततः प्रामाण्यमिष्यते।।
क्वचित् कदाचित् तन्त्रार्थकटाक्षेण परोदितम्।
धर्मं वदन्ति सोंऽशस्तु नैव ग्राह्योऽस्ति वैदिकैः[३]।।

इति प्रतिपादितत्वात्, सूतसंहितायां च—

अष्टादशानां विद्यानां वेदादन्याश्च सत्तमाः।
विद्या वेदानुसारेण प्रवृत्ताः सर्वशोभनाः।।
तथाऽपि तासु सर्वासु कश्चिदंशः क्वचित्क्वचित्।
शिवागमानुसारेण तत्प्रभेदानुसारतः।।
विष्ण्वागमानुसारेण तत्प्रभेदानुसारतः।
ब्रह्मागमानुसारेण तत्प्रभेदानुसारतः।।
अधिकारिविशेषेण क्रमेणैव विमुक्तये।
प्रवर्तते मुनिश्रेष्ठाः सत्यमेव मयोदितम्।।
तत्तत्तन्त्रेषु ये मर्त्या दीक्षिता मुनिसत्तमाः।
सोंऽशस्तैरैव सङ्ग्राह्यः सर्वदा नैव वैदिकैः[४]।।

---

१. श्रीस्कन्दमहापुराणे–२.९.२२.४५.४७; २. पारस्करगृह्यसूत्रे–२.६.१।

३. देवीभागवते (वाराणस्यां ठाकुरप्रसाद-एण्ड-सन्स-बुक्सेलर-प्रकाशिते) ७.२९.१८-१९।

४. सूतसंहितायाम् (माधवप्रणीततात्पर्यदीपिकासंहितायाम्, आनन्दाश्रममुद्रणालयेन १९२५ खैस्ताब्दे द्वितीयाङ्कनावृत्त्या प्रकाशितायाम्) द्वितीये भागे, यज्ञवैभवखण्डे–४५.५३-५७।

इति प्रतिपादितत्वात्, पराशरपुराणे च—

पुराणे धर्मशास्त्रे च योंऽशः श्रुत्या विरुध्यते।
स तन्त्रार्थस्तु विज्ञेयः समासेन मनीषिभिः[१]।।इति।

यत्तु तन्त्रानुरोधेन कथितं तत्परित्यजेत्।
धर्मशास्त्रे पुराणे च यत्नतो वैदिको जनः[२]।।

इति च प्रतिपादितत्वाच्च बृहत्पराशरस्मृत्यादिषु स्मृतिषु भागवत-स्कन्दपुराणवैष्णवखण्डादिषु पुराणेषु च प्रतिपादितं श्राद्धे मांसस्य वर्जनीयत्वं वैष्णवादीनामेव मान्यमित्यवगम्यते।

श्राद्धे मांसप्रयोगस्य कलौ वर्ज्यताया विचारः

यत्तु 'अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु। देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्'।। इति निगमवचनं श्राद्धदीपकलिका-मदनपारिजातयोः स्थितमित्युक्त्वा अविज्ञायमानाकरं तदेव वचनमादाय बृहन्नारदीयपुराणस्य द्वाविंशेऽध्याये स्थितमित्युक्त्वा 'मांसदानं तथा श्राद्धे'[३] इति वचनं चाऽऽदाय श्राद्धमयूखे नीलकण्ठभट्टेन वैक्रमाब्दानां सप्तदशस्य शतकस्योत्तरार्धे स्थितेन श्राद्धे मांसस्य दानं कलौ वर्जनीयमिति प्रतिपादितम्[४], यच्च तदनुकूलमेव १८४७ तमे वैक्रमाब्दे वर्तमानेन धर्मसिन्धुकारेण विठोवाभक्तेन वैष्णवेन काशीनाथोपाध्यायेन 'मांसं श्राद्धेषु नैव देयं कलिवर्ज्यत्वात्, 'न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाऽद्याद् धर्मतत्त्ववित्' इत्यादिश्रीभागवतवचनाच्च' इत्युक्तम्[५], तत्तु विश्वरूप-मेधातिथि-देवस्वामि-विज्ञानेश्वर-गोविन्दराज-कृत्यकल्पतरुकृल्लक्ष्मीधराऽपरार्कव्याख्याकार-स्मृत्यर्थसारकारश्रीधर-रेणुदीक्षित-हरिहर-स्मृतिचन्द्रिकाकारदेवणभट्ट-हेमाद्रि-कुल्लूकभट्ट-श्रीदत्तोपाध्याय-चण्डेश्वर-पराशरस्मृतिव्याख्याकारमाधव-रुद्रधर-कृष्णमिश्रादिवृद्धाऽनादृतपक्षकत्वादुपेक्षणीयमवगम्यते। कस्यचन बृहन्नारदीयवचनस्य

---

१. पराशरोपपुराणे (सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन वाराणस्यां १९९० खैस्ताब्दे प्रकाशिते) १०.७३।

२. तत्रैव–६.३१।

३. द्र. नारदीयमहापुराणे (देहल्यां नागप्रकाशकेन १९८४ तमे खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रिते) १.२४.१३-१६।

४. श्राद्धमयूखे (भगवन्तभास्करप्रथमखण्डे समाविष्टे, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानेन वाराणस्यां १९८६ खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रिते), पृ. ५५।

५. धर्मसिन्धौ (निर्णयसागरमुद्रायन्त्रालये १९०४ खैस्ताब्दे मुद्रिते), पृ. २९२।

वृद्धानादृतत्वादुपेक्षणीयत्वं तु निर्णयसिन्धुकारेणाऽपि प्रतिपादितं दृश्यत एव[१]। एतस्मिन् विषये १५०५ तमे वैक्रमाब्दे ग्रन्थं कृतवता कात्यायन-श्राद्धकल्पसूत्रव्याख्यानरूपश्राद्धकाशिकाख्यग्रन्थकारेण कृष्णमिश्रेण 'यच्चाऽभ्यधायि कलियुगविषयो मांसनिषेध इति तदप्यसङ्गतम्'[२] इत्युक्त्वा—

मांसं युगेषु सर्वेषु यज्ञश्राद्धार्थमादृतम्।
श्राद्धोपयमने यज्ञे कलौ तच्च विशिष्यते।।
(इति जातूकर्ण्यवचनम्[३]),

कुतर्कोपहता विप्राः कलावाश्नन् निरामिषम्।
तृप्तिं नाऽश्नन्ति पितरस्तस्य श्राद्धे कदाचन।।
(इति सुमन्तुवचनम्[४]),

परमान्नं कालशाकं मधु मांसं घृतं पयः।
मुन्यन्नानि तिला विप्राः प्रकृत्या हविरष्टधा।।
शस्तान्यष्टौ तु सर्वेषु युगेषु मुनिसत्तमाः।
पितृणां देवतानां च दुर्लभानि कलावति।। (इति पैठीनसिवचनम्[५]),

न युगानां न देशानां न विप्राणां द्विजोत्तमाः।
धर्मशास्त्रेषु वै भेदो दृश्यते मांसभक्षणे।।

इति वृद्धप्रचेतोवचनं[६] च प्रदर्श्य, 'अक्षता गोपशुश्चैव' इत्यादेः पूर्वोक्तस्य श्लोकस्य निर्मूलत्वं च निबन्धान्तरप्रतिपादितमुल्लिख्य, 'गोमेधो नरमेधश्च अक्षता गोपशुस्तथा। देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्'[७]।। इति पराशरपाठ एव प्रामाणिक इति प्रोच्य च 'तस्माद् विहितहिंसादौ श्राद्धादिकर्मसु च मांसभक्षणविधिरितरत्र निषेध इति सिद्धम्' इति निर्णयः कृतो दृश्यते[८]। अत्र

१. निर्णयसिन्धौ (निर्णयसागरमुद्रणालयेन १९४९ तमे खैस्ताब्दे प्रकाशिते पञ्चमे संस्करणे) पृ. ३१३।
२. भाष्यपञ्चकयुते पारस्करगृह्यसूत्रे, पृ. ४७३।
३. तत्रैव; ४. तत्रैव।
५. तत्रैव; ६. तत्रैव।
७. तत्रैव, (याज्ञवल्क्यस्मृतेः अपरार्कव्याख्यायामपि (पृ. २३३) **'अक्षता नरमेधश्च गोयज्ञश्च कमण्डलुः। देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्'**।। इति पाठोऽस्ति)।
८. तत्रैव।

कलिवर्ज्यप्रकरणस्य प्रधानेषु महापुराणेष्वपि अप्राप्यत्वं स्मृतिचन्द्रिकालिखितानां कलिवर्ज्यविषयकार्वाचीनविद्वद्वचनानां बहुतराणामेव हेमाद्रि-कमलाकरादिभिः आदित्यपुराणवचनताभ्रमजनकतयोल्लेखेनैतस्मिन् विषये प्रगाढस्य भ्रमस्योत्पादिततत्वं च स्मर्तव्यम्। तत्र स्मृतिपुराणवचनेषु कुत्रचित् पञ्चानामेव वर्ज्यत्वं कुत्रचिद् अष्टानामेव वर्ज्यत्वं च प्रतिपादितमस्तीति च न विस्मरणीयम्। कलौ पञ्चानामष्टानां वा वर्जनीयतायाः प्रतिपादकेषु वचनेषु श्राद्धे मांसस्य वर्जनीयताया उल्लेखो नास्तीति च स्मरणीयम्। उक्तस्य निर्णयस्योपपादनाय बहूनि वचनानि प्रदर्श्य व्याख्याय च श्राद्धकाशिकाकारेण 'अतश्च त्यक्तमांसादेरपि श्राद्धे भक्षणमेवोचितमित्युक्तम्'[१] इत्युपसंहारः कृतः, तस्योपसंहारस्य समर्थनाय च तेन—

नियुक्तश्चैव यः श्राद्धे यत् किञ्चित् परिवर्जयेत्।
पितरस्तस्य तन्मासं नैराश्यं प्रतिपेदिरे।। (इति उशनोवचनम्[२]),
नियुक्तस्तु यदि श्राद्धे दैवे मांसं समुत्सृजेत्।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन् निरयमृच्छति।। (इति देवलवचनम्[३]),
निवेशितस्तु यः श्राद्धे यज्ञे वाऽपि द्विजाधमः।
मांसं नाऽश्नाति निरयं याति वै पशुतां ततः।।

इति स्कन्दसंवादवचनं[४] च प्रदर्शितमस्ति।

कलिवर्ज्यविषयाणां विविधा उल्लेखा यद्यपि अप्रसिद्धेषु अर्वाचीनत्वेन प्रतीयमानेषु अव्यवस्थितपाठेषु केषुचन शौनक-बृहस्पति-लौगाक्षि-नारायणस्मृति-नारदीयपुराणादि-लघुस्मृतिपुराणग्रन्थेष्वपि स्थिताः प्रतीयन्ते[५], तथापि ते उल्लेखास्तु वैक्रमाब्दानां त्रयोदशे शतके वर्तमानत्वेन सम्भाविताद् याज्ञवल्क्य-स्मृतिव्याख्याकाराद् अपरार्कात् प्राचीनेन केनापि धर्मशास्त्रसङ्ग्रहकारेण वा धर्मशास्त्रव्याख्याकारेण वाऽपि सर्व एव तु परामृष्टा आदृता वाऽपि न दृश्यन्त इति तेषां सर्वेषां तु मान्यत्वं विमृश्यमेवास्ति। 'अक्षता' इत्यादिके श्लोके श्राद्धे वर्ज्यतया उक्तस्य

---

१. भाष्यपञ्चकयुते पारस्करगृह्यसूत्रे, पृ. ४७४; २. तत्रैव, पृ. ४७४।
३. तत्रैव; ४. तत्रैव।
५. स्मृतिसन्दर्भे षष्ठे भागे, पृ. २७७, स्मृतिसन्दर्भे पञ्चमे भागे, पृ. २७८५-२७९२, नारदीयमहापुराणे–१.२४.१३-१४, ब्रह्मवैवर्तपुराणे कृष्णजन्मखण्डे ११५.११२-११३।

माक्षिकापरपर्यायस्य मधुनः श्राद्धे वर्जनं तु प्रायः कैरपि वैदिकैः शिष्टैर्न क्रियत इति च स्मरणीयम्।

कलिवर्ज्यानां विषयेऽधोलिखितानि कुमारिलभट्टादीनां वचनानि च स्मरणीयानि विमृश्यानि च। तत्र—

शोभासौकर्यहेतूक्तिकलिकालवशेन वा।
यज्ञोक्तपशुहिंसादित्यागभ्रान्तिमवाप्नुयुः॥

(इति कुमारिलभट्टवचनं तन्त्रवार्तिके[1])

गोवधं नाऽनुमन्यन्ते श्रुत्युक्तमपि तद्विदः।
तस्योपपातकश्रैष्ठ्यं स्मृतौ यस्मादुदाहृतम्॥
करणं च श्रुतेर्ज्ञातं ज्योतिष्टोमादिकर्मणाम्।
स्तेयाद्यर्थार्जनेनाऽपि न तत् स्मृतिविरोधतः॥
मैवं न खलु शिष्टानां क्वचित् स्मृतिविरोधतः।
श्रुत्युक्तार्थाऽननुष्ठानं दृढ(ष्ट)मल्पीयसामपि॥
न हि च्छागवधं तज्ज्ञा न कुर्वन्ति निवारितम्।
अवारितः स चेत् स्मृत्या गोवधोऽपि हि तत्समः॥
स्मार्ता हि विधयः सर्वे श्रुत्युक्तव्यतिरेकिणः।
तेन स्मृतिविरुद्धत्वं नाऽननुष्ठानकारणम्॥

(इत्यादिकं विश्वरूपवचनं बालक्रीडायाम्[2])

युगभेदेन धर्मवैलक्षण्यमभ्युपेत्य धर्मानिति (पूर्वश्लोके) बहुवचननिर्देशः। तदेव वैलक्षण्यं प्रतिजानीते—'अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे। अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः'॥ इति। अत्रान्यशब्दो न धर्मस्य स्वरूपान्यत्वमाचष्टे, किन्तु प्रकारान्यत्वम्, धर्मप्रमाणचोदनानामपि युगभेदेन भेदापत्तेः, न हीयं चोदना कृतेऽध्येतव्या, इयं तु त्रेतायामित्यादिव्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति, प्रकारान्यत्वे

---

१. तन्त्रवार्तिके–१.३.४, (श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने, शाबरभाष्यतन्त्रवार्तिकसहिते, पुण्यपत्तनस्थाऽऽनन्दाश्रममुद्रणालये १९७० तमे खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रिते), पृ. ११३।

२. याज्ञवल्क्यस्मृतौ श्रीविश्वरूपाचार्यप्रणीतया बालक्रीडाख्यया व्याख्ययोपेतायाम् (१९८२ तमे खैस्ताब्दे देहल्यां मुंशीराममनोहरलालेन पुनर्मुद्रितायाम्), प्रथमे भागे, १.७, पृ. २५-२६।

त्वस्ति दृष्टान्तः, एकस्याऽप्यग्निहोत्रस्य सायंप्रातःकालभेदेन अनुष्ठानप्रकार-भेदश्रवणात्, ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायं परिषिञ्चति, सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामीति प्रात इति। ननु तत्राऽर्थवादेन मन्त्रः प्रकारभेदेनोपपादितः 'अग्निर्वा ऋतमसावादित्यः सत्यमग्निमेव तदादित्येन सायं परिषिञ्चति, अग्निनाऽऽदित्यं प्रातः सह' इति, एवं तर्हि अत्रापि युगरूपानुसारत इत्यनेन प्रकारभेद उपपाद्यते, युगानां स्वरूपमनुष्ठातृ-पुरुष-शक्ति-तारतम्योपेतम्, तदनुसारेणानुष्ठानवैषम्यं सम्भवति, यथा शक्नुयात् तथा कुर्यादिति नित्यकर्मसु निर्णीतत्वात्।

(इति माधववचनं पराशरस्मृतिव्याख्यायाम्[१])

उक्तैर्वचनैः कुमारिलभट्टादीनां कलिवर्ज्यव्यवस्थाविषयेऽनादरो दृष्टिभेदो वाऽभिव्यज्यते।

मत्स्यपुराणे 'उद्धरिष्यति कौटिल्यः समैर्द्वादशभिः सुतान्। भुक्त्वा महीं वर्षशतं ततो मौर्यान् गमिष्यति'[२]।। इति, वायुपुराणे च–'चन्द्रगुप्तं नृपं राज्ये कौटिल्यः स्थापयिष्यति। चतुर्विंशतिसमा राजा चन्द्रगुप्तो भविष्यति'[३]।। इत्युल्लिखितेन 'येन शस्त्रं च शास्त्रं च नन्दराजगता च भूः। अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम्'[४]।। इति वदता विष्णुगुप्तेन कौटल्येनाऽर्थशास्त्रे 'लोम-दोह-वाहन-प्रजननोपकारिणां क्षुद्रपशूनामादाने तच्च तावच्च दण्डः, प्रवासने चान्यत्र देवपितृकार्येभ्यः'[५] इत्युक्तत्वात्, प्रवासनशब्दस्य च मन्दैरन्यथाऽर्थे वर्ण्यमानेऽपि 'प्रमापणं निबर्हणं निकारणं विशारणम्। प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम्'[६] इत्यादिकस्य नामलिङ्गानुशासनपाठस्य दर्शनाद् उपपत्तेरौचित्याच्च हिंसनार्थकताया निश्चयात् कलियुगे कौटिल्यस्य समये पितृकार्यार्थं पशुहिंसनस्य राज्ञाऽनुमन्तव्यतायाः सिद्धान्तस्य स्थिरताया अवगमाच्च श्राद्धे मांसप्रयोगस्य कलिवर्ज्यतायाः काऽपि चर्चा तदा नाऽऽसीदित्यवगम्यते। 'यथैवाऽश्राद्धभोजित्वं यथा वाऽमांसभोजनम्। श्रेयसे विहितं धर्म्यं न सर्वत्र निषिध्यते'[७]।। इति कुमारिलभट्टवचनात् तत्समयेऽपि तादृश्येव स्थितिः प्रतीयते।

१. पराशरस्मृतौ श्रीमन्माधवाचार्यकृतव्याख्यासहितायाम् (१९७४ खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रितायाम्) १.२२, पृ. १०७-१०८।
२. मत्स्यपुराणे (आनन्दाश्रममुद्रणालयेन १९०७ खैस्ताब्दे मुद्रिते) २७२.२२, पृ. ५५३।
३. वायुमहापुराणे (देहल्यां १९८३ खैस्ताब्दे नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रिते) २.३७.३२५।
४. कौटलीयेऽर्थशास्त्रे (१९६० खैस्ताब्दे मैसूरविश्वविद्यालयेन प्रकाशिते) १५.१, पृ. ४६२।
५. तत्रैव–४.१३, पृ. २४५।
६. अमरकोषे (रामाश्रम्याख्यया व्याख्यासुधया विभूषिते, १९७० खैस्ताब्दे वाराणस्यां चौखम्बासंस्कृतसिरीज-ऑफिस-नामकेन निकायेन प्रकाशिते) २.८.११२-११५।
७. तन्त्रवार्तिके–१.३.४।

सुदूरातीतकाले वर्तमानस्य कौटिल्यस्य ग्रन्थस्य वार्ता तिष्ठतु, वैक्रमाब्दानां चतुर्दशस्य शतकस्य पूर्वार्धे वर्तमानतया सम्भावितस्य देवण्णभट्टस्य ग्रन्थेऽपि 'अकृताऽन्वाधानेनाऽनग्निना च पञ्चदश्यामपि पितृसेवितं मांसं 'भुञ्जीत पितृसेवितम्' इत्येवंविधैर्वचनैर्विहितत्वाद् भक्षणीयम्'[१] इत्युक्त्वा पौर्णमास्याममावास्यायामेवाऽपि श्राद्धशेषभोजने श्राद्धकर्त्रा मांसस्याऽपि भोजनीयत्वं प्रतिपादितं दृश्यते, १६६८ तमे वैक्रमेऽब्दे ग्रन्थं समापितवता निर्णयसिन्धुकारेण कमलाकरभट्टेनाऽपि श्राद्धशेषभोजनप्रकरणे 'सर्वं पर्वनिषिद्धं मांसमाषाद्यपि (भुञ्जीत)'[२] इति मात्स्यवचनं व्याख्यातं दृश्यत इति श्राद्धे मांसप्रयोगस्य कलिवर्जनीयत्वमतीवाऽर्वाचीने काल एव वैदिकेषु वेदमन्त्रसंहिता-ब्राह्मणग्रन्थ-श्रौतसूत्र-गृह्यसूत्राद्युक्त-श्राद्धकल्प-प्रधानस्मृतिपुराणादिमूलकधर्मशास्त्रग्रन्थज्ञातस्य, बालक्रीडामनुभाष्य-मिताक्षरा-कृत्यकल्पतरुप्रभृतिधर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थेतिहासस्य, भारतवर्षेतिहासस्य च सम्यग्ज्ञानस्याऽभावाद् भ्रमात् परप्रत्ययनेयभावाच्चाऽपि प्रसृतमवगम्यते।

अनादिपरम्परासिद्धस्य वेदमूलकस्यैवार्थस्य वैदिकैर्धर्मत्वेन ग्राह्यत्वम्

'वेदेनैवाऽभ्यनुज्ञाता येषामेव प्रवक्तृता।
नित्यानामभिधेयानां मन्वन्तरयुगादिषु।।
तेषां विपरिवर्तेषु कुर्वतां धर्मसंहिताः।
वचनानि प्रमाणानि नाऽन्येषामिति निश्चयः'[३]।।

इति कुमारिलभट्टोल्लिखिताद् वैदिकानां धर्मशास्त्रवचनप्रामाण्याप्रामाण्यसिद्धान्तात् प्रमाणत्वेन ग्रहीतुं शक्यस्य अनादिपरम्परामूलकत्वेनाऽवगम्यमानस्य स्वशाखाश्रुतिसूत्राद्यविरुद्धस्य स्मृतिपुराणवचनस्यैव वैदिकैर्धर्मे प्रमाणतायाः स्वीकार्यत्वात्, जैनबौद्धवैष्णवादीनाम् 'इह न कश्चिज्जीवः आलभ्य प्रहोतव्यः'[४] इत्यादिकान् सिद्धान्तानादायाऽर्वाक्काले

---

१. स्मृतिचन्द्रिकायां (१९८८ खैस्ताब्दे देहल्यां नागप्रकाशकेन पुनर्मुद्रितायाम्) श्राद्धकाण्डे, पृ. ४१०।

२. निर्णयसिन्धौ (निर्णयसागरमुद्रणालयेन १९४९ खैस्ताब्दे मुद्रिते पञ्चमे संस्करणे), पृ. ३२७-३२८।

३. तन्त्रवार्तिके–१.३.७ (श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने शाबरभाष्यतन्त्रवार्तिकसहिते, आनन्दाश्रममुद्रणालयेन १९७० खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रिते) पृ. १२२।

४. (भारतीय-विद्या-प्रकाशनेन १९७८ खैस्ताब्दे प्रकाशिते) 'भारतीय अभिलेख' इति ग्रन्थे अशोकस्य प्रथमे शिलालेखे, पृ. २।

प्रवृत्तत्वेनाऽवगम्यमानानाम्—

'नैवं स्मृतिषु सर्वासु पुराणेष्वखिलेषु वा।
तस्मात् तन्मध्यसम्प्राप्तप्रक्षिप्तग्रन्थविस्तरैः।।
तानि सर्वाण्यप्रामाण्यकलङ्कितशरीरतः।
आचारसंशयेष्वत्र सम्यक् स्युर्न विधायकाः'[१]।।
'प्रचरद्रूपतः स्कन्दपुराणैकांशतोऽधिकम्।
यत् खण्डत्रितयं पौण्ड्रेवाऽवन्तिकथाश्रयम्।।
तार्क्ष्यं पुराणमपरं ब्राह्ममाग्नेयमेव च।
त्रयोविंशतिसाहस्रं पुराणमपि वैष्णवम्।।
षट्सहस्रमितं लैङ्गं पुराणमपरं तथा।
दीक्षाप्रतिष्ठापाषण्डयुक्तिरत्नपरीक्षणैः।।
मृषावंशानुचरितैः कोषव्याकरणादिभिः।
असङ्गतकथाबन्धपरस्परविरोधतः।।
तन्मीनकेतनादीनां भण्डपाषण्डलिङ्गिनाम्।
लोकवञ्चनमालोक्य सर्वमेवाऽवधीरितम्'[२]।।

'पुराणवचनेषु पद्मपुराणादिकतिपयपुराणेषु कृत्रिमवचनानि बहूनि दृश्यन्ते'[३], 'पुराणानामव्यस्थिततत्वात्'[४] इत्यादिभिर्वचनैः प्राचीनैरपि विद्वद्भिः कृतयाऽप्रामाण्यशङ्कयाऽऽक्रान्तानां लघुस्मृतिपुराणादीनां प्रक्षिप्तत्वेन प्रतीयमानानां वेदवेदाङ्गप्रधानस्मृतिविरुद्धानां वाक्यानां वैदिकैर्धर्मे प्रमाणतायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वस्य—

'या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः।।

---

१. मार्कण्डेयस्मृतौ (स्मृतिसन्दर्भे, षष्ठे भागे, २०१३ वैक्रमाब्दे कालीघट्टनगरे मनसुखरायमोरेण प्रकाशिते), पृ. ६६।

२. दानसागरे (वैक्रमाब्दानां द्वादशे शतके वर्तमानेन वल्लालसेनेन रचितत्वेन प्रसिद्धे, १९५३ खैस्ताब्दे कालीघट्टनगरे प्रकाशिते, प्रथमे भागे, उपक्रमणिकायाम्) श्लो. ६२-६६,पृ. ७।

३. जगन्मोहने प्रथमे भागे (२०२० वैक्रमाब्दे नेपालराष्ट्रियपुस्तकालयेन प्रकाशिते), सप्तविंशे तिथिफलाध्याये, पृ. २०७।

४. वीरमित्रोदये (१९०६ खैस्ताब्दे वाराणस्यां प्रकाशिते) संस्कारप्रकाशे, पृ. ६५५।

उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति यान्यतोऽन्यानि कानिचित्।
तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च'[१]॥

इति मनुस्मृतिवचनेन बोधितत्वाच्च तत्तद्वेदशाखा-मन्त्रसंहिता-ब्राह्मण-श्रौतसूत्र-गृह्यसूत्र-परिशिष्टसूत्र-धर्मसूत्रादि-वेदवेदाङ्गोपाङ्गमनु-याज्ञवल्क्य-पराशरादिप्रधान-स्मृति-बहुसङ्ख्यक-महापुराणादिप्रतिकूलाः लघुस्मृतिपुराणोपपुराणाद्युक्ता अर्था वैदिकैर्धर्मत्वेनाऽग्राह्या एव मन्तव्या इत्यवगम्यते। कलौ युग एव प्राचीने कौटिल्यादिकाले तु श्राद्धे मांसस्य अप्रयोज्यतायाः सिद्धान्तस्याऽभावस्याऽवगम्यमानत्वात्, मिथिलास्थैर्बङ्गदेशजैश्च जनैरिदानीमपि परम्पराप्राप्तरूपेण श्राद्धे मांसस्य प्रयुज्यमानतायाः श्रूयमाणत्वाच्चेदानीं वैदिकेषु प्रसिद्धं श्राद्धे मांसस्याऽप्रयोज्यत्वं भ्रमादिमूलकमवगम्यते। इदानीं वैदिकानामपि श्राद्धे मांसस्याऽप्रयोगस्य प्रथा धर्मे वेदस्य प्रामाण्यमस्वीकुर्वाणानां जैनानां बौद्धानां वैष्णवादीनां च मतेन प्रभावितस्य लोकस्य गर्हाया भीत्या प्रचलितो व्यवहारोऽवगम्यते, न तु शास्त्रैकगम्योऽमुत्रार्थो धर्मः, वैदिकानां कृते धर्मस्य चोदनैकगम्यत्वात्।

श्राद्धादिधर्मकृत्यस्य शास्त्रविध्यनुसारमेवानुष्ठेयत्वे विशिष्टानि वचनानि

श्राद्धादिधर्मकृत्यस्य शास्त्रविध्यनुसारमेव कर्तव्यताया विशेषतो बोधकानि अधोलिखितानि विशिष्टानि वचनानि च **'शब्दप्रमाणका वयम्, यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्'**[२] इति वदतां वैदिकानां शास्त्रकाराणां परम्परामनुसरद्भिः, धर्मे लोकप्रसिद्धितः शास्त्रप्रसिद्धेरेव बलीयस्त्वस्य प्रतिपादकं 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्'[३] इति जैमिनिवचनं स्मरद्भिः, शास्त्रैकगम्येऽर्थे लौकिकशुद्ध्य-शुद्ध्योरकिञ्चित्करताया बोधकम् 'अशुद्धमिति चेत्, न, शब्दात्'[४] इति वेदव्यासबादरायणमुनिवचनं च परिचिन्तयद्भिर्वैदिकवरैर्विचारणीयानि—

पिता मम महातेजाः शन्तनुर्निधनं गतः।
तस्य दित्सुरहं श्राद्धं गङ्गाद्वारमुपागमम्॥

---

१. मनुस्मृतौ (मन्वर्थमुक्तावल्या समन्वितायाम्, १९४६ खैस्ताब्दे निर्णयसागरमुद्रणालयेन प्रकाशितयाम्) १२.९५-९६।

२. पाणिनीयव्याकरणभाष्ये प्रथमाह्निके, (द्र. २.१.१. वा. ५)।

३. जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्रे–१.३.९।

४. बादरायणीयब्रह्ममीमांसासूत्रे–३.१.२५।

तत्राऽऽगम्य पितुः पुत्रः श्राद्धकर्म समारभम्।
माता मे जाह्नवी चाऽत्र साहाय्यमकरोत् तदा।।
ततोऽग्रतस्ततः सिद्धानुपवेश्य बहूनृषीन्।
तोयप्रदानात्प्रभृति कार्याण्यहमथारभम्।।
तत् समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाहितः।
दातुं निर्वपणं सम्यग् यथावदहमारभम्।।
ततस्तं दर्भविन्यासं भित्त्वा सुरुचिराङ्गदः।
प्रलम्बाभरणो बाहुरुदतिष्ठद् विशाम्पते।।
तमुत्थितमहं दृष्ट्वा परं विस्मयमागमम्।
प्रतिग्रहीता साक्षान्मे पितेति भरतर्षभ।।
ततो मे पुनरेवाऽऽसीत् संज्ञा सञ्चिन्त्य शास्त्रतः।
नाऽयं वेदेषु विहितो विधिर्हस्त इति प्रभो।।
पिण्डो देयो नरेणेह ततो मतिरभून् मम।
साक्षान्नेह मनुष्यस्य पिण्डं हि पितरः क्वचित्।।
गृह्णन्ति विहितं चेत्थं पिण्डो देयः कुशेष्विति।
ततोऽहं तदनादृत्य पितुर्हस्तनिदर्शनम्।।
शास्त्रप्रामाण्यसूक्ष्मं तु विधिं पिण्डस्य संस्मरन्।
ततो दर्भेषु तत् सर्वमददं भरतर्षभ।।
शास्त्रमार्गानुसारेण तद् विद्धि मनुजर्षभ।
ततः सोऽन्तर्हितो बाहुः पितुर्मम जनाधिप।।
ततो मां दर्शयामासुः स्वप्नान्ते पितरस्तथा।
प्रीयमाणास्तु मामूचुः प्रीताः स्मो भरतर्षभ।।
विज्ञानेन तवाऽनेन यन्न मुह्यसि धर्मतः।
त्वया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाणमिह पार्थिव।।
आत्मा धर्मः श्रुतं वेदाः पितरश्चर्षिभिः सह।
साक्षात् पितामहो ब्रह्मा गुरवोऽथ प्रजापतिः।।

प्रमाणमुपनीता वै स्थिताश्च न विचालिताः।
तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाऽद्य भरतर्षभ।।
(इति महाभारतेऽनुशासनपर्वणि–८४.११-२५)

श्राद्धकाले मम पितुर्मया पिण्डः समुद्यतः।
तं पिता मम हस्तेन भित्त्वा भूमिमयाचत।।
हस्ताभरणपूर्णेन केयूराभरणेन च।
रक्ताङ्गुलितलेनाऽथ यथा दृष्टः पुरा मया।।
नैष कल्पे विधिर्दृष्ट इति सञ्चिन्त्य चाऽप्यहम्।
कुशेष्वेव ततः पिण्डं दत्तवानविचारयन्।।
ततः पिता मे सुप्रीतो वाचा मधुरया तदा।
उवाच भरतश्रेष्ठ प्रीयमाणो मयाऽनघ।।
त्वया दायादवानस्मि कृतार्थोऽमुत्र चेह च।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र धर्मज्ञेन विपश्चिता।।
मया तु तव जिज्ञासा प्रयुक्तैषा दृढव्रत।
व्यवस्थानं च धर्मेषु कर्तुं लोकस्य चाऽनघ।।
यथा चतुर्थं धर्मस्य रक्षिता लभते फलम्।
पापस्य हि तथा मूढः फलं प्राप्नोत्यरक्षिता।।
प्रमाणं यद्धि कुरुते धर्माचारेषु पार्थिवः।
प्रजास्तदनुवर्तन्ते प्रमाणाचरितं सदा।।
त्वया च भरतश्रेष्ठ वेदधर्माश्च शाश्वताः।
कृताः प्रमाणं प्रीतिश्च मम निर्वर्तिताऽतुला।।
तस्मात् तवाऽहं सुप्रीतः प्रीत्या च वरमुत्तमम्।
ददामि तं प्रतीच्छ त्वं त्रिषु लोकेषु दुर्लभम्।।
न ते प्रभविता मृत्युर्यावज्जीवितुमिच्छसि।
त्वत्तोऽभ्यनुज्ञां सम्प्राप्य मृत्युः प्रभविता तव।।
(इति हरिवंशे–१.१६.१९-२९, शिवपुराणे च–५.४०.१९-२७)

रामो रुद्रपदे श्राद्धे पिण्डदानाय चोद्यतः।
पिता दशरथः स्वर्गात् प्रसार्य करमागतः।।
नाऽदात् पिण्डं करे रामो ददौ रुद्रपदे ततः।
शास्त्रार्थातिक्रमाद् भीतं रामं दशरथोऽब्रवीत्।।
तारितोऽहं त्वया पुत्र रुद्रलोकमवाप्नुयाम्।
हस्ते पिण्डप्रदानेन स्वर्गतिर्न हि मे भवेत्।।
त्वं च राज्यं चिरं कृत्वा पालयित्वा द्विजान् प्रजाः।
यज्ञान् सदक्षिणान् कृत्वा विष्णुलोकं व्रजिष्यसि।।
पुर्ययोध्याजनैः सार्धं कृमिकीटादिभिः सह।
इत्युक्त्वाऽसौ दशरथो रुद्रलोकं परं ययौ।।
भीष्मो विष्णुपदे श्रेष्ठे आहूय पितरं स्वकम्।
श्राद्धं कृत्वोद्यतो दातुं पित्रादिभ्यश्च पिण्डकम्।।
पितुर्विनिर्गतौ हस्तौ गयाशिरसि शन्तनोः।
नाऽदात् पिण्डं करे भीष्मो ददौ विष्णुपदे ततः।।
शन्तनुः प्राह सन्तुष्टः शास्त्रार्थे निश्चलो भवान्।
त्रिकालदृष्टिर्भवतु चाऽन्ते विष्णुश्च ते गतिः।।
स्वेच्छया मरणं चास्तु इत्युक्त्वा मुक्तिमागतः।।

(इति वायुपुराणे २.४९.७५-८३, बृहन्नारदीयपुराणे च–२.४६.३७-४५)

ये नियोगाँश्च शास्त्रोक्तान् धर्माधर्मविमिश्रितान्।
पालयन्तीह ये वैश्य न ते यान्ति यमालयम्।।

(इति पद्मपुराणे स्वर्गखण्डे–३१.३९)

क्रिया च शास्त्रनिर्दिष्टा रागद्वेषविवर्जिता।
कर्तव्याऽहरहः श्रद्धापुरस्कारेण शक्तितः।।

(इति मार्कण्डेयपुराणे–१६.५९-६०)

एवं सर्वेन्द्रियारम्भान् वेदपूर्वान् समाचरेत्।
ब्राह्मणो भूतिसम्पन्नो य इच्छेद् भूतिमात्मनः।।

(इति हरिवंशे–३.२४.१५)

प्रवृत्तिं वचनात् कुर्वन् निवृत्तिमपि कर्मणाम्।
एवं व्यवहरेन् नित्यं गृहस्थोऽपि हि मुच्यते॥
(इति प्रजापतिस्मृतौ, श्लो. १४६)

एक एव चरेद् धर्मं नास्ति धर्मे सहायता।
केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति॥
(इति महाभारते शान्तिपर्वणि–१९३.३२)

एकोऽपि वेदविद् धर्मं यं व्यवस्येद् द्विजोत्तमः।
स विज्ञेयः परो धर्मो नाऽज्ञानामुदितोऽयुतैः॥
(इति मनुस्मृतौ–१२.११३)

तस्मादनुग्रहं पीडां तद्भावमपास्य च।
धर्माऽधर्मार्थिभिर्नित्यं मृग्यौ विधिनिषेधकौ॥
(इति कुमारिलभट्टकृते श्लोकवार्तिके चोदनासूत्रे, श्लो. २४८-२४९)

उपसंहारः

उक्तानि विशिष्टानि शास्त्रवचनानि च परिचिन्त्य—

'अप्रामाण्यं च वेदानामार्षाणां चैव कुत्सनम्।
अव्यवस्था च सर्वत्र एतन्नाशनमात्मनः'[१]॥

इति वचनेन—

'न वेदानां परिभवात् न शाठ्येन न मायया।
महत् प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्मणि ब्रह्म विन्दति'[२]॥

इति वचनेन च बोधिताया वेदादिशास्त्रप्रामाण्यपालनाऽऽवश्यकताया विद्वज्जनैर्विचारः कर्तव्यः।

'स्थापयध्वमिमं मार्गं प्रयत्नेनाऽपि हे द्विजाः।
स्थापिते वैदिके मार्गे सकलं सुस्थिरं भवेत्॥
यो हि स्थापयितुं शक्तो न कुर्यान्मोहतो नरः।
तस्य हन्ता न पापीयानिति वेदान्तनिर्णयः॥

---

१. वासिष्ठधर्मशास्त्रे–१२.४, महाभारते शान्तिपर्वणि–७९.१९, अनुशासनपर्वणि च–३७.११।

२. महाभारते शान्तिपर्वणि (चित्रशालासंस्करणे) २६९.१९, द्र. ७९.१०।

य: स्थापयितुमुद्युक्त: श्रद्धयैवाऽक्षमोऽपि स:।
सर्वपापविनिर्मुक्त: साक्षाज्ज्ञानमवाप्नुयात्।।
य: स्वविद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तकम्।
छलजात्यादिभिर्जीयात् स महापातकी भवेत्'[१]।।

इत्यादिकानां वचनानां च परिचिन्तनं कार्यम्। वैदिकमार्गस्याज्ञाने सति वैदिकमार्गे हेयताबुद्धौ वा सत्यां वेदानां प्रामाण्यस्य प्रचारे वैदिकमार्गस्य स्थापने वाऽपि विदुषां प्रवृत्तिरेव न स्यादिति वैदिकमार्गस्य सर्वे पक्षा विद्वद्भि: परिशीलनीया:, **'साधु वाऽप्यथवा साधु प्रमाणं न: श्रुति: परा'** इति पुराणवाक्येन प्रदर्शित: सिद्धान्तोऽवलम्बनीय: प्रचारणीयश्च। 'वह वपां जातवेद: पितृभ्य:'[२] इत्यादिना मन्त्रेण 'यं ते मन्थं यमोदनं यन्मांसं निपृणामि ते। ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्चुत:'[३]।। इति मन्त्रेण च प्रकाशितस्य गृह्यसूत्र-धर्मसूत्रविहितस्य अनुस्मृतिपुराणेतिहासादिस्तुतस्य श्राद्धे मांसप्रयोगस्येदानीं लोकप्रातिकूल्यादितो व्यवहारे मिथिलां बङ्गदेशं च विहायाऽन्यत्र प्रायेणाऽभावेऽपि शास्त्रैकगम्यादृष्टार्थकधर्मत्वं वैदिकैरनिन्द्यत्वं लोकप्रातिकूल्याद्यभावे व्यवहारे आनेयत्वं चाऽस्त्येवेति वैदिकैर्विद्वज्जनैर्बोद्धव्यं बोधयितव्यं चेत्ययं निबन्धो वैदिकशास्त्रीयपरम्पराप्राप्तवैधवेदाध्ययनादि-व्यवस्थाभिज्ञानां स्वाध्यायभक्तानां धर्मकामानां शास्त्रधर्मरक्षणप्रचारणशीलानां विदुषां द्विजोत्तमानामग्रे समुपस्थापितोऽवगन्तव्य:।

'आगमप्रवणश्चाऽहं नाऽपवाद्य: स्खलन्नपि।
न हि सद्वर्त्मना गच्छन् स्खलितेष्वप्यपोद्यते'।।इति।

●

---

१. सूतसंहितायाम् (आनन्दाश्रमप्रकाशितायाम्) २.२०.५४-५७।

२. माध्यन्दिनीयवाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखा-मन्त्रसंहितायाम्–३५.२०, छान्दोग्यब्राह्मणे–२.३.१८, आपस्तम्बश्रौतसूत्रे पाञ्चविंशषड्विंशप्रश्नरूपे गृह्यकर्ममन्त्रपाठे, कौषीतकिगृह्यसूत्रे–३.१५.४, शाङ्खायनगृह्यसूत्रे–३.१३.३, आश्वलायनगृह्यसूत्रे–२.४.१३, पारस्करगृह्यसूत्रे–३.३.९, हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रे–२०.५.१४, वैखानसगृह्यसूत्रे–४.३, गोभिलगृह्यसूत्रे–४.४.२१, द्राह्यायणगृह्यसूत्रे–३.४.२६, खादिरगृह्यसूत्रे–३.४.२६, कौशिकसूत्रे–४५.१४, ८४.१।

३. शौनकिनामथर्ववेदमन्त्रसंहितायाम्–१८.४.४२।

लघु-ग्रन्थमाला
[६७]

धातुवंसो

सम्पादको
डॉ. विमलेन्द्र कुमार
उपाचार्य, 'पालि-बौद्धाध्ययनविभाग'स्स
'कला-संकाय'स्स
काशी-हिन्दू-विश्वविद्यालये
वाराणसियं

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
वि.सं. २०६३

धातुवंसे पुब्बकथा

जना कज्ज-सिद्धिया पायेन कल्याण-वचनं अपेक्खन्ति। सक्यमुनि पि आदिकल्याणं मज्झे कल्याणं परिओसाने कल्याणमिति कत्वा अत्तनो देसनाहि सावकानं मनोबल-संवड्ढनं अकासि। परं बुद्ध-सदिसानं अरियानं मादिसानं च पुथुज्जनानं मज्झे गरुतरो भेदो। तथा पि कल्याण-वचनं लिखितुकामोऽहं अधोलिखितायो गाथायो पट्ठपेमि—

I

विमलिन्द्रकुमारेन पालि-अज्झायकेन खो।
नलाटधातुवंसस्स सुट्ठु संसोधनं कतं।।

II

सीहललिपियं पत्तं रट्ठे यं सीहले वरे।
नागरीलिपियं कातुं दिट्ठं पण्डुलिपिद्वयं।।

III

दुट्ठो पाठो च यो लद्धो तस्स संसोधनं कतं।
पाठं अत्थं निरुत्तिं च सोधेत्वा खो पुनप्पुनं।।

IV

पालिभासाय यं ञाणं पण्डितेहि सुसंचितं।
सीहलेसु मरम्मेसु साम-रट्ठन्तरेसु च।।

V

आनेन्ति भारतीया ये तं च लोकहितावहं।
साधुवादारहा ते ते कतविज्जाऽज्ज भारते।।

वंसगन्थलेखन-व्याजेन इतिहास-लेखनं साधु। परं धातुवंससदिसेसु गन्थेसु धातुपूजा-महीयनस्स किं पयोजनं? किमेतं बुद्ध-देसनाय सभावं वा पकतिं वा अनुसरति। महापरिनिब्बानसुत्ते वण्णितो बुद्ध-सारीर-विभाजनेन

उपट्ठितो विवादो पक्खेपो व पटिभाति। बुद्ध-सदिसेन महामानवेन अत्तनो सावका धातुपूजा-निमित्तं आदिट्ठा अहेसुं ति वचनं न विस्सासारहं। तम्हा धातुपूजाविसये यं किं चि पि देसितं तं न बुद्धवचनं अपि तु आचरिय-वचनमेव। अपरं च ये जना बुद्ध-मुखतो आगतं वचनं सद्प्पमाणरूपेन संगहणाय आदिसन्ति, किं ते तं बुद्धदेसनं न विसंवादेन्ति? वत्थुतो यं किं चि पि भगवता बुद्धेन कालामेसु[१] कथितं तं सब्बं अत्थतो व्यञ्जनतो च गहणीयं, न केवलं मुखमत्थी वत्तब्बं दस-हत्था हरीतकीति[२] वचनं आहरित्वा वाचा-विक्खेपो करणीयो।

अपरं च धम्मपद-संकलिताय अञ्ञतराय गाथाय भगवता बुद्धेन फुटं कथितं—

बहुं वे सरणं यन्ति पब्बतानि वनानि च।
आरामरुक्खचेत्यानि मनुस्सा भयतज्जिता[३]।।

धम्मपद-गाथाय भगवतो वचनानं वेवचनं निस्साय इदं पि कथितुं सक्का यं धातुचेतियेसु थूपचेतियेसु वा सरण-गमनं, तेसं पूजा-विधानं, तेसं थुति-करणं वा बुद्धवचनविसंवादनमेव। तम्हा सोगतेहि गम्भीरो विचारो करणीयो इमस्मिं विसये।

कालेन भिक्खुसु पण्डितवादो पण्डिच्चवादो वा पविट्ठो। केचि भिक्खवो पण्डिच्च-पकासनत्थाय गन्थानं लेखनं अकंसु। एसा पवुत्ति बुद्ध-सासन-विसंवादिनी। अञ्ञतराय गाथाय भगवता फुटं भणितं—

बहुं पि चे संहित भासमानो न तक्करो होति नरो सपञ्ञो।
गोपो व गावं गणयं परेसं न भागवा सामञ्ञस्स होती[४]ति।।

---

१. कालामेसु उपदिट्ठं बुद्धवचनं निस्साय आचरियेन सन्तरक्खितेन अत्तनो तत्त्वसङ्ग्रहनामके गन्थे अधोलिखितो सिलोको निबद्धो—
तापाच्छेदाच्च निकषात् सुवर्णमिव पण्डितैः।
परीक्ष्य भिक्षवो ग्राह्यं मदवचो न तु गौरवात्।।
केसमुत्तसुत्ते उपदिट्ठं भगवतो बुद्धस्स वचनं ओरसीकत्वा उपरि-उद्दिट्ठं आचरिय-सन्तरक्खितसिलोकं च निस्साय सेतलसङ्घसेनेन अधोलिखिता पालि-गाथा कता—
तापच्छेदननिकसा सुवण्णं पण्डितो यथा।
परिक्खित्वेव गण्हाति गारवम्हा न मे वचो।।

२. मुखमस्तीति वक्तव्यं दश-हस्ता हरीतकीति सक्कटभासाय बहु-पवुत्ता लोक-वुत्ति।

३. धम्मपदे गाथा संख्या १८८; ४. धम्मपदे गाथा संख्या १९।

इमस्मिं विसये कथनमेतं उपाचरिये विमलिन्द्रकुमारे न सङ्घटति। सो गहट्ठपण्डितो, विस्सविज्जालये अज्झायकपदे पतिट्ठितो। पोत्थक-लेखनं तस्स सिप्पं। तम्हा सो साधुवादारहो।

वंसगन्थेसु सच्चवुत्तन्तानि एव लिखितानीति केचि पालि-साहिच्च लेखका समालोचका च कथेन्ति। तत्थ पञ्हो उपट्ठाति—किं वंसगन्थेसु यं किं चि पि विवरणं लिखितं तं सब्बं सच्च-परकं, तथ-परकं वा। भगवा बुद्धो तिक्खत्तुं लंकादीपं समागतो ति नलाटधातुवंसे लिखितं। किमेतं वचनं इतिहास-परकं? भगवा बुद्धो मज्झमण्डलम्हा न कुतो पि अञ्ञत्थ अगच्छि। आगमेसु मज्झमण्डलान्तर-गमनं न लिखितं न वा संकेतितं। तथापि यदि सीहलरट्ठवासिनो भगवतो तिवारलंकागमन-वुत्तन्तं धारेन्ति, तस्मिं विस्सासं आपज्जति, तदा पन तेसं सो विस्सासो तेसु सिरोधारियो भवेय्य, रट्ठन्तरवासिनं न तेहि को पि विवादो, न वा कोपि कलहो।

इमस्मिं वंसगन्थे (अञ्ञतरेसु पि एवमेव) बहूनि अतिरंजना-परकानि वुत्तन्तानि दिस्सन्ति। भगवता पठमे लंकादीपागमने असंखेय्या देवा सरणेसु सीलेसु च पतिट्ठापिता अहेसुं। अनेन येव पकारेण द्वितीये लंकादीपागमने असीतिकोटियो नागा सरणेसु सीलेसु च पतिट्ठापिता। इमानि वण्णनानि अतिरंजना-परकानि येव। एवं अतिरंजनायुतानि वुत्तन्तानि लिखित्वा वंस-लेखको वितथभासणमेव करोति। एत्थ पञ्हो उपट्ठाति—किमेतं ठानं विज्जति? नेतं ठानमिति निच्छयेन कथितुं सक्का।

मज्झिमे युगे सीहलदेसवासिभिक्खुसु सक्कट-साहिच्चपभावो पबलतरो अहोसि। सक्कटभासाय लिखितानं कावेय्यनाटकादीनं अनुकरणं पालिभासाय दिस्सति। पालि पण्डितेहि पि पण्डिच्च-पकासनं आरद्धं गन्थ-लेखने यथा सक्कट-भासा-पण्डितेहि युगे युगे कतं। पालि-पण्डितानं एसा मक्कट-पवुत्ति भासाय, व्याकरणे, साहिच्चे अञ्ञतरासु च विधासु सब्बत्थ दिस्सति। इमस्मिं पसङ्गे केवलं एकमेव दिट्ठन्तं पट्ठपेमि। पाचीने भारते सब्बत्थ लोकभासासु सरलीकरणपवुत्ति दिस्सति। पालियं पाकुटेसु च अञ्ञतरासु पि लोकभासासु वग्गन्तानं वण्णानं ठाने निग्गहीतस्स अनुस्सारस्स वा पयोगो करीयति। किन्तु मज्झिमे काले सक्कटपभावे आगता पालि-पण्डिता वग्गन्तानं वण्णानं अनुनासिकानं वा वण्णानं पयोगं आरभिंसु। तेहि भारतीयानं लिपिकर-परम्परा पि विस्सरिता। अनेन कारणेन लंका-सद्द-लेखने निग्गहीतं-परकं लंका-सद्द-लेखनं अपसारित्वा सानुनासिक लेखनं पचलितं अहोसि। नलाटधातुवंसे पि

एसो पभावो दिस्सति। अज्जतनीयेहि पालिपण्डितेहि 'वग्गन्तं वा वग्गे ति'कच्चान-व्याकरण-सुत्तं, 'वग्गे वग्गन्तो' ति मोग्गल्लान-व्याकरण-सुत्तं च पुनप्पुनं सरित्वा तदनुसारं निग्गहीत-पयोगो करणीयो।

गन्थानं काल-निद्धारणे द्विपकारकानि सक्खानि (साक्ष्याणि) दट्ठब्बानि होन्ति—अन्तोसक्खं बहिसक्खं च। पुरातत्तिक सक्खानि पि यदा कदा निण्णायकानि होन्ति। इमस्मिं पसंगे पुरातत्तिकानि सक्खानि न उद्दिट्ठानि न वा समुल्लिखितानि। तेसं उपयोगो करणीयो पालि पण्डितेहि।

अन्ततो पुब्बकथा-लेखनस्स परिओसाने साधुवादवचनं कल्याणवचनं च पवत्तेतुकामो अरहतो अस्सजिस्स वचनं उपट्ठपेमि—

ये धम्मा हेतुप्पभवा तेसं हेतु तथागतो आह।
तेसं च यो निरोधो एवंवादी महासमणो ति[१]।।

।।भवतु सब्बमंगलं।।

संघसेनसीहो

(संघसेन सिंह)
अब्भागताचरियो
सोगत विज्जा केन्दो
गुरु गोविन्द सीह धम्मविज्जा विभागो,
पंजाबी विस्सविज्जालयो,पटियाला (पंजाब)

सितम्बरमासस्स
सत्तमे दिवसे
ईसवीये २००६ मिते
संवच्छरे

---

१. महावग्गे (विनयपिटके), भदन्त-जगदीसकस्सप-संसोधिते, नवनालन्दा-महाविहार-पकासिते, पण्णपिट्ठंको ५।

।। नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।।

निदान-कथा

'वंस'सद्दो भारतीयासु भासासु बहुहि अत्थेहि पयुत्तो होति। पालियं अयं सद्दो विसेसरूपेन वंस-रूक्ख-अत्थे कुल-अत्थे कुल-सन्तति-अनुक्कम-अत्थे वा दिस्सति। छान्दस-भासासु सक्कटभासाय वा वंस-सद्देन काचि गन्थ-लेखन-विधा पि पकटिता होति। ब्राह्मणगन्थेसु एको वंस-ब्रह्मणेति पभागो उपलब्भति, यस्मिं आचरियानं परम्परा उल्लिखिता होति। बिहदारञ्ञकउपनिसे (बृहदारण्यकोपनिषदि) गि एकच्चानं इसीनं वंसपरम्परा दिस्सति[1]। अपरं च छन्दोग्ग-उपनिसे (छान्दोग्योपनिषदि) वण्णिता पुराणेतिहासा पालिभासाय वंस-साहिच्चं च समरूपा दिस्सन्ति। सक्कट-वम्मये (वाङ्मये) महाभारतं पुराणानि च पुराणेतिहाससाहिच्चस्स सेट्ठानि दिट्ठन्तानि होन्ति। उभे पि इतिहास-विसयं पकासेन्ति, परं तु तेसु द्वेमेसु भेदो उपलब्भति—महाभारत-पुराणेसु पदे पदे अतिसयवुत्ति दिस्सति, वंसगन्थेसु पन एतिहासिकत्तं बहुधा पाकटं होति। सक्कट-वम्मये पुराणस्स पञ्च लक्खणानि[2] उद्दिट्ठानि तं यथा—सग्गो, पटिसग्गो, वंसो, मन्वन्तरं, वंसानुचरितं च। इमेसु वंसस्स वंसानुचरितस्स च विसिट्ठं महत्तं। राजानं वंसानुगतवण्णना वेण्हु (विष्णु)-वायु-मच्छ (मत्स्य)-भागवतादिसु पुराणेसु निद्दिट्ठा। पालिगन्थेसु पन न केवलं राजवंसपरम्पराय वण्णनं उपलब्भति, अपि च पमुख-विहार-थूपादीनं इतिहासो पि वण्णितो होति[3]। अपरं च तेसु वंसगन्थेसु बुद्धधम्मस्स (सद्धम्मस्स) इतिहासो आचरियानं

---

१. **पालि साहिच्चस्स इतिहासो**, भरतसीह उपज्झायेन रचितो, हिन्दी साहिच्च सम्मेलनं, पयागो, ईसवीये १९७२ मिते संवच्छरे, पण्णपिट्ठङ्को ५८३।

२. 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्'।। आचारियेन बलदेव उपज्झायेन कतेहि **सक्कट भासाय इतिहास** गन्थेहि विसेसतो पाकटं होति।

३. 'पाचीन दक्खिण दिसाभागे रञ्ञा अजातसत्तुना सण्ठापिता धातुनिधाना धातुयो गाहापेत्वा वित्थारेत्वा जम्बुदीपे चतुरासीतिय चेतिय सहस्सेसु पतिट्ठापेसि।.....एवं तस्स भगवतो दाठाधातु दक्खिणधातु केसधातु नलाटधातु'ति एवमादियो सरीरधातुयो तत्थ तत्थ पूजिता तासु च चेतियानि कारितानि'। **महाबुद्धवत्थु (पञ्चमो भागो)**, भरतसीह उपज्झायेन रचितो, दिल्ली संस्कृत अकादमी, दिल्ली-पकासिते, पण्णपिट्ठङ्को ८४-८७, वित्थारेन दट्ठब्बं।

पाचरियानं च विवरणं वित्थरेण उल्लिखितं होति[1]। पाचीने च काले तेपिटकेसु पि बुद्धवंसापदान-सदिसा गन्था दिस्सन्ति। एतेसु बुद्धवंसो गोतमबुद्धम्हा पुब्बकानं चतुवीसति-बुद्धानं वंस-परंपरं पकासेति, अपदान-गन्थे पन थेरानं थेरीनं च जीवन-वुत्तन्तानि अपदानानि च वण्णितानि। एते द्वे गन्था पालिवंस-साहिच्चस्स लेखनपरम्पराय पिट्ठ-भूमि-रूपेन दिस्सन्ति। धम्म-वुत्तन्तं कथा-लेखनं च द्विन्नं गन्थानं पमुखा अंगा होन्ति। तथा पि पालिवंससाहिच्चे रचनाकारानं लेखकानं वा योगदानं अतीव एतिहासिकं दिस्सति।

वंससाहिच्चपरम्पराय उप्पत्ति बुद्धघोसकाले व अहोसि। सा परम्परा अज्जतने कालेपि दिस्सति। पालिवंसगन्थेसु अधोलिखिता गन्था पमुखरूपेन उद्देसारहा होन्ति, तं यथा—दीपवंसो, महावंसो, चूलवंसो, बुद्धघोसुप्पत्ति, सद्धम्मसंगहो, महाबोधिवंसो, थूपवंसो, अत्तनगलुविहारवंसो, दाठावंसो, छकेसधातुवंसो, नलाटधातुवंसो, सन्देसकथा, गन्धवंसो, सासनवंसो, संगीतिवंसो च[2]।

गन्थकारो गन्थकालो च

धातुवंसो ति गन्थस्स को लेखको अहोसि कस्मिं वा काले लिखितो ति वत्तुं न सक्का। इमस्मिं विसये सुट्ठुञाणं नूपलब्भति। विल्हेमगायगरो इमस्स गन्थस्स रचनाकालो ईसवीये एकूनबीसतितमे सतसंवच्छरे पतिट्ठापेति। परं तु सत्तरसियं सतद्दियं रचितो गन्धवंसो ति गन्थो नलाटधातु-वण्णना ति गन्थस्स समुल्लेखं करोति। तंगन्थानुसारं बीसति गन्था बीसताचरियेहि विसुं विसुं कता[3]। ते पन होन्ति—कंखावितरणिया लिनत्थपकासिनी, निसन्देहो, धम्मुनुसारनी, ञेय्यासन्दति, ञेय्यासन्दतिया टीका, सुमहावतारो, लोक-पञ्ञतिपकरणं, तथागतुप्पत्तिपकरणं, नलाटधातुवण्णना, सीहलवत्थु, धम्मदीपको, पटिपत्तिसंगहो, विसुद्धिमग्गगन्धि, अभिधम्मगन्धि, विसुद्धिमग्गचुल्लटीका, सोतप्पमालिनी, पसादिनी, ओकासलोकसूदनी, सुबोधालङ्कारस्स नवटीका च। अपरं च इमस्मिं गन्थे इदं पि कथितं होति—

---

१. 'नाना देसपसादत्थाय सद्धम्मस्स चिरट्ठितत्थाय च तेसु चेतियानि पि तत्थ-तत्थ कारितानि। सब्बं पेतं बुद्धसासनवंसगन्थेसु वित्थारेन वण्णितं'।—**महाबुद्धवत्थु** (पञ्चमो भागो), पण्णपिट्ठंको ८७।

२. ***पालि साहिच्चस्स इतिहासे***, भरतसीह उपज्झायो, पण्णपिट्ठंको, ५८४।

३. ***गन्धवंसे***, विमलिन्द्र-कुमार-सम्पादिते, इस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली-पकासिते, पण्णपिट्ठंको ९०।

'इमे चेति वीसति गन्धा अत्तनो मतिया वीसताचरियेहि विसुं कता'[१]। तम्हा धातुवंसो सत्तरसतमम्हा सतसंवच्छरम्हा पुब्बे व कतो अहोसी ति कथितुं सक्का। एत्थ पन इदं पि जानितब्बं यं नलाटधातुवंसो काकुसन्धेन कतो, न तु सीहलभासातो अनूदितो। अयं धातुवंसो ति गन्थो मूलसीहलभासातो पालियं अनूदितो ति धातुवंसम्हि कहिं पि न लिखितं। तथा पि अयं गन्थो सीहलगन्थं अवलम्बेत्वा एव वंसगन्थरूपेन पकटितो ति मञ्ञितुं सक्का। केचि पालि-पण्डिता एवं पि कथेन्ति यं पालिया अयं परम्परा न केवलं अनुराधपुर-महाविहारे दिस्सति, अपि तु रूहने पि विज्जमाना अहोसि। रूहनपरम्पराय लिखितेसु गन्थेसु धातुवंसो नाम एको गन्थो अहोसि। सीहलवत्थु-सहस्सवत्थु-रसवाहिनी-पभुतीनं गन्थानं अज्झेनं रूहनपालिपरंपरं पकासेति। पालि-अट्ठकथासु पि रूहनस्स सितुलपब्बतिस्समहाविहारानं वण्णनं दिस्सति। दीपवंस-महावंसेसु आगता वण्णना गायगरमहोदयानुसारं रूहन-परंपरं दस्सेति, येसु विहारा समुल्लिखिता होन्ति। अपरं च तत्थ एका वंस-कथा पि उपलब्भति। सा वंसकथा अनेकेसु गन्थेसु बुद्धानिसंसं पाकटं करोति। इमेसु गन्थेसु अरियवंसो पमुखो होति। रञ्ञो दुट्ठगामिनो समीपे तंपितुनो च समीपे आनिसंसगन्था विज्जमाना अहेसुं। तस्मा धातुवंसो नाम गन्थो पि अरियवंसं नाम आनिसंसगन्थं आरब्भ कतो ति कथितुं सक्का।

महाबोधिवंस[२]-थूपवंस[३]-दाठावंसानुसारं[४] पुब्बकाले इमे तयो गन्था सीहलभासाय लिखिता अहेसुं। कालन्तरे पन तेसं अनुवचनं पालियं कतं। एवमेव धातुवंसो पि सीहलभासातो पालिभासाय अनुवचनरूपो ति पाकटं होति। विल्हेमगायगर-गुणपालमललसेकर-सम्मतं मतमेतं। को नाम अस्स गन्थस्स लेखको कस्मिं च काले अयं लिखितो ति न ञातं। अस्स पटिलिपि-

---

१. **गन्धवंसो** (सं.) विमलिन्द्र कुमारो, पिट्ठंको २३।

२. 'दस्सयिस्सम्महाबोधिवंसं भासाय सत्थुनो। पुब्बे सीहलभासायं ठितं बुद्धजनानुगो'।।
महाबोधिवंसो (सं.) कोमलचन्द जैन, सम्पूण्णानन्द सक्कट विस्सविज्जालीय, वाराणसी, ईसवीये २००५, पण्णपिट्ठंको १।

३. 'किञ्चपि सो यतिजनेन पुरातनेन, अत्थाय सीहलजनस्स कतो पुरा पि।
वाक्केन सीहलभवेन अभिसङ्खटत्ता, अत्थं न साधयति सब्बजनस्स सम्मा'।।
थूपवंस (सं.) एन.ए. जयविक्रम, लुजाक एण्ड कम्पनी लिमिटेड, लन्दन, ईसवी १९७१, पण्णपिट्ठंको १।

४. 'सदेसभासाय कवीहि सीहले कतम्पि वंसं जिनदन्तधातुया।
निरूत्तिया मागधिकाय बुद्धिया करोमि दीपनन्तरवासिनं अपि'।।
दाठावंसो (सम्पादित अनूदितो च) प्रद्युम्न दुबे, दिव्या प्रकाशन, वाराणसी, पण्णपिट्ठंको, ३।

लाभो पि दुक्करो[१]। नलाटधातुवंससंवण्णना ति नाम गन्थस्स अट्ठकथा पि दिस्सति। यतो हि गन्धवंसो इमं गन्थं पकासेति, ततो पि तस्मिं गन्थे गन्थकारस्स समुल्लेखो न उपलब्भति[२]। रीस-डेविडसमहोदयानुसारं पेरिसनगरे बिबिलियोथेकनेसनले तं निस्साय लिखितं एकं ओलपण्णं पत्तं अहोसि, यस्मिं सत्तवीसति पण्णपिट्ठानि होन्ति[३]।

धातुवंसस्स वत्थुकथा

नलाटधातुवंसो नाम गन्थो भगवतो बुद्धस्स नलाट-अट्ठीनं इतिहासं वण्णेति। अयं गन्थो पञ्चसु परिच्छेदेसु विभत्तो होति। पठमे परिच्छेदे तथागतस्स ति-वार-मिता लंकादीपागमनकथा वण्णिता। पठमे आगमने सत्था तत्थ देवानं समागमे धम्मं देसेसि। सद्धम्मं सुत्वा असंखेय्या देवा सरणेसु सीलेसु च पतिट्ठिता अहेसुं। दुतिये आगमने भगवा असीतिकोटियो नागे धम्मं सावेसि, ते च सरण-सीलेसु पतिट्ठापेसि। बोधितो अट्ठमे वस्से ततिये लंकादीपागमने भगवा अरियगणसेवितासु बहु-भिक्खु-भिक्खुनी-उपासक-उपासिकासु धम्मं पकासेसि, ते सब्बे तायो च सब्बायो विनये आनेसि।

दुतिये परिच्छेदे तथागतस्स महापरिनिब्बानकथा, तंसारीरअट्ठभाग-विभाजनकथा च वण्णिता। तथागतो पंचचत्तालीस-वस्सानि सद्धम्मं पकासेत्वा जरया जिण्णो हुत्वा कुसिनाराय यमकसालरूक्खमूले वेसाखपुण्णमुपोसथे महापरिनिब्बायि। महापरिनिब्बानन्तरे सत्थुनो सरीरधातूनं वेसालियं लिच्छविराजानो, कपिलवत्थुम्हि सक्यराजानो, अल्लकप्पके बुलयो, रामगामके कोलिया, वेठदीपके ब्राह्मणा, पावायं पावेय्यका च सासनं पेसेत्वा सब्बे एकतो हुत्वा कोसिनारकेहि सद्धिं विवादं उप्पादेसुं। ततो परं आचरियो दोणब्राह्मणो तथागतस्स सारीरं समं अट्ठभागं विभजित्वा सब्बेसं भागवन्तानं एकेकं भागं दत्वा कलहविवादस्स उपसमं आनेसि। तेसं वण्णना वित्थाररूपेन तत्थ उपलब्भति[४]।

---

१. **'दि पालि लिटरेचर ऑफ सिलोन'**, जी.पी. मललसेकर, बुद्धिस्ट पब्लिकेसन्स सोसाइटी, कैण्डी, सिरिलंका, ईसवी १९९४, पण्णपिट्ठंको, २५५।

२. **गन्थवंसो** (सं.) विमलिन्द्र कुमारो, इस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली, ईसवी १९९२, पण्णपिट्ठंका, १०,२३।

३. **दि पालि लिटरेचर ऑफ सिलोन**, जी.पी. मललसेकर, बुद्धिस्ट पब्लिकेसन्स सोसाइटी, कैण्डी, सिरि लंका, ईसवी १९९४, पण्णपिट्ठंको, २५५।

४. 'तथागतस्स सारीरं अट्ठभागं करोमसे। थूपा वित्थारिता होन्तु पसन्ना हि बहुज्जना'।।
(**धातुवंसो**, पण्णपिट्ठंको, १४)

गन्थस्स ततिये परिच्छेदे भगवतो बुद्धस्स नलाटधातुपरंपराकथा, कोसिनारकानं मल्लानं मज्झे धातुविभागकथा, तस्स लंकादीपे आगमनं इच्चादयो कथायो वण्णिता सन्ति। तस्मिं काले तस्मिं समये लंकादीपे महानागो नाम राजा अहोसि, यो महागामे रज्जं कारेसि। तस्स महन्तं सक्कारं सब्बपठमं एको धनवा पुरिसो अकासि, तदन्तरं रञ्ञा महानागेन च सक्कारो कतो। तत्थ इदमपि पाकटं होति यं अयं धातु चिरकालं रूहणराजकुमारानं हत्थेसु वसित्वा सम्मानं सक्कारं च लभि[१]।

चतुत्थो परिच्छेदो ति पकिण्णक-कथा नाम। तत्थ सपरिवारस्स सपरिजनस्स च रञ्ञो काकवण्णतिस्सस्स वण्णना दिस्सति। तदन्तरं काकवण्णतिस्सस्स महारञ्ञो आयुसङ्खार आलोकेन्तो चुल्लपिण्डपातियतिस्सत्थेरो नलाटधातुया सक्कारत्थाय एकं चेतियं कारापनत्थाय महाराजं सम्पेरेसि सञ्चोदेसि च। तमत्थं निस्साय महाराजा काकवण्णतिस्सो महाबालुकागंगाय दक्खिणे भागे सेरुसमीपे एकं विसिट्ठं चेतियं कारापेसि।

पंचमे परिच्छेदे धातुनिधानाधिकारवण्णना पकासिता। धातुगब्भस्स निम्माणं, सुवण्णेन सब्बालङ्कारेहि च तस्स परिमण्डनं, धातुगब्भे पूजाविधानं, तस्मिं येव धातुगब्भे नलाटधातुया पतिट्ठापनं इच्चादयो मनोरमवण्णनायो पि तत्थ दिस्सन्ति।

गुणपालमललसेकरानुसारं इमे द्वे अन्तिमा परिच्छेदा ठानीयाहि परम्पराहि वा पमुखपरम्पराहि वा समागता। तस्मा महावंसकारेन तेसं वण्णनं न कतं। महावंसं ओलम्बित्वा चेतिय-पतिट्ठापनं, तस्स वण्णना च दिस्सन्ति। अपरं च उभिन्नं नलाटवंस-महाबोधिवंसानं समरूपां सेलिं लेखनविधां वा दिस्वा गुणपालो मललसेकरो इमे द्वे गन्था समकालिका ईसवीये दसमे एकादसे वा सत-संवच्छरे रचिता पि मञ्ञति[२]। तं मतानुसारं काकुसन्धेन रचितो सीहलनलाटधातुवंसो पालिया अनुवाद-कप्पो एव। अस्स संगहण-संकलन-विसये किमपि भिय्यो ञाणं न पाकटं होति, यथा बुद्धस्स ततियलंकागमन विसये जातं[३]।

---

१. उपराजा महानागो यट्ठालको महाबलो। गोठाभयो महापुञ्ञो काकवण्णो च वीरियवा।। एते थेरा च राजानो पुञ्ञवन्तो सुमानसा। धातुपरम्परानीता धाता धातु-सकोविदा'।।
(धातुवंसो, पण्णपिट्ठंको, २६)

२. **दि पालि लिटरेचर ऑफ सिलोन**, जी.पी. मललसेकर, बुद्धिस्ट पब्लिकेसन्स, कैण्डी, सिरिलंका, ईसवी १९९४, पण्णपिट्ठको, २५६।

३. **दि पालि लिटरेचर ऑफ सिलोन**, जी.पी. मललसेकर, बुद्धिस्ट पब्लिकेसन्स सोसाईटी, कैण्डी, सिरि लंका, ईसवी १९९४, पण्णपिट्ठंको, २५६।

परियोसाने पन विहारानं कारापित-वण्णना दिस्सति। तत्थ विहार-देवीमहाविहारो, छातपब्बतविहारो, समुद्दविहारो, चितलपब्बतविहारो भद्दपासाणद्वारविहारो, अच्छगल्लविहारो, कोलम्बतिस्सपब्बतविहारो, गणविहारो, कालकविहारो, दुक्खपालकविहारो, उच्चङ्गणविहारो, कोटितिस्सविहारो चेति विहारा महाविहारा च उद्दिट्ठा। तेसं वण्णना च उपलब्भति। महाराजा तेसं नामसु एकरूपतं समरूपतं वा आपादेत्वा महागामे तिस्सविहारादिकं कत्वा, विहारानं अट्ठवीसाधिकसतं कारापेत्वा, महादानं दत्वा पुञ्ञानि समुप्पादेत्वा देवलोके निब्बति[1]। अपरं च तत्थ इदमपि कथितं यं सो राजा देवलोकतो चवित्वा जम्बुदीपे निब्बत्ति। तत्थ इदं व्याकरणं पि उपलब्भति यं सो राजा तत्थ भगवतो मेत्तेय्यस्स पिता हुत्वा सुब्रह्मा नाम भविस्सति, विहारदेवी नाम तस्स माता पन ब्रह्मवती नाम ब्रह्मणी भविस्सति। तस्स भगवतो मेत्तेय्यस्स अभयगामिणी कुमारो नाम पठमो अग्गसावको भविस्सति। कनिट्ठो सद्धातिस्सो पन दुतियग्गसावको भविस्सति[2]। ततो परं नलाटधातुसंवण्णना समत्ता होति। परिओसाने लेखको साधुवादवचनं कल्याणवचनं च पवत्तति।

वंससाहिच्चविसये विसेसो

वंस-गन्थ-लेखनं तेपिटककालतो आरब्भ अज्जावधि निब्बाधगतिना संवड्ढतीति विनीतेन संसोधकेन पुब्बमेव संकेतितं। बुद्धवंस-दीपवंस-महावंस-पभुतयो गन्था अज्जावधि महीयन्ति। मज्झे युगे पि अनेके वंसगन्था लिखिता। अज्जतने युगे पि वंसगन्थलेखनं न ओरूद्धं, परं विवड्ढन-परं येव दिस्सति। सीहलेसु नलाटधातुवंस-रचना दिट्ठन्तरूपेन उद्देसं आपज्जति। भारतेसु वंसगन्था अधुना पि लिखीयन्ति। सेतल-संघसेनेन आरद्ध लेखनो नालन्दावंसो पकासितो। गन्थस्स निदानकथा पठमं १९६० मिते संवच्छरे पकासनं गता। तस्स द्वितियं पकासनं २००४ मिते संवच्छरे पुप्फंजलि नामके नव नालन्दा शोध संकलन-गन्थे दिस्सति। तितिय पकासनं पन सम्यक प्रकाशनेन नवदिल्लियं २००५ मिते संवच्छरे कतं। तेनेव कविना अञ्जतरो

---

१. 'अट्ठवीसएकसतविहारञ्च महारहं। विहारदेविया सद्धिं कारापेसि महायसो'।।
'ततो पट्ठाय राजा महादानं दत्वा पुञ्ञानि कत्वा ततो चुतो देवलोके निब्बत्ति'।
(**धातुवंसो**, पण्णपिट्ठंको ५२)

२. 'अभयगामणीकुमारो तस्सेव मेत्तेय्यस्स भगवतो पठमग्गसावको भविस्सति। कनिट्ठो सद्धातिस्सो दुतियग्गसावको भविस्सति'।-**धातुवंसो**, पण्णपिट्ठंको ५२।

पि वंस गन्थो लिखितो। तस्य गन्थस्स नाम दिक्खाभूमिवंसो होति। अयं गन्थो मूलतो नागपुरट्ठिताय दिक्खाभूमिया वण्णनं उपट्ठपेति, यत्थ भारतरतनो भीमराव आम्बेडकरो १९५६ मिते वस्से बुद्ध-धम्मे उपासकत्तं कारेसि। अनागते काले पि सेतलसंघसेन-सदिसा अनेके वंसलेखका उप्पज्जिस्सन्तीति मे बलवती मनोकामना।

सङ्कलनं संसोधनं च

थेरेन काकुसन्धेन सीहलभासाय रचितस्स इमस्स गन्थस्स संसोधनं सम्पादनं च गिन्तोटो धम्मक्खन्ध-महादयो १८९० मिते ईसवीये संवच्छरे लंकादीपे दोदन्दुवायं अकासि। कम्बुरूपिटियेनन्दरतनेन १९८४ मिते ईसवीये संवच्छरे लिखितं गन्थं निस्साय धातुवंसस्स अज्जतनं संकलनं कतं होति। तस्स गन्थस्स पकासक-संठानं—दि कल्चरल पब्लिकेसन्स कं.लि., कोलम्बो नाम। इमस्मि संकलने पण्णपिट्ठंका सीहललिपियं अंकिता होन्ति। संकलन संकेतो पन (S) रूपेन दट्ठब्बो।

कतञ्ञुता ञापनं

पंजाबी-विस्सविज्जालयीये गुरु गोविन्द सीह धम्म विज्जाविभागे अब्भागताचरियेन संघसेन सीह महोदयेन इमस्स गन्थस्स पुब्बकथा लिखिता। तम्हा अहं सगारवं तं पटि कतञ्ञुतं ञापेमि। संपुण्णानन्दसक्कट-विस्सविज्जालीये अनुसंधान-संठाने निदेसकेन सिरिमता डॉ. राजाराम शुक्ल महोदयेन इमस्स गन्थस्स देवनागरीलिपियं पकासनं स-बहुमानं आदिट्ठं। तम्हा अहं सगारवं तं पटि कतञ्ञुतं व्याहरामि। ततो परं तस्मि विस्सविज्जालये पालि-थेरवाद-विभागे पामोक्ख-पदे पतिट्ठितं ब्रह्मदेवनारायण शर्मा नामानं आचरियं, डॉ. रमेश प्रसाद नामानं वरिट्ठ-अज्झायकं पटि कतञ्ञुभावं पाकटेमि। अत्तनो विभागस्स सोध-अन्तेवासिकं सिरिलंकादेसीयं भिक्खुं बमुनुगम-सान्थविमलं पटि कतञ्ञुतं ञापेमि, यो इमस्स गन्थस्स सीहलसंकलनं अनुवादं च सम्पापेत्वा मे महोपकारं अकासि। अन्ते च पालिविज्जाय सब्बेसं आचरियपाचरियानं पटि कतञ्ञुभावं निवेदेमि, तेसं अभिवादनं च करोमि।

विमलिन्द्र कुमारो
उपाचरियो
पालि बौद्ध अज्झयन विभागो
कासी हिन्दू विस्सविज्जालये, वाराणसी

अगस्त मासस्स
पुण्णिमाय दिवसे
ईसवीये २००६
मिते संवच्छरे।

धातुवंसो

विसय-सूची

।। नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।।

धातुवंसो

पठमो परिच्छेदो

तथागतस्सागमनकथा

(S१) सम्बुद्धमतुलं सुद्धं धम्मं सङ्घं अनुत्तरं,
नमस्सित्वा पवक्खामि धातुवंसप्पकासनं।
तिक्खत्तुमगमा नाथो लङ्कादीपं मनोरमं,
सत्तानं हितमिच्छन्तो सासनस्स चिरट्ठितिं।।

तत्थ तिक्खत्तुमगमा नाथो'ति अनमतग्गे संसारवट्टे परिनामेत्वा अप्पतिसरणभावप्पत्तानं लोकियलोकुत्तरसुखनिप्फादनभावेन नाथो पतिसरण भूतो भगवा बुद्धधम्मसङ्घरतनत्तयमग्गं आचिक्खन्तो लङ्कादीपं तिक्खत्तुं गतो। तत्थ पठमगमने ताव बोधिमण्डं आरूय्ह पुरत्थीमाभिमुखो निसीदित्वा सूरिये अनत्थमितेयेव मारबलं विधमेत्वा, पठमयामे पुब्बेनिवासञाणं अनुस्सरत्वि मज्झिमयामे चुतुपपातञाणं पत्वा पच्छिमयामावसाने पच्चयाकारे ञाणं ओतारेत्वा दसबलचतुवेसारज्जादि गुणपतिमण्डितं सब्बञ्ञुतञाणं पटिविज्झित्वा बोधिमण्डप्पदेसे अनुक्कमेन सत्तसत्ताहं वीतिनामेत्वा अट्ठसे सत्ताहे अजपालनिग्रोधमूले निसिन्नो धम्मगम्भिरतं पच्चवेक्खनेन-(S२)-अप्पोस्सुक्कतं आपज्जमानो दससहस्स ब्रह्मपरिवारेन सहम्पतिमहाब्रह्मुना आयाचितधम्मदेसनो हुत्वा बुद्धचक्खुना लोकं ओलोकेन्तो पञ्चवग्गियानं भिक्खुनं बहूपकारकं अनुस्सरित्वा उट्ठायासना कासीनं पुरं गन्त्वा अञ्ञाकोण्डञ्ञप्पमुखे अट्ठारस ब्रह्मकोटियो अमतं पायेन्तो धम्मचक्कं पवत्तेत्वा पक्खस्स पञ्चमियं पञ्चवग्गिये सब्बेपि ते अरहन्ते पतिट्ठापेत्वा तं दिवसमेव यसकुलपुत्तस्स रत्तिभागे सोतापत्तिफलं दत्वा पुनदिवसे अरहन्तं दत्वा तस्स सहायके चतुपञ्ञासजने अरहन्तं पापेत्वा एवं लोके एकसट्ठिया अरहन्तेसु जातेसु वुत्थवस्सो पवारेत्वा, 'चरथ भिक्खवे चारिकं'ति भिक्खु दिसासु पेसेत्वा सयं उरुवेलं गच्छन्तो अन्तरामग्गे कप्पासिकवनसण्डे भद्दवग्गिये कुमारे तिंसजने विनेत्वा एहिभिक्खुभावेन पब्बाजेत्वा उरुवेलं गन्त्वा अड्ढड्ढानि पाटिहारियसहस्सानि दस्सेन्तो उरुवेलकस्सपादयो

सहस्सजटिलपरिवारे तेभातिकजटिले विनेन्तो तत्थेव विहासि। अपरभागे अङ्गमगधरट्ठवासिनो उरुवेलकस्सपस्स महायञ्ञं उपट्ठापेसुं। सो पन इच्छाचाराभिभूतो चिन्तेसि-'सचायं महासमणो इमस्स समागमस्स मज्झे पाटिहारियं करेय्य लाभसक्कारो मे परिहायिस्सति'ति। तस्सेवं पवत्तअज्झासयं ञत्वा पातोव उत्तरकुरुतो भिक्खं आहरित्वा अनोतत्ते आहारं परिभुञ्जित्वा सायन्ह समये फुस्सपुण्णमीउपोसथदिवसे लङ्कादीपस्सत्थाय लङ्कादीपमुपागमि।

तस्स पन दीपस्स महागङ्गाय दक्खिणपस्से आयामतो तियोजने पुथुलतो एकयोजनप्पमाणे महानागवनुय्याने यक्खसमागमस्स मज्झे तस्स उपरि महियङ्गणथूपस्स पतिट्ठाने आकासेयेव ठीतो वुट्ठिवातन्धकारं दस्सेत्वा तेसं भयं उप्पादेसि। ते भयेन उपद्दुता 'कस्स नु खो इमं कम्मं' ति इतो चितो ओलोकेन्तो अद्दसंसु भगवन्तं आकासे निसिन्नं। दिस्वान भगवन्तं अभयं याविंसु। तेसं भगवा आह—

(S३)'सचे तुम्हे अभयं इच्छथ मय्हं निसज्जट्ठानस्स ओकासं देथा'ति। सब्बेपि ते तस्स निसज्जट्ठानं अदन्सु। भगवा निसज्जाय ओकासं गहेत्वा तेसं भयं विनोदेत्वा तेहि दिन्ने भुमिभागे चम्मखण्डं पत्थरित्वा निसीदि। निसिन्नोव पन भगवा चम्मखण्डं पसारेसि। ते यक्खा भीततसिता अञ्ञत्थ गन्तुं असहमाना समन्ततो सागरतीरे रासिभूता अहेसुं। सत्था गिरिदीपं इद्धानुभावेन आहरित्वा दस्सेसि। तेसु तत्थ पतिट्ठितेसु पुन यथाट्ठानेव ठपेत्वा पत्थरितचम्मखण्डंपि सङ्खिपि। तस्मिं खणे ततो ततो देवा सन्निपन्तिसु। तेसं समागमे धम्मं देसेसि। अनेकेसं पाणकोटीनं धम्माभिसमयो अहोसि। सरणेसु च सीलेसु च पतिट्ठिता असङ्ख्येय्या अहेसुं। सुमनकूटे पन महासुमनदेवो सोतापत्तिफलं पत्वा अत्तनो पूजनीयं भगवन्तं याचि। भगवा तेन याचितो सीसं पाणिना परामसित्वा केसधातुङ्गहेत्वा तस्स अदासि। दत्वा च पन लङ्कादीपं तिक्खत्तुं पदक्खिणं कत्वा परित्तं कत्वा आरक्खं संविधाय पुन उरुवेलमेव आगतो। सो पन केसधातुयो सुवण्णचङ्गोटकेनादाय सत्थु निसिन्नट्ठाने नानारतनेहि विचित्तं थूपं पतिट्ठापेत्वा उपरि इन्दनीलमणिथूपिकाहि पिदहित्वा गन्धमालादीहि पूजेन्तो विहासि। परिनिब्बुते पन भगवति सारिपुत्तस्स अन्तेवासिको सरभू नाम थेरो खीणासवो चितकतो इद्धिया तथागतस्स गीवट्ठिं आदाय तस्मिं इन्दनीलमणिथूपे पतिट्ठापेत्वा मेघवण्णपासाणेहि द्वादसहत्थं थूपं कारापेत्वा गतो। ततो देवानम्पियतिस्सरञ्ञो भाता चूलाभयो नाम कुमारो तमब्भुतं चेतियं दिस्वा अभिप्पसन्नो तं पटिच्छादेन्तो तिंसहत्थं चेतियं पतिट्ठापेसि। पुन दुट्ठगामणी अभयमहाराजा तं पटिच्छादेत्वा असीतिहत्थं कञ्चुकचेतियं कारापेसि।

(S४) महियङ्गण थूपस्स पतिट्ठानाधिकारो एवं वित्थारतो वेदितब्बो—

बोधिं पत्वान सम्बुद्धो बोधिमूले नरासभो।
निसीदित्वान सत्ताहं पाटिहीरं ततो अका।।
ततो पुब्बुत्तरे ठत्वा पल्लङ्का ईसके जिनो।
अनिमिसेन नेत्तेन सत्ताहं तं उदिक्खयि।।
चङ्कमित्वान सत्ताहं चक्खमे रतनामये।
विचिनित्वा जिनो धम्मं वरं सो रतनाघरे।।
अजपालम्हि सत्ताहं अनुभोसि समाधिजं।
रम्मे च मुचलिन्दस्मिं विमुत्तिसुखमुत्तमं।।
राजायतनमूलम्हि सत्तरत्तिन्दिवं वसी।
दन्तपोनोदकं सक्को अदासि सत्थुनो तदा।।
चतुहि लोकपालेहि सिलापत्तं समाहटं।
चतुक्कमेककं कत्वा अधिट्ठानेन नायको।।
वाणिजेहि तदा दिन्नं मन्थञ्च मधुपिण्डिकं।
तहिं पन गहेत्वान भत्तकिच्चं अका जिनो।।
गण्हिसु सरणं तस्स तपुस्सभल्लिका उभो।
सरणं अगमुं ते तं सत्थु दिन्नसिरोरुहा।।
गन्त्वान ते सकं रट्ठं थूपं कत्वा मनोरमं।
नमस्सिसु च पूजेसुं द्वेभातिकोपासका।।
इति सो सत्तसत्ताहं वीतिनामेसि नायको।
ब्रह्मुना याचितो सत्था धम्मचक्कं पवत्तितुं।।
ततो बाराणसिं गन्त्वा धम्मचक्कं पवत्तयि।
कोण्डञ्ञो देसिते धम्मे सोतापत्तिफलं लभि।।
ब्रह्मानो' ट्ठारसकोटी देवता च असङ्खिया।
सोतापत्तिफलं पत्ता धम्मचक्के पवत्तिते।।

(S५) पत्तो पाटिपदे वप्पो भद्दियो दुतियो फलं।
ततिये च महानामो अस्सजी च चतुत्थीयं।।

ते सब्बे सन्निपातेत्वा पञ्च मे पञ्चवग्गिये।
अनत्तसुतं देसेत्वा बोधियग्ग फलेन ते।।
बोधिं पापेत्वा पञ्चाहे यसत्थेरादिके जने।
ततो मग्गन्तरे तिंसकुमारे भद्दवग्गिये।।
उरुवेलं ततो गन्त्वा उरुवेलाय सञ्ञितं।
उरुवेलेननुञ्ञातो उरुवेलनागं दमि।।
तं तं दमी जिनो नागं दमनेन उरादिगं।
तथागतं निमन्तिसु दिस्वा ते पाटिहारियं।।
इधेव वनसण्डस्मिं विहारेत्वा महामुनी।
उपट्ठाहामसे सब्बे निच्चभत्तेन तं मयं।।
उरुवेलकस्सपस्स महायञ्ञे उपट्ठिते।
तस्स' त्तनो नागमने इच्छाचारं विजानिय।।
उत्तरकुरुतो भिक्खं हरित्वा दिपदुत्तमो।
अनोतत्तदहे भुत्वा सायन्ह समये सयं।।
बोधितो नवमे मासे फुस्सपुण्णमियं जिनो।
लङ्कादीपं विसोधेतुं लङ्कादीपमुपागमि।।
यक्खे दमित्वा सम्बुद्धो धातुं दत्वान नायको।
गन्त्वान उरुवेलं सो वसी तत्थ वने जिनो।।

—पठमगमनकथा समत्ता।

दुतियगमने पन बोधितो पञ्चमे वस्से जेतवनमहाविहारे वसन्तो चूलोदर महोदरानं मातुलभागिनेय्यानं नागानं मणिपल्लङ्कं निस्साय सङ्गामं पच्चुपट्ठितं दिस्वा सयं पत्तचीवरमादाय चित्तमासस्स कालपक्खे (S६)उपोसथदिवसे नागदीपं गन्त्वा तेसं सङ्गाममज्झे आकासे निसिन्नो अन्धकारं अकासि। ते अन्धकाराभिभूते समस्सासेत्वा आलोकं दस्सेत्वा अत्तनो सरणभूतानं तेसं सामग्गिकरणत्थं फलभरितरुक्खं चालेन्तो विय धम्मं देसेसि। ते उभोपि धम्मे पसीदित्वा तम्पि पल्लङ्कं तथागतस्स अदंसु। भगवा पल्लङ्के निसिन्नो दिब्बन्नपानेहि सन्तप्पितो भत्तानुमोदनं कत्वा असीतिकोटियो नागे सरणेसु च सीलेसु च पतिट्ठापेसि। तस्मिं समागमे महोदरस्स मातुलो मणिअक्खिको नाम नागराजा भगवन्तं पुन

कल्याणिदेसमागमनत्थं अयाचि। भगवा पन तुण्हीभावेन अधिवासेत्वा 'जेतवनमेव गतो'।

एवञ्हि सो नागदीपं उपेतो माराभिभु सब्बविदु सुमेधो।
दमेत्वा नागे करुणायुपेतो गन्त्वा वसी जेतवने मुनिन्दो।।

–दुतियगमनकथा समत्ता

ततियगमने पन बोधितो वस्से जेतवनमहाविहारे विहरन्तो भगवा-'मम परिनिब्बानतो पच्छा तम्बपण्णिदीपे सासनं पतिट्ठहिस्सति, सो दीपो बहु भिक्खुभिक्खुनीउपासकोपासिकादि अरियगणसेवितो कासावपज्जोतो भविस्सति, मय्हं चतुन्नं दाठा धातुनं अन्तरे एका दाठा च दक्खिणअक्खधातु च नलाटधातु च रामगामवासीहि लद्धो एककोट्ठासो च अञ्ञे बहुसरीरधातु च केसधातुयो च तत्थेव पतिट्ठहिस्सन्ति अनेकानि सङ्घारामसहस्सानि च। बुद्धधम्मसङ्घरतने पतिट्ठितसद्धो महाजनो भविस्सति। तस्मा लङ्कादीपं गन्त्वा तत्थ समापत्तिं समापज्जित्वा आगन्तुं वट्टती 'ति चिन्तेत्वा आनन्दत्थेरं आमन्तेसि-'आनन्द चतुपटिसम्भिदप्पत्तानं पञ्चसतमहाखीणासवानं भिक्खूनं पटिवेदेसि। अम्हेहि सद्धिं गन्तबं' ति। आनन्दत्थेरो कपिलवत्थुकोलिय नगरवासीनं पञ्चसतमहाखीणासवानं भिक्खूनं पटिवेदेसि। ते पटिवेदिता पञ्चसतखीणासवा पत्तचीवरधारा हुत्वा सत्थारं (S७) वन्दित्वा अञ्जलिं पग्गय्ह नमस्समाना अट्ठंसु। सत्थुनो पन सललाय नाम गन्धकुटिया अविदूरे रत्तसेतनीलुप्पलकुमुदपदुमपुण्डरीकसतपत्तसहस्सपत्तजलजेहि सोगन्धिक नानापुप्फेहि सञ्छन्ना, सुभसोपाना, पसादितसमतित्तिक-काकपेय्यसुरमणीयसीतलमधुरोदका सुफुल्लपुप्फफलधारित नानाविधविचित्तसाल-सललचम्पकासोकरुक्खानागरुक्खादीहि सुसज्जितभूमिपदेसा अच्चन्तरमणिया पोक्खरणी अत्थि। तत्थ अधिवत्थो महानुभावो सुमनोनाम नागराजा सोलससहस्समत्ताहि नागमाणविकाहि परिवुतो महन्तं सिरिसम्पत्तिं अनुभवमानो तथागतस्स रूपसोभग्गप्पत्तं अत्तभावं ओलोकेत्वा महन्तं सुखसोमनस्सं अनुभवमानो अत्तनो मातरं नन्दनागमानविकं गरुट्ठाने ठपेत्वा तस्सा वेय्यावच्चं कुरुमानो तस्मियेव पोक्खरणिं अज्झावसति। सत्था पन अत्तनो गमनं संविधानानन्तरे सुमनं नागराजानं अविदुरे ठितं आमन्तेत्वा सपरिवारो आगच्छीहीति आह। सो साधुति सम्पटिच्छित्वा अत्तनो परिवारे छकोटिमत्ते नागे गहेत्वा सुपुप्पीतचम्पकरुक्खं तथागतस्स सूरियरंसिनिवारणत्थं छत्तं कत्वा गण्हि। अथ भगवा रविरस्मिपत्थटसुवण्णपब्बतो विय विरोचमानो अत्तनो पत्तचीवरमादाय आकासं अब्भूगञ्छि। सत्थारं परिवारेत्वा ठीता ते पञ्चसतखीणासवापि सकं सकं

पत्तचीवरमादाय आकासं उग्गन्त्वा सत्थारं परिवारयिंसु। सत्था पञ्चसतखीणासवपरिवुतो विसाखपुण्णमुपोसथदिवसे कल्याणियं गन्त्वा महारहे मण्डपमज्झे पञ्ञत्तवर बुद्धासने पञ्चसतखीणासवपरिवुतो हुत्वा निसीदि।

अथ मणिअक्खिको नाम नागराज बुद्धपमुखं भिक्खु सङ्घं अनेकेहि दिब्बेहि खज्जभोज्जेहि सन्तप्पेत्वा एकमन्तं निसीदि। सत्था तस्स भत्तानुमोदनं कत्वा सुमनकुटे पदलञ्छनं दस्सेत्वा तस्मिं पब्बतपादे अनेकपादपाकिण्ण-भूमिप्पदेसे निसिन्नो दिवाविहारं कत्वा ततो वुट्ठाय दीघवापिचेतियट्ठाने समापत्तिं समापज्जि। महापथवी उदकपरियन्तं कत्वा सतवारं सहस्सवारं सङ्कम्पि। तत्थ महासेनं नाम देवपुत्तं आरक्खत्थाय निवत्तेत्वा (S८) ततो वुट्ठाय महाथूपट्ठाने तथेव समापत्तिं समापज्जि। महापथवी तथेव कम्पि। तत्रापि विसालरूप देवपुत्तं आरक्खं गण्हनत्थाय ठपेत्वा ततो वुट्ठाय थूपाराम चेतियट्ठाने तथेव निरोधसमापत्तिं समापज्जि। महापथवी तथेव कम्पि। तत्थ च पथविपाल देवपुत्तं आरक्खत्थाय निवत्तेत्वा ततो वुट्ठाय मरिचवट्टिचेतियट्ठानं गन्त्वा पञ्चहि भिक्खुसतेहि सद्धिं समापत्तिं अप्पयि। पथवी तथेव कम्पि। तस्मिं ठाने इन्दकदेवपुत्तं आरक्खं गण्हनत्थाय ठपेसि। ततो वुट्ठाय काचरगामचेतियट्ठाने तथेव समापत्तिं समापज्जि। पथवि तथेव कम्पि। (तस्मिं ठाने महाघोस देवपुत्तं आरक्खं गण्हनत्थाय निय्यादेसि) एतस्मिं महाचेतियट्ठाने महाघोसं नाम देवपुत्तं आरक्खं गहणत्थाय निवत्तेत्वा ततो वुट्ठाय तिस्समहाविहारचेतियट्ठाने तथेव समापत्तिं समापज्जि। पथवि तथेव कम्पि। तत्थ मणिमेखलं नाम देवधीतरं आरक्खं गाहापेत्वा ततो नागमहाविहारचेतियट्ठाने तथेव समापत्तिं समापज्जि। पथवि तथेव कम्पि। तस्मिं पि महिन्दं नाम देवपुत्तं आरक्खं गहणत्थाय ठपेसि। ततो वुट्ठाय महागङ्गाय दक्खिणदिसाभागे सेरु नाम दहस्स अन्ते वराह नाम सोण्डिमत्थके अतिमनोरमं उदकबुब्बुलकेलासकूटपटिभागं चेतियं पतिट्ठहिस्सती'ति पञ्चसतखीणासवेहि सद्धिं निरोधसमापत्तिं समापज्जि। बहलघनमहापथवि परिब्भमितकुम्भकारचक्कं विय पभिन्तमदमहा हत्थिनागस्स कुञ्चनादकरणं विय उच्छुकोट्टन (S९) यन्त मुखसद्दो विय (च) सतवारं सहस्सवारं नदमाना सोमनस्सप्पत्ता वियं सकललङ्कादीपं उन्नादं कुरुमाना सङ्कम्पि। ततो वुट्ठाय सुमननागरञ्ञो हत्थेसु ठित चम्पकरुक्खतो पुप्फानि आदाय तत्थ पूजेत्वा पुनप्पुनं तं ओलोकेसि। सो सत्थारं वन्दित्वा मया भन्ते किं कत्तब्बन्ति पुच्छि। इमस्स ठानस्स आरक्खं करोहीति आह। सो तं सुत्वा भन्ते तुम्हाकं गन्धकुटिं मम आरक्खं करोन्तस्स रूपसोभग्गप्पत्तं असीत्यानुब्यञ्जनब्यामप्पभाद्वत्तिं-समहापुरिसलक्खणविचित्तं दस्सनानुत्तरियभूतं पस्सन्तस्स मनोसिलातले सीहनादं

नदन्तो तरुणसीहो विय गज्जन्तो पावुस्सकमहामेघो विय आकासगङ्गं ओतरन्तो विय रतनदामं गन्थेन्तो विय च अट्ठङ्गसमन्नागतं सवनीयसरं विस्सज्जेत्वा ब्रम्हघोसं निच्छारेन्तो नानानयेहि विचित्तकथं कथयमानानं सवनानुरत्तियभूतं संसारण्णवनिमुग्गानं तारणसमत्थं मधुर धम्मदेसनं सुणन्तस्स, ञाणिद्धिया कोटिप्पत्ते सारिपुत्तमोग्गल्लानादयो असीतिमहासावके पस्सन्तस्स, तत्थेव मय्हं वसनं रुच्चति। न सक्कोमि अञ्ञत्थ तुम्हेहि विना वसितुन्ति आह। भगवा तस्स कथं सुत्वा नागराज, इमं पदेसं तया चिरं वसितट्ठानं। ककुसन्धस्स भगवतो धातु इमस्मिंयेव ठाने पतिट्ठिता, त्वमेव तस्मिं काले वरनिद्दो नाम नागराजा हुत्वा तस्सा धातुया आरक्खं गहेत्वा गन्धमालादीहि पूजं करोन्तो चिरं विहासि। पुन कोणागमनस्स भगवतो धातु इमस्मिंयेव ठाने पतिट्ठिता त्वमेव तस्मिं काले जयसेनो नाम देवपुत्तो हुत्वा तस्सा धातुया आरक्खं गहेत्वा गन्धमालादीहि पूजं कत्वा तत्थेव चिरं विहासि। पुन कस्सपस्स भगवतो धातु इमस्मिंयेव ठाने पतिट्ठिता। त्वमेव तस्मिं काले दीघसालो नाम नागराजा हुत्वा ताय धातुया आरक्खं गहेत्वा गन्धमालादीहि पूजं करोन्तो विहासि। मयि पन परिनिब्बुते काकवण्णतिस्समहाराजा मय्हं नलाटधातुं (S१०) इमस्मियेव ठाने पतिट्ठापेस्सति, तस्मा त्वं इमस्स ठानस्स आरक्खं करोहीति वत्वा पञ्चसीलेसु पतिट्ठापेत्वा पञ्चसतखीणासवेहि सद्धिं चेतियट्ठानं पदक्खिणं कत्वा त्वं अप्पमत्तो होहीति वत्वा आकासं उप्पतित्वा जेतवनमेव गतो।

तस्स पन नागरञ्ञो माता इन्दमानविका नाम आगन्त्वा तथागतं वन्दित्वा एकमन्तं ठिता, भन्ते मम पुत्तो सुमनो नाम नागराजा कुहिन्ति आह। तव पुत्तो तम्बपण्णिदीपे महावालुकगङ्गाय दक्खिणभागे सेरू नाम दहस्स समीपे वराह नाम सोण्डियं समाधि अप्पितत्ता अत्तनो परिवारेछकोटिमत्ते नागे गहेत्वा सत्थारं वन्दित्वा भन्ते इतो पट्ठाय तुम्हाकं दस्सनं दुल्लभं, खमथ मे ति अच्चयं देसेत्वा महतिं नागसम्पत्तिं गहेत्वा पुत्तस्स सुमननागराजस्स सन्तिकं गन्त्वा महतिं इस्सरियसम्पत्तिं अनुभवन्ति तत्थेव आरक्खं गहेत्वा चिरं विहासि।

महापञ्ञो महासद्धो महावीरो महाइसि।
महाबलेन सम्पन्नो महन्तगुणभुसितो॥

गन्त्वान तम्बपण्णिं सो सत्तानुद्दयमानसो।
गन्त्वा नागवरं दीपं अगा जेतवनं विदु॥

अतिसयमतिसारो सारदानं करोन्तो।
अतिअधिरमणियो सब्बलोकेकनेत्तो॥

अतिगुणधरणीयो सब्बसत्ते तमग्गं।
अतिविपुलदयो तानेतुमागा सुदीपं।।
—ततियगमनकथा समत्ता

।।इति अरियजनपसादनत्थाय कते धातुवंसे तथागतस्स गमनं नाम पठमो परिच्छेदो।।

आगन्त्वा तम्बपण्णिं सो सत्तानुद्दयमानसो।
पुन गन्त्वा नागदीपं अगा जेतवनं वरं।।
अतिसयमतिसारो सारदानेक रत्तो।
अतिधितिरमणियो सब्बलोकेकनेत्तो।।
अतिगुणरमणीयं सब्बसन्तेकमग्गं।
अतिविपुलदयत्ता लङ्कमागा सुदीपं[१]।।

।।इति सीहलभासाय कते धातुवंसे दिस्सते।।

दुतियो परिच्छेदो

१. परिनिब्बानकथा

(S११) सत्था पन ततो पञ्चचत्तालीसवस्सानि तिपिटकपरियत्तिधम्मं देसेत्वा वेनेय्यजने संसारतो चतुअरियमग्गफलपटिलाभवसेन उद्धारेत्वा निब्बाने पतिट्ठापेत्वा पच्छिमे काले वेसालिनगरं उपनिस्साय चापालचेतियं निस्साय विहरन्तो मारेन परिनिब्बानत्थाय आराधितो सतो सम्पजानो आयुसङ्खारे विस्सज्जेसि। तस्स विस्सट्ठभावं आनन्दोयेव अञ्ञासि। अञ्ञो कोचिपि जानन्तो नाम नत्थि। तस्मा भिक्खुसङ्घम्पि जानापेस्सामीति जेतवनमहाविहारं गन्त्वा सब्बं भिक्खुसङ्घं सन्निपातापेत्वा भिक्खवे तथागतस्स न चिरस्सेव तिण्णं मासानं अच्चयेन परिनिब्बानं भविस्सति, तुम्हे सत्ततिंसबोधि पक्खियधम्मेसु समग्गा हुत्वा एकीभावा होथ, तुम्हे विवादं मा करोथ। अप्पमादेन तिस्सो सिक्खा सम्पादेथाति वत्वा पुन दिवसे वेसालियं पिण्डाय चरित्वा पिण्डपाता पटिक्कमित्वा भण्डगामं गतो। भण्डगामतो हत्थिगामं हत्थिगामतो अम्बगामं अम्बगामतो जम्बुगामं जम्बुगामतो निग्रोधगामं निग्रोधगामतो भोगनगरं भोगनगरतो पावानगरं पावानगरतो कुसिनारानगरं पत्तो। तत्थ यमकसालानमन्तरे ठीतो आनन्दत्थेरं आमन्तेत्वा उन्तरसीसकं कत्वा मञ्चकं पञ्ञापेहि किलन्तोस्मि आनन्द निपज्जिस्सामि’ति आह। तं सुत्वा आनन्दत्थेरो उत्तरसीसकं कत्वा मञ्चकं पञ्ञापेत्वा चतुग्गुणं सङ्घाटिं अत्थरित्वा पञ्चचत्तालीसवस्सानि असयितबुद्धसेय्यं सयन्तो दक्खिणपस्सेन सतो सम्पजानो अनुट्ठानसञ्ञं मनसिकरित्वा सीहसेय्यं कप्पेसि।

अतीतमद्धान भवे चरन्तो, अनन्तसत्ते करुणायुपेतो।
कत्वान पुञ्ञानि अनप्पकानि, पत्तो सिवं लोकहिताय नाथो।।

(S१२)एवं हि सो दसबलोपि विहीनथामो, यमस्स सालान निपज्जि मज्झे।
कत्वान सञ्ञञ्हि अनुट्ठहानं, स इद्धिमा मारमुखं पविट्ठो।।

तस्मिं खणे यमकसाला सुपुप्फिता अहेसुं। न केवलं यमकसालायेव सुपुप्फीता, अथ खो दससहस्सी लोकधातु चक्कवालेसु सालरुक्खापि पुप्फिता। न सालरुक्खायेव सुपुप्फिता, अथ खो यं किञ्चि पुप्फुपगफलूपग रुक्खजातं पुप्फञ्च फलञ्च गण्हि। जलेसु जलपदुमानि थलेसु थलपदुमानि खन्धपदुमानि साखासु साखापदुमानि लतासु लतापदुमानि आकासे ओलम्ब पदुमानि पिट्ठिपासाणे हिन्दित्वा सतपत्तपदुमानि सुपुप्फितानि अहेसुं। पथवितो याव

ब्रह्मलोको ताव दससहस्सि चक्कवाला एकमालागुणा विय अहेसुं। देवा आकासतो दिब्बमन्दारवपारिच्छत्तककोविलारपुप्फानि च चन्दनचुण्णानि च समाकिरन्ति। दिब्बतुरियसङ्गितियो च अन्तलिक्खे पवत्तन्ति। अनेकानि अच्छरियसहस्सानि अहेसुं। एवं पूजाविसेसे पवत्तमाने पठमयामे सुभद्दपरिब्बाजकं विनेत्वा मज्झिमयामे दससहस्सि लोकधातु देवतानं अनुसासित्वा पच्छिमयामावसाने पठमज्झानं समापज्जित्वा ततो वुट्ठाय दुतियज्झानं चतुत्थज्झानं समापज्जि। ततो वुट्ठाय आकासानञ्चायतनं विञ्ञाणञ्चायतनं आकिञ्चञ्ञायतनं नेवसञ्ञानासञ्ञायतनं समापज्जित्वा ततो वुट्ठाय निरोधसमापत्तिं समापज्जि। ततो वुट्ठाय पठमज्झानं दुतियज्झानं ततियज्झानं चतुत्थज्झानञ्च समापज्जि। ततो वुट्ठाय एत्थन्तरतो अनुपादिसेसनिब्बानधातुया परिनिब्बायि।

महामोहतमं हन्त्वा सत्तानं हृदयस्सितं।
रवीव जोतमानो सो लोकस्स अनुकम्पको।।

(S१३)वस्सानि पञ्चतालीसं कत्वा सत्तहितं बहुं।
अधुना अग्गिक्खन्धोव परिनिब्बायि सो जिनो।।

एवं पन भगवति परिनिब्बुते विस्सकम्मदेवपुत्तो तथागतस्स सरीरप्पमाणं वरदोणिं रतनेहि मापेत्वा विसुद्धकप्पासेहि तथागतस्स सरीरं वेठेत्वा रतनदोणियं पक्खिपित्वा गन्धतेलेहि पूरेत्वा अपराय दोणिया पिदहित्वा सब्बगन्धदारुचितकं कत्वा येभुय्येन देवतायो लोहितचन्दनघटिकायो आदाय चितकायं पक्खिपित्वा अग्गिं गाहापेतुं नासक्खिसु। कस्मा? महाकस्सपत्थेरस्स अनागतत्ता। सो आयस्मा महाकस्सपत्थेरो येभुय्येन बहुन्नं देवानं पियो मनापो। थेरस्स हि दानं दत्वा सग्गे निब्बत्तानं पमाणो नाम नत्थि। तस्मा देवता तस्मिं समागमे अत्तनो कुलूपगत्थेरं अदिस्वा अम्हाकं महाकस्सपत्थेरो कुहिन्ति ओलोकेन्तो अत्तनो परिवारेहि पञ्चमत्तेहि भिक्खुसतेहि सद्धिं मग्गं पटिपन्नोति ञत्वा याव थेरो इमस्मिं न सम्पत्तो चितकं ताव न पज्जलतुति अधिट्ठहिंसु। तस्मिं काले थेरो येभुय्येन तेरसधुतङ्गधरेहि पञ्चमत्तेहि भिक्खुसतेहि सद्धिं आगन्त्वा चितकं तिक्खत्तुं पदक्खिणं कत्वा पादपस्से ठीतो, भन्ते तुम्हाकं दस्सनत्थाय इतो कप्पसतसहस्समत्थके पदुमुत्तरसत्थुनो पादमुले अभिनीहारतो पट्ठाय अविजहित्वा आगतो। इदानिमे अवसानदस्सनन्ति पादे गहेत्वा वन्दितुं अधिट्ठासि।

महाकस्सपथेरो सो भिक्खुसङ्घपुरक्खतो।
एकंसं चीवरं कत्वा पग्गहेत्वान अञ्जलिं।।

पदक्खिणञ्च तिक्खत्तुं कत्वा ठत्वा पदन्तिके।
पतिट्ठहन्तु सीसे मे जिनपादेति'धिट्ठहि।।
सहाधिट्ठानं चितका दुस्सानि च विभिन्दिय।
निक्खमिंसु तदा पादा घनमुत्तोव चन्दिमा।।
उहो हत्थेहि पग्गय्ह ठपेत्वा अत्तनो सिरे।
वन्दित्वा सत्थुनो पादे खमापेत्वा विसज्जयी।।
(S१४)पुण्णचन्दो यथा अब्भं चितकं पाविसि तदा।
इदं अच्छेरकं दिस्वा रवं रवि महाजनो।।
उट्ठहित्वान पाचीना वन्दो अत्थङ्गतो यथा।
पादे अन्तरधायन्ते अरोदिंसु महाजना।।

तदा मल्लराजानो भगवती सरीरकिच्चं करिस्सामाति वत्वा नानावत्थाभरणानि निवासेत्वा परिवारयिंसु। ततो राजानो मनुस्सा च अग्गिं दातुं आरहिंसु। तदा सक्को-मयि पन परिनिब्बुते सक्को देवराजा मणिजोतिरसं पसारेत्वा निक्खन्तअग्गिना मम सरीरकिच्चं करिस्सति। मणिअग्गिनो अवसाने मनुस्सा अग्गिं करिस्सन्तिति। एवं बुद्धवचनं परिभावेत्वा तिक्खत्तुं पदक्खिणं कत्वा भगवतो सरीरकिच्चं कत्वा समन्ततो उट्ठहतुनि अधिट्ठहि।

तस्मिं खणे सयमेव चितकं अग्गि गण्हि। सरीरं पन भगवतो झायामानं छविचम्ममंसनहारुअट्ठिमिञ्जं असेसेत्वा सुमनमकुलमुत्तारासिसदिसमेव धातुयो अवसेसा अहेसुं।

परिनिब्बुतकालेपि सकलं कलुनं अहु।
परिदेवो महा आसि मही उद्रियनं यथा।।
देवतायानुभावेन सत्थुनो चितको सयं।
ततो एकप्पहारेन पज्जलित्थ समन्ततो।।
यञ्च अब्भन्तरं दुस्सं यं दुस्सं सब्बबाहिरं।
दुस्से द्वेव न झायिसु तेसं दुस्सानमन्तरे।।
यथा निरूद्धतेलस्स न मसी न च छारिका।
एवमस्स न दिस्सति बुद्धगत्तस्स झायतो।।

सुमनमकुलसभावा च धोतमुत्ताभमेव च।
सुवण्णवण्णसंकासा अवसिस्संसु धातुयो।।

दाठा चतस्सो उण्हीसं अक्खका द्वे च सत्तिमा।
न विकिण्णा ततो सेसा विप्पकिण्णाव धातुयो।।

अहोसि तनुका धातु सासपबीजमत्तिका।
(S१५)धातुयो मज्झिमा मज्झेभिन्नतण्डुलमत्तिका।।

धातुयो महति मज्झे भिन्नमुग्गप्पमाणिका।
धातुवण्णा तयो आसुं बुद्धाधिट्ठानतेजसा।।

सारिपुत्तस्स थेरस्स सिस्सो सरभुनामको।
आदाय जिनगीवट्ठिं चितकातोव धातु सो।।

सद्धिं सिस्ससहस्सेन चेतिये महियङ्गणे।
ठपेत्वा चेतियं कत्वा कुसिनारमगा मुनि।।

छलभिञ्ञो वसिप्पत्तो खेमो कारुणिको मुनि।
सहसा चितकातोव वामदाठं समग्गही।।

अकासतो पतित्वापि निक्खमित्वापि सालतो।
समन्ततोम्बुमुग्गन्त्वा निब्बापेसुं जलानलं।।

मल्लराजगणा सब्बे सब्बगन्धोदकेन तं।
चितकं लोकनाथस्स निब्बापेसुं महेसिनो।।

एवं पन सब्बलोके करुणाधिको सम्मासम्बुद्धो वेसाखपुण्णमुपोसथे अङ्गारदिवसे परिनिब्बुतो। देवमनुस्सानं सङ्गहकरणत्थाय यमकसालानमन्तरे चितकं सत्तरत्तिन्दिवं वसी। ततो वीसं हत्थसतिकस्स उपरि सत्तरत्तिन्दिवं वसि। याव अग्गिपरिनिब्बापनं सत्तरत्तिन्दिवं होति।

ततो सत्तदिवसानि कुसिनारायं मल्लराजपुत्तेसु गन्धोदकेन चितकं निब्बापयमानेसु सालरुक्खतो उदकधारा निक्खमित्वा चितकं निब्बापयिंसु। ततो दसबलस्स धातुयो सुवण्णचङ्गोटके पक्खिपित्वा अत्तनो नगरे सन्थागारे ठपेत्वा सत्तिपञ्जरं कत्वा धनु पाकारेहि परिक्खिपापेत्वा सत्ताहं नच्चगीतवादितगन्धमालादीहि मल्लराजपुत्ता सक्कारं करिंसु।

ततो ते मल्लराजानो रम्मं देवसभोपमं।
सब्बथा मण्डुयित्वान सन्थागारं ततो पन।।
(S१६)मग्गं अलङ्करित्वान याव मकुटचेतिया।
हत्थीक्खन्धे ठपेत्वान हेमदोणिं सधातुकं।।
गन्धादीहिपि पूजेत्वा कीलन्ता साधुकीलितं।
पवेसेत्वान नगरं सन्थागारे मनोरमे।।
दसभूमस्मिं पल्लङ्के ठपेत्वा जिनंधातुयो।
उस्सयुं ते तदा छत्ते सन्थागारसमन्ततो।।
हत्थीहि परिक्खिपापेसुं ततो अस्से ततो रथे।
अञ्ञो'ञ्ञं परिवारेत्वा ततो योधे ततो धनु।।
इति परिक्खिपापेसुं समन्ता योजनं कमा।
तदा नच्चेहि गीतेहि वादितेहि च पूजयुं।।

—परिनिब्बानकथा समत्ता

२. धातुनिधान कथा

ततो भगवतो परिनिब्बुतभावं सुत्वा अजातसत्तु महाराजा कोसिनारकानं मल्लानं सासनं पेसेसि। अहम्पि खत्तियो भगवापि खत्तियो सत्थुनो सरीरधातुनं थूपञ्च महञ्च करोमीति। तेनेव उपायेन वेसालियं लिच्छविराजानो च कपिलवत्थुम्हि सक्यराजानो च अल्लकप्पके बुलयो च रामगामके कोलिया च वेठदीपके ब्राह्मणो च पावायं पावेय्यका च सासनं पेसेत्वा सब्बे एकतो हुत्वा कोसिनारकेहि सद्धिं विवादं उप्पादेसुं। तेसं पन आचरियो द्रोणब्राह्मणो नाम। सो तेसं-मा भोन्तो विग्गहविवादं करोथ, अम्हाकं भगवा खन्तिवादीयेवाति वत्वा तादिसस्स च खन्तिमेत्तानुद्दयसम्पन्नस्स सरीरभागे कलहं कातुं अयुत्तन्ति आह।

राजा अजातसत्तु च लिच्छवी च नराधिपा।
सक्या च अल्लकप्पा च कोलियापि च रामके।।
ब्राह्मणो वेठदीपो च मल्लपावेय्यकापि च।
मल्ला च धातु अत्थाय अञ्ञमञ्ञं विवादयुं।।
(S१७)एवं सन्ते तदा दोणो ब्रह्मणो एतदब्रवी।
सुणन्तु भोन्तो मे वाचं हितमत्थुपसंहितं।।

खन्तिवादी इसिकाले धम्मपालकुमारके।
छद्दन्ते भुरिदत्ते च चम्पेय्ये सङ्खपालके।।

महाकपिजातकाले अम्हाकं लोकनायको।
कोपं अकत्वा अञ्ञेसु खन्तिमेव अका जिनो।।

सिट्ठासिट्ठे सुखे दुक्खे लाभालाभे यसायसे।
तादी लक्खणसम्पन्नो खन्तिवादेसु का कथा।।

एवं भवतं विवादे सम्पहारो न साधुको।
सब्बेव सहिता होथ समग्गा मोदमानका।।

तथागतस्स सारीरं अट्ठभागं करोमसे।
थूपा वित्थारिता होन्तु पसन्ना हि बहुज्जना।।

तेन हि विभजेहि त्वं अट्ठभागन्तु ब्राह्मण।
एवं वुत्ते तदा दोणो ब्राह्मणो गणजेट्ठको।
सुवण्णं नालिं कत्वान समं भाजेसि राजुनं।।

सोलसनालियो आसुं सब्बा ता सेसधातुयो।
एकेकपुरवासीनं द्वे द्वे दोणो अदा तदा।।

धातुयो च गहेत्वान हट्ठतुट्ठा नराधिपा।
गन्त्वा सके सके रट्ठे चेतियानि अकारयुं।।

दोणो तुम्बं गहेत्वान कारेसि तुम्बचेतियं।
अङ्गारथूपं कारेसुं मोरिया हट्ठमानसा।।

एका दाठा तिदसपुरे एका नागपुरे अहु।
एका गन्धारविसये एका कालिङ्गराजिनो।।

(S१८)तत्थ दोणोति-तदा गणाचरियो। सो धातुयो विभजन्तो एकं दक्खिणदाठाधातुं गहेत्वा वेठन्तरे ठपेसि। तदा सक्की अज्ज दक्खिणदाठाधातुं को लभतीति चिन्तेत्वा वेठन्तरे पस्सि। सो रतनचङ्गोटकं गहेत्वा अदिस्समानकायेन गन्त्वा धातुं गहेत्वा तावतिंसभवने चूलामणिचेतिय एकयोजनुब्बेधंयेव महन्तं थूपं कत्वा ठपेसि। एकं दक्खिणदाठाधातुं पादगन्तरे अक्कमित्वा गण्हि। एत्तावता तावतिंसभवनदन्तधातुकथा परिपुण्णा वेदितब्बा।

तदा जयसेनो नाम नागराजा भगवतो परिनिब्बुतभावं सुत्वा अज्ज पच्छिमदस्सनं पस्सिस्सामीति महन्तं नागराजसम्पत्तिं गहेत्वा कुसिनारं गन्त्वा महापूजं कत्वा एकमन्तं ठत्वा पादगन्तरे ठितं धातुं दिस्वा नागेद्धिबलेन गहेत्वा नागभवनं नेत्वा नागपुरस्स मज्झे रतनखचिते चेतिये ठपेसि। तं तम्बपण्णियं काकवण्णतिस्सराजकाले महादेवत्थेरस्स सिस्सो महिन्दत्थेरो नाम नागभवनं गन्त्वा दक्खिणदाठं गहेत्वा तम्बपण्णियं सेरुनगरं हरित्वा गिरिअभयस्स सेरुनगरपब्बतन्तरे चेतियं कारापेत्वा ठपेसि।

एत्तावता नागभवनदन्तधातुकथा परिपुण्णा वेदितब्बा

तत्रायं गन्धारवासिनोति-एका वामदाठा दोणो नाम आचरियो निवत्थ वत्थन्तरे ठपेत्वा गण्हि। तदा एको गन्धारवासी पुब्बे लद्धब्याकरणो कताभिनीहारो वत्थन्तरे ठतपिदन्तधातुं दिस्वा कुसलचित्तेन ततो दन्तधातुं गहेत्वा गन्धारवासिकेहि सद्धिं अत्तनो रट्ठं गन्त्वा चेतियवने ठपेसि।

एत्तावता वामदन्तधातुकथा परिपुण्णा वेदितब्बा

तत्थ अधो वामदन्तधातु सारिपुत्तत्थेरस्स सिस्सो खेमो नाम मुनि जालचितकतोव उप्पतित्वा वामदाठं गहेत्वा कालिङ्गपुरं नेत्वा ब्रह्मदत्तस्स रञ्ञो समीपं (S१९) गन्त्वा दन्तधातुं दस्सेत्वा-महाराज वामदन्तधातुं भगवा तमेव इमस्मिं जम्बुदीपे याव गुहसीवपरम्परा देवमनुस्सानं अत्थं करित्वा परियोसाने गुहसीवरञ्ञो पाहेस्सतीति (नीयादेतुं) आहाति नीय्यादेसि।

अपरभागे हेममाला राजकञ्ञा दन्तकुमारेन सद्धिं ब्राह्मणवेसं गहेत्वा दन्तधातुं आदाय पलायित्वा वाणिजे आरोचेत्वा नावा वेगेन गन्त्वा चेव नागसुपण्णेहि महन्तं पूजं कारेत्वा अनुक्कमेनागन्त्वा जम्बुकोलपट्टनं पत्वा दिजवरस्स आचिक्खितमग्गेन अनुराधपुरं पत्वा कित्तिस्सिरिमेघस्स पवत्तिं पुच्छित्वा नववस्सआयुसमानो तीसु सरणेसु पसन्नभावं सुत्वा मेघगिरि महाथेरस्स सन्तिकं गन्त्वा वन्दित्वा एकमन्तं निसीदित्वा दन्तधातुं जम्बुदीपतो गहेत्वा आगतभावं आरोचेत्वा दस्सेसि। दिस्वा च पन पीतिया फुटो उभिन्नम्पि सङ्गहं कत्वा महाविहारं अलङ्कारेत्वा जिनदन्तधातुं ठपेत्वा एकं भिक्खुं पेसेत्वा तं पवत्तिं रञ्ञो आरोचापेसि। तं सुत्वा राजा पीतिपामोज्जो चक्कवत्तिस्स सिरिसम्पत्तो दलिद्दो विय तस्स पाटिहारियं दिस्वा वीमंसित्वा निक्कङ्खो हुत्वा सकललङ्कादीपेन पूजेसि। एतेन नयेन पूजं कत्वा एकदिवसेनेव नवलक्खं पूजेसि।

सीहलिन्दो उभिन्नम्पि बहूनि रतनानि च।
गामे च इस्सरे चे दत्वान सङ्गहं अका।।

एत्तावता अथोदाठाधातुकथा परिपुण्णा वेदितब्बा

चत्तालीस समा दन्ता केसा लोमा च सब्बसो देवा हरिंसु एकेकं चक्कवालपरम्परा। तत्र वचने, चत्तालीस समा दन्ताति-सेसदन्ता च केसा च लोमा च नखा च सब्बसोपि मयि परिनिब्बुत (S२०) काले मा डय्हन्तु लुञ्चित्वा आकासे पतिट्ठन्तु एकेकचक्कवालञ्च एकेककेसलोमनखदन्तधातुपरम्परा नेत्वा चेतियं कारेत्वान देवमनुस्सानं अत्थं करोतुति अधिट्ठहि। तस्मा परिनिब्बुतकालतो याव सरीरं न डय्हति ताव छब्बण्णरस्मियो लोमधातु न पजहति। दोणब्राह्मणोपि धातुविभजनावसाने वेठन्तरे च निवासनन्तरे च पादग्गन्तरे च धातुनं विनट्ठभावं ञत्वा पथवियं उत्तानकोयेवजातो। तदा सक्को देवराजा दिस्वा अयं दोणाचरियो धातु अत्थाय अनुपरिवत्तेत्वा विनासं पापुणेय्य अहं वीणाचरियवेसं गहेत्वा तस्स सन्तिकं गन्त्वा सोकं विनोदेस्सामीति सक्करूपं जहित्वा वीणाचरियवेसं गहेत्वा तस्स सन्तिकं गन्त्वा एकमन्तं ठितो दिब्बगीतं गायित्वा वीणंवादेन्तो नानप्पकारं उदानेसि। यं धम्ममेतं पुरिसस्स वादं छिन्दिस्सामीति वत्वा कथाय सोतुनं लोभं परस्स अत्थं विनासेत्वा अति-लोभेन पुरिसो पापको होतीति। हंसराजजातकं दीपेत्वा यं लद्धं तं सुलद्धन्ति आह। तं सुत्वा दोणो अयं वीणाचरियो मय्हं थेनभावं अञ्ञासीति सोकं विनोदेत्वा उट्ठाय आवज्जमानो तुम्बं दिस्वा येन भगवतो सरीरधातुयो मिता सोपि धातुगतिकोव। इदं थूपं करिस्सामीति चिन्तेत्वा तुम्बं गहेत्वान चेतिये ठपेसि। मोरिया अङ्गारं गहेत्वा अङ्गारचेतियं नाम कारेसुं।

नगरे कपिलवत्थुम्हि सम्मादिट्ठि बहुज्जनो।
तत्थ सारीरिकं थूपं अकासि रतनामयं।।
(S२१)नगरे अल्लके रम्मे बुद्धधातु पतिट्ठिय।
सिलाय मुग्गवण्णाय थूपं सधातुकं अका।।
जनो पावेय्यरट्ठस्मिं पतिट्ठिय सारीरिकं।
सिलाय मणिवण्णाय पावेय्यं चेतियं अका।।
चीवरं पत्तदण्डञ्च मधुरायं अपूजयुं।
निवासनं कुसघरे पूजयिंसु महाजना।।

पच्चत्थरणं कपिले उण्णलोमञ्च कोसले।
पूजेसुं पाटलिपुत्ते करकं कायबन्धनं।।
निसीदनं अवन्तिसु चम्पायं दकसाटकं।
देवरट्ठे अत्थरणं विदेहे परिस्सावनं।।
वासि-सूचिघरञ्चापि इन्दपत्थे अपूजयुं।
पासाणके पदं सेट्ठं भण्डसेसं परन्तके।।
महिंसु मनुजा धातुं अट्ठदोणमितं तदा।
धातु वित्थारिता आसि लोकनाथस्स सत्थुनो।।

ते पन राजानो हि अत्तनोलद्धधातुं गहेत्वा सकसकनगरं गन्त्वा चेतियं कारापेत्वा महन्तं पूजाविधानं करिंसु। चक्खुमन्तस्स भगवतो सरीरधातु अट्ठदोणमत्तं सुवण्णनालिया एकसतअट्ठवीसतिनालिका अहोसि-सत्था पन उत्तरासालहनक्खत्तेन मातुकुच्छियं पटिसन्धि गण्हि। विसाखनक्खत्तेन मातुकुच्छितो निक्खमि। उत्तरासालहनक्खत्तेन महाभिनिक्खमनं निक्खमि। विसाखनक्खत्तेन बुद्धो अहोसि। उत्तरासालहनक्खत्तेन धम्मचक्कं पवत्तेसि। तेनेव यमकपाटिहारियं अकासि। अस्सयुजनक्खत्तेन देवोरोहणं अकासि। विसाखनक्खत्तेन परिनिब्बायि। महाकस्सपत्थेरा च अनुरुद्धत्थेरो च द्वे महाथेरा भगवतो सरीरधातुयो विस्सज्जापेत्वा अदंसु।

(S२२) तेसं राजुनं भगवतो सरीरधातुं लभित्वा सत्तदिवससत्तमासाधिकानि सत्तवस्सानि महारहं पूजं कत्वा गतकाले मिच्छादिट्ठिकमनुस्सा-समणो गोतमो परिनिब्बुतो। तस्स धातु अत्थाय अम्हाकं जीवितकप्पनं नासेत्वा पूजं करोती'ति सम्मासम्बुद्धे पदुस्सन्ति। सक्को आवज्जेन्तो तं कारणं ञत्वा महाकस्सपत्थेरस्स आरोचेसि भन्ते मिच्छादिट्ठिका मनुस्सा भगवति पदुट्ठचित्तेन इतो चुता अवीचिनिरयं उप्पज्जन्ति। बहुतरा अनागते मिच्छादिट्ठिका मातुपितुघातका राजानो भविस्सन्ति। अज्जेव धातुयो निदहितुं वट्टती'ति थेरो विचारेत्वा अद्दस।

अनन्तमत्थं धरमानकाले कत्वान सत्तानमलीनचित्तो सेसानमत्थाय सरीरधातुं ठपेत्वा सो मच्चुमुखं उपेतो। कत्वा यो बोधिञाणं विविधबलवरं बुज्झितुं पारमीयो वत्वा सङ्खेय्यपुण्णे अपरिमितभवे उत्तरित्वा सुमुत्तं। आरोहित्वान सीघं अरियसिवपदं अच्चुतं सीतिभावं पत्तो सो जातिपारं निखिलपदहनं दुक्करं कारयित्वा।

धात्वन्तरायं दिस्वान थेरो कस्सपसव्हयो।
निधानं सब्बधातुनं करोहीत्याह भूपतिं।।
साधूति सो पटिस्सुत्वा मागधो तुट्ठमानसो।
धातुनिधानं कारेसि सब्बत्थ वत्तितादिय।।
कारापेत्वान सो राजा कस्सपस्स निवेदयी।
धातुयो आहरी थेरो इदं कारणमद्दस।।
(S२३)भुजङ्गा परिगण्हिंसु रामगामम्हि धातुयो।
चेतिये धारयिस्सन्ति लङ्कादीपे अनागते।।
ता धातुयो ठपेत्वान थेरो कस्सपसव्हयो।
रञ्ञो अजातसत्तुस्स अदासि धातुयो तदा।।
गेहे चूपकरणानि चतुसट्ठिसतानि सो।
अब्भन्तरे ठपेसि राजा सब्बा ता बुद्धधातुयो।।
करण्डासीति संकिण्णं चेतियासीतिलङ्कतं।
गेहे बहुसमाकिण्णं थूपारामप्पमाणकं।।
कारेत्वा सब्बकरणं वालिकं ओकिरी तहिं।
नानापुप्फसहस्सानि नाना गन्धं समाकिरि।।
असीतिथेररूपानि अट्ठचक्कसतानि च।
सुद्धोधनस्स रूपम्पि मायापजापतादिनं।।
सब्बानि तानि रूपानि सुवण्णस्सेव कारयि।
पञ्च छत्तधजसते उस्सापेसि महीपती।।
जातरूपमये कुम्भे कुम्भे च रतनामये।
पञ्च पञ्च सतेयेव ठपापेसि समन्ततो।।
सोवण्णनिक्खमयेन च कपाले रजतामये।
पुरेसि गन्धतेलस्स जालापेत्वा पदीपके।।
पञ्च पञ्च सतेयेव ठपापेसि दिसम्पत्ति।
इमे तथेव तिट्ठन्त अधिट्ठासि महामुनि।।

वित्थारिता धम्मासोको भविस्सति अनागते।
अक्खरे सोण्णपत्तम्हि छिन्दापेसि महामती।।

पकप्पित्वा विसुकम्भं धातुगब्भसमन्ततो।
वातवेगेन यायन्तं यन्तरूपमकारयी।।

कत्वा सिलापरिक्खेपं पिदहित्वा सिलाहि तं।
तस्सूपरि करी थूपं समं पासाणथूपियं।।

–धातुनिधानकथा समत्ता

।।इति अरियजनप्पसादनत्थाय कते धातुवंसे तथागतस्स परिनिब्बुताधिकारो नाम दुतियो परिच्छेदो।।

ततियो परिच्छेदो

धातुपरम्पराकथा

(S२४)धातुसु पन विभजित्वा दीयमानेसु सत्थुनो नलाटधातु कोसिनारकानं मल्लानं लद्धकोट्ठासेयेव अहोसि। महाकस्सपत्थेरो ते उपसङ्कमित्वा सत्थुनो नलाटधातु तुम्हाकं कोट्ठासे अहोसि, तं गहेतुं आगतो, भगवा हि धरमानेयेव तम्बपण्णिदीपस्स अनुजानि, 'तस्मा तं अम्हाकं देथा'ति। तं सुत्वा मल्लराजानो 'एवं पतिगण्हथ भन्ते धातु'ति महाकस्सपत्थेरस्स अदन्सु। सो अत्तनो सद्धिविहारिकं महानन्दत्थेरं पक्कोसापेत्वा नलाटधातुं थेरस्स निय्यादेत्वा' इमं धातुं तम्बपण्णि दीपे महावालुकगङ्गाय दक्खिणभागे सेरुनाम दहस्स अन्ते वराह नाम सोण्डिमत्थके काकवण्णतिस्सो नाम राजा पतिट्ठापेस्सति, चेतियं सङ्घारामं कारापेस्सति, त्वं इमं धातुं गहेत्वा वेसालियं उपनिस्साय महावनविहारे कुटागारसालायं सत्थुनो वसितगन्धकुटियं ठपेत्वा धातुपूजं कत्वा आयुसङ्खारे ओस्सट्ठे परिनिब्बापयमाने अत्तनो सद्धिविहारिकस्स चन्दगुत्तत्थेरस्स धातुवंसं कथेत्वा अप्पमत्तो होही'ति वत्वा धातुं थेरस्स दत्वा अनुपादिसेसनिब्बानधातुया परिनिब्बायि।

सावको सत्थुकप्पो सो पभीन्नपटिसम्भिदो।
गहेत्वा मानयी धातुं महानन्दो महावने।।

तस्स थेरस्स सद्धिविहारिको चन्दगुत्तत्थेरो धातुं गहेत्वा आकासं उग्गन्त्वा सावत्थीयं जेतवनमहाविहारे दसबलेन वसितगन्धकुटियं ठपेत्वा धातुपूजं कत्वा चिरं विहासि। सोपि आयुसङ्खारे ओस्सट्ठे परिनिब्बापयमाने अत्तनो सद्धिविहारिकं भद्दसेनत्थेरं पक्कोसापेत्वा धातुं थेरस्स निय्यादेत्वा धातुवंसं कथेत्वा अनुसासित्वा अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायि।

चन्दगुत्तो महापञ्ञो छलभिञ्ञो विसारदो।
रम्मे जेतवने धातुं ठपेत्वा वन्दनं अका।।

(S२५)तस्स सिस्सो भद्दसेनत्थेरो धातुं गहेत्वा आकासेन गन्त्वा धम्मचक्कप्पवत्तने इसिपतने महाविहारे सत्थुनो वसितगन्धकुटियं ठपेत्वा गन्धमालादीहि पूजेत्वा चिरं विहासि। सो परिनिब्बापयमानो अत्तनो सद्धिविहारिकस्स जयसेनत्थेरस्स धातुं निय्यादेत्वा धातुवंसं कथेत्वा अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायि।

भद्दसेनो महाथेरो कतकिच्चो महाइसि।
धातुं ठपेत्वा इसिपतने वन्दित्वा निब्बुतिं गतो।।

सो पन जयसेनत्थेरो तं धातु गहेत्वा वेलुवनमहाविहारे सत्थुनो वसितगन्धकुटियं ठपेत्वा गन्धमालादीहि पूजेत्वा चिरं वसित्वा परिनिब्बापयमानो अत्तनो सद्धिविहारिकस्स महासङ्घरक्खितत्थेरस्स धातुं निय्यादेत्वा धातुवंसं कथेत्वा अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायि।

गहेत्वान धातुवरं जयसेनो महामुनि।
निधाय वेलुवने रम्मे अका पूजं मनोरमं।।

सो पनायस्मा सङ्घरक्खितत्थेरो धातुं गहेत्वा आकासेन आगन्त्वा कोसम्बिं उपनिस्साय घोसित सेट्ठिना कारापिते घोसितारामे भगवतो वसितगन्धकुटियं ठपेत्वा गन्धमालादीहि पूजं कत्वा चिरं विहासि। सो'पि परिनिब्बापयमानो अत्तनो सद्धिविहारिकं महादेवत्थेरं पक्कोसापेत्वा धातुवंसं कथेत्वा अप्पमत्तो होही'ति वत्वा अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायि।

सङ्घरक्खितव्हयो थेरो चन्दो विय सुपाकटो।
ठपेत्वा घोसितारामे अका पूजं मनोरमं।।

तस्स थेरस्स सद्धिविहारिको महादेवत्थेरो धातुं गहेत्वा देवानम्पियतिस्सस्स महारञ्ञो भातु महानागस्स उपराजस्स महागामे सेतच्छत्तं उस्सापितकाले हत्थोट्ठ नामजनपदे कुक्कुटपब्बतन्तरे महासालरुक्खमूले आकासतो ओतरित्वा निसीदि। तस्मिं समये महाकालो नाम उपासको अत्तनो पुत्तदारेहि सद्धिं मालागन्धविलेपनं धजपताकादीनि गाहापेत्वा दिवसस्स तिक्खत्तुं महन्तेहि पूजा विधानेहि धातुं परिहरित्वा चिरं वसि। मासस्स अट्ठ-(S२६) उपोसथदिवसे धातुतो छब्बण्णरंसियो उग्गच्छिंसु। तस्मिं समये सो पदेसो बुद्धस्स धरमानकालो विय अहोसि। जनपदवासी मनुस्सापि थेरस्स सन्तिके सीलानि गण्हन्ति, उपोसथवासं वसन्ति, दानं देन्ति, चेतियस्स महन्तं पूजं करोन्ती। ततो अपरभागे उपराजा महागामे विहरन्तो भेरिं चरापेसि-यो अम्हाकं दसबलस्स धातुं गहेत्वा इधागतो, तस्स महन्तं सम्पत्तिं दस्सामीति। तस्मिं काले कुटुम्बिको महाकालो उपराजं पस्सिस्सामीति तस्स अनुच्छविकं पण्णाकारं गहेत्वा राजद्वारे ठत्वा सासनं पहिणि। उपराजा तं पक्कोसापेसि। सो गन्त्वा वन्दित्वा ठितो तं पण्णाकारं राजपुरिसानं पटिच्छापेसि। उपराजा-मातुल महाकाल, तुम्हाकं जनपदे अम्हाकं सत्थुनो धातु अत्थी'ति आह। महाकालो उपराजस्स कथं सुत्वा अत्थि देव, मय्हं कुलुपगत्थेरस्स सन्तिके आदासमण्डलप्पमाणं सत्थुनो नलाटधातु छब्बण्णरंसीहि आकासप्पदेसे

सूरियसहस्सचन्दसहस्सानं उट्ठितकालो विय ओभासेति। सो जनपदो बुद्धस्स उप्पन्नकालो विय अहोसीति आह। तस्स कुटुम्बिकस्स कथं सुणन्तस्स एव रञ्ञो सकलसरीरं पञ्चवण्णाय पीतिया परिपुण्णं अहोसि। अतिविय सोमनस्सप्पत्तो राजा मय्हं मातुलस्स महाकालस्स सतसहस्सं कहापणानि च चतुसिन्धवयुत्तरथञ्च सुवण्णालङ्कारेहि सुसज्जितं एकं अस्सञ्च उदकफासुकट्ठानके खेत्तञ्च पञ्चदासीसतञ्च देथा'ति वत्वा अञ्ञञ्च पसादं दापेसि। सो उपराजा एत्तकं कुटुम्बिकस्स दापेत्वा तं दिवसमेव नगरे भेरिं चरापेत्वा हत्थस्सरथयानानि गहेत्वा कुटुम्बिकं मग्गदेसकं कत्वा अनुपुब्बेन हत्थोट्ठजनपदं पत्वा रमणीये भूमिप्पदेसे खन्धावारं बन्धित्वा अमच्चगणपरिवुतो कुटुम्बिकं गहेत्वा थेरस्स वसनट्ठानं गन्त्वा वन्दित्वा एकमन्तं अट्ठासि। सेसा अमच्चा कुटुम्बिको च थेरं वन्दित्वा एक(S२७)-मन्तं अट्ठंसु। उपराजा थेरं वन्दित्वा साराणीयं कथं कत्वा एकमन्तं निसिन्नो पटिसन्थारमकासि। महादेवत्थेरोपि सम्मोदनीयं कथं कत्वा किस्स त्वं महाराज इधागतोसि आगतकारणं मे आरोचेही'ति आह। भन्ते तुम्हाकं सन्तिके अम्हाकं भगवतो नलाटधातु अत्थी किर। तं वन्दिस्सामि'ति आह। थेरो-भद्दकं महाराज तया कतन्ति वत्वा धातुघरद्वारं विवरित्वा महाराज बुद्धस्स नलाटधातु अतिदुल्लभा'ति आह। राजा सोलसेहि गन्धोदकेहि नहायित्वा सब्बालङ्कारपतिमण्डितो एकंसं उत्तरासङ्गं करित्वा अञ्जलिं पग्गय्ह नमस्समानो अट्ठासि। बुद्धारम्मणाय पीतिया सकलसरीरं फुटं अहोसि।

राजा पीतिवेगेन इमा गाथा आह—

नमामि वीर पादे ते चक्कङ्कित तले सुभे।
वन्दिते नरदेवेहि अमतं देहि वन्दिते।।

लोकनाथ तुवं एको सरणं सब्बपाणिनं।
लोके तया समो नत्थि तारेहि जनतं बहुं।।

महण्णवे मयं भन्ते निमुग्गा दीघसम्भवे।
अप्पतिस्सा अप्पतिट्ठा संसराम चिरं तहिं।।

एतरहि तुम्हे आपज्ज पतिट्ठं अधिगच्छरे।
तुम्हाकं वन्दनं कत्वा उत्तिण्णम्ह भवण्णवा'ति।।

तस्मिं खणे धातुतो रस्मियो निक्खमिंसु। सकल लङ्कादीपं सुवण्णरसधाराहि सञ्छन्नं विय अहोसि। महन्तं पीतिसोमनस्सं उप्पज्जि। राजा

महन्तं सोमनस्सं पत्तो हुत्वा हट्ठतुट्ठो अहोसि। सो धातुघरतो निक्खमित्वा थेरेन सद्धिं अलङ्कतमण्डपे एकमन्तं निसीदि। एकमन्तं निसिन्नो निसज्जादोसे वज्जेत्वा सेय्यथिदं-अतिदुरच्चासन्त-उपरिवात-उन्नतप्पदेस-अति (S२८) सम्मुख-अतिपच्छा'ति। अतिदूरे निसिन्नो सचे कथेतुकामो उच्चासद्देन कथेतब्बं होति। अच्चासन्ने निसिन्नो सङ्करं करोति। उपरिवाते निसिन्नो सरीरगन्धो वायति। उन्नतप्पदेसे निसिन्नो अगारवं करोति। अतिसम्मुखे निसिन्नो चक्खुना चक्खुं पहरित्वा दट्ठब्बं होति। अतिपच्छा निसिन्नो गीवं परिवत्तेत्वा दट्ठब्बं होति। इति निसज्जादोसं वज्जेत्वा निसिन्नो। एवमाह, भन्ते इमं धातुं मय्हं देथ। महन्तं पूजासक्करं कत्वा परिहरामीति। भद्दकं महाराज इमाय धातुया सम्मासम्बुद्धो धरमानोयेव व्याकरणं अकासि। तुम्हाकं वंसे जातो काकवण्णतिस्सो नाम राजा इमस्मिं दीपे महावालुकगङ्गाय दक्खिणतीरे सेरु नाम दहस्स अन्ते वराह नाम सोण्डिया मत्थके पतिट्ठपेत्वा महन्तं थूपं करिस्सती'ति वत्वा सत्था तत्थ समापत्तिं समापज्जित्वा पञ्चसतखीणासवेहि सद्धिं तिक्खत्तुं पदक्खिणं कत्वा गतो। तस्मा गण्हथ महाराजा'ति वत्वा धातुं अदासि।

राजा धातुं गहेत्वा चतुरस्सपल्लङ्के धातुकरण्डकं निदहित्वा करण्डके धातुं पतिट्ठापेत्वा तं कुमुदपत्तसन्निहमङ्गलसिन्धवयुत्तरथे ठपेत्वा समन्ता आरक्खं संविदहित्वा (राजा धातुं गहेत्वा) पञ्चङ्गतुरिये पग्गण्हापयमानो पच्छा आगच्छतु'ति महाजनस्स सासनं वत्वा महादेवत्थेरस्स सन्तिकं गन्त्वा, तुम्हे भन्ते, धातुया उपट्ठानं करोन्तो आगच्छथा'ति आह। थेरो तस्स कथं सुत्वा, महाराज अयं धातु परम्परा आगता। अहं भगवतो धम्मभण्डागारिकआनन्दत्थेरो विय इमं धातुं परिहारिस्सामी'ति वत्वा अत्तनो पच्चयदायकं कुटुम्बिकं आपुच्छित्वा पत्तचीवरमादाय धातुं उपट्ठहियमानो पच्छतो गच्छति। राजा धातुं गहेत्वा अनुपुब्बेन महागामं पत्तो महासेनगुत्तं पक्कोसापेत्वा नगरं अलङ्करापेही'ति आह। सो नगरे भेरिं चरापेत्वा अट्ठारस वीथियो सम्मज्जन्तु, पुण्णघटे ठपेन्तु, धजपताकादयो उस्सापेन्तु, तोरणानि उस्सापेन्तु, पञ्चवण्णानि (S२९) पुप्फानि ओकिरन्तु, सकलनगरं अलङ्करोन्तु, गन्धमालादयो गहेत्वा सुद्धुत्तरासङ्गा हुत्वा सकलनागरा पटिपथं आगच्छन्तुति आणापेसि। ततो महाजनो सब्बतुरियानि घोसापयमानो गन्धमालादिहत्थो पटिपथं निक्खन्तो। देवमनुस्सा भिक्खुभिक्खुनियो उपासकोपासिका अप्पमाणा अहेसुं। (गन्धमालादि पुण्णघटसमुस्सितधजाकिण्णा) परिसा वेलुक्खेपसहस्सानि पवत्तयिंसु। सुगन्धवाताभिघातसमुद्दघोसो विय सकलनगरं एकनिन्नादजातं। सो राजा नगरे बन्धनागारे सब्बसत्ते बन्धना मुञ्चन्तु, धम्मेन समेन अनुसासन्तुति वत्वा धातुं

गहेत्वा अत्तनो नगरं पवेसेत्वा अत्तनो राजनिवेसनं आगन्त्वा नाटकीनं सञ्ञमदासि धातुं वन्दन्तुति। नाटकी नानाभरणेहि पतिमण्डिता राजगेहतो निक्खमित्वा धातुं वन्दित्वा अत्तनो हत्थगतानि तुरियभण्डानि साधुकं पग्गण्हित्वा महन्तं पूजमकंसु।

ततो वड्ढकिं पक्कोसापेत्वा राजनिवेसनतो नातिदूरे नाच्चासन्ते सुभुमितले धातुघरं कारापेत्वा मालाकम्मलताकम्मादिं पतिट्ठापेत्वा धातुघरे विचित्तमण्डपं कारापेत्वान सत्तरतनमयं धातुकरण्डकं कारापेत्वा धातुकरण्डके धातुं ठपेत्वा रतनपल्लङ्क मत्थके धातुं ठपेत्वा उपरि विचित्तवितानं बन्धित्वा साणिया परिक्खिपापेत्वा महन्तेन परिवारेन महन्तं धातुपूजं अकासि। महाजना गन्धमालं गहेत्वा मासस्स अट्ठपोसथदिवसे धातुया महन्तं पूजं अकंसु। धातुतो रंसियो समुग्गच्छन्ति। महाजना विम्भयजाता साधुकारं करोन्ति। सोमनस्सभूता सकलनगरवासिनो बुद्धारम्मण पीतिं गहेत्वा दिवसे दिवसे धातुया महन्तं पूजं करोन्ता वीतिनामेन्ति। पञ्चसीलानि रक्खन्ति, बुद्धमामका धम्ममामका सङ्घमामका हुत्वा सरणानि गच्छन्ति। राजा महाजनस्स ओवदति। 'मेत्तं भावेथ, करुणं मुदितं उपेक्खं भावेथ, कुले जेट्ठापचायनकम्मं करोथा'ति। ओवदित्वा भिक्खुसङ्घस्सपि चत्तारो पच्चये गङ्गाय महो-(S३०)-घप्पवत्तनकालो विय महादानं पवत्तेसि। मातापितुट्ठाने ठत्वा भिक्खुसङ्घं सङ्गण्हि। महाजना तस्स ओवादे ठत्वा दानादीनि पुञ्ञानि कत्वा येभुय्येन तस्मिं काले मता सग्गं गता।

कल्याणवग्गम्हि पतिट्ठिता जना, दानादि पुञ्ञानि करित्वा सब्बदा।
चुता चुता सब्बजना सुमानसा, गता असेसं सुगतिं सुभे रता।।

राजा धातुया महन्तं पूजं करोन्तो महागामे विहासि। तेन पतिट्ठापितविहारा कथेतब्बा। कथं? लेनविहारं चन्दगिरिविहारं कोटिपब्बतविहारं नगरङ्गणविहारं सेलकाविहारं तलाकाविहारन्ति एवमादयो विहारे पतिट्ठापेत्वा तिपिटकमहा-अरिट्ठत्थेरस्स दक्खिणोदकं दत्वा महाविहारे निय्यादेसि। एवं सो राजा यावजीवं धातुं परिहरित्वा पच्छिमे काले मरणमञ्चे निपन्नो अत्तनो पुत्तं यटालतिस्स कुमारं पक्कोसापेत्वा, तात तिस्स, अम्हेहि परिहरित नलाटधातु पूजेही'ति धातुवंसं कथेत्वा पुत्तं अनुसासित्वा कालं कत्वा सग्गपुरं गतो।

राजा महानागवरो यसस्सि कत्वापि रज्जं मतिमा सुसद्धो।
मानेत्वा सङ्घं चतुपच्चयेहि अगा असोको वरदेवलोकं।।

तस्स पुत्तो यटालतिस्सकुमारो पितु अच्चयेन पितरा वुत्तनियामेनेव धातुया महन्तं पूजं कारेसि। सो'पि दिवसस्स तयो वारे धातुपट्ठानं करोन्तो

रज्जं कारेत्वा चिरं विहासि। इमिना'पि पतिट्ठापितविहारा कथेतब्बा, धम्मसालविहारं महाधम्मसालविहारं सेलाभयविहारन्ति (S३१) एवमादयो पतिट्ठापेत्वा-तिपिटकमहाअरिट्ठत्थेरस्स सद्धिविहारिको तिपिटकमहाअभयत्थेरो उपराजस्स महानागस्स अय्यको। तस्स थेरस्स दक्खिणोदकं अदासि। सो'पि राजा यावजीवं धातुं परिहरित्वा पच्छिमे काले मरणमञ्चे निपन्नो अत्तनो पुत्तं गोठाभयकुमारं पक्कोसापेत्वा' धातुया महन्तं पूजं करोन्तो अप्पमत्तो होही'ति वत्वा धातुवंसं कथेत्वा कालं कत्वा सग्गे निब्बत्ति।

यट्ठालको नाम महामहीपति, महाजनस्सत्थकरो गुणालयो।
सो धातुपूजं विपुलं अनेकधा, कत्वा गतो देवपुरं अनिन्दितो।।

तस्स पुत्तो गोठाभयकुमारो पितु अच्चयेन पितरा वुत्तनियामेनेव धातुया महन्तं पूजं कत्वा गोठाभय महाराजा हुत्वा रज्जं करोन्तो काचरगामे दसभातिके राजानो घातेत्वा दण्डकम्मत्थाय गोठाभयमहाथेरस्स हत्थोट्ठजनपदे वसन्तस्स मत्तिकलेनविहारं खीरसालविहारं नागमहाविहारं कुम्भसेलविहारं चेतियपब्बतविहारं सानुपब्बतविहारं कणिकारसेलविहारं अम्बसेलविहारं तिन्दुकलेनविहारं करण्डकविहारं गोधसालविहारं वालुकतित्थविहारन्ति एवमादयो गङ्गाय परतीरे पञ्चसतविहारे ओरिमतीरे पञ्चसतविहारे चा'ति विहारसहस्सं कारेत्वा अत्तनो सदिसनामस्स गोठाभयत्थेरस्स दक्खिणोदकं दत्वा अदासि। सो यावजीवं धातुपूजं कत्वा पच्छिमे काले मरणमञ्चे निपन्नो अत्तनो पुत्तं काकवण्णतिस्स कुमारं पक्कोसापेत्वा आलिङ्गित्वा, तात तिस्स, अयं नलाटधातु अम्हाकं परम्पराय आगता। त्वं किर धातुं गहेत्वा महागङ्गाय पस्से सेरु नाम दहस्स अन्ते वराह नाग सोण्डिया मत्थके पतिट्ठापेत्वा सङ्घारामं कारापेस्ससी'ति सत्था जीवमानो व्याकरणमकासि। तस्मा त्वं इमं धातुं गहेत्वा ममच्चयेन तस्मिं ठाने पतिट्ठापेही'ति पुत्तं अनुसासित्वा कालकिरियं कत्वा सग्गे निब्बत्ति।

(S३२)गोठाभयो नाम महीपतिस्सरो, महाजने तोसयि अप्पमत्तो।
सो धातुपूजं विपुलं करित्वा, अगा असोको वरदेवलोकं।।

महानन्दो महापञ्ञो चन्दगुत्तो बहुस्सुतो।
भद्दसेनो महाथेरो भद्दधम्मे विसारदो।।

जयसेनो च सो वीरो थेरो सो सङ्घरक्खितो।
देवत्थेरो च मेधावी रक्खका धातु भद्दका।।

उपराजा महानागो यट्ठालको महाबलो।
गोठाभयो महापुञ्ञो काकवण्णो च वीरियवा।।
एते थेरा च राजानो पुञ्ञवन्तो सुमानसा।
धातु परम्परानीता धाता धातुसुकोविदा।।
कस्सपादीनथेरानं परम्परायमागता।
महानागादि हत्थतो याव तिस्समुपागता।।

।।इति अरियजनप्पसादनत्थाय कते धातुवंसे धातुपरम्परा कथा नाम ततियो परिच्छेदो।।

चतुत्थो परिच्छेदो

पकिण्णककथा

(S३३)तत्र ठत्वा रञ्ञो उप्पत्ति कथेतब्बा। (सो पन) अम्हाकं सत्थुनो बोधिप्पत्तितो पुरेतरमेव महामलय रट्ठे वनचरकं पटिच्च तस्स भरियाय कुच्छियं पटिसन्धिं गण्हि। नवङ्गमासावसाने मातुकुच्छितो निक्खमित्वा कमेन वड्ढन्तो विञ्ञुभावं पापुणि। तस्स पिता एकं दारिकं आनेत्वा पुत्तस्स गेहे अकासि। अपरभागे तस्स पिता कालमकासि। कुमारो चरको'ति पञ्ञायि। सो ततो पट्ठाय पच्चेकबुद्धं उपट्ठहि। चरको अत्तनो निवासवत्थुस्मि कदलिपनसादीनि रोपेत्वा फलारामं अकासि। ततो अपरभागे तेन रोपितपनसरुक्खो महन्तं चाटिप्पमाणं पनसफलं गण्हि। चरको अत्तनो वत्थुं गन्त्वा साखाय सुपक्कं पनसफलं पस्सित्वा छिन्दित्वा गेहं आहरित्वा अपस्सायं लुञ्चित्वा उपधारेसि। ततो समन्ता चतुमधुरं विय यूसं ओतरित्वा अपस्सयं अपनीत आवाटं पूरेत्वा अट्ठासि। ततो चरको एवं चिन्तेसि। इमं पनसफलं अम्हाकं पच्चेकबुद्धेन विना अञ्ञेसं नानुच्छविकन्ति। पटिसामेत्वा ठपेसि।

पुनदिवसे पच्चेकबुद्धो लेनतो निक्खमित्वा सरीरपटिजग्गनं कत्वा सुरत्तपल्लवसदिसं अन्तरवासकं परिमण्डलं कत्वा निवासेत्वा बहलपवरमहापंसुकूलचीवरं पारुपित्वा नीलभमरवण्णं पत्तं हत्थेन गहेत्वा आकासेन आगन्त्वा तस्स कुटिद्वारे पाकटो अहोसि। चरको कुटितो निक्खमित्वा तं वन्दित्वा हत्थतो पत्तं गेहं पवेसेत्वा पीठे निसीदापेत्वा अत्तना ठपितट्ठानतो पनसफलं गहेत्वा यूसं पत्ते पूरेत्वा पटिग्गहापेसि। (S३४)पच्चेकबुद्धो तं परिभूञ्जित्वा आकासतो अत्तनो वसनट्ठानमेव गतो। अथेकदिवसं चरको परदेसा गच्छन्तो भरियं पक्कोसापेत्वा, अम्म, अय्यस्स अप्पमत्तो हुत्वा दानं देही'ति सब्बूपकरणं निय्यादेत्वा परदेसं गतो। पुनदिवसे पच्चेकबुद्धो लेनतो निक्खमित्वा चीवरं पारुपित्वा पत्तमादाय आकासतो आगन्त्वा कुटिद्वारे ओतरित्वा अट्ठासि। तस्मिं खणे चरकस्स भरिया कुटितो निक्खमित्वा पच्चेकबुद्धस्स हत्थतो पत्तं गहेत्वा गेहे निसीदापेत्वा भत्तं अदासि।

तेन भत्तकिच्चे परिनिट्ठिते सा तरुणपच्चेकबुद्धं पस्सित्वा किलेसपटिसंयुत्तं चित्तं उप्पादेत्वा पच्चेकबुद्धस्स अत्तनो अज्झासयं कथेसि। पच्चेकबुद्धो तस्सा कथं सुत्वा जिगुच्छमानो उप्पतित्वा आकासतो अत्तनो वसनट्ठानमेव गतो। सा पच्चेकबुद्धस्स गतकाले अत्तनो सरीरं तेलेन मक्खेत्वा भण्डनका विय नित्थुनमाना मञ्चे निपज्जि। चरको परदेसतो आगन्त्वा भरियं

निपज्जमानं एवमाह—भद्दे, किं तेन कम्मं कतन्ति। सो अत्तना सद्धिं किलेसवत्थे ओकासं कारापेतुं वायमित्वा मया अयुत्तन्ति वुत्ते मम केसे गहेत्वा हत्थपादेहि आकोटेत्वा सरीरं नखेन ओत्थरित्वा सीसे पहरित्वा गतो'ति वत्ते चरको तं सुत्वा असहन्तो (एसो मया) एवरूपस्स अस्समणकम्मस्स पोसितो'ति वत्वा तस्सा सोकं विनोदेत्वा धनुं आदाय तिक्खसरं गहेत्वा एतं मारेत्वा आगमिस्सामी'ति वत्वा वसनट्ठानं अगमासि।

तस्मिं समये पच्चेकबुद्धो नहानत्थाय गतो। गन्त्वा च पन कायबन्धनं आकासे चीवरवंसं विय कत्वा निवासनपापुरणं तस्मिं ठपेत्वा जलसाटकं निवासेत्वा उदकमत्थका आकासे निसीदित्वा नहायितुं आरभि। चरको पच्चेकबुद्धस्स गरुगारवकारणं पस्सन्तो गुम्बन्तरे (S३५) निलीनो अट्ठासि। ठत्वा च पन एवरूपं अच्छरियं दिस्वा चिन्तेसि-'अयं च एवरूपं न करोति, अद्धा एसा मुसावादा'ति। अहं एतिस्सा वचनं गहेत्वा एवरूपस्स समणस्स अकारणे अपराधं कतं। एसो तादिसं न करोति'ति चिन्तेत्वा पच्चेकबुद्धस्स नहत्वा ठीतकाले गन्त्वा पादेसु निपत्तित्वा, 'मय्हं खमथ अय्या'ति आह। पच्चेक बुद्धो-किं कथेसि उपासकाति। सो अत्तनो मातुगामस्स कथितं आचिक्खि। एवञ्हि सति उपासक तुम्हाकं आगतकम्मं निट्ठपेत्वा गन्तुं वट्टती ति आह। मा एवं कथेथ सामि, अहं अञ्ञाणभावेन तस्सा वचनं गहेत्वा तुम्हाकं अकारणे दुब्भितुं आगतोम्हि'ति सब्बं अत्तना चिन्तितं आचिक्खि।

पच्चेकबुद्धो-आम उपासक, सा अत्तना सद्धिं असद्धम्मपटिसंयुत्तकथं कथेसी ति आह। सो तस्सा कुज्झित्वा अहं एतं निस्साय इमस्स अपरज्झामि। गन्त्वा तं मारेस्सामी ति पच्चेकबुद्धं पञ्चपतिट्ठितेन वन्दित्वा निक्खमि। पच्चेकबुद्धो तं निवत्तेत्वामातुगामं मा मारेही'ति अनेकविधानि कारणानि कथेत्वा पञ्चसीले पतिट्ठपेत्वा तस्स धम्मं देसेन्तो इमं गाथमाह—

यो अप्पदुट्ठस्स नरस्स दुस्सति, सुद्धस्स पोसस्स अनङ्गणस्स।
तमेव बालं पच्चेति पापं, सुखुमो रजो पटिवातंव खित्तोति।।

चरको तस्स धम्मदेसनं सुत्वा पसन्तचित्तो हुत्वा पञ्चपतिट्ठितेन वन्दित्वा गेहं गन्त्वा ताय सद्धिं समग्गवासं वसित्वा ततो पट्ठाय यावजीवं पच्चेकबुद्धस्स चीवरपिण्डपातसेनासनगिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारादयो परिक्खारे च दत्वा पटिजग्गि। सो तस्मिं येव लेने वसन्तो अपरभागे अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायि।

(S३६) सयम्भुञाणेन विगय्ह धम्मं, दुक्खं अनन्तं सकलं पहाय।
समाधिझानाभिरतो यसस्सि, गतो विनासं पवरो यसस्सि॥

अथ पच्छा चरको कालं कत्वा सग्गे निब्बत्ति। तत्थ चिरं दिब्बसम्पत्तिं अनुभवित्वा देवलोकतो चवित्वा इमस्मिं दीपे मलय रट्ठे अमरुप्पल लेनस्स आसन्नट्ठाने उपचरकस्स पुत्तो हुत्वा निब्बत्ति। सो नवमासड्ढपरियोसाने मातुकुच्छितो निक्खमि। तस्स नामगहणदिवसे ञातका अमरुप्पल कुमारोति नामं अकंसु। सो पन अपरभागे वड्ढेन्तो दारकेहि सद्धिं कीलन्तो पत्तपुटेन वालुकभत्तं पचित्वा, दारका इमे समणाति वत्वा पटिपाटिया निसीदापेत्वा दानं दस्सामी'ति वत्वा कीळादानं देति। एकदिवसं अमरुप्पल कुमारो वालुकथुपं कत्वा अत्तनो निवासनवत्थदुस्सं गहेत्वा खुद्दकदण्डके बन्धित्वा पटाकं कत्वा पूजनत्थाय ठपेसि। अमरुप्पल लेनवासी मलिय देवत्थेरं निस्साय दानादीनि पुञ्ञानि कत्वा ततो चुतो इमस्मियेव दीपे महागामे गोठाभयमहाराजस्स अग्गमहेसिया कुच्छिम्हि पटिसन्धिं गण्हि। सो नवमासड्ढपरियोसाने मातुकुच्छितो निक्खमि। 'तस्स नामगहण दिवसे' काकवण्णतिस्सो ति नामं अकंसु। सो अनुपुब्बेन वड्ढित्वा पितु अच्चयेन छत्तं उस्सापेत्वा काकवण्णतिस्समहाराजा अहोसि। तस्स छत्ते उस्सापितेयेव सकलरट्ठं सुभिक्खं अहोसि। पञ्च वा द्वादस वा दिवसे अनतिक्कमित्वा देवो सम्मा वस्सति। वेस्सन्तरबोधिसत्तस्स दानग्गे याचकानं हत्थे भिक्खाभाजनं विय तस्मिं काले वापीपोक्खरणी-नदी-कन्दर-सोब्भ-जातसरादयो वस्सोदकेन पूरिता अहेसुं। पञ्चविधपदुमसञ्छन्ना अनेकदिजसमाकिण्णा नानारुक्खेहि विरोचिता अहेसुं। नाना सस्सानि सम्पज्जिसु, उत्तरकुरु आलकमन्दा राजधानिसदिसंव हिरञ्ञसुवण्णादि रतनट्ठानं।

(S३७) सो राजा सद्धाय सम्पन्नो महाभिक्खुसङ्घस्स चत्तारो पच्चये अनूनं कत्वा दापेसि। सट्ठिमत्तानं तिपिटकधरानं चन्दनदोणिया सतपाकतेलस्स पूरापेत्वा यावपिट्ठिपादं ताव ओसीदापेत्वा निसिन्नानं लट्ठिम धुदन्तकट्ठं चतुमधुरं पक्खिपित्वा दापेसि। उच्छुकण्ड-सक्खरा-नालिकेर-फलमूलखन्धखादनञ्च नानाविधमच्छरसेहि सुगन्धसालितण्डुलेन साधितयागुभत्तञ्च पातोव अदासि। अन्तराभत्ते अट्ठा रसविध—अन्तरखज्जकञ्च उच्छुकदलिपनसफलादयो च नानाविधोत्तरिभङ्गेन सद्धिं सुगन्धसालितण्डुलभत्तं नानग्गरसं दापेत्वा पच्छाभत्तं अट्ठविधकप्पीयपानके च दापेसि। अञ्ञे समणपरिक्खारे च दापेसि। इमिना नियामेनेव भिक्खुसङ्घस्स तिपिटकधरभिक्खूनञ्च निरन्तरं महादानं दत्वा वसति।

अथापरेन समयेन कल्याणियं सिवो नाम महाराजा अत्तनो भागिनेय्यस्स अभयकुमारस्स काकवण्णतिस्स रञ्ञो भगिनिया सोमदेविया नाम राजपुत्तिया आवाहमङ्गलं कत्वा आनेत्वा पादपरिचारिकं दापेसि। दत्वा च पन अभय कुमारं गिरिनगरम्हि निसीदापेसी। सो गिरिनगरे रज्जं कारापेत्वा गिरिअभयो नाम राजा हुत्वा महन्तं सम्पत्तिं अनुभवमानो विहासि। ततो अपरभागे काकवण्णतिस्स महाराजा महागामे विहरन्तो अञ्ञतरस्स भिक्खुस्स गत्ते मङ्कुना दट्ठट्ठाने गण्डं उट्ठितं दिस्वा किमेतं अय्या ति पुच्छि। मङ्कुना दट्ठट्ठानं महाराजाति। तं सुत्वा संवेगप्पत्तो, भन्ते मङ्कुना किस्मिं न भवन्ति ति पुच्छि। पट्टसाटके न भवन्ति ति। इमे पन भद्दन्ता पट्टसाटके कुतो लभन्तीति चिन्तेत्वा गतो। तं दिवसमेव पानीयमालके निसिन्नो तिपिटकतिस्सत्थेरो नाम रञ्ञो बुद्धसीह नादसुत्तं नाम कथेसि। सो थेरे पसन्नो, उत्तरासङ्गे दीयमाने एकसाटको भविस्सामि' तस्मा इममेव दातुं न सक्का, कथं करिस्सामी ति चिन्तेन्तो थेरेन सद्धिं कथयमानो तत्थ मालकेयेव अट्ठासि। तस्मिं खणे एको काको अम्बसाखन्तरे निसीदित्वा (S३८) सद्दं करोन्तो एवमाचिक्खि। अय्य काकवण्णतिस्समहाराज, तुम्हाकं कङ्खा नाम नत्थी, पसादक्खणे धम्मकथिकस्स उत्तरासङ्गं देही ति आह।

काको सो काकवण्णस्स वदेति वचनक्खमो,
पसादजातो थेरस्स तुवं सद्धम्मदेसने।
ददाहि उत्तरासङ्गं महाथेरस्स भूमिपा'ति।।

महाराज, अहं तुम्हाकं पञ्चसासनं गहेत्वा आगतो। विहारदेवि पुत्तं विजायि। इदमेकं सासनं। एका करेणुका सुवीरहत्थिपोतकं तित्थसरे विजायी। इदं दुतियं सासनं। गोठसमुद्दमज्झेन सत्तमत्ता नावा पट्टने पच्चुट्ठिता, इदं ततियं सासनं उत्तर वड्ढमानपब्बतपादे द्विकरीसप्पमाणे खेत्ते तरुणतालक्खन्धप्पमाणा सुवण्णक्खन्धा उग्गच्छिंसु, इदं चतुत्थं सासनं। गिरिपब्बतपादे कोटरट्ठक विहारे कोटरट्ठको नाम थेरो मग्गोपसमं वत्वा गिरिपब्बतमत्थके सत्ततालप्पमाणं उग्गन्त्वा आकासे निसिन्नो परिनिब्बायि, इदं पञ्चमं सासनं।

पुत्तो हत्थी च नावा च चतुत्थं हेमखन्धकं।
थेरस्स परिनिब्बानं पञ्चमं सासनं इदं।।

इमं गहेत्वान अहं आगतो तव सन्तिकं।
सासनं ईदिसं सुत्वा पुञ्ञकम्मे रतो भव।।

वत्थं सहसा दापेहि कतो सब्बसमागमो।
इदं निच्चं जानन्तो किं लग्गो उत्तरासङ्गे'ति।।

राजा काकस्स वचनं सुत्वा हसि। थेरो कस्मा महाराज हसी'ति पुच्छि। भन्ते, एतस्मिं अम्बसाखन्तरे निसीदित्वा सद्दं करोन्तस्स काकस्स कथं सुत्वा हसिन्ति सब्बं आरोचेसि। थेरोपि रञ्ञा पुरिमत्तभावे कत-(S३९)कम्मं पस्सित्वा हसि। राजा कस्मा अय्यो 'हसी'ति पुच्छि। महाराज, तुम्हाकं अनन्तरे अत्तभावे मलयरट्ठे अमरुप्पल नाम काले कतकम्मं पस्सित्वा हसित्ति। तेन पुट्ठो कतकुसलकम्मं सब्बं वित्थारेन तस्स आचिक्खि। राजा सोमनस्सप्पत्तो अत्तनो उत्तरासङ्गं दत्वा थेरं वन्दित्वा गेहं गतो। कोटरट्ठकविहारं गन्त्वा थेरस्स सरीरज्झापनं कारापेत्वा धातुं आदाय चेतियं कारापेत्वा महन्तं पूजं कत्वा महागामं गतो। सुवण्णं आहरापेत्वा राजङ्गणे ठपापेसि। गोठसमुद्दकुच्छियं पत्त नावातो वत्थानि आहरापेत्वा भिक्खुसङ्घस्स चीवरत्थाय दापेत्वा महादानं पवत्तेत्वा महागामसमीपे विहारं कारापेत्वा विहरन्तो अत्तनो पुत्तं दुट्ठगामणिं पक्कोसापेत्वा, तात, त्वं गन्त्वा गिरिम्हि नगरे निसीदा'ति वत्वा अमच्चञ्चस्स पितुट्ठाने ठपेत्वा गिरिनगरं पाहेसि। तं दिस्वा गिरिअभयकुमारो कुमारेन सद्धिं आगतबलस्स वत्थाहारादीनि दापेत्वा महन्तं अकासि। राजकुमारो गिरिपब्बतपादे विहासि।

ततो अपरभागे जातिं निस्साय खत्तियानं विवादो अहोसि। सो अभयराजा किं मे विवादेना'ति अत्तनो भरियाय सोमदेविया सद्धिं बलवाहनं गहेत्वा अनुक्कमेन गच्छन्तो सेरुनगरे रज्जं कारेन्तं अत्तसहायं सिवराजं सन्धाय तस्स सन्तिकं आगञ्छि। सो पि सिवराजा गिरिअभयरञ्ञा सद्धिं आगतबलस्स महन्तं सक्कारं कारेत्वा अहतवत्थतिलतण्डुलादीनि आहरापेत्वा दापेसि। कतिपाहच्चये, सम्म, कस्मा आगतोसि'ति पुच्छि। सो आगतकारणं सब्बमस्स आचिक्खि। भद्दकं सम्म, ते कतं आगन्तब्बमेव आगतो। अहं ते कत्तब्बं जानिस्सामि। त्वं मा चिन्तयी'ति वत्वा तस्स वसनत्थाय नगरभूमिं गवेसन्तो सरकोटियं अतिरमणीयभूमिं पस्सित्वा तस्मिं भूमिभागे सो नगरं मापेत्वा देविया एकसदिसनामं 'करिस्सामी'ति सोमनगरन्ति नामं अकासि। तं नगरं सुसमिद्धं सम्पन्नधनधञ्ञादीहि उपकरणेहि द्वारट्टालकगोपुरपरिखापोक्खर-(S४०)-णियादीहि सहितं हत्थिअस्सरथपत्तिआदीहि समाकुलं सङ्खपणवभेरिसद्दादीहि समाकिण्णं नगरं अहोसि। सो अभयो चिरं सोमनगरे महन्तं इस्सरियं अनुभवन्तो विहासि।

अथापरस्मिं काले सोमदेवी रञ्ञा सद्धिं कथेसि-अय्य अम्हाकं पटिसरणं चेतियञ्च विहारञ्च कारेतुं वट्टती'ति। भद्दकं ते कथितन्ति सोमनस्सप्पत्तो हुत्वा

विहारभूमिं गवेसन्तो नगरतो नातिदुरे नाच्चासन्ने महन्तं सालवनं अत्थि। तं पस्सितुं गतो। तदा तस्मिं सालवने महाअरिट्ठत्थेरस्स वंसे महामहिन्दत्थेरो नाम एको थेरो अत्थि। सो सट्ठिमत्ते भिक्खू गहेत्वा विहरति। तं दिस्वा इरियापथे पसन्नो थेरं एवमाह, 'अय्य तुम्हाकं इमस्मिं सालवने विहारं 'करिस्सामि'ति। थेरा तस्स वचनं सुत्वा तुण्हीभावेन अधिवासेसि। राजा सोमनस्सप्पत्तो थेरं वन्दित्वा नगरमेव गन्त्वा सोमदेविं आमन्तेत्वा, भद्दे सोमदेवि, अम्हाकं मनोरथो मत्थकं पत्तो। विहारकरणत्थाय मनापो भूमिभागो लद्धो। तत्थ च महिन्दो नाम थेरो समणानं सट्ठिमत्तं गहेत्वा विहरति। तं वन्दित्वा विहरणत्थाय पटिञ्ञं गहेत्वा आगतो। तत्थ विहारं 'करिस्सामी'ति आह। सा तं सुत्वा सोमनस्सप्पत्ता 'साधू'ति सम्पटिच्छि। पुनदिवसे देविया सद्धिं थेरस्स सन्तिकं गन्त्वा वन्दित्वा एकमन्तं निसीदि। थेरो तेसं महासमयसुत्तं कथेसि। ते उभो'पि धम्मं सुत्वा सोमनस्सजाता अहेसुं। अथ राजा अय्य धातुं कुतो लभिस्सामा'ति थेरं पुच्छि। मा चिन्तयि महाराज, धातुं अम्हे 'जानिस्सामा'ति आचिक्खि।

सो ततो पट्ठाय विहारभूमिं सोधापेत्वा खाणुकण्टकादयो नीहरित्वा भेरितलमिव रमणीयं समं कारापेत्वा इट्ठकवड्ढकिं पक्कोसापेत्वा इट्ठचितं कारापेत्वा चेतियकम्मं पट्ठपेसि। वड्ढकी चेतियं चिनन्तो कतिपाहेन पुप्फाधानत्तयं निट्ठपेत्वा धातुगब्भे सब्बं कत्तब्बं कम्मं निट्ठपेत्वा रञ्ञो पटिवेदेसि। राजा, आगन्त्वा थेरस्स आरोचेसि। निट्ठापितो अय्य धातु गब्भो'ति। थेरो रञ्ञो वचनं सुत्वा अत्तना (S४१) परिहरितं तथागतस्स दक्खिणदाठाधातुं तस्स अदासि। राजा धातुं गहेत्वा सुनक्खत्तेन सुमुहुत्तेन महता परिवारेन धातुगब्भे निदहित्वा अतिमनोरमं उदकबुब्बुलकेलासकुटपटिभागं चेतियं कारापेसि।

सद्धादिगुणसम्पन्नो लोकसासनरक्खको।
सचेतियं महाराजा कारापेसि विहारकं।।

ततो थेरस्स सन्तिके सट्ठिमत्तानं भिक्खुनं अत्थाय सट्ठिमत्तानि परिवेणानि कारापेत्वा द्वारट्टालकपाकारेहि सोभितं विहारं निट्ठपेत्वा अत्तनो देविया एकनामं कत्वा महिन्दत्थेरस्स दक्खिणोदकं दत्वा गन्धमालाधूपधजेहि पूजं करोन्तो दिवसस्स तिक्खत्तुं धातुपट्ठानं गन्त्वा दानादीनि पुञ्ञानि कुरुमानो गिरिअभयराजा महन्तं सम्पत्तिं अनुभवमानो सोमनगरं पटिवसति।

नगरे सोमनामम्हि रमणीये मनोरमे।
देविया सह मोदन्तो रज्जं कारेसि नायको।।

ततो विहारदेविया भाता चुल्लपिण्डपातियतिस्सत्थेरो नाम एकदिवसं काकवण्णतिस्समहारञ्ञो आयुसङ्खारमोलोकेन्तो न चिरप्पवत्तनभावं ञत्वा पुनदिवसे रञ्ञो सन्तिकं गन्त्वा तेन सद्धिं कथेसि। महाराज तुम्हाकं नलाटधातुया सत्थारा व्याकरणं दिन्नं महावालुकगङ्गाय दक्खिणभागे सेरु नाम दहस्स अन्ते वराह नाम सोण्डिया मत्थके अनागते काकवण्णतिस्सो नाम महाराजा मय्हं नलाटधातुं पतिट्ठपेस्सती'ति वत्वा तं सन्धाय भगवा समापत्तिं समापज्जित्वा गतो। तस्स वचनं मनसिकरोही'ति आह। तस्स कथं सुत्वा अम्हाकं कुसलसम्पत्तिं अविनासेत्वा अय्यस्स वचनमुद्दिस्स चेतियं कारापनत्थाय गन्तब्बन्ति मन्त्वा भद्दकं 'अय्या'ति थेरस्स वचनं सम्पटिच्छित्वा अत्तनो पुत्तं दुट्ठगामणिं गिरिनगरतो पक्कोसापेत्वा महागामे निसीदापेत्वा नगरे भेरिं चरापेसि, अहं महावालुकाय गङ्गाय समीपे सेरु (S४२) नाम दहस्स अन्ते वराह नाम सोण्डिया मत्थके चेतियं कारापनत्थाय गमिस्सामि, सब्बसेनियो च महाजनो च मया सद्धिं आगच्छन्तु'ति वत्वा राजा चुलपिण्डपातियतिस्सत्थेरस्स तिस्समहाविहारे सागलत्थेरस्स च सन्तिकं गन्त्वा भन्ते तुम्हाकं परिवारे पञ्चसतमत्ते भिक्खु गहेत्वा धातुं उपट्ठहन्ता मया सद्धिंयेव आगच्छथा'ति वत्वा भद्दमासे भद्ददिवसे सुनक्खत्ते सुमुहुत्ते बन्धावारं सज्जेत्वा धातुघरतो धातुकरण्डकं नीहरित्वा सुसज्जितरथे ठपेत्वा उपरि सेतच्छत्तञ्च कत्वा पुरतो पुरतो रतनमण्डपे कारापेत्वा पुरेतरमकासि।

ततो राजा पुत्तं दुट्ठगामणिं पक्कोसापेत्वा अनुसासित्वा पुत्तं सद्धातिस्सकुमारञ्च विहारदेविञ्च गहेत्वा सीघं निक्खमि। चूलपिण्डपातियतिस्सत्थेरो च अत्तनो परिवारे पञ्चसतभिक्खू गहेत्वा धातुं उपट्ठहन्तो पच्छतो आगञ्छि। सब्बसेनियो च राजा च भिक्खुसङ्घस्स महादानं दत्वा भिक्खु सङ्घेन सद्धिं गन्त्वा दीघवापिं पापुणिंसु। तस्मिं सद्धातिस्सकुमारं निसीदापेत्वा अनुक्कमेन आगन्त्वा सुमनमालापिट्ठियं खन्धवारं बन्धित्वा निसीदि। कस्मा पन तं ठानं एवं नामकं जातन्ति। सुमननागराजा सत्तदिवसानि नागसम्पत्तिं अभिरममानो (नलाटधातुं विस्सरि)। सत्ताहच्चयेन नलाटधातुं अनुस्सरित्वा पच्छा आवज्जमानो रञ्ञो धातुं गहेत्वा आगतभावं ञत्वा महन्तं सोमनस्सं पत्तो महन्तज्झासयो अत्तनो परिवारे छकोटिमत्ते नागे गहेत्वा धातुपटिपथं गन्त्वा धातुपतिट्ठितट्ठानेन पथवियं नाभिप्पमाणतो सुमनमालावस्सं वस्सेसि। तस्मा तं ठानं सुमनमालापिट्ठिति जातं। पुनदिवसे राजा धातुं गहेत्वा (S४३) वराह नाम सोण्डिं पापुणि। सम्पत्ताय धातुया तस्मिं ठाने सुमननागराजा रथचक्के याव नाभिं ताव ओसीदापेत्वा अपरिवत्तनं

अकासि। तं दिस्वा राजा संवेगप्पत्तो थेरं पुच्छि। मा भायि महाराज, धातु पतिट्ठानट्ठानं आगतो। इमस्मिं ठाने पतिट्ठहिस्सती'ति आह।

तं सुत्वा राजा धातुपतिट्ठान भूमिभागं भविस्सती'ति चिन्तेत्वा तत्थेव सेनं निवेसेत्वा इदं ठानं समन्ततो सकण्टकं वनं नीहरापेत्वा भूमिभागं अतिरमणीयं भेरितलमिव समं कारापेत्वा सेनियपामोक्खं आमन्तेत्वा तुम्हे धातुं ठपनत्थाय पठमं धातुघरं कारापेत्वा धातुगब्भं पतिट्ठापेत्वा निवेदेसि। राजा अन्तो धातुघरे तस्मिं धातुगब्भे धातुकरण्डकं पतिट्ठपेत्वा बहि आरक्खं संविधाय तत्थ महन्तं पूजाविधानं कारापेत्वा धातुघरं चतुजातियगन्धेन विलिम्पापेसि। तदुपादाय तं गेहं गन्धमूलं नाम जातं। तस्मिं ठाने बहू सन्निपतिंसु। तत्थ महिन्दो नाम थेरो आगन्तुक भिक्खूनं वत्तपटिवत्तं अकासि। पुनदिवसे राजा विहारं गन्त्वा सुखेन वसित्थ 'अय्या'ति पुच्छित्वा सब्बे भिक्खु निमन्तेत्वा राजगेहे निसीदापेत्वा यागुभत्तं सक्कच्चं दत्वा पच्छा भत्तं अनुमोदनं सुत्वा निसिन्नकाले थेरो ओवदन्तो महाराज, पमादेन वसितुं न वट्टति जीवितं नाम न चिरट्ठितिकं, धातुपतिट्ठापनं पपञ्चं अकत्वा 'कारेही'ति वत्वा गाथमाह—

यस्मा हि जीवितं नाम अप्पं बुब्बुलकुपमं।
तस्मा हि पण्डितो पोसो करेय्य कुसलं सदा'ति।।

(S४४)इमिना नयेन धम्मं कथेत्वा चूलपिण्डपातियतिस्सत्थेरो च सागलत्थेरो च महिन्दत्थेरो चा ति तयो थेरा अत्तनो परिवारे भिक्खू गहेत्वा धातु परिहरणत्थाय आगच्छिंसु।

विपुलयसो परहितावहन्तो, सुजनहितो धितिमा अवीतसद्धो।
सुपरिवुतो महतिया हि परिसा, राजसेट्ठो पवरथूपमारभी'ति।।

।।इति अरियजनप्पसादनत्थाय कते धातुवंसे पकिण्णको नाम चतुत्थो परिच्छेदो।।

पञ्चमो परिच्छेदो

धातुनिधानाधिकारो

(S४५)ततो विमंसेत्वा भूमिभागं गहेतुं 'वट्टती'ति भूमि भागं वीमंसेन्तो मङ्गलसम्मते अट्ठगोणे आहरापेत्वा गन्धोदकेन नहापेत्वा सिङ्गेसु सुवण्णकञ्चुकं पतिमुञ्चापेत्वा गन्धपञ्चङ्गुलिकं दापेत्वा गीवाय मालादामं बन्धापेत्वा अयोदामेन बन्धापेत्वा एवं चिन्तेसि-यदि पन भगवतो नलाटधातु यस्मिं ठाने पतिट्ठहित्वा लोकत्थचरियं करोन्ती पञ्चवस्ससहस्सानि सासनं पतिट्ठहिस्सति तस्मिं ठाने गोणा सयमेव अयोदामतो मुञ्चित्वा थुपट्ठानं समन्ततो विचरित्वा चतुसु दिसासु सयन्तु'ति अधिट्ठहित्वा पुरिसे आणापेसि। ते तथैव अकंसु। ततो विभाताय रत्तिया राजागोणे गाहापनत्थाय आयुत्तके आणापेसि। ते मनुस्सा गन्त्वा गोणे अपस्सित्वा न पस्साम 'देवा'ति रञ्ञो आरोचेसुं। गच्छ भणे, गोणानं गतट्ठानं 'ओलोकेथा'ति आह। ते गवेसमाना बन्धनट्ठाने अदिस्वा पदानुपदं गन्त्वा थूपकरणट्ठानं समन्ता विचरित्वा चतुसु दिसासु सयितगोणे दिस्वा सयितट्ठानतो नङ्गुट्ठादीनि मद्दन्तापि उट्ठापेतुं असक्कोन्ता गन्त्वा रञ्ञो आरोचेसु, देव, गोणा न उट्ठहन्ति, एकं ठानं समन्ता विचरित्वा चतुसु दिसासु 'सयिता'ति। तं सुत्वा राजा सेनङ्गपरिवुतो सयमेव 'गन्त्वा'पि गोणे उट्ठापेतुं असक्कोन्तो राजा एवं अधिट्ठासि, यदि इमस्मिं ठाने धातु पतिट्ठापेतब्बा भवेय्य गोणा उट्ठहित्वा गच्छन्तु'ति। गोणा चित्तक्खणेयेव उट्ठहित्वा पलायिंसु। राजा तं अच्छरियं दिस्वा पसन्नमनो हुत्वा पुनेकदिवसं वुत्तनियामेनेव (S४६) अस्से अलङ्कारापेत्वा अयोदामेन बन्धापेत्वा ठपेसि। अस्सापि ते गोणा विय गन्त्वा निपज्जिसु। राजा गन्त्वा तथेव अधिट्ठहित्वा अस्से उट्ठापेसि। पूनेकदिवसं हत्थीं अलङ्कारापेत्वा तथेव अधिट्ठासि। सोपि बन्धदामे छिन्दित्वा पच्छिमयामसमनन्तरे गन्त्वा चेतियकरणट्ठाने निपज्जि। पभाताय रत्तिया राजा हत्थीगोपके पक्कोसापेत्वा हत्थिं आनेथा'ति आह। हत्थिगोपका हत्थिं बन्धनट्ठाने अदिस्वा, हत्थिं बन्धनट्ठाने न पस्साम देवा'ति आनेथा'ति आह। तेनहि भणे, सीघं 'उपधारेथा'ति वुत्ते हत्थिगोपका पदानुपदं गवेसमाना चेतियट्ठाने निपन्नं हत्थिं दिस्वा आगन्त्वा रञ्ञो आरोचेसुं। तं सुत्वा राजा हेट्ठा वुत्तप्पकारेन पटिपज्जित्वा हत्थिं पुरे कत्वा आगच्छि।

एवं तीहि विमंसनाहि वीमंसेत्वा भुमिगहितभावं थेरस्स सन्तिकं गन्त्वा वन्दित्वा उपट्ठहमानो आरोचेसि। तस्मिं काले सेरुनगरे सिवराजा बहू पण्णाकारे गाहापेत्वा राजानं पस्सिस्सामि'ति आगन्त्वा वन्दित्वा एकमन्तं अट्ठासि। राजा तेन

सद्धिं सम्मोदनीयं कथं कत्वा निसिन्नकाले लोणनगरे महानागराजा'पि बहुपण्णाकारं गाहापेत्वा राजानं पस्सिस्सामि'ति आगन्त्वा वन्दित्वा एकमन्तं निसीदि। तेन सद्धिं सम्मोदनीयं कथं अकासि, इमस्मिं ठाने दसबलधातुं पतिट्ठापेस्सामि, तुम्हे मम सहाया होथा'ति ते गहेत्वा गन्त्वा धातुं वन्दथा'ति वन्दापेसि। तस्मिं खणे धातुतो छब्बण्णरंसियो उग्गच्छिंसु। देवा साधुकारं करोन्ता आकासतो मालायो खिपिंसु। राजानो सोमनस्सप्पत्ता अम्हाकं लद्धायं दसबलस्स नलाटधातु अम्हाकं रट्ठे पतिट्ठहिस्सति। एसा धातु महाजनस्स सत्थुकिच्चं साधेय्याति वन्दित्वा गता। राजा तेसं गतकाले गिरिअभयं पक्कोसापेत्वा तात, इट्ठकं जनस्स पीलनं अकत्वा कारापेमा'ती आह। मा चिन्तयित्थ देव, (S४७) अहं इट्ठकं कारापेस्सामीति। एवञ्हि सति पपञ्चो भविस्सती'ति आह। अम्हाकं सन्तिके सुवण्ण-रजतानि मन्दानि कुतो लभिस्सामा'ति वुत्ते गिरिअभयो एवमाह—देव, सत्था महापुञ्ञो महन्तं पूजासक्कारसम्मानं लभिस्सति। त्वं अचिन्तेत्वा चेतियकम्मं 'पट्ठपेही'ति आह।

सो तस्स तं अचिन्तनीयं कथं सुत्वा सोमनस्सप्पत्तो थेरस्स सन्तिके धम्मं सुत्वा धातुं वन्दित्वा नगरं गन्त्वा भुत्तसायमासो सयने निपन्नो निद्दं ओक्कमि। विभाताय रत्तिया पबुज्झित्वा इट्ठकं चिन्तयमानस्स दोमनस्सं अहोसि। तस्मिं काले सक्को देवराजा विस्सकम्मं देवपुत्तं आमन्तेत्वा, तात, विस्सकम्म, काकवण्णतिस्समहाराजा अम्हाकं सत्थुनो नलाट धातुं निदहित्वा महन्तं चेतियं कारापेतुकामो इट्ठकं चिन्तयि। त्वं गन्त्वा फासुकट्ठाने इट्ठकं मापेहीति आह। तं सुत्वा विस्सकम्मदेवपुत्तो दुग्गतस्स ब्राह्मणस्स खेत्ते इट्ठकं मापेत्वा देवलोकमेव गतो। तस्मिं खणे खेत्तसामिको दग्गतब्राह्मणो पातोव अत्तनो खेत्तं ओलोकनत्थाय गतो इतोवितो ओलोकेन्तो इट्ठकरासिं दिस्वा चिन्तेसि, हीयो राजा इट्ठकं कथं लभिस्सामीति कथेसि। महन्तं वत पण्णाकारं मया लद्धन्ति तुट्ठो देवैट्ठकानि काजेन गहेत्वा रञ्ञो दस्सनत्थाय गन्त्वा राजद्वारे ठत्वा सासनं पहिणि। तं पक्कोसापेत्वा कस्मा पातो'व आगतोसी'ति पुच्छि। देव मय्हं खेत्ते इट्ठकरासिं दिस्वा पातो'व इट्ठकानि गहेत्वा आगतोम्ही'ति। ईदिसानि इट्ठकानि चेतियस्स अनुच्छविकानीति दस्सेसि। राजा पस्सित्वा सोमनस्सप्पत्तो ब्राह्मणस्स बहुं धनं दापेसि।

(S४८) तस्मिं खणे अञ्ञं सासनं आहरि। मदनपट्टनद्वारतो चतस्सो रजतनावा सुवण्णभुमितो चतस्सो सुवण्णनावा उक्कमिंसूति पट्टनमुखद्वारे विहरन्तो आरक्खक जेट्ठको धम्मपालो नाम आगन्त्वा रञ्ञो आरोचेसि। राजा तुट्ठो सुवण्णरजते आहरापेसि।

इट्ठकं रजतञ्चेव सुवण्णञ्च महारहं।
आहरित्वान तं सब्बं कम्मं आरभि चेतिये।।
सत्थु पुञ्ञानुभावेन रञ्ञो पुञ्ञबलेन च।
चिन्तितचिन्तितं सब्बं खणेनेव समिज्झति।।

ततो राजा चूलपिण्डपातियतिस्सत्थेरस्स सन्तिकं गन्त्वा-अय्य इट्ठकभुमिं गमिस्सामीति आह। थेरो सुत्वा तुट्ठो अत्तनो परिवारेहि पञ्चसतभिक्खूहि सद्धिं इट्ठक भूमिं गतो। ततो महासागलत्थेरो च महिन्दत्थेरो च अत्तनो परिवारेहि भिक्खुहि सद्धिं इट्ठकभुमिं गता। सिव नगरे राजापि इट्ठकभुमिं गतो। लोणनगरे नागराजापि इट्ठकभूमिं गतो। सोमनगरे गिरिअभयराजापि अत्तनो सेनङ्गेहि परिवारेत्वा इट्ठकभुमिं गतो। तेसं समण ब्राह्मणानं राजबलानञ्च सम्पिण्डितत्ता सो पिट्ठिपासाणो बलवाहनो नाम जातो। ते सब्बे इट्ठकभुमिं समोसरिंसु। थेरो इट्ठकरासिं ओलोकेत्वा राजानं एवमाह—महाराज, अयं इट्ठकरासि चेतिये सब्बकम्मत्थाय पहोती'ति। राजा अत्तमनो सेनङ्गपरिवुतो सयमेव पठमं इट्ठकं गण्हि। तं दिस्वा सेसराजानो च अमच्चादयो च परिसा च सब्बे भिक्खु च इट्ठकानि गण्हिसु तस्मिं काले भारं उक्खिपित्वा गमनं पपञ्चं 'भविस्सती'ति राजा चिन्तेसि। थेरो तस्स चित्तं जानित्वा एवमाह—मा चिन्तयित्थ महाराज, इट्ठकानि गहेत्वा गच्छ। पच्छा देवनागादयो इट्ठकभुमितो पट्ठाय 'याव चेतियट्ठानं निरन्तरा ठिता आहरिस्सन्ती'ति। ते आहरित्वा चेतियट्ठाने रासिं करोन्ति। (S४९) तेनेव नीयामेन याव चेतियस्स निट्ठङ्गमा ताव देवनागसुपण्णादयो निरन्तरं ठत्वा इट्ठकानि आहरित्वा चेतियकरणट्ठानेव चतुसु दिसासु रासिं अकंसु।

ततो राजा सब्बे इट्ठकवड्ढकी रासिं कारापेत्वा तेसं वड्ढकीनं अन्तरे जयसेनं नाम इट्ठकवड्ढकिं परिगण्हित्वा तस्स पन सतसहस्सग्घनकानि द्वे साटकानि-कहापणसतसहस्सानि च सुवण्णकुण्डलादयो आभरणानि च दापेसि। तस्स परिवारानं वड्ढकीनं अहतवत्थादीनि सब्बुपकरणानि दापेसि। अनेकविधं महन्तं सम्मानं कारेत्वा थेरेन सद्धिं मन्तेन्तो, अय्य अज्ज विसाखपुण्णमी उपोसथदिवसो, तस्मा नलाटधातुया मङ्गलं करित्वा चेतियट्ठाने इट्ठकं पतिट्ठापेतुं वट्टती'ति आह। तं सुत्वा थेरो, भद्दकं महाराज, बुद्धस्स भगवतो जातदिवसो'ति वत्वा चेतियकम्मकरणत्थाय पञ्च जने गण्हि। तेसु एको वरदेवो नाम, एको सङ्घो नाम, एको विज्जो नाम, एको फुस्सदेवो नाम, एको महादेवो नाम। इमेसं वड्ढकीनं मङ्गलं कारापेत्वा छणवेसं गहेत्वा सब्बालङ्कारेन अलङ्कारापेत्वा राजा सयम्पि

सब्बालङ्कारेन पतिमण्डितो मङ्गलविधान कारापेत्वा भिक्खुसङ्घं गन्धमालादीहि पूजेत्वा तिक्खत्तुं पदक्खिणं कत्वा चतुसु ठानेसु पञ्चपतिट्ठितेन वन्दित्वा विजम्हेत्वा सुवण्णघट्ठानं पविसित्वा सुवण्णखचितं मणिमुत्तारतनमयं परिब्भमनदण्डं जीवमानकमातापितरेन उभतोसुमण्डितपसाधितेन अभिमङ्गलसम्मतेन अमच्चपुत्तेन गाहापेत्वा महन्तं चेतियं तत्थ करोन्तो सयम्पि परिब्भमनदण्डं गहेत्वा परिकम्मकतभुमियं परिब्भमित्वा एकमन्तं अट्ठासि। ततो महावड्ढकी सुनक्खत्तेन सुमुहुत्तेन चेतियट्ठाने इट्ठकं पतिट्ठापेसि।

(S५०) तस्मिं खणे चतुनहुताधिक द्वियोजन सतसहस्सबहुला अयं महापथवी साधुकारं पवत्तेन्ती विय महानादं पवत्तेसि। देवमनुस्सा दिवसे दिवसे पहोनक-मत्तिकं निसदेन पिंसित्वा सुप्पेहि पप्फोठेत्वा देन्ति। एवं करोन्तो कतिपयेनेव दिवसेन पुप्फाधानत्तयं चिनित्वा महाभिक्खु सङ्घस्स निवेदेसि। तं सुत्वा सङ्घो चुन्दुत्तरनामके द्वे सामणेरे आणापेसि-तुम्हे हिमवन्तं गन्त्वा मेदवण्णपासाणे आहरथा'ति। ते पन सामणेरा जातिया सोलसवस्सिका छलभिञ्ञाप्पभेदेन पटिसम्भिदप्पत्ता। महाखीणासवभिक्खुसङ्घस्स सन्तिका भिक्खुसङ्घस्स वचनं सम्पटिच्छित्वा आकासं अब्भुग्गन्त्वा हिमवन्ततो अत्तनो इद्धिबलेन मेदवण्णपासाणे आहरिंसु। एतेसु एकं पासाणं धातुगब्भस्स भुमियं पत्थरित्वा चतुसु पस्सेसु चत्तारो पासाणे पतिट्ठापेत्वा अपरं धातुगब्भं पिदहितुं अदस्सनं कत्वा ठपयिंसु।

तदा राजा धातुगब्भे कम्मं निट्ठपेन्तो नव कोटिप्पमाणं सुवण्णं आहरापेत्वा सुवण्णकारानं दत्वा धातुगब्भस्स इट्ठकानि 'करोथा'ति आणापेसि। ते सुवण्णकारा दीघतो रतनप्पमाणं पुथुलतो विदत्थीप्पमाणं बहलतो चतुरङ्गुलप्पमाणं इट्ठकं कत्वा धातुगब्भं चिनिंसु। तं पन धातुगब्भं उच्चतो सोलसहत्थं वित्थारतोपि इतोचितो दसदसरतनं कत्वा सुवण्णिट्ठकेहेव निट्ठपेत्वा धातुगब्भस्स मज्झे सत्तरतनमयं सिनेरुं कारापेत्वा सिनेरुस्स उपरि जातिहिङ्गुलकेन पण्डुकम्बलसिलासनं सत्तरतनेन पारिच्छत्तकरुक्खं रजतमयं सेतच्छत्तं ब्रह्मुना गाहापेत्वा सत्थुनो पटिमाय उपरि धारियमानं कारेसि। सिनेरुपादमूले गन्धकललपूरित नीलुप्पलविभुसितसुवण्ण-मयअट्ठुत्तरसतघटपन्तियो ठपापेसि। तदनन्तरं गन्धकललपूरितरत्नपदुम-विभुसितरजतमयअट्ठुत्तर-(S५१) सतघटपन्तियो ठपापेसि।

तदनन्तरं गन्धकललपूरित सेतुप्पलमालाविभुसितमणिमयअट्ठुत्तरसतघटपत्तियो ठपापेसि। तदनन्तरं गन्धकललपूरितसेतुप्पलविभुसितमसारगल्लमय अट्ठुत्तरसत-घटपन्तियो ठपापेसि। तदनन्तरं गन्धकललपूरितचम्पकपुप्फविभुसितलोहित-लोहितङ्कमयअट्ठुत्तरसत घटपत्तियो ठपापेसि। तदनन्तरं गन्धकललपूरितपञ्चुप्पल-

विभुसितमत्तिकामयअट्ठुत्तरसतघटपन्तियो ठपापेसि। तासं घटपन्तीनं अन्तरे गन्धकललपूरितसत्तरतनमयसरावके ठपापेसि। कञ्चनमयसत्तरतनमयविचित्तमालालतापुण्णघटसिरिवच्छनन्दियावट्टभद्दपीठादयो च हत्थि-अस्ससीहव्यग्घोस भपन्तिआदयो च कारेसि। देवोरोहणं यमकपाटिहीरादयो धनपाल-अङ्गुलिमालआलवकदमनादयो, सारिपुत्तमोग्गल्लान-महाकस्सपत्थेरादयो, असीतिमहासावकरूपादीनि च कारापेसि। सिनेरूस्स मज्झिमभागे तारागणपरिवारितं रजतमयं चन्दमण्डलञ्च कारापेसि। रंसिजालविभुसितं कनकमयं सूरियमण्डलञ्च कारापेसि।

ततो सिनेरुस्स मत्थके पारिच्छत्तकमुले पण्डुकम्बलसिलासने अम्हाकं सत्थुनो पटिमं घनकोट्टिम रत्तसुवण्णमयं कारापेत्वा मातुदेवपामोक्ख दससहस्स चक्कवालदेवतानं सत्तप्पकरणं अभिधम्मं देसनाकारेन निसीदापेसि। तस्स वीसतिनखा अक्खितलानं सेतट्ठानानि जातिफलिकमयानि। अङ्गुलियो सुवण्णमया हत्थपादतलानि च दन्तावरणानि च अक्खीनं रत्तट्ठानानि च जातिपवालमयानि, केसमस्सुभमुकट्ठानानि इन्दनीलमयानि, समचत्तालीस दन्ता वजिरमया अहेसुं। उण्णलोमं पन सुवण्ण भित्तियं ठपितरजतबुब्बुलविलासं रजतमयं अहोसि। भगवतो अनवलोकित मुद्धनि मत्थके सत्तरतनमयं विचित्तकिंकिणिजालं परिक्खिपापेसि। मण्डपस्स अन्तो नवसतसहस्सग्घनकं मुत्ताकलापमोलम्बकं मनोरमं चेलवितानं बन्धापेत्वा मण्डपकोटियं मुत्ताजालं तदनन्तरं सत्त रतनविचित्तं किङ्किणिजालं परिक्खिपापेसि।

(S५२)अम्हाकं भगवतो मातुदेवपुत्तम्पि सत्तरतनेन कारापेसि। तथा एरावणविस्सकम्मदेवपुत्तादयो च सपरिवारो सक्को देवराजा च चत्तारो महाराजानो च पञ्चसिखदेवपुत्तादयो गन्धब्बदेवपुत्ता च सहम्पति महाब्रह्मादयो महाब्रह्मनो च कारापेसि। वेस्सन्तरजातकं करोन्तो संजयमहाराजा फुसतीदेवी आदयो च मद्दीदेवी द्वे दारके च जूजकब्राह्मणादयो च कारापेसि। विधुर-सोणदत्त-महानारद-कस्सप-सुतसोम-सुप्पारक-सङ्खपालजातकादीनि च, धम्म-चक्कप्पवत्तन-महासमयसुत्तादि देसनाकारो च, सुद्धोदनमहाराजा महामाया महापजापती गोतमी भद्दकच्चाना राहुलमातादेवी च राहुलकुमारो च छन्नञ्च कन्थकञ्च महाभिनिक्खमनं महाबोधिमण्डलं असीतिमहासावका कोसलमहाराजा अनाथपिण्डिकमहासेट्ठि चूलअनाथपिण्डिक-विसाखा सुप्पवासा च पच्छा चूलपिण्डपातिय तिस्सत्थेरञ्च अत्तानञ्च कारापेत्वा ते सब्बे धातु गब्भे पतिट्ठापेसि।

धातुगब्भवण्णणा समत्ता

एवं धातुगब्भे पूजाविधानं सुविभत्तं सुमनोरमं कारापेत्वा थेरेन सद्धिं कथेसि-भन्ते धातुगब्भे मया कत्तब्बं निट्ठापितं। स्वे रोहिणीनक्खत्तेन धातु निधानं करिस्सामी। अय्या पन केसधातुयो गहेत्वा आगच्छन्तुति। तिस्सत्थेरस्स भारमकासि। थेरो तं सुत्वा भद्दकं महाराज, केसधातुयो विचिनित्वा आहरापेस्सामाति वत्वा अत्तनो सद्धिविहारिकं सिवत्थेरं पक्कोसापेत्वा आवुसो भूमिन्धरनागविमाने जयसेनो नाम नागराजा वसति। तस्स सन्तिके (केसधातुयो सन्ति)। तपुस्स भल्लिकानं द्वेभातिकवाणिजानं परिचरणकाले तेसं पमादं ञत्वा नागराजा द्वे केसधातुयो गहेत्वा नागभवने ठपेसि। त्वं ता धातुयो आहरित्वा रञ्ञो देहीति आणापेसि। थेरो तं वचनं सम्पटिच्छित्वा गतो।

ततो राजा अत्तनो भगिनिया सोमदेविया च भागिनेय्यस्स गिरिअभयरञ्ञो च सासनं पेसेसि-स्वे धातुनिधानं करिस्साम। तुम्हे सेनङ्गं गहेत्वा आगच्छथा'ति। (S५३)लोणनगरे महानागरञ्ञो च सेरु नगरे सिवरञ्ञो च तथेव सासनं पेसेत्वा सयम्पि अत्तनो विजिते येन मय्हं हत्थतो अन्तमसो एककरीसमत्तम्पि लद्धं तदुपादाय सब्बेपि तुम्हे सद्धिं परिवारेन आगच्छथा'ति भेरिं चरापेसि। तं सुत्वा सोमनस्सप्पत्ता महाजना अत्तनो विभवानुरूपेन अलङ्कतपटियत्ता अगमिंसु। राजा पभाताय रत्तिया सब्बे सेनियो गन्धमालाधूपधजादयो गहेत्वा धातुनिधानं आगच्छन्तुति वत्वा भिक्खुसङ्घस्स महादानं दत्वा तिवीवरत्थाय महग्घवत्थादीनि दत्वा सयम्पि सब्बालङ्कारपतिमण्डितो नानग्गरसभोजनं भुञ्जित्वा उपोसथं अधिट्ठाय मणिकुण्डलमेखलानुपुर वलयादिविचित्तसब्बालङ्कारविभूसिताहि कोसेय्यादिसुखुमना-नाविधविचित्तवत्थनिवत्थाहि नच्चगीतवादिततुरियभण्डगहित हत्थाहि देवच्छरा-पटिभागनाटकित्थीहि परिवारितो वुत्तप्पकारेहि सद्धिं चेतियट्ठानं गन्त्वा महाभिक्खुसङ्घं वन्दित्वा अट्ठासि।

ततो सोमनगरे गिरिअभयराजा'पि सब्बे नागरा अत्तनो अत्तनो विभवानुरूपेन धातुनिधानट्ठानं आगच्छन्तुति नगरे भेरिं चरापेत्वा सयं सब्बालङ्कारपतिमण्डितो सुसज्जितअमच्चगणपरिवारितो निक्खमि। सोमदेवी पि सीसं नहात्वा अहतवत्थनिवत्था सब्बालङ्कारपतिमण्डिता देवच्छरा विय अत्तनो परिवारा पञ्चसतकुमारियो नीलवत्थेहि परिदहापेत्वा तथेव अलङ्कारेत्वा पूजाभण्डानि गाहापेत्वा, तासं अनन्तरा पञ्चसतकुमारियो रत्तवत्थेहि परिदहापेत्वा तथेव अलङ्कारेत्वा विचित्तपुप्फपूरितमञ्जुसायो गाहापेत्वा तासं अनन्तरा पञ्चसतकुमारियो सेत-वत्थेहि परिदहापेत्वा तथेव अलङ्कारेत्वा धूम

कटच्छुके गाहापेत्वा एवं पूजाविधानं संविदहित्वा (S५४) परिवारेन चेतिङ्गणं गन्त्वा महाभिक्खुसङ्घं पञ्चपतिट्ठितेन वन्दित्वा गन्धमालादीहि पूजं कत्वा अत्तनो सामिना गिरिअभयराजेन सद्धिं एकपस्से ठीता।

लोणनगरे महानागराजा'पि सब्बालङ्कारेहि पतिमण्डितो सब्बाभरणेहि सुसज्जीतअमच्चमण्डलपरिवुतो नच्चगीततुरीयानि पग्गण्हापयमानो गन्धमाला धूमकटच्छु गाहापेत्वा चेतियट्ठानं आगन्त्वा भिक्खुसङ्घं वन्दित्वा एकमन्तं अट्ठासि।

सेरुनगरे सिवराजा'पि अत्तानं सब्बालङ्कारेहि अलङ्करित्वा महन्तेन परिवारेन पूजाविधानं गाहापेत्वा चेतियट्ठानं आगन्त्वा महाभिक्खुसङ्घं वन्दित्वा एकमन्तं अट्ठासि। राजपरिसा अत्तनो विभवानुरूपेन वत्थालङ्कारेहि चन्दन मालादीहि च सोभमाना नलाटे मुत्ताकलापमोलम्बक विचित्तसुवण्णपट्टानि बन्धित्वा हत्थाभरणादि अनेकाभरणेहि दिब्बपरिसा विय सुमण्डितपसाधिता वेसानुरूपानि विविधावुधानि गहेत्वा एकपस्से ठीता। सीहव्यग्घदीपिचम्मेहि पसाधितसुवण्णालङ्कार-सुवण्णधजहेमजालसञ्छन्ने रथ वरे च सब्बालङ्कारविभुसिता रथिका आरुय्ह एकपस्से ठीता। ब्राह्मणपुत्तादयो मण्डितचम्मे पारुपित्वा उपसोभयमाना एकपस्से ठीता। बहु अमच्चा अत्तनो अत्तनो वेसानुरूपेन महग्घवत्थाभरणविभूसिता सपरिवारा एकपस्से ठीता। गन्धोदक पूरित दक्खिणावत्त सङ्खं गहेत्वा उपवीतसुत्तं एकंसं करित्वा ब्राह्मणवेठनं वेठेत्वा पुरोहितब्राह्मणा महन्तेन परिवारेन पूजाविधानं गाहापेत्वा चेतियट्ठानं आगन्त्वा महाभिक्खुसङ्घं वन्दित्वा जयघोसं सावेन्ता एवमाहंसु—

खेमं सुभिक्खं भवतु निच्चं जनपदं सिवं।
सस्सानि समुप्पज्जन्तु रञ्ञो एवं जया सियुं।।

अवसेसा महाजना एवमाहंसु-(S५५) समुद्दपरियन्तं हि महिं सागरकुण्डलं वसुन्धरं आवसतु अमच्चपरिवारितो। एवं वत्वा-अम्हाकं अय्यो काकवण्णतिस्सो महाराजा सदेवके लोके एकपुग्गलस्स लोकनाथस्सनलाटधातुं पतिट्ठापेती'ति अत्तनो अत्तनो विभवानुरूपेन सुमण्डितपसाधिता। खुज्जवामनकादयो'पि सब्बे जना पूजाभण्डानि गहेत्वा साधुकारं ददमाना अट्ठंसु। इमस्मिं चेतियट्ठाने रासीभूता परिसा एवं वेदितब्बा-खत्तिया ब्राह्मणा वेस्सा नेगमा च समागता पुप्फादिगहिता सब्बे अलङ्कारविभूसिता।

गणना वीतिवत्ता ते अनेके च महाजना।
समुद्दो पत्थरन्तोव खत्तिया समुपागता।।

अलङ्कतो महाराजा सराजपरिवारितो।
देवराजा यथा सक्को अट्ठासि चेतियङ्गणे।।
साधुवादेन सत्तानं पञ्चङ्गतुरियेहि च।
हत्थस्सरथसद्देन समाकिण्णं महीतलं।।

ततो चूलपिण्डपातियतिंस्सत्थेरो अत्तनो सद्धिविहारीके पञ्चसत खीणासवे परिवारेत्वा चेतियट्ठानमेव आगतो। महासागलत्थेरो'पि पञ्चसत खीणासवे परिवारेत्वा चेतियट्ठानमेव आगतो। महिन्दत्थेरो'पि अत्तनो सावके सट्ठिमत्ते खीणासवे गहेत्वा चेतियट्ठानमेव आगतो। इति इमिना नियामेनेव एको द्वे तयो चत्तारो पञ्च खीणासवा आगच्छन्ता सत्त सहस्समत्ता अहेसुं। ततो चूलपिण्ड पातियतिस्सत्थेरो एत्तके भिक्खू परिवारेत्वा चेतियङ्गणे निसीदी। ततो राजा आगन्त्वा पञ्चपतिट्ठितेन वन्दित्वा थेरेन सद्धिं (S५६) कथेसि-केसधातु कुतो लभिस्साम अय्या'ति तस्मिं खणे तिस्सत्थेरो अत्तनो सद्धिविहारिकं सिवत्थेरं ओलोकेसि। सो ओलोकितक्खणेयेव निसिन्नट्ठानतो उट्ठाय चीवरं पारुपित्वा महाभिक्खुसङ्घं वन्दित्वा छलभिञ्ञो महाखीणासवो चतुत्थज्झानं समापज्जित्वा ततो वुट्ठाय पथवियं निमुज्जित्वा भुमिन्धरनागविमाने पातुरहोसि।

सुत्वास्स सिवथेरो च वसिप्पत्तो विसारदो।
पाकटो अभवि नागनगरं पुरतो खणे।।

तस्मिं खो पन समये जयसेनो नागराजा अत्तनो भागिनेय्यं द्विकोटिमत्ते नागे परिवारेत्वा महायसं अनुभवमानं निसिन्नं इङ्गितसञ्ञं दत्वा थेरं दुरतोव आगच्छन्तं दिस्वा चिन्तेसि-इमस्मिं नागभवने समणेहि कत्तब्बकिच्चं नत्थी। निस्सं सयं केसधातुं निस्साय आगतो भविस्सतीति उट्ठाय धातुघरं पविसित्वा धातुकरण्डकं गिलित्वा किञ्चि अजानन्तो विय निसीदि। तस्मिं काले थेरो तस्स सन्तिकं अगमासि। नागराजा पच्चुग्गन्त्वा पटिसन्थारं करोन्तो थेरेन सद्धिं कथेसि। कस्मा अय्यो आगतो'ति वुत्ते एवमाह—तिलोकनाथस्स अम्हाकं सम्बुद्धस्स केसधातूनं अत्थाय आगतो, तुय्हं सन्तिके ठपितकेसधातुयो पपञ्चं अकत्वा मय्हं देहि, तेयेव सन्धाय उपज्झायेन पेसितोम्ही'ति वुत्ते अम्हाकं सम्मा सम्बुद्धस्स केसधातुयो मम सन्तिके नत्थी'ति आह। थेरो धातुकरण्डकं गिलितभावं ञत्वा गण्हामि महाराजा केसधातुयो'ति वुत्ते आम पस्सन्तो गहेत्वा गच्छाहीति आह। एवं तयो वारे पटिञ्ञं गहेत्वा तथेव ठीतो—

इद्धिया मापयित्वान ततो सो सुखुमं करं,
पवेसेत्वा मुखे तस्स गण्ही धातुकरण्डकं।
नागालयाभिनिक्खमि तिट्ठ नागा'ति भासिय।।

(S५७) तस्मिं खणे जयसेनो नागराजा समणं वञ्चेत्वा पेसितोम्ही'ति वत्वा तस्स गतकाले धातुकरण्डकं ओलोकेत्वा धातु अपस्सित्वा समणेन नासितोम्ही'ति द्वे हत्थे उक्खिपित्वा ठपेत्वा अत्तनो सकलनागभवनं एक कोलाहलं कत्वा महन्तेन सद्देन परिदेवन्तो-अम्हाकं चक्खुनि उप्पाटेत्वा गतो विय सदेवकस्स लोकस्स पतिट्ठानभूतस्स सम्मासम्बुद्धस्स केसधातुयो अपायदुक्खतो अमुञ्चन्तानं अम्हाकं अभिभवित्वा धातुयो गहेत्वा गतसमणं अनुबन्धित्वा गण्हिस्सामा'ति द्वेकोटिमत्ते नागे गहेत्वा अत्तनो भागिनेय्येन सद्धिं तस्स पिट्ठितो पिट्ठितो अनुबन्धित्वा आकासं उग्गच्छि (सु)। तस्मिं खणे पन सिवत्थेरो अकासतो ओतरित्वा पथवियं पाविसि। पुन तेपि पथवियं पविसिंसु। एवं थेरो तेहि सद्धिं उम्मुज्ज निमुज्जं करोन्तो पाटिहारियं दस्सेत्वा सेरुनगरस्स नातिदूरे पिट्ठिपासाणे उग्गञ्जि। तत्थेव ते संवेजेत्वा चेतियङ्गणे महाभिक्खुसङ्घस्स पुरतो पाकटो अहोसि। नागा तं गहेतुं असक्कोन्ता महन्तेन सद्देन रवं पतिरवं दत्वा। इतो पट्ठाय नट्ठम्हा'ति तस्मिं पिट्ठि पासाणे सब्बे समागमं कत्वा महासद्देन परिदेविंसु-नट्ठम्भा वत भो'ति। ततो पट्ठाय सो पिट्ठिपासाणो नागानं रवं पतिरवं दत्वा परिदेवितहावेन नागगल्लं नाम अहोसि।

नागो थेरस्स पिट्ठितोयेव अनुबन्धित्वा चेतियङ्गणं गन्त्वा राजानं एवमाह—देव, एसो भिक्खु मया अदिन्नधातु गहेत्वा आगतो'ति। तं सुत्वा राजा—सच्चं किर अय्य नागस्स वचनन्ति वुत्ते नहेव महाराज, इमिना दिन्नं एव धातुं अग्गहेसिन्ति वुत्ते-नागो तव सक्खि देहीति आह। थेरो तस्स भागिन्यें समणुप्पल नागराजानं सक्खि अकासि। राजा तस्स भागिनेय्यस्स सब्बवचनं सुत्वा सद्दहि। तस्मिं काले दुक्खाभिभूतो नागराजा गन्त्वा बहि ठीतो। ततो पट्ठाय सो नाग (S५८)-राजा बहि हुत्वा निसिन्नत्ता बहिनागराजा नाम अहोसि। तस्स पन भागिनेय्यं अन्तो चेतियङ्गणे निसीदापेसि। इमस्स पन चेतियस्स आरक्खं गहितनागा कथेतब्बा। सुमननागरञ्ञो परिवारा छकोटिमत्ता नागा, जयसेनस्स परिवारा कोटिसतमत्ता नागा, समणुप्पलनागरञ्ञो परिवारा द्विकोटिमत्ता नागा अहेसुं। सब्बे धातुया आरक्खं गण्हिसु। राजा थेरस्स हत्थतो केसधातुं गहेत्वा रतनचङ्गोटके ठपेत्वा महिन्दस्स नाम अमच्चस्स अदासि। तस्मिं समागमे तिपिटकमहाफुस्सदेवत्थेरस्स सद्धिविहारिका पटिसम्भिदप्पत्ता चत्तारो सामणेरा अहेसुं। तेसु एको मलय राजपुत्तो सुमनसामणेरो नाम, एको सेरुनगरे

सिवराजभागिनेय्यस्स पुत्तो उत्तर सामणेरो नाम। एको महागामे मालाकारपुत्तो चुन्द सामणेरो नाम एको महागामे एकस्स कुटुम्बिकस्स पुत्तो महाकस्सपसामणेरो नाम, इमे चत्तारो सामणेरा अज्ज काकवण्णतिस्समहाराजा महाचेतिये धातुनिधानं करिस्सति, मयं हिमवन्तं गन्त्वा सुकुसुमानि आहरिस्सामाति थेरं वन्दित्वा आकासतो हिमवन्तं गन्त्वा चम्पक-नागसललादयो पूजनीयमालं गहेत्वा तावतिंसदेव लोकं गता।

तस्मिं काले सक्को देवराजा सब्बाभरणपतिमण्डितो द्विसु देवलोकेसु देवतायो गहेत्वा एरावणहत्थीक्खन्धमारुय्ह अड्ढतेय्यकोटिदेवच्छरापरिवारितो सुदस्सनमहावीथियं विचरन्तो सवङ्गोटके ते चत्तारो सामणेरे दुरतोव आगच्छन्ते दिस्वा हत्थीक्खन्धतो ओरुय्ह पञ्च पतिट्ठितेन वन्दित्वा तेसं हत्थे मालाचङ्गोटके दिस्वा-किं अय्या तुम्हाकं हत्थे'ति पुच्छि। तं सुत्वा सामणेरा महाराज, किं त्वं न जानासि। लङ्कायं काकवण्णतिस्स महाराजा दसबलस्स नलाटधातुं गहेत्वा महावालुकगङ्गाय दक्खिणपस्से सेरु नाम दहस्स अन्ते वराह नाम सोण्डिमत्थके चेतियं कारापेतुं तुम्हाकं नियोगेन विस्सकम्मदेवपुत्तेन निम्मितैट्ठकानि गहेत्वा चेतियं कारापेत्वा अज्ज धातुनिधानं करोति। तत्थ पूजनत्थाय हिमवन्ततो आनीतपुप्फमिदन्ति वत्वा इतोपि कुसुमं गहेतुं आगतम्हा'ति वदिंसु। सक्को तेसं वचनं सुत्वा (S५९) अय्य तुम्हाकं हत्थे पुप्फानि चूलामणिचेतिये पुजेत्वा अम्हाकं उय्यानतो पुप्फानि गहेत्वा गच्छथाति वत्वा तेहि सद्धिं गन्त्वा तेसं पुप्फेहि चूलामणिचेतियं पूजेसि। ततो पपञ्चं न भवितब्बन्ति सक्कस्स निवेदेसुं। तं सुत्वा सक्को सामणेरानं पञ्चमहाउय्यानतो पारिच्छत्तकोविलारादीनि पुप्फानि च चन्दनचुण्णञ्च गहेत्वा दापेसि। सामणेरा पुप्फानि गहेत्वा देवलोकतो ओतरित्वा हिमवन्तं पविसित्वा सुवण्णमणिपब्बते सन्तच्छायाय नसीदित्वा दिवाविहारं कत्वा नक्खत्तवेलाय सम्पत्ताय मणी गवेसमाना चत्तारो मणयो अद्दसंसु। तेसं एको इन्दनीलमणी, एको पहस्सरजोतिरङ्ग मणी, एको वेलुरियमणि, एको मसारगल्लमणि, चत्तारो मणयो च दिब्बपुप्फानि च गहेत्वा थेरानं दस्सेसुं। थेरो-महाराज, इमे सामणेरा पारिच्छत्तककोविलारादीनि पुप्फानि च चन्दनचुण्णञ्च चत्तारो मणयो च गहेत्वा आगता'ति रञ्ञो आरोचेसुं।

राजा तं सुत्वा सोमनस्सजातो सामणेरे पञ्च पतिट्ठीतेन वन्दित्वा तेसमाहतमणयो गहेत्वा महानन्द नाम अमच्चस्स दत्वा थेरेही सद्धिं महन्तेन परिवारेन चेतियङ्गणं गन्त्वा मणिकरण्डकेन धातुं गहेत्वा अत्तनो सीसे धातुं ठपेत्वा उपरि सेतच्छत्तं कारापेत्वा चेतियं तिक्खत्तुं पदक्खिणं कत्वा पाचीनद्वारे ठीतो-अयं दसबलस्स नलाटधातु अम्हेहि कारापिताय बुद्धपटिमाय नलाटे उण्णलोमाकारं

हुत्वा पतिट्ठहतूति अधिट्ठासि। तस्स चिन्तितक्खणेयेव धातु करण्डतो नभमुग्गन्त्वा आकासे सत्ततालप्पमाणे ठत्वा छब्बण्ण रंसियो विस्सज्जेसि। ता रंसियो कुटेन आसिञ्चमानविलीन सुवण्णं विय अन्तलिक्खतो निक्खन्तसुवण्णरसधारा विय (S६०) सकललङ्कादीपं रंसिजालेहि एकोभासं कत्वा गण्हिसु। तस्मिं काले यमकपाटिहारियसदिसं पाटिहारियं अहोसि। महाकारुणिकस्स भगवतो अदिट्ठपुब्बं पाटिहारियं दिस्वा महाजना तथागतस्स रूपकायं पच्चक्खभुता विय अहेसुं।

अदिट्ठपुब्बं सत्थुस्स पाटिहीरं महाजना।
दिस्वा पीतिपरा जाता पसादमज्झगुं जिने॥
पूजेसं गन्धमालञ्च अलङ्कारं सकं सकं।
सब्बे वन्दिंसु सिरसा-चेतियं ईदिसं वरं॥

तस्मिं समागमे एको पण्डितपुरिसो जिनं थोमेन्तो एवमाह—

निब्बुतस्सापि बुद्धस्स यसो भवति ईदिसो।
ठीतस्स लोकनाथस्स कीदिसा आसि सम्पदा॥
अनुभावमिदं सब्बं पुञ्ञेनेव महेसिनो।
करेय्य ञत्वा पुञ्ञं तं पत्थेन्तो बोधिमुत्तमं॥

तस्मिं काले नानारतनविचित्तं अनेकालङ्कारपतिमण्डितं महारहं समुस्सितधजपताकं नानाविधकुसुमसमाकिण्णं अनेकपूजाविधानं गहेत्वा मनुस्सा छणवेसं गण्हिसु। अनेकविधतुरियसङ्घुट्ठं अहोसि। तस्मिं खणे देवतायो पुप्फवस्सं वस्सापेन्ति। महानुभावसम्पन्ना नागा पूजं करोन्ति। एवं सब्बे देवा नागा मनुस्सा साधुकारं देन्ति, अप्फोटेन्ति, वेलुक्खेपं करोन्ति, हत्थीनो कुञ्चनादं नदन्ति। अस्सा तुट्ठिरवं रवन्ति, बहलघन महापथवी याव उदकपरियन्तं कम्पि। दिसासु विज्जुल्लता निच्छरिंसु। सकललङ्कादीपे सुमनकूटादयो महानगा कुसुमगण-समाकिण्णा अहेसुं। सब्बे जलासया पञ्चविध पदुमसञ्छन्ना, देवतानमन्तरे मनुस्सा, मनुस्सानं अन्तरे यक्खनागसुपण्णादयो च अहेसुं। भिक्खुभिक्खुनी-उपासक उपासिका अपरिमाणा अहेसुं। महन्तेन साधुकारेन महा निग्घोसेन सकललङ्कादीपे तिब्बवाताभिहतसमुद्दो विय (S६१) एकनिन्नादं एकनिग्घोसं अहोसि। इमिना पूजाविधानेन पसादकभूतमहाजनकायमज्झे धातु पाटिहारियं दस्सेत्वा आकासतो ओतरित्वा बुद्धपटिमाय नलाटे पुण्णचन्दसस्सिरीकं अभिभवन्तमिव विरोचमाना पतिट्ठासि।

राजा महानन्दनामकस्स अमच्चस्स हत्थतो केसधातुं गहेत्वा विहारदेविया दत्वा त्वं इमा केसधातुयो दसबलस्स अनवलोकित मत्थके पतिट्ठापेही'ति आह। सा केसधातुयो गहेत्वा तत्थेव पतिट्ठहन्तु'ति अधिट्ठानं अकासि। तस्मिं खणे केसधातुयो करण्डतो नभं उग्गन्त्वा मयूरगीवसंकासनीलरंसियो विस्सज्जेन्ती आकासतो ओतरित्वा बुद्धपटिमाय उत्तमङ्गे सिरस्मिं पतिट्ठहिंसु।

ततो राजा थेरेन सद्धिं धातुगब्भं पविसित्वा दिब्बचन्दनचुण्णसमाकिण्णं पारिच्छत्तककोविलारादि सुगन्धपुप्फसन्थरं वियूहित्वा पभासमुदयसमाकिण्णे चत्तारो मणि पासाणे ठपेसि। तेसं आलोकाभिभूतो धातुगब्भो अतिविय विरोचित्थ। सब्बनाटकित्थीयो अत्तनो अत्तनो आभरणानि ओमुञ्चित्वा धातुगब्भेयेव पूजेसुं। ततो राजा धातुनिधानं कत्वा बुद्धरूपस्स पादतले सीसं ठपेत्वा निपन्नो एवं परिदेवि, मय्हं पितुपितामहपरम्परागताधातु अज्ज आदिं कत्वा इतो पट्ठाय वियोगा जाता अहं दानि तुम्हाकं अति-चिरं (ठीता) रमणीया रोहणजनपदा आहरित्वा इमस्मिं ठाने पतिट्ठापेसिन्ति वत्वा सिनेरु (S६२) मुद्धनि समुज्जलमहापदीपो विय तुम्ह इधेव ठीता। इदानि न गमिस्साम मयं खमथ भगवा'ति परिदेवमानो धातु गब्भेयेव ?तित्वा आह—

अहो वियोगं दुक्खं मे एता बाधेन्ति धातुयो।
वत्वा सो परिदेवन्तो धातुगब्भे सयी तदा।।

मरिस्सामि नो गमिस्सं अय्यं हित्वा इधेव'हं।
दुल्लभं दस्सनं तस्स संसारे चरतो ममा'ति।।

वत्वा परिदेवन्तो निपज्जि। तस्स पन भिक्खुसङ्घस्स अन्तरे सहदेवो नाम थेरो राजानं धातुगब्भे रोदमानं निपन्नं दिस्वा किमज्झासयो एतस्सा'ति चेतोपरियञाणेन समन्ताहरित्वा इध निपन्नो मरिस्सामी'ति निपन्नभावं जानित्वा इद्धिया संसरं पियरूपं मापेत्वा धातुगब्भतो तं बहि अकासि।

इद्धिया सो वसिपत्तो छलभिञ्ञो विसारदो।
तं खणञ्ञेव सप्पञ्ञो राजानं तं बहिं अका।।

ततो पठमानीतजोतिरङ्ग पासाणं धातुगब्भस्स उपरि वितानं विय ठपेत्वा अरहन्ता धातुगब्भो समन्ततो चतुरस्समञ्चं विय एकघनो होतु। धातु गब्भे गन्धा मा सुस्सन्तु, पुप्फानि मा मिलायन्तु, रतनानि मा विवण्णा होन्तु, पूजनीयभण्डानि मा नस्सन्तु, पच्चत्थिकपच्चामित्तानं ओकासो वा विवरो वा मा होतु'ति अधिट्ठहिंसु। ततो राजा धातुयो महन्तं पूजं कत्वा मङ्गलचेतिये चतुरस्सकोट्ठकं

अतिमनोरमं छत्तकम्मञ्च केलासकूटं विय सुधाकम्मञ्च वालुकपादतो पट्ठाय सब्बञ्च कत्तब्बं कम्मं निट्ठापेसि। सो पन सेत निम्मलचन्दरंसि विय उदकबुब्बुलकेलासकूटपटिभागो (S६३) छत्तधरो अचलप्पतिट्ठितो सुजनप्पसादको अञ्ञतित्थीय मद्दनकरो मङ्गलथूपो विरोचित्थ।

विलासमानो अट्ठासि तोसयन्तो महाजने।
मङ्गलकेलासथूपो अचलो सुप्पतिट्ठितो।।

सुजनप्पसादनकरो तित्थियदिट्ठिमद्दनो।
भवि सद्धाकरो सेट्ठो सब्बजनपसादको।।

चेतियो पवरो लोके महाजननिसेवितो।
धजपुप्फसमाकिण्णो सदा पूजारहो भवि।।

बहू जना समागम्म नाना देसा समागता।
पूजेसुं तं महाथूपं सब्बदापि अतन्दिता।।

ईदिसो पतिरूपवासो सो देसो दुल्लभो भवे।
अप्पमत्ता सदा सन्ता विनाथ कुसलं बहुन्ति।।

राजा कप्पासिकसुखुमवत्थेन महारहं चेतियं वेठेत्वा, सिरिवड्ढनं नाम महाबोधिं पतिट्ठपेत्वा तत्थ बोधिघरञ्च कारापेत्वा तिभूमकं उपोसथागारं कारापेत्वा रत्तिट्ठान दिवाट्ठानादीनि कत्वा सब्बं विहारे कत्तब्बं कारेसि। एत्तकं कारापेत्वा विहारं दक्खिणोदकं दस्सामी'ति चिन्तेत्वा असीतिसहस्समत्तानं भिक्खूनं सत्तदिवसानि नानाविध सूपव्यञ्जनेहि महादानं दत्वा सत्तमे दिवसे महाभिक्खु सङ्घस्स तिचीवरत्थाय वत्थानि दापेत्वा पातोव पातरासभत्तं भुञ्जित्वा थेरस्स सन्तिकं गन्त्वा वन्दित्वा एकमन्तं ठीतो एवमाह—अय्या, चातुद्दसिके महाभिक्खुसङ्घस्स दक्खिणं दातुमिच्छामी'ति। सो पनायस्मा एवमाह, उपकट्ठ पुण्णमायं उपोसथदिवसे अस्सयुजनक्खत्तेन दक्खिणं धातुं भद्दकन्ति। सो थेरस्स वचनं सुत्वा पञ्चपतिट्ठितेन थेरं वन्दित्वा सोमनगरे अत्तनो भगिनिं देविं कथेसि-भगिनि, दसबलस्स नलाटधातुं निदहित्वा मङ्गल-(S६४)-महाचेतियानुरूपं पासादं अलङ्कतद्वारट्टालकतोरणं सेत वत्थ अनेकधजसमाकिण्णं विहारञ्च कारापेत्वा दक्खिणं दस्सामी'ति अय्यस्स कथेसिं। सो पनायस्मा, उपकट्ठ पुण्णमाय उपोसथदिवसे दातुं युत्तन्ति आहा'ति। देव, किं कथेसि, अय्यस्स कथीतनियामेनेव उपकट्ठ पुण्णमाय उपोसथदिवसे दक्खिणं देही'ति आह। सो तस्सा कथं सुत्वा सोमनस्सपत्तो साधु भद्दे'ति सम्पटिच्छित्वा सोमनगरे विहरन्तो, उपकट्ठ पुण्णमाय उपोसथे सम्पत्तेयेव

अज्जुपोसथो'ति ञत्वा गिरिअभयं पक्कोसापेत्वा, तात स्वे दक्खिणं दातब्बं त्वं सेनङ्गं अलङ्करित्वा स्वे अम्हेहि सद्धिं एही'ति वत्वा सेरुनगरे सिवरञ्ञो लोणनगरे महानागरञ्ञो पण्णं पहिणी। स्वे तुम्हाकं हत्थिअस्सरथपत्तादीनि सुवण्णालङ्कारेहि अलङ्करित्वा स्वे अम्हेहि सद्धिं छण वेसं गाहापेत्वा अय्यस्स तिस्सत्थेरस्स दक्खिणं दीयमानं समोसरन्तुति। ते पन राजानो सासनं सुत्वा अत्तनो अत्तनो विभवानुरूपेन हत्थिअस्सरथपत्तादीनि अलङ्करित्वा गन्धपञ्चङ्गुलिकं दत्वा सुवण्णमालादीनि पिलन्धापेत्वा महा गोणेपि तथेव अलङ्करित्वा सिङ्गेसु सुवण्णकञ्चुकं (पटि) मुञ्चापेत्वा अमच्चगहपति-ब्राह्मणपुत्त-अजगोपक-खुज्जवामनक-सेनापतिआदयो च विचित्तवत्थानि निवासेत्वा नानाविधविलेपनानि विलिम्पेत्वा आगन्त्वा रञ्ञो दस्सयिंसु। राजापि चतुरङ्गिनिया सेनाय परिवुतो अलङ्कतहत्थिक्खन्धं आरुहि। सेसराजानो च अत्तनो अत्तनो सेनङ्गेहि परिवारेत्वा हत्थिक्खन्धे निसीदित्वा राजानं मज्झे कत्वा वामदक्खिणपस्सतो नमस्समाना निक्खमिंसु। तस्स पन गमनं अजातसत्तुनो तथागतस्स दस्सनत्थाय जीवकम्बवनगमनं विय तिंसयोजनप्पमाणं एरावणहत्थिक्खन्धं आरुहित्वा द्वीसु देवलोकेसु देवेहि परिवारेत्वा सक्कस्स देवानमिन्दस्स नन्दनवनगमनकालो विय च अहोसि। सो (ऽ६५) वड्ढमासकच्छायाय सम्पत्ताय सोमनगरतो निक्खमित्वा सेरुदहस्स अन्ते नानाविध अलङ्कतपटियत्तनाटकित्थीनं पञ्चङ्गिकतुरियं पग्गण्हापयमानो अट्ठासि।

महापथवी भिज्जमाना विय पब्बता परिवत्तमाना विय महासमुद्दो (थलं) अवत्थरित्वा भिज्जमानकालो विय च अहोसि। ब्राह्मणा जयमुखमङ्गलिका सोत्थि वचनं वदिंसु। सब्बालङ्कारपतिमण्डिता नाटकित्थियो पञ्चङ्गिकतुरियं पवत्तयिंसु। महाजनो वेलुक्खेपसहस्सानि पवत्तेसि। ततो राज बहू गन्धदीपधूपादयो गाहापेत्वा उट्ठाय सेनाय परिवुतो थेरस्स वसनट्ठानं पविसित्वा थेरं वन्दित्वा निसिन्नो आह— अय्य राजानो च सम्पिण्डित्वा दक्खिणोदकस्स दीयमानस्स कालो'ति। थेरो तस्स कथं सुत्वा भद्दकं महाराजा'ति सम्पटिच्छि। तस्मिं दक्खिणोदकस्स दानदिवसे नानाविधविचित्तमणिदण्डकेसु नानाविध धजपताकादीनि बन्धापेत्वा समुस्सितानि अहेसुं। पुरिमादी दिसासु मनुञ्ञवाता वायिंसु। तथा महारंसिजालसमुज्जलितो सहस्सरंसिभाकरो अत्थङ्गतो अहोसि। विप्फुरितकिरणरजधूमराहुअब्भादीहि उपरोधेहि विरहितो तारागणपरिवुतो पुण्णचन्दो समुज्जलरजतमयं आदासमण्डलं विय पाचीनदिसतो समुग्गतो। तस्मिं खणे दण्डदीपिकादयो समुज्जलापेसुं। महामङ्गलचेतियं पन जातिसुमनमालादामेन परिक्खिपित्वा एकमालागुणं विय अलङ्करि। यथा तारागणपरिवुतो पुण्णचन्दो तथा पदीपमालालङ्कतो महाचेतियो

अतिविय विरोचति। सकल लङ्कादीपे पन सब्बे रुक्खापि विचित्तधजेन अलङ्कता विय अकालफलपल्लवेहि विचित्ता अहेसुं। महासमुद्दलोणसागरादयो'पि पञ्चविधपदुमसञ्छन्ना अहेसुं।

विचित्तवत्थाभरणेहि सब्बे अलङ्कता देवसमानवण्णा।
अनेकसङ्ख्या सुमना पतीता जना समन्ता परिवारयिंसु।।

(S६६)सब्बेव उज्जलापेसुं दण्डदीपं मनोरमं।
सकलम्पि इदं दीपं आसि ओभासितं तदा।।

तारागणसमाकिण्णो पुण्णचन्दोव जोतयी।
सारदे नभमज्झम्हि ठितो रुचिररंसिया।।

तथा अयं थूपवरो सुप्पभासो अलङ्कतो।
मालापदीपमज्झम्हि भाति भुतिलकुत्तमो।।

सब्बे'पि पादपा अस्स लङ्कादीपस्स सब्बसो।
धजेहि'व समाकिण्णा आसुं पुप्फफलन्ददा।।

सचेतना यथा सब्बे अका पूजं अका तदा।
तथा अचेतना सब्बे अका पूजं अनप्पकं।।

येभुय्येन भुमट्ठे देवे उपादाय याव अकणिट्ठका देवा ब्रह्मा दिब्बमालापारिच्छत्तककोविलारचन्दनचुण्णं गहेत्वा आगतादेवाति वा मनुस्साति वा जानितुं असक्कोन्ति। उक्कट्ठमहासमागमो अहोसि। तस्मिम्पि दिवसे महापथवि आकासयुगन्धरचक्कवालपब्बतुत्तमादयो कम्पिंसु। तं दिस्वा राजा अतिविय सोमनस्सप्पत्तो थेरे च अवसेस महामत्तादयो सन्निपातेत्वा नाटकादयो च गहेत्वा, इदानेवाहं विहारदक्खिणं दस्सामि'ति चेतियङ्गणं अगमासि। थेरोपि भिक्खुसङ्घं गहेत्वा चेतियङ्गणे अलङ्कतमण्डपे निसीदि। राजा वासितगन्धोदकसुवण्णभिङ्कारं गहेत्वा उदकं थेरस्स हत्थे आसिञ्चित्वा दक्खिणं अदासि। दत्वा च पन एवमाह, अय्य एसा धातु मय्हं पितामहवंसेन आगता। इदानि अम्हाकं अतिरुचिररमणिया रोहणजनपदा आहरित्वा सुवण्णेन धातुगब्भं, सत्तरतनेन धातुमण्डपं कारापेत्वा तस्मिं सुवण्णमयं बुद्धपटिमं निसीदापेत्वा अम्हाकं दसबलस्स (S६७) नलाटधातुं निदहित्वा अय्यस्स चीवरादीनमत्थाय इदानि सोलसगामवरानि दस्सामि'ति गामवरानि दत्वा समन्ततो तिगावुतप्पमाणे सेरुदहे भेरिं चरापेत्वा आरामिकं कत्वा आह—भन्ते, तुम्हाकं मया दिन्नसोलसगामं अज्जेव गन्तब्बं। गन्त्वा च पन अज्जेव परिग्गहं करोथाति वत्वा तत्थेव वासुपगतो पुन दिवसे समागन्त्वा सत्ताहं

महादानं दत्वा सत्तमे दिवसे महाभिक्खुसङ्घस्स तीचीवरप्पहोनकसाटकं पणीतं भोजनं दत्वा थेरस्स सन्तिकं आगतो, अय्य विहारे कत्तब्बं अपरिहापेत्वा मया कतं, गेहं गमिस्सामीति (निवेदेसि)। थेरो तस्स कथं सुत्वा साधु महाराजाति सम्पटिच्छि।

सो पन चेतियस्स पूजनत्थाय पुप्फारामं कारापेत्वा मालाकारानं परिब्बयं दापेसि। तथा भेरिवादकनाटकानम्पि विहारसीमन्ते सुवण्णनङ्गलेन परिच्छिन्दित्वा आरामिकानम्पि गामं कारापेसि। भिक्खुसङ्घस्स वेय्यावच्चत्थाय अत्तनो सन्तिके पञ्चसतअमच्चधीतरो तत्तके अमच्चपुत्ते दासदासियो च दत्वा पपिब्बयत्थाय तेसं तेसं पञ्चसतसहस्सकहापणे च दापेसि। भिक्खुसङ्घस्स च धातुपुजनत्थाय सोलससहस्सं कहापणं दापेसि।

ततो गिरिअभयं पक्कोसापेत्वा, तात तुम्हे इधेव निच्चं वसथ। अम्हाकं विहारे च आरामिकेसु च अय्येसु च अप्पमत्तो होहीति ओवदित्वा सब्बं तस्स निय्यादेसि। थेरो तस्स एवमाह—महाराज समन्ततो महासीमं बन्धितब्बन्ति। बन्धथ भन्तेति वुत्ते-महाराज अकित्तितेन निमित्तेन सीमं बन्धितुं नसक्का, विहारस्स पाचीन पच्छिमुत्तरदक्खिणतो महासीमं बन्धनाय निमित्तं सल्लक्खेत्वा देहि, मयं सीमं बन्धिस्सामाति आह। राजा तुट्ठो सत्त अमच्चे सब्बालङ्कारेन अलङ्करित्वा सीमानिमित्तं कित्तेत्वा (S६८) आगमनत्थं पेसेसि। ते पन सत्त अमच्चा चतुसु दिसासु निमित्तं सल्लक्खेत्वा पण्णे लिखित्वा आहरित्वा रञ्ञो अदंसु। राजा एकेकं सतकहापणं दत्वा चतुसु दिसासु आरक्खं दापेत्वा सीमं बन्धन्तूति महाभिक्खुसङ्घस्स निवेदेसि। अथ थेरो भिक्खुसङ्घपरिवुतो चेतियङ्गणे निसीदित्वा वप्पमासकालपक्खद्वादसदिवसे सीमं बन्धित्वा निट्ठपेसि।

तत्थ सीमानिमित्तं एवं जानितब्बं, पुरिमाय दिसाय सिगाल पासाणं गतो। ततो मच्छसेलगामस्स वाम पस्सेन कोटसीमा नाम गामक्खेत्तं विस्सज्जेत्वा गणद्वारगामं गतो। चित्तवापिया उत्तरवान कोटितो वरगामक्खेत्ते पिट्ठिपासाणं गतो। ततो सालिकं नाम मधुकरुक्खे ठीतपासाणथूपस्स गतो। ततो वुत्तिक नाम वापिया दक्खिणवान कोटितो कणिकार सेलस्स गतो। ततो छन्नज्झापितसेलस्स गतो। ततो कुक्कुटसिव नाम उपासकस्स मधुकरुक्खे ठीतं थूपं गतो। ततो सोण्डं नाम सेलं गतो। ततो सबरं नाम पासाणं गतो। ततो एलालतित्थस्स गतो। ततो सोब्भ मज्झिमेन गन्त्वा अस्सबन्धनं नाम ठानं गतो। ततो पासाणस्स मत्थके उदक काकं नाम निग्रोधं गतो। सो रुक्खो उदक काकानं वुसित भावेन एवं नाम जातो। ततो तम्बतित्थं नाम गन्ता महाचारिकस्सनाम थूपमग्गस्स (S६९) गतो। ततो

अस्समण्डलपिट्ठिं गतो। ततो महा कदम्बपस्से ठीतं पासाणथूपं गतो। ततो महाराजुवापिया उत्तरकोटिया ठीतं महानिग्रोधरुक्खं गतो। ततो महावनपिट्ठिं गतो। ततो लोणसागरस्स अन्ते रजतसेलं गतो। पुन आवत्तित्वा सिगाल पासाणेयेव ठीतो। इमं एत्तकं पदेसं समन्ततो परिच्छिन्दापेत्वा राजा अदासि। विहारस्स बहु आरामिके च (तेसं) विविधानि उपकरणानि (च) दापेत्वा सब्बे पाकारतोरणादयो कारापेत्वा विहारं निट्ठापेत्वा रोहणमेव गतो।

राजा पसन्नहदयो महापुञ्ञो महाबलो।
कारेत्वा उत्तमं थूपं कञ्चनग्घीक सोभितं।।

बन्धापेत्वा ततो सीमं वट्टगामञ्च सोलस।
दत्वा आरामिकानञ्च सब्बुपकरणानि च।।

ततो सो रोहणं गन्त्वा महासेनापुरक्खतो।
विहारदेविया सद्धिं मोदमानो वसी तहिं।।

थेरो पन तत्थेव विहरन्तो यो इमस्मिं विहारे वसन्तो तथागतस्स एकगन्धकुटियं वुत्थो विय भविस्सतीति ब्याकरित्वा ततो पट्ठाय सीलाचारसमाधिसमापत्तिपटिलद्धछलभिञ्ञापटिसम्भिदप्पत्तेहि खीणासवेहि परिवारेत्वा सब्ब बुद्धगुणं अनुस्सरन्तो चिरंवसित्वा तत्थेव अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायि।

(S७०) अनेकगुणसम्पन्नो तिस्सत्थेरो बहुस्सुतो।
जनानं सङ्गहं कत्वा निब्बुतो सो अनासवो।।

थेरापि ते सीलसमाधियुत्ता बहुस्सुता साधुगुणाभिरामा।
पञ्ञापभावायुप्पन्नचित्ता गुणाकरा तानयुता जनानं।।

पहीनभवसंसारा पभिन्नपटिसम्भिदा।
नामरूपं समासन्तो पेसला छिन्नबन्धना।।

सत्तानं उत्तमं सन्तिं कत्वा च जनसङ्गहं।
निब्बुता ते महापञ्ञा पदीपोच सुमानसा।।

।।इति अरियजनप्पसादनत्थाय कते धातुवंसे धातुनिधानाधिकारो नाम पञ्चमो परिच्छेदो।।

(S७१) इमिना कारापितविहारा कथेतब्बा, विहारदेवीमहाविहारं, छातपब्बतविहारं, समुद्दविहारं, चित्तलपब्बतविहारं, भद्दपासाणद्वारविहारं, अच्छगल्ल-

विहारं, कोलम्बतिस्सपब्बतविहारं, गणविहारं, कालकविहारं, दुक्खपालकविहारं, उच्चङ्कणविहारं, कोटितिस्सविहारं, तस्स पन एकनामं कत्वा कारापिते महागामे तिस्समहाविहारादिं कत्वा एकसतअट्ठवीसविहारानि कतानि अहेसुं।

अट्ठवीसएकसतविहारञ्च महारहं।
विहारदेविया सद्धिं कारापेसि महायसो।।

ततो पट्ठाय राजा महादानं दत्वा पुञ्ञानि कत्वा चुतो देवलोके निब्बत्ति—

कत्वानि पुञ्ञकम्मानि अनेकानि महायसो।
अत्थं जनस्स कत्वान गन्त्वान तुसितं पुरं।।

सो तत्थ दिब्बसम्पत्तिं चीरं भुञ्जिय नन्दितो।
महावीभवसम्पन्नो देवतानं पुरक्खतो।।

तम्पि सम्पत्तिमोहाय जीववलोके मनोरमे।
लोकुत्तरं सिवं खेमं इच्छन्तो आगमिस्सति।।

सो ततो चुतो जम्बुदीपे निब्बत्तित्वा मेत्तेय्य भगवतो पिता सुब्रह्मा नाम भविस्सति। विहारदेवी तस्सेव माता ब्रह्मवती नाम ब्राह्मणी भविस्सति। अभयगामणीकुमारो तस्सेव मेत्तेय्यस्स भगवतो पठमग्गसावको भविस्सति। कनिट्ठो सद्धातिस्सो दुतियग्गसावको भविस्सति।

।।एत्तावता नलाटधातु संवण्णना समत्ता।।

धातुवंसो समत्तो

निगमनकथा

(S७२)अनेन पुञ्ञकम्मेन संसरन्तो भवाभवे।
सब्बत्थ पण्डितो होमी सारिपुत्तोव पञ्ञवा।।

अरिमेदस्स बुद्धस्स पब्बजित्वान सासने।
निब्बानं पापुणित्वान मुञ्चेमि भवबन्धना।।

अनेन मे सब्बभवाभवे'हं, भवेय्यमेकन्तपरानुकम्पी।
कुली बली चेव सती मती च, कवीहिसन्तेहि सदा समङ्गी।।

।।पञ्ञावन्तानं अग्गो भवतु।।

।।सिद्धिरत्थु।।

बुद्ध थेरोपासक सामणेरराजा आमच्च नगर निगम नाम जनपदादि सद्दानं

सञ्ञानुक्कमणिका

[सद्दानं दक्खिणे भागे अङ्किता अङ्का धातुवंसस्स पिट्ठसूचका]

सारस्वती सुषमा

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिका

१. एषा देशे विदेशे च लब्धप्रसरा त्रैमासिकी संस्कृतपत्रिका।

२. अस्याः प्रकाशनं प्रतिवर्षं ज्येष्ठ-भाद्रपद-मार्गशीर्ष-फाल्गुनपूर्णिमासु भवति।

३. अस्याः प्रधानमुद्देश्यं संस्कृतज्ञेषु स्वोपज्ञानुसन्धानप्रवृत्तेः समालोचना-प्रवृत्तेश्चोद्बोधनं प्रोत्साहनं चास्ति।

४. अस्यां सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थानामन्येषां च विदुषां स्वोपज्ञ-विचारपूर्णा अनुसन्धानप्रधाना निबन्धाः प्रकाश्यन्ते।

५. प्रकाशितनिबन्धस्य प्रतिमुद्रणानां पञ्चविंशतिः, पत्रिकायाश्च सोऽङ्को दीयते, यस्मिंस्तदीयो निबन्धः प्रकाशितो भवति।

६. अस्यां पत्रिकायां विशिष्टानां हिन्दीसंस्कृताङ्ग्लग्रन्थानां समालोचनाः प्रकाश्यन्ते। तदर्थं ग्रन्थकृद्भिर्ग्रन्थस्य द्वे प्रतिकृती प्रेषयितव्ये।

७. "**वित्त अधिकारी, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय, वाराणसी-२२१००२** (उ.प्र.)" इति सङ्केतेन ('बैङ्कड्राफ्ट' अथवा 'पोस्टल-आर्डर' इत्येतेनैव) मूल्यं प्रेषणीयम्।

८. पत्रिकासम्बन्धी सर्वविधः पत्रव्यवहारः "**सम्पादक, सारस्वती सुषमा, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय, वाराणसी-२२१००२** (उ.प्र.)" इति सङ्केतेन विधेयः।

रजिस्टर्ड न्यूजपेपर्स एक्ट के अन्तर्गत

विज्ञप्ति

१. प्रकाशन का नाम	सारस्वती सुषमा
२. प्रकाशन की तिथि	त्रैमासिक
३. प्रकाशक का नाम	**डॉ. हरिश्चन्द्र मणि त्रिपाठी**
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी
४. सम्पादक का नाम	**डॉ. राजाराम शुक्ल** **डॉ. हरिश्चन्द्र मणि त्रिपाठी**
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी
५. मुद्रक का नाम	**श्री अनूप कुमार नागर**
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	श्रीजी प्रिण्टर्स, नाटी इमली, वाराणसी
६. स्वामित्व	सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी

हम राजाराम शुक्ल एवं हरिश्चन्द्र मणि त्रिपाठी घोषित करते हैं कि उल्लिखित विज्ञप्ति हमारी जानकारी के अनुसार बिलकुल ठीक है।

हस्ताक्षर

हरिश्चन्द्र मणि त्रिपाठी

निदेशक, प्रकाशन-संस्थान
सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय
वाराणसी - २२१००२

हस्ताक्षर

राजाराम शुक्ल

निदेशक, अनुसन्धान-संस्थान
सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय
वाराणसी - २२१००२

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
श्रुतम् मे गोपाय

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
श्रुतम् मे गोपाय

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
श्रुतम् मे गोपाय

पञ्जीकरणसंख्या—६९८१/५८

सुसङ्ग्राह्याणि अभिनवप्रकाशनानि